

Horváth János

TANULMÁNYOK

I.

„A Csokonai Könyvtár sorozat létrejötte óta kettős feladatra vállalkozik: egyfelől a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetében folyó kutatómunka eredményeit teszi közzé, másrészt az irodalomtudomány nagy mestereinek műveit publikálja.

Ez utóbbi sorba tartozik Horváth János *Tanulmányok* című kötetének kiadása. Ezt az is indokolja, hogy a szóban forgó könyv nehezen hozzáférhető (1956-ban jelent meg utoljára az Akadémiai Könyvkiadónál), ugyanakkor nélkülözhetetlen az egyetemi oktatásban, kutatásban. A hagyatékot gondozó örökösök kérésére a kötetbe felvett anyagot változatlanul hagytuk, s bár jogosan mérülhet fel annak igénye, hogy egyes, a kötetben csak részletekben megjelent vagy fel nem vett tanulmányok teljes terjedelmükben szerepeljenek egy új kiadásban, ez a lehetőség további kiadások számára marad meg.”

Gönczy Monika

„A »tanulmányok« egy-egy íróról, irodalom- és verstörténeti kérdésről szólnak, az »előadások« egyike szintén egyetlen író – Kölcsey – költői pályáját, a másik kettő viszont egész korszakok fejlődéstörténeti értelmét igyekszik megvilágítani. Illenék gyűjteményemre Toldy Ferenc egy tanulmánykötetének *Irodalmi arcképek és szakaszok* címe; de »arcképek« és »szakaszok« itt tárgyuk történeti rendjében követik egymást, mintha egy nagyobb arányú magyar irodalomtörténetnek volnának válogatott részletei. Bevezetésül az egészhez *Magyar irodalomismeret* címen a rendszerezés elveit kitűző elméleti fejtegetés szolgál; utána egy középkorvégi irodalmi nyelvünket ismertető tanulmány indítja el a történeti fejezetek rendjét, majd századonként haladva tovább, egyes jelesebb íróknak, döntő fontosságú ízlés- és fejlődéstörténeti szakaszoknak a jellemzése folytatja, s Ady Endre szimbolizmusának magyarázata zárja a sorozatot. Ez egyenestebb irodalomtörténeti érdekű törzshöz úgyszólván függelék gyanánt csatlakozik végül egy, irodalomtörténetinek csak közvetve mondható versmondattani és két nyelvhelyességi értekezés. Bár nem »tanulmány«, beiktattam az annak nevezhetők közé egy rövid, adatszerű közleményt is (*Apró adat Arany Jánosról* címűt).”

Budapesten, 1955. december 25-én.

Horváth János

HORVÁTH JÁNOS
TANULMÁNYOK I.

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

12.

SZERKESZTI

Bitskey István és Görömbei András

Horváth János

Tanulmányok

I.

Debrecen, 1997

A kötet
a Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Pályázat
támogatásával jelent meg.

© Horváth János örököse, 1997

SZÖVEGGONDOZÓ:

Gönczy Monika

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 243 1 Ö
ISBN 963 472 244 X I. k.

Kiadta: a Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
Felelős Kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Takács László
A szedés Juhászné Marosi Edit munkája
A nyomtatást és a kötészeti munkákat a TIFF Bt. végezte
Terjedelem: 20,00 A/5 ív
Készült Debrecenben, 1997-ben

TARTALOM

Tartalom	5
Előszó	7
Magyar irodalomismeret	11
Irodalmi nyelvünk kezdetei	33
„Próféták által szólt rígen”	57
Hír három virágénekről	72
Barokk ízlés irodalmunkban	84
Kuruc dalpör	107
A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei	112
1. Az átmeneti kor (1711–1772) főbb jelenségei	115
2. Bessenyei kora. A nemzeti irodalom első lépése	118
3. A nemzeti irodalom nyelvkérdése. Nyelvújítás	126
4. A nyelvi törekvések irodalmi kitisztulása. Kazinczy Ferenc	140
5. Az irodalom nemzeti jellegének elmélyülése. Kármán József	160
Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből. Berzsenyi Dániel	167
Kölcsey Ferenc	180
I. Élete	180
1. Gyermek- és tanuló kora	181
2. Pesti törvénygyakorlata hónapjai	188
3. 1811–1829: Álmosdon és Csekén	189
4. Közpályán (1829–1838)	198
II. Költői fejlődése	203
1. Elmélete	203
2. Ideálvilága	207

3. A költői kifejezés kérdése	222
4. A népdal felé	225
5. Románcfélék	228
6. Novellái	230
III. Tanulmányai, bírálati	236
Jegyzetek <i>Bánk bán</i> sorsáról	242
Vörösmarty	286
A „szerbus manier”	312

ELŐSZÓ

Ezt a kötetet a kiadó felszólítására állítottam össze szétszórta megjelent tanulmányaimból és kiadatlan egyetemi előadásaimból. A „tanulmányok” egy-egy íróról, irodalom- és verstörténeti kérdésről szólnak, az „előadások” egyike szintén egyetlen író – Kölcsey – költői pályáját, a másik kettő viszont egész korszakok fejlődéstörténeti értelmét igyekszik megvilágítani. Illenék gyűjteményemre Toldy Ferenc egy tanulmánykötetének *Irodalmi arcképek és szakaszok* címe; de „arcképek” és „szakaszok” itt tárgyak történeti rendjében követik egymást, mintha egy nagyobb arányú magyar irodalomtörténetnek volnának válogatott részletei. Bevezetésül az egészhez *Magyar irodalomismeret* címen a rendszerezés elveit kitűző elméleti fejtegetés szolgál; utána egy középkorvégi irodalmi nyelvünket ismertető tanulmány indítja el a történeti fejezetek rendjét, majd századonként haladva tovább, egyes jelesebb íróknak, döntő fontosságú ízlés- és fejlődéstörténeti szakaszoknak a jellemzése folytatja, s Ady Endre szimbolizmusának magyarázata zárja a sorozatot. Ez egyenestebb irodalomtörténeti érdekű törzshöz úgyszólván függelék gyanánt csatlakozik végül egy, irodalomtörténetinek csak közvetve mondható versmondattani és két nyelvhelyességi értekezés. Bár nem „tanulmány”, beiktattam az annak nevezhetők közé egy rövid, adatszerű közleményt is (*Apró adat Arany Jánosról* címűt).

A közlendő anyagot magam válogattam össze. Kirekesztettem minden, önálló kiadványként megjelent dolgozatomat, már nyomtatásban közzétett egyetemi előadásomat, valamint verstani és nyelvhelyességi kisebb cikkemet és számban és terjedelemben anélkül is jelentéktelenebb bírálatomat egyes szépirodalmi és szakművekről. Ha egyazon tárgyról többször írtam, a későbbit s

esetleg nehezebben hozzáférhető választottam ki kötetem számára; Kazinczy-émlékbeszédemet mellőztem, mert *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* közt úgyis megfelelő helyet juttattam Kazinczynak; Komjáthy Jenőről szóló első, 1912-i cikkem helyett is az újabbat vettem fel, mely világnézeti magatartása és azzal járó szimbolizmusa alapján őt már Ady legközvetlenebb elődének tünteti fel; míg az első csak értékelni akarta „felfedezői”-nek rájongó túlzásával szemben. – *Az elveszett alkotmány* méltatásához nem a *Kodály-Emlékkönyv*ben megjelent cikkemet használom fel, hanem a nemzeti klasszicizmusról szóló előadásom keretében, s annak alapján készült más szempontú feldolgozásban szólok róla, mint Arany költői fejlődésének egyik legkorábbi jelentős termékéről. Egyazon korszakot ismételtén tárgyaló egyetemi előadásaim közül is a későbbi változatot közlöm.

Némely megállapításaim, bár más-más szövegezéssel, több tanulmányomban is előkerülnek, hiszen e tanulmányok különböző időben, s külön egységekként jelentek meg. A maguk helyén, most kötetbe gyűjtve sem törölhetők belőlük ez ismétlődő gondolatok, mert szervesen beletartoznak az őket magukba foglaló értekezések gondolatmenetébe. Így különösen a nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlésének, miről a kötetbeli legterjedelmesebb fejezetem szól, meghatározása, tömörített fogalmazással, Szász Károly, Reviczky, Ady költészetének a jellemzésekor is szükségképp megismétlődik, mint amihez viszonyítandó volt az említett költők ízlése.

Közlésem általában híven ragaszkodik a már megjelent szövegekhez. Eredeti anyagukat nem egészítem ki azóta felmerült adalékokkal. A nemzeti klasszicizmus ízlését tárgyaló, befejezetlen maradt utolsó egyetemi előadásomat nem kerekítettem ki a tervezett határig, mindössze az Arany János 1849 utáni pályafordulattát vázoló szakaszt fogalmaztam meg akkori jegyzeteim alapján, utólag, e mostani kiadás számára. Kölcsy-előadásomat szintén úgy hagytam, amint a maga idejében csonkán maradt; csak költői fejlődését adhattam elő végig, prózai művei közül már csak a legközvetlenebbül irodalmi érdekűekre terjeszkedhettem ki; bajos is lett volna efféle előadások elmaradt záradékát tanév végéről a következő tanév néhány első órájára átutalni. Kölcsynek legtöbb szempontú megvilágítást igénylő Berzsenyi-recenziójáról külön-

ben már e Kölcsényt tárgyalónál régebbi Berzsenyi-előadásomban részletesen szóltam; azt az előadásomat azonban, nagy terjedelme miatt, ezúttal nem tehetem közzé. Egy-egy mondatot szabatosabb fogalmazásra írtam át, fölöslegesnek bizonyult vagy időszerrütlenné vált észrevételeket töröltem, s jegyzetek elhagyásával (kivált a három virágénekről meg a „szerbus manier”-ről szóló cikkelyben) olvashatóbbá igyekeztem tenni szövegemet. Akit e jegyzetek könyvészeti utalásai érdekelnek, megtalálhatja az illető tanulmány lelőhelyén. Az e kötet mindenik cikkelye végén meg van nevezve. A jegyzetek anyagát különben, ha az a tanulmány megértéséhez szükséges láncszem, lehetőleg beleszőttem a szövegbe. A könyvészeti utalások némelyikét pedig, hogy az olvasó tájékoztatására kéznél legyenek, zárójelbe téve mindjárt a szövegben közöltem. Megjegyzem, hogy Arany *Hátrahagyott iratai és levelezése* négy kötetét nem e hosszadalmas címen, hanem *Összes Munkái* Ráth-féle kiadása nyolc kötetének folytatásaként fogva fel, mint az *Összes munkák* IX–XII. sz. kötetét idézem.

Néhány felvilágosító szót még egy-két tanulmányomhoz. A *Faj-kérdés az irodalomban* címűhöz Petőfi-könyvemről a *Huszádik Században* megjelent bírálat adott alkalmat, mely kifogásolta, hogy nem vettem figyelembe a költő szláv származását; A *kritika jogai és korlátai* címűhöz pedig egy bírósági ítélet, mely Szekfű Gyulát elmarasztalta Sebestyén Gyula egy nagy verses művéről szóló kritikája miatt. Legutolsó irodalomtörténeti tanulmányom tárgya, mint jeleztem, Ady szimbolizmusa, s az csak kiszakított részlet *Ady s a legújabb magyar lyra* című, 1910-es évszámmal, de már 1909 őszén megjelent füzetemből. Ady igazi újszerű verseiből addig még csak néhány kötet jelent meg, akkori jellemzésem tehát nem alapul a teljes anyagon; Ady újszerű kifejező eszköze, a szimbólum azonban már addigi verseiben is tökéletes eredetiséggel érvényesült, de mert félreértésekre is okot adott, magyarázatot igényelt; s amit akkor róla kifejtettem, úgy látom, ma is megállhat. Ezért szorítkoztam most hajdani tanulmányomnak erre az egy fejezetére, s ezért nem vonakodom azt ezennel újból közzétenni.

Budapesten, 1955. december 25-én.

Horváth János

MAGYAR IRODALOMISMERET

A rendszerezés alapelvei

Minden rendszeres irodalomtörténet voltaképp megannyi kísérelt a szintézisre. Elődeink munkájából le kell vonnunk a tanulságokat s tudományszakunknak Czittingertől Beöthy Zsoltig megtett lépései valóban nevezetes tanulságokkal látnak el útravalóul. Műveik szervi összefüggésben állván az irodalmi fejlődéssel, ennek vázolásában lesz még módunk kijelölni történeti helyöket és jelentésöket. E bevezetés csak elvi érdekből kér tőlük tanácsot.

A szintézis valami nagy, összefüggő egésznek, egynemű egységnek fogja fel anyagát: van tehát vezérelve, összefoglaló főszempontja. Múltbeli irodalomtörténeteink (szintéziseink) vezérelvét leghamarább az *irodalom fogalmáról* adott meghatározásuk, vagy ha ilyet nem adtak, az irodalom mivoltáról anyaguk kiválasztásában megnyilatkozó felfogásuk tünteti elő. Az irodalom fogalma: valóban központi problémája szaktudományunk szintézisének, s a meghatározások, melyeket róla eddigi irodalomtörténeteink adtak, megannyi ujjlenyomatai a fejlődő irodalmiság korszakainak. Az irodalomtörténetnek valamely elv szempontjából való megírása csak akkor történhetett meg, mikor magának az irodalomnak ugyanazon elv szerinti fejlődése már erősen folyamatban volt, vagy be is fejeztetett: akkor vált ugyanis felismerhetővé ez elv, s tétethetett meg irodalomtörténeti rendszerező elvvé. Ha tehát tételszerűleg felsorakoztatjuk, hogy *mikor mit tartottak irodalomnak*: nem csupán a magyar irodalomtörténeti szintézis fejlődési fokozatairól kapunk felvilágosítást, hanem figyelmeztető ujjmutatást visszamenőleg magának az irodalomnak fejlődési mozzanataira is. S nagy megnyugvás lesz számunkra, hogy mind elvi megfontolásunk, mind pedig majd kifejtendő fejlődésszemlé-

letünk ily valóságos történeti hitelű okmányok tanulságaiból merített eszméletet.

Czwittinger, Bod és Horányi írói lexikonai már csak formájuk (abc-rend!) miatt sem tekinthetők szintéziseknek. Egybehordott anyaguk azonban elárulja, mit tartanak *literaturának* s minthogy e felfogás az első rendszerezőével, Wallaszkyével azonos, csak az utóbbival kezdem áttekintésemet.

Wallaszky (1785) szerint a magyar literatura mindent felölel, mit valaha *magyarországi* ember írt (Magyarországhoz számítván nemcsak Erdélyt s Horvát-Szlavonországokat, hanem egykori, ideiglenes „tartományait”: Dalmáciát, Moldvát és Oláhországot is), tekintet nélkül arra, hogy milyen nyelven írta; s ő valóban e roppant, műfaj és nyelv szerint heterogén egyvelegnek: *a magyarországi egyetemes írástudásnak* a történetét akarta megírni.

Az utána következők is felvesznek valamennyien egy ilyen szélesebb értelemben vett (egyetemes) magyar irodalmat és irodalomtörténetet. Csakhogy ők már nem azt dolgozzák föl. Egymás után szűkebbre szabják a feldolgozandó kört, s így az elméletben elismert „egyetemes” magyar irodalom mellett, illetőleg azon belül, egy „szorosabb értelemben” vettnek a fogalma alakul ki náluk, mely aztán maga is fokozatosan szűkebbre szorul. Pápaynál (1808) e fogalom már csak a *magyar nyelvű* irodalmat öleli fel (kizárván az „idegen”-nek mondott latin nyelvűt), Toldynál csak az olyan magyar nyelvűt, mely egyúttal a *nemzeti szellem* megnyilatkozása; Beöthynél végül a nemzeti szellem *művészi* megnyilatkozásait. A szűkülés fokozatai tehát ezek: magyarországi, magyar nyelvű, nemzeti tartalmú, művészi. Minden utóbbi fokozat tovább szűkíti a megelőzőt.

Nem képzelhető, hogy e fokozatos fogalomszűkítés a felsorolt szerzők önkényes kitalálása volna. Ha a fejlődés tényei nem igazolnák is (pedig meg fogjuk látni, hogy igazolják), eleve föl kellene tennünk, hogy említett meghatározásaik magának az irodalmi fejlődésnek megannyi megtett lépését regisztrálják utólag; vagyis hogy valamennyien az irodalom fogalmának azt a meghatározását fogadják el rendszerező elvül, amely saját koruk közfelfogását fejezi ki. Mindenik a maga korának irodalmi felfogásával nézi a múltat, *a jelen szempontjával ír történetet*. Teszi pedig ezt bizonyára öntudatlanul, mint kora irodalmi törekvéseinek aktív ré-

szese, s tudományos rendszerezés képében propagálója. Az irodalomtörténet azonban történettudomány; s a múltból csak a jelennel azonos jelenségeket vonni bele szemléletünkbe, a tőle különbözőket ellenben kirekeszteni s a feledésnek átengedni: történettudományi szempontból elfogultságot jelent. Hogy ez az elfogultság, a tudománynak is együttérzése, közös erőfeszítése a maga korának törekvéseivel számottevő rugója volt az irodalmi fejlődésnek, hogy tehát hasznos is volt: tagadhatatlan. Bizonyos viszont az is, hogy az irodalomtörténetnek ez a típusa nem elégíti ki a tárgyilagosság tudományos követelményét.

Igaz ugyan, hogy elv és kivétel nem mindenkor s nem merev szabatossgal fedik egymást eddigi irodalomtörténeteinkben; hogy pl. Toldy Ferenc nem rekeszti ki teljességgel a múltból mindazt, ami nem tekinthető a nemzeti szellem kinyomatának, s Beöthy Zsolt sem mindazt, ami kívül esik a „művészi megnyilatkozás” körén: de ebből is csak az következik, hogy hibásan van kijelölve a rendszerező elv, mert íme a szerzők, saját jobb belátásukat követve, ellentmondanak neki a kivitelben.

Vonjuk le hát ebből a tanulságot. *Az irodalom fogalma nem állandó, hanem történelmileg alakuló, változó fogalom; kor szerinti megkööttségében tehát nem fogadható el vezérelvül egy, az irodalom egész történeti anyagát rendszerező szintézis számára.*

De egy másik szempontból is figyelmet érdemelnek a fentebb ismertetett meghatározások. Az a száz esztendő, melynek elején Wallaszky, végén Beöthy Zsolt áll, a magyar szellemi élet történetében mint a nemzeti eszme nagyszerű föllendülésének, mondhatni: nemzeti öntudatunk kibontakozásának a korszaka ismeretes. Mintha az a természetes hazaszeretet, mely az azt megelőző nemzeti életben gyakorlatilag alkotott és érvényesült, akkor eszmélt volna magára egyre világosodó öntudattal, s vált volna hovatovább mindeneket átjáró uralkodó eszmévé. E nagy, nemzeti tudatosodásnak nemcsak tükrözője, hanem tevékeny részese s megnyilatkozása volt maga irodalmunk és tőle függő, vele karöltve járó irodalomtörténetünk is. A nemzeti eszme e nagy hulláma részint hazai forrásokból eredve, részint nemzetközi áramlatoktól is lendületet nyerve, már a XVIII. század közepével megindul. Megindulását jelzi a történelmi érdeklődésnek: a történetirodalomnak akkori erős pezsdülete. Ugyane hullám ragadja magával

irodalmunkat, és irányítja további fejlődését. Rendszerező irodalomtörténet-írásunk is ebben a korban fejlődik ki, s az irodalom fogalmának (a latin megtagadásával) a kizárólagos magyar nyelvűségre szorítása (Pápay) már kétségtelenül a nemzeti eszme áramlatával való érintkezésről tanúskodik, bár a nemzetiséget még csak alaki: nyelvi jelenkezésében teszi tudatossá. Benső valóságában fogja már fel Toldy Ferenc, mikor az irodalmat a nemzeti szellem megnyilatkozásának vallja. S Beöthy Zsolttal sem szűnik meg szaktudományunknak ez áramlattal való szoros kapcsolata; mert igaz ugyan, hogy a nemzeti követelmény mellett ő fogalmazza meg a művészt, de korántsem felváltásaként amannak, sőt inkább szinte értékmásaként, amennyiben a művészet mozzanatában látja azt a jegyet, aminél fogva az irodalom az egész nemzet lelkéhez, mindenekhez szól.

Szaktudományunk tehát a nemzeti eszme áramlási korában fejlődött ki, s annak nem tudományos megfigyelőjeként, hanem részeseként mutatkozik: a nemzeti eszmében nem csupán egyik, bár igen jelentékeny mozgatóját látja az irodalmi fejlődésnek, hanem kezdettől fogva tevékeny s legsajátabb erőforrását.

Kétségtelen, hogy a nemzeti elvű rendszerezés tárgyi igazságon alapszik, s mint szaktudományi jelenség mélyen gyökerezik a hazai előzményekben (már Czittingert is a nemzeti önértet sarkallja munkája megírására). Jogosulatlannak nem is mondható, hiszen vezérelve egy oly ösztönerő, mely műveltségi fejlődésünk egész területén érvényesül, s melynek mozgató hatalmából a szellemi élet minden ága s így az irodalom is részesedik. De épp ebből következik, hogy a nemzeti elv nem kizárólag az irodalomé, nem saját elve az irodalmiságnak. Márpedig az irodalomtörténet önálló, vagy önállósulni kívánó tudomány-egyed; a nemzeti elv alá foglalva azonban segédtanulmány szerepére utaltatik, csak egyik ágává tétetik meg az összes nemzeti történetnek, a magyar szellemi élet összes történetének, holott szaktudományunk éppen annak megfigyelését célozza, hogy miként különül el e közös, széles alapról, s miként fejlődik önálló összefüggésként tovább az, amit magyar irodalomnak nevezünk. S ha irodalomtörténetünk mindeddig oly rendszerező elvet vallott magáénak, mely nem csupán az övé, hanem mindazon történeti tudományoké, melyek a magyar szellemi élet múltjával foglalkoznak: ez csak azt jelenti,

hogy a nemzeti történeti tudományok összességéből még eddig nem önállósult eléggé, a maga speciális feladatait nem határozta meg kellő tisztasággal. Az irodalomtörténetnek *irodalmi* elvről, *önelvű* rendszerezésről kell gondoskodnia, ha mint szaktudomány a maga lábán akar járni. A magyar irodalom és irodalomtörténet nagy szolgálatot tett nemzetiségünknek, s tegyen ezentúl is mennél nagyobbát. Legértékesebb azonban akkor lesz szaktudományunk szolgálata, ha a maga speciális területére lép, s kimutatja, mily *irodalmi* értékeket termel – egyéb erők közt, melyeknek társaságában működik – a nemzeti ösztön s későbbi öntudat. S hogy a nemzeti eszme gyűjtő szempontja nem is alkalmas a teljes történeti anyag rendszerezésére, az már csak az ily szempontú rendszerezéseknek azon belső ellentmondásából is kiderül, hogy valamennyien ismernek egy „nemzetietlen” kort is, sőt – sajnos – legújabban már kettőt. Ami egy fejlődő lényegben egyszer megvan, másszor nincs meg, az nem saját és kizárólagos elve e fejlődő lényeknek, csak legfeljebb egyik, bár nagy horderejű mozgatója.

Beöthy Zsolt szintézisében (*A magyar irodalom kis tükre*) egy huzamos tudománytörténeti fejlődés érte el tetőpontját, tiszta tudatra jutását. Nem hagyhatunk azonban szó nélkül némely elszigetelt jelenségeket sem. Bodnár Zsigmond irodalomtörténete szintén nem önelvű szintézis: a magyar irodalmat mintegy demonstratív anyagul használja fel az összes szellemi élet törvényszerű hullámvázának a kimutatására, tehát szaktudományi önállóságából segédtudományi szerepre szállítja alá az irodalomtörténetet. Riedl Frigyes, *A magyar irodalom főirányai*ban, nem akart az egész anyagot felölelő szintézist nyújtani, s csak tévedés megelőzése végett említtem fel; ő világirodalmi áramlatok szempontjából tekint végig irodalmunkon, s így, ha – alaptalanul – szintézis szándékát tulajdonítanak neki, azt kellene mondanunk, hogy a világirodalomnak rendeli alá a magyart. Szintén nem tekinthetők teljes anyagú szintéziseknek (s nem is azt célozták) azon, az irodalmi fejlődésnek csak egyik, bár mai felfogás szerint legjelentékenyebb ágát, a költészetet vagy a szépirodalmat felölelő összefoglalások, melyeknek gr. Mailáth János vetette meg alapját, s minőket utána Toldy Ferenc s mások is írtak. Mindenki tudja, hogy

költészetten és szépirodalmon kívül egyéb is volt és van az irodalomban.

Örömmel fogadhatni az irodalmi anyag mennél több oldalú megvilágítását, s mind e szempontok jogosak és hasznosak voltak, de nem saját, vagy nem teljes látkörű szempontjai a szaktudománynak, mert anyagát (a magyar irodalmat) részint egyetemesebb tárgykörök függelékének teszik meg, részint megcsontítják, csak egy bizonyos kategóriára szorítják az irodalomnak szélesebb, történetileg teljes anyagát.

Újabb irodalomtörténeteink a rendszerező elv szempontjából Beöthy Zsolt nyomdokán haladnak, több-kevesebb egyéni színzettel képviselvén ugyanazon típust a kivitelben. Pintér Jenőről illik itt megemlékeznünk s tisztáznunk rendszerezése jellegét. Nagy irodalomtörténete azzal a rendeltetéssel készült, hogy részletmunkálatok szerteszét heverő, aprólékos, mondhatnám törmelékeredményeit valami módon egységbe foglalja. S ő ezt a kívánt célhoz képest szerencsésen végre is hajtotta. Az irodalmi anyagot történeti rendben felsorakoztatván, minden eddigi tudományos (részlet-) megállapítást beosztott a maga tárgyi helyére, s mind e tudnivalókat a részletekben egyéni felfogását is többször érvényesítve, folyamatos elbeszélésbe öntötte át. Könyvéből így felvilágosítást nyerhetni afelől, hogy szaktárgyunk összességéről és bármely részletéről mit tud az eddigi kutatás. S ebben van érdeme. Sokáig nélkülözött, igen hasznos segédkönyv ez, mely felfogásban a Beöthy Zsoltéval, alaki kivitelben a Toldyéval rokon, lényege szerint pedig egy nagy arányú „bibliographie raisonnée”, egy történeti menetűvé feloldott „Színnyei”. A szintézis szempontjából azonban nem tör új utat. Nincs meg benne az egész nagy történeti anyagon végigvonuló, s azt mintegy gondolatbeli egységbe szervező szintetikus vezérelv, vagy ami van, nem más, mint elődeiében. Amint hogy nagy kézikönyvében bevezetesként közlött elméleti fejtegetései sem annyira elvi, mint inkább alaki, technikai, sőt tekintélyi szempontokból foglalkoznak a rendszerezés problémáival.

Míg tehát az elemző kutatás igen nagyot haladt, a rendszerező összefoglalás terén nem nyújtottunk elvszerű újat Beöthy Zsolt óta. S ha szaktudományunk eddigi rendszerezéseit tudományos szempontból nem tarthattuk véglegesen kielégítőeknek, s ha kí-

vánjuk további fejlődését, akkor valóban ideje legalább gondolkoznunk legközelebbi teendőink felől.

*

Az óhajtott szintézisnek, mint máris látható, vannak elvi előtételei: *tárgyi hűség* és *önelvűség*, minek figyelembe vétele nélkül utunk legkezdetén eltévedhetünk.

Tárgyi hűség szempontjából alkalmatlannak találtuk az eddigi rendszerezések vezéreszméit, mert alkalmazásuk megcsonkítja a múlt hagyatékát. Az eddigi rendszerezések igazgató elvei („magyarországi” – „magyar nyelvű” – „nemzeti tartalmú” – „művészi”) – mint már jeleztük – nem kizárólag s nem mindig sajátjai az irodalmi fejlődésnek: mert vagy csak bizonyos időpontig érvényesek szűkítetlenül (mint az első), vagy csak bizonyos időponttól kezdve lépnek fel határozottan (mint a többi). Úgyhogy e határozmányok bármelyikével szabnók ki, okvetlenül eltorzítanak irodalmunk fejlődésének történelmi valóságát. A mondott szempontok elseje idejemúltán is kiterjesztené, a többi három időnek előtte megszükitené a valóságos történelmi anyagot. Pl. a magyar nyelvűség következetes végigvitelével hány latin nyelvű terméket nem kellene kiiktatnom a múltból, melyeket pedig a kor igenis, a magyar irodalomba tartozóknak tudott és vallott. A nemzetiség s művésziesség elvével is oly pusztítást kellene véghezvinnem a régiségben, hogy az ellen felháborodva tiltakoznék minden történeti érzék. A tárgyi hűség követelménye kizár minden *apriori*-rendszerező elvet, minden elfogultságot, alanyiságot, önkényt. Tárgyunk, az irodalom, időben változó jelenség; rendszerező elvünk számoljon tehát a változandóság tényével, tárgyából eredeztesse magát: történeti elv legyen; vagyis olyan, mely midőn a gondolatnak szinte pillanatnyi egyidejűségébe igyekszik összevonni századok munkáját, bántatlan hagyja a jelenségek időbeli rendjét, s emberi gondolatrendszer alakítván, nem másítja meg anyaga életbeli képét.

S itt a fő nehézség, itt a tudományos alázat és önuralom legfőbb próbaköve. Az emberi gondolkodásnak vannak saját törvényei és feltételei; nagyobb egészt csak mint tagolt egységet képes felfog-

ni, s összefoglaló emlékezetében (történelem!) is a tagolás segítségét igényeli. Saját törvényeit többnyire előnyben részesíti tárgya követelményei fölött, s ezek rovására is érvényesíti; hajlandó ki találni egységet és tagoltságot, s hajlandó kész rendszerhálózatot (természetesen: szabályos arányút) ráteríteni a tárgyi szemléletre. Ily *apriori*-szintéziseket nagy számmal ismerünk, s tudományszakunk területén az ilyenek legkivált a *korszakolásban* (korszakokra osztásban) árulják el önkényes voltukat, mikor az bizonyos tetszetős törvényszerűség meglétét akarja reánk szuggerálni.

Nálunk leginkább a politikai történet korszakait vagy az időszámítás kerek egységeit – századokat – szokás megtenni irodalomtörténeti korszakoknak: mintha *törvény* volna, hogy az irodalmi élet fordulatai minden esetben és főképp a politikai élet fordulataitól függenek, avagy százévenként s általában szabályos időközökben váltogatják egymást. Mind e korszakolások találók lehetnek egy-két esetben, de onnan általános érvényre emelni őket önkényes eljárás. Magától a szemlélet tárgyától kell tanácsot kérnünk, s *arra* szabnunk gondolatrendszerünket. Máskülönbén adhatunk ugyan érdekes, hasznos felvilágosítást egy-egy szempont vagy föltevés irodalmi dokumentumairól, de nem tárgyi hűségű gondolati képet a történeti valóságról.

S még egy megjegyzést a tárgyi hűség követelményéhez. A magyar, német, francia stb. irodalmak mind valamennyien irodalmak lévén, kétségtől lesz valami közöselvűség szintéziseikben, de azonos vezérelv mellett is más és más valóság-rendszert foglaltak eredményezni, s önálló egyedekként különülnek el egymástól, mert történelmi határozományaik különfélék voltak. A tárgyi hűség követelménye tehát magában foglalja az egyediséget is. Nem szabad kölcsönkérnünk mástól semmiféle sablont, sőt még csak általános filozófiai rendszert sem a magunk szintéziséhez. Örömmel ragadva meg a külföldi szaktudomány minden eszméletető tanulságát, ugyanakkor minden idegen rendszerintát el kell hárítanunk, s csak irodalmunk saját történeti anyagának a vallomására kell bízunk magunkat. Beöthy Zsolt szintézise, amely természetes folytonossággal nőtt ki (nemzeti szempontjával) a hazai előzményekből, éppoly eleve kigondoltsággal alkalmazta Taine rendszerét a mi irodalmunkra. Kérdezzük meg saját

anyagunkat, akkor lesz irodalomtörténeti szintézisünk nemcsak tárgyi hűségű, hanem magyar is egyúttal; s ha nem tettük is meg eleve vezérelvül a nemzetit: nemcsak tudományos igazságban, de magyar eredetiségben s nemzeti értékben sem fogunk elmaradni nagyérdemű elődeink mögött.

Míg a tárgyi hűség követelménye ily egyedi megköötöttségében kényszerít felfognunk a *magyar* irodalom történeti valóságát: másik követelményünk, az *önelvűség* (tárgyunknak mint *irodalmi* anyagnak önelvű rendszerezése) fogalmi általánosításra utal. Mert egyaránt irodalom a miénk, a németeké s a többieké is, s ennél fogva, mint már említém, szintézisökben is kell valami közösségnek lenni. Az *irodalmiság* fogalmi azonosságából következik ez; s az irodalmiság fogalmán mint végső elvontságon kell szükségképp felépülnie minden irodalomtörténeti össz-szemléletnek; igenis, mint elvont, legáltalánosabb határozmányaira tágitott fogalmon, mely mindennemű egyedi fejlődményénél szélesebb alap – nem pedig (elődeink példájára) e fogalom valamely korszerű megköötöttségén, mely minden körülmények közt keskeny alap az irodalmi múlt egésze számára.

Az önelvűség követelménye annak kijelölésére utal bennünket, ami mindennemű irodalomban *állandó*; a tárgyi (történeti) hűség kívánalma pedig a *változó* (egyeditő) mozzanatok számbavételére kötelez; amaz kielégíti a gondolkozás absztrakcióigényét, emez biztosítja a konkrét valóság érvényesülését a felépítendő rendszerben; amaz lehetővé teszi az egységes szempontú szintézist, emez a megrajzolandó kép történeti igazságát; amaz határozza meg a szintézis egységét, emez tagoltságát. Így mindennemű önkényt eleve kirekesztettünk.

Állandó és változó: lényeg és annak idő szerinti megnyilatkozásai: e kettőre kell hát figyelmet fordítanunk. Ezek pedig a „*fejlődés*” postulatumai, s ki is merítik a „*fejlődés*” fogalmát. Fejlődésről kell ugyanis szólnunk mindaddig, s csak addig szólhatunk fejlődésről, míg e folyamat alanya lényegileg mássá át nem alakul, vagyis míg mindennemű változás ellenére lényegileg azonos marad. Ebből következik, hogy a fejlődésszerű változás csak formai horderejű lehet, vagyis – tárgyunkra értelmezve – az irodalom magyar nyelvűsége, nemzeti szelleme, művésziessége: e történelmileg egymást szűkítő, fentebb ismertetett követelmények nem

jelenthetik állandó lényegét az irodalmiságnak, hanem csak korszerű jelentkezéseit, „színeváltozásait”.

E gondolatokkal már tisztáztuk feladatunkat, s szintézisünk elvi álláspontját is kijelölve látjuk a „fejlődés” szempontjában. E szempont az egyetlen, melyet a vizsgálat alá vett történelmi anyag maga kényszerít reánk, mely megadja minden kornak a magáét, s így irodalomtörténeti emlékezésünket a tárgyi igazság szempontjából, tehát önként, erőltetés nélkül rendszerezheti egységes egészé. Gondolatrendszert nyújt s mégis tárgyi igazságot; egyidejű; össz-szemléletet, s mégis időrendi kibontakozást tesz lehetővé.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt magát elvi álláspontunkat, szereljük fel magunkat a rendszerezéshez szükséges fogalmi készlettel. Ne ijedjünk meg: nem az absztrakciók árnyékvilágába, hanem az élet elevenségébe kerülünk azonnal. Csak azt bocsássuk még előre, hogy a következő szerény fejtegetések célja a szintézis vezérelveinek elfogulatlan felkutatása, nem pedig a szaktudomány egész rendszerének az utolsó részletig menő felépítése.

*

Az „irodalom”-nak örökérvényű meghatározását adni nem lehet, mert időben változó fogalom. De meg lehet jelölni, mi az állandó mindabban, amit eddig literaturának, irodalomnak neveztek, meg lehet állapítani mindennemű irodalmiság végső feltételeit.

Hogy irodalom bárhol és bármikor létrejöhessen, ahhoz kellett valaki, aki megírjon valamit, s kellett valaki, aki azt el is olvassa. Író, írott mű és olvasó kellett hozzá. *Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével:* ennél elvontabb, szélesebb s egyszersmind igazabb alapra aligha lehet visszavezetni az irodalom állandó lényegét. Láthatja az olvasó (s gondolatmenetünk helyességét ebből is megítélheti), e végső alapvetés nem ragad ki bennünket az emberi élet eleven valóságából, sőt megszünteti a szokásos definíciók azon végzetes egyoldalúságát, mely igen hajlandó volt az irodalomban bizonyos írott művek nagy, holt tömegét látni, egy zárt teremben berendezett könyvespolcokat; s mely, ha az írók lekötötték is érdeklődését, többnyire megfedkezett az

olvasóközönségről, mely pedig az említett irodalmi *alapviszony-nak*, forgalmas életnek, szintén figyelembe veendő részese.

Ismétlem: ez alapviszonyt korántsem definícióként árulom; de végső feltételét látom benne mindennemű irodalom lehetőségének. Jól tudom, hogy e viszony felölelheti a szellemi élet azon egész, roppant területét, mely az írástudás talapzatán nyugszik, tehát végtelenül többet annál, amit *ma* irodalomnak nevezünk; viszont azt is tudom, hogy volt idő (igen huzamos!), mikor a „literatura” még nem vált külön e téres alapról, hanem azzal egészen egyet jelentett: mégpedig fejlődése legkezdetén. S épp e körülmény kényszerít ily kitágított alapvetésre.

Magyarázatot kíván az a körülmény, hogy az említett alapviszony közvetítőjeként az *írott* műveket jelölöm meg. Mondanom sem kell, hogy nem csupán kézírást értek, hanem bármily technikai módon, nyomtatás vagy akár fonográf stb. útján, *megrögzített* szövegeket. S nem is ez az, amit magyarázni kell. Legott felmerül ugyanis a kérdés: hát a *szóbeli* közvetítés (népköltészet!) ki van rekesztve az irodalomból? Mit feleljünk erre?

Irányelvünk erre nézve csak az lehet, hogy ha valamely kor közfelfogása a népköltészetet az irodalomhoz tartozónak fogta fel, akkor mi is kénytelenek volnánk azt megtenni. Mert hisz a mi kérdésünk csak az lehet: *mikor mit* tartottak irodalomnak, nem pedig, hogy *mi* mit tartunk annak. Márpedig a közfelfogás általában irodalmon kívülinek tartotta a népköltészetet. Az irodalom létrejötte már maga elválást jelent attól, ami mint közműveltségi, nyelvi produktum neki előzője lehetett. Irodalmunkra nézve ez történelmi tény, hiszen latinul írott művekkel és fordításokkal kezdődik. De elválást jelent ez elvi tekintetben is. A nép íratlan szájhagyománya (s ebben költészete) is igen lényeges pontban különbözik az irodalom szöveggközvetítésétől. Amannak soha egyetlen terméke sem lehet véglegesen megállapodott, míg csak szájról szájra száll; egy-egy monda, pl. akár annyi változatban is élhet egyidejűleg, ahány ember tudja, s nemcsak nemzedékről nemzedékre menőleg változékony, hanem egyazon ember is más-képp mondhatja el tíz év múlva, mint ma. Hogyan jött létre? – bizonytalan; de vegyük fel azt a (különben is egyetlen elképzelhető) lehetőséget, mely a szóbeli hagyományozást (népköltészetet) legteljesebben állíthatná párhuzamba az irodalommal: tegyük fel,

hogy egy népmonda, egy népdal stb. végeredményben egyetlen egyén műve volt, éppúgy mint egy irodalmi mű: akkor is végtelenbe szétfutó ellentétet állapíthatunk meg a kettő között. Mert a szájhagyományra utalt egyéni művet közönsége nemcsak elfogadja (mint az irodalmi), hanem továbbalakítja, csonkítja, toldja, mással keveri, bontja, újraszerkeszti, eredeti képéből teljesen kiforgatja, végképp s visszahozhatatlanul el is felejtheti. Itt tehát amaz „alapviszony” közvetítő anyaga („a mű”) közprédára van kivetve; közönsége nem hagyja változatlanul, s ha eredetileg egyéni mű volt is, ezrek művévé: kollektív alkotássá válik végül, s mint egyéni mű végképp megsemmisül. Az irodalmi, az írásban, nyomtatásban megörögzített mű ellenben változatlan: az a maga egyedi véglegességében jut el nemcsak kortársaihoz, hanem a későbbi nemzedékekhez is; mint minden ízében azonos ható tényező munkál ma és holnap, a végtelenségig szaporodható közönsége minden egyes tagjában; ha ma kiesett a közlemélkezésből, holnap ismét belevonható.

Szájhagyományban s irodalomban forgó művek tehát, bár létrejöttek pillanatában egyneműek, történeti életükben (márpedig itt ez a fontos szempont) mint kollektív és egyéni alkotás kerülnek szembe egymással; ott, a kollektivitás időbeli változásaival együtt változik a mű is, emitt a mű változatlan marad, s a maga évszázadokon át szaporodó sokféle közönségét egyaránt a maga képére teremtheti át, közösséget teremtő szilárd tényezőként maradhat fenn. A szájhagyomány művét nemzedékek közössége teremti, viszont az irodalmi mű nemzedékek közösségét teremtheti meg magán keresztül. Ott valami befelé ható, itt kisugárzó erő működik, ott társadalmi erők hatnak vissza a kész műalkotásra, itt műalkotás hat a társadalomra. Centripetális és centrifugális erőkként áll szembe a kettő egymással. A szóbeliség hagyatéka a maga összességében folyvást változó egység: az irodalmi készlet folyvást szaporodó, de korábbi és későbbi elemeit egyedi eredetiségükben konzerváló lerakódás; az folytonosan módosuló oldat, ez folytonosan növekvő rétegződés.

A szóbeli hagyományozás területe tehát elvileg más, mint az irodalomé; rokonterületei ezek egy még tágasabb egységnek, mely a műveltség összes nyelvbeli megnyilatkozását felöleli. Egymásra

tehát lehetnek hatással, egymásból ágazhatnak ki s visszatérhetnek egymáshoz, de sohasem azonosak.

Egészen más kérdés aztán, hogy az *irodalomtörténetbe* beletartozik-e a népköltéssel való foglalkozás. Bele, de csak mint az irodalommal történetileg többszörösen vonatkozásba kerülő jelenség figyelembevétele, nem pedig mint saját tárgya e tudomány-szoknak. Beletartozik először mint legprimitívebb, történet előtti vehiculuma annak a műveltségi ösztönnek, melyből majd az irodalom szervez meg egy külön összefüggést; amelytől az irodalom már születésekor elválík; amely azonban mint egy primitívebb jelenség „survivance”-a az irodalom létrejötte után is megmarad (éppúgy, mint ahogy a nyomtatás kezdete után a primitívebb kézírásos irodalom sem tűnik le végképp s egyszerre). Beletartozik másodszor úgy is, mint az irodalomból folyvást táplálkozó folyamat, mint az irodalmi termelésnek egyik levezetője, az elhíresedett, népszerűsödött művek végső felfogója, kollektív ízlésbe feloldó, gyűjtő medencéje. Beletartozik végül, mint koronként az irodalmi ízlés ösztönzője – ihlető forrása.

Tény azonban, s ezt épp a legutóbb említett lehetőség igazolja legjobban, hogy az irodalom a népköltészetet mindig valami magától különállónak tartotta, s ennélfogva az irodalomtörténet is csak erre az álláspontra helyezkedhet, mit egyébként a fentebb kifejtett elvi megfontolás is támogat. Természetes viszont, hogy bármely népköltészeti termék, attól a perctől kezdve, amint valaki lejegyzí, számtalan változatai egyikét ezáltal szövegszerűleg megrögzíti, s e véglegesített alakjában az irodalmi forgalomban útjára bocsátja: legott oly elbánás alá esik, mint bármely más, írott-nyomtatott (irodalmi) szöveg.

Az irodalmiság végső alapja tehát, ismétlem, egy szellemi életbeli viszony, mely írók és olvasók között az előbbiektől által írt (megrögzített) szövegek közvetítésével érvényesül.

Hogy írók és műveik nélkül nincs irodalom, abban senki sem kételkedik. De hogy feltételei közé az olvasóközönség, e paszszívnak hihető harmadik is odatartozik, némelyek talán hajlandók tagadni. S igazuk volna, ha az irodalom a megírott műveknek az a holt tömege volna, mely némán gubbaszt egyvégtében a könyvespolcokon. De nincs igazuk annak a szemében, ki történettudomány tárgyának az egykori élet valóságát tartja. Amit soha senki

el nem olvasott, azt soha senki nem tarthatta irodalomnak. Lehetett az a legnagyobb remekmű, életbeli jelentősége semmi, ha elkészülte után legott tűzbe vettetett. Az legfeljebb egy elkallódott terméke az irodalmi ösztönnek, amilyen az élet más területein is tömérdek akad. A vetélés életjelenség arra nézve, ki vele vajúdott, de a vetélt magzat az élet számára meg sem született.

A mi irodalmunkban sajnosan ismétlődő jelenség volt kiváló művek hosszú lappangása. Elég csak Mikes *Törökországi leveleit* megemlítenünk. Irodalmi célzatú mű volt ez akkor is, mikor Mikes megírta, de vajon míg rajta kívül más el nem olvasta, míg nyomtatásban közkézre nem került, volt-e jelentősége irodalmi életünkben? S miért foglalkozik az irodalomtörténet egyes művek további sorsával, utóéletével is; miért érdeklődik *Bánk bán* sorsa iránt, melyet, bár megjelent, szerzője életében észre sem vettek; miért jelöli meg posthumus sikere kezdetét, miért nem szorítkozik csupán a mű ismertetésére? Bizonyára mert érzi, hogy az irodalomhoz a közönség is hozzátartozik, s egy mű csak akkor lép be az irodalmi életbe, mikor közönséghez jut el. Hamisítványok is, ha egyszer hiteles szövegekként fogadta, s olvasta a közönség, beletartoznak azon kor irodalomtörténetébe, melyben hiteles szövegekként voltak forgalomban; bele, még ha hamis voltuk kiderült is később. Viszont olykor egész régibb korok összes termelése feledésbe merül, mintha sohasem lett volna: az elfeledettség idején nincs is annak semmi része az akkori irodalom életében; de hívassék fel reá újból a figyelem, tegyék közzé újból nyomtatásban: ismét eleven tényezője lehet az emlékezésre ébredett kor irodalmának, mint pl. a legrégebb magyar irodalom a Révai korának.

Írók, művek, olvasóközönség: szükségképpen feltételei, tényezői tehát az irodalomnak, s mind egyenként, mind pedig egymásra utaltságukban tárgyai az irodalomtörténetnek.

*

A most megvizsgált alapviszonyban mindennemű irodalom végső feltételét ismervén fel, keressük most már az állandó lényeg változó mozzanatait, s lássuk elsősorban is a technikaiakat.

Változók ugyanis e viszony *forgalmazói*, gyakorlati megvalósítása eszközei. Előbb kézírás, másolás, később *nyomtatás* útján jut el a mű írótól az olvasóhoz. Terjed az írástudás; tökéletesedik a papírgyártás; fejlődik a másoló és nyomdaipar; javulnak ezáltal a szövegghűség feltételei: az írónak mindinkább módjában van érvényesíteni akarátát a mű véglegesítésében; másfelől lehetőségessé válik a példányszám megsokszorozása, olcsóbb kiállítása a műnek, s ezek folytán közönségének növelése: az irodalmi viszonyba mind szélesebb közönség bevonása; a példányszám növekvése az elkallódás veszedelmétől óv, mindinkább lehetővé teszi az irodalmi készlet konzerválását, mi a könyvtárak segítségével történik, míg a könyv terjesztésében a könyvkereskedelemnek, hírlap- és folyóiratbeli ismertetésnek, reklámnak jut egyre jelentékenyebb szerep. Oly városok, melyekben e feltételek legkiválóbban találkoznak, hovatovább irodalmi központokká alakulnak s irányítói-vá is válhatnak az irodalmi társaságok, testületek, érdekcsoportok, szalonok, színházak, szavaló és felolvasó összejövetelek, önképző körök, maga az irodalomtörténetnek iskolai tanítása is stb., stb.

Szóval az irodalmi viszony részesei körül egész nagy technikai apparátus fejlődik ki, sőt bizonyos szervezkedés jó létre, melynek célja a közvetítés gyakorlati megvalósítása, az irodalmi viszony üzembe hozatala, sőt hovatovább irányítása is. Mind e tényezők, melyek az irodalmi viszony létesítésében közreműködnek, együttvéve határozzák meg egy-egy korszak *irodalmi életét*, mellőzhetetlen tárgyát e szerint az irodalomtörténetnek is.

De haladjunk beljebb e külsőségektől, az irodalmi viszony saját körébe. Itt változásra hajló tényezők először is e viszony *részesei*: az író és olvasó személyek. Szaporodik idővel az írók száma, kiképződhet tehát egy *írói rend*; szaporodik az olvasók száma: kialakulhat egy *olvasóközönség*. De nemcsak követik s váltják egymást író és olvasó személyek, hanem változékonyak is; változásra hajlók nemcsak nemzedékenként, hanem egyenként, saját egyéni életök folyamán is. A holnapi író és olvasó nemcsak személy szerint más, mint a mai, hanem másféle is; lelki konstrukciója, tartalma, műveltsége, hajlamai, életkörülményei folytonos módosulásban vannak, vagy lehetnek. Író és olvasó személyek, írói rend és olvasóközönség e korszerű s a kor egész szellemi éle-

tevel összefüggő változásainak megvilágítása tehát elemi feladata az irodalomtörténetnek.

E személyi változásokat pedig új és új művek közvetítik. A változás, fejlesztés tényezői tehát másodszor, az irodalmi viszony *közvetítői*, a művek. Számuk folyvást szaporodik; de az egyszer megírt és közzétett mű változatlanul azonos marad; ha szerzője változtat is rajta később, akkor is megvan és megmaradhat korábbi változata. Minden művel, mely a változott személyek viszonyát újból létesíti, szaporodik, nő az *irodalmi készlet*, de minden korábbi eleme (minden mű) változatlanul konzerváltatik benne. Az irodalmi mű változatlan megmaradhatása azt eredményezi, hogy nem csupán egykorúakkal, hanem az utókorral is határtalanul közvetíthető. Későbbi korok már nemcsak a maguk irodalmi termelésével léphetnek viszonyba, hanem könyvtáraik útján az eddig felhalmozódott egész irodalmi készlettel, a múlttal, mely eszerint legalább valamely részletével s a közönség kisebb-nagyobb töredéke számára mindenkor aktuális lehet, s újabb és újabb kiadásokban támasztható fel. Amit valamely kor irodalmi élete az összes készletből magára nézve aktuálisnak tud, s az eleven irodalmi viszonyba bevon: az jelenti e kor szempontjából az *irodalmi hagyományt*. Ekként minden korszak állást foglal, vagy foglalhat a múltbeli készlettel szemben: változó tehát az irodalmi hagyomány mozzanata is, és vele minden korszakra nézve számolnia kell a szaktudománynak.

Az egyes mű tehát, mint műegyed, változatlanul öröklődik tovább, de más-más közönséggel (nemzedékkal) lépven viszonyba, az irodalmi „hagyomány” változó mozzanatához vezet. De e műegyedek nemcsak a közönséghez való viszonyukban (mint hagyományt képező tényezők) kívánnak figyelmet, hanem magukban véve is, mint egy bizonyos célt (az irodalmi viszony létesítését) szolgáló emberi (írói) *alkotások*. Időrendi egymásutánjuk az *írói gyakorlatban* fokról fokra végbement módosulások, fejlődések fölül tesz tanúságot. A folytonos gyakorlat bizonyos készséget terem, érdemes egyéni kezdemény követőkre talál, divatos formák továbböröklődnek s majd elavulnak a fejlődés folyamán: egyszóval az írói gyakorlat fejlődésének bizonyos *alaki szerzemények* az eredménye, melyekben tehát egy újabb változó mozzanatot kell felismernünk.

Ilyen szerzemény elsősorban az *irodalmi nyelv*. A művek kifejezőeszköze a nyelv, mégpedig nem a beszélt, hanem az írott, a szövegnyelv; lehet holt nyelv is, mint nálunk sokáig a latin; de lehet (s a fejlődés rendje) élő nyelv is, és akkor az irodalmi nyelv fejlődése legott elsőrendű problémává emelkedik. Mert az élő nyelvnek hangalakja, szókincse, mondatképzése az irodalomtól függetlenül is szakadatlan fejlődésben van; s az írott nyelv legott elválik ugyan a beszélt nyelvtől, de annak meg-megújuló hatása elől nem zárkozhat el; ha vontatva is, de követi annak fejlődését. Azonkívül a beszélt nyelvtől függetlenül, sőt arra is hatást gyakorolva, megvan az irodalmi nyelvnek a maga önálló fejlődése, mit változó feladatainak kielégítése kíván meg tőle. – Az irodalmi gyakorlatnak további alaki fejlesztményei még a különféle *műformák*: versalakok és műfajok.

A változó mozzanatoknak eddig három csoportját tekintettük át. Változóknak találtuk az irodalmi alapviszony *forgalmazóit* (irodalmi élet), *részeseit* (írók, olvasók), *közvetítőit* (művek, irodalmi hagyományok), *gyakorlása módját* (irodalmisság formái). Hátravan még, hogy e viszony végtelenül ismételt létesülésének végső eredményeit is megvizsgáljuk. A változó apparátussal forgalmazott – változó személyek között végbemenő, újabb és újabb s más-másféle művek által közvetített – és az irodalmi gyakorlat változó alakiságain keresztül érvényesülő irodalmi viszony létrehoz ugyanis végül valami *kollektív eredményt*, melyben a változó határozományok legvégsőjét kell felismernünk.

Nem más ez, mint az egyéni különféleségek fölött és ellenére létrejövő, kiegyenlítődőtt, író és olvasó irodalmi szempontból egyneművé avató *közös lelki forma*. Valami nagyszerű, nemcsak kortársakat, hanem korábbi és későbbi nemzedékeket is egybeölelő formája ez az összetartozásnak, erkölcsi közösség az irodalmi műveltség formáiban; s múlt és jelen összeömlésztésének e változó mozzanata tetőzi be az irodalmi alapviszony történeti megvalósulását. E közös lelki forma egyrészt fejlődmény, aktuális eredője az egész irodalmi múltnak, némiképp kényszerű megkötöttség, öröklött hajlam: *irodalmi ízlés*; másrészt azonban eleve állásfoglalás minden továbbival szemben, adva levő foglalat az aktuális irodalmisság számára, befogadóképesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés: egyszóval *irodalmi tudat*.

Néhány szót még e két végső mozzanatról.

Az *irodalmi ízlés* változásaiban, mintegy eredőben, összefoglalódnak mindazon változó mozzanatok következményei, melyeket fentebb áttekintettünk. Az irodalmi ízlés, melyről itt szó van, nem szeszély, nem egyéni így- vagy úgy-tetszés, hanem történeti fejlődmény, kollektív tulajdon, mely ennél fogva sokáig ellene tud állni minden, vele ellenkező egyéni kezdeménynek, de a múlt készletéből is mindenkor ki tudja keresni, s eleven hagyományként tudja életben tartani a neki megfelelőt. A korfordulatokat ízléskülönbségek összeütközése jelzi, s megnyugvás, korszerű megállapodás csak akkor áll be, ha új és régi egy közös ízlésben ismét kiegyenlítődött. Az irodalomtörténetnek elsőrendű feladata e változások megállapítása. Rendelkezésre állnak e célból az egykorúak nyilatkozatai, bírálatai; könyvtári, könyvkereskedői és kiadói adatok, melyekből kitetszik, mi örvendett közkedveltségnek ez vagy amaz korban. De rendelkezésre áll ez adatoknál finomabb, s elmerülőbb megfigyelést igénylő, de egyszersmind közvetlenebb lenyomata az ízlésnek: az *irodalmi stíl*. Egy-egy kor, egy-egy csoport (iskola) közös ízlése stílbeli egyneműségben nyilatkozik meg, s a hagyománynak is legbiztosabb konzerválója, az újításnak, legérzékenyebb jelzőlemeze a stíl. Mihez sem ragaszkodik a közönség oly erővel, mondhatni csökönyösen, mint a maga megszokott stíljéhez, s mi sem kelt viharosabb felzúdulást stílbeli merész újításnál. Igen, mert a stíl, bár leginkább alaki fejlődménye az irodalomnak, egyszersmind kollektív tulajdon s történelmileg a legmegkötöttebb is, az irodalmiság valamennyi fejlődő mozzanatának közös eredményét rögzítván meg a maga alakiságában. Rajta, mintegy megszilárdult felületen, megöröködtek a belső erők mozgalmának nyomai, benne nyer érzékelhető idomot az irodalomban működő szellemi erők százados műve. Az irodalmi stíl fejlődésének a vizsgálata tehát minden eddig kijelöltnél összefoglalóbb feladata az irodalomtörténetnek. Mily keveset tettünk eddig e részben: minden szakember megítélheti.

Az *irodalmi tudatban* pedig, a közös lelki forma e másik jelenségében, mintegy eszméletre jut, önmagát szemléli az irodalom. Vele szemben két kérdés vethető fel. Az egyik terjedelmét, a másik tudatossági fokát illeti. Amit tartalom gyanánt felölel a jelen írott művei közül s a múlt hagyatékából: az határozza meg a kor

irodalom-fogalmát. – Bővebb kifejtést igényel az irodalmi köztudat fejlettségének, világossági fokának a kérdése. Az ugyanis különféle lehet, s végigjárhatja a tudatosodás lajtöróját az ösztöntől, az öntudatlan érzettől kezdve a tiszta eszméletig, az önállósult gondolatig. Ez a tudatosodási folyamat nem kizárólag az irodalmi fejlődés sajátja; az emberi művelődés, a szellemi élet egész menetében érvényesül az. S e körülmény is annak a jele, hogy az irodalomnak, mint a szellemi élet egyik elkülönült összefüggésének elvrendszerében a végső mozzanathoz jutottunk el az irodalmi tudat fogalmával. A szellemi élet egészéből vált ki külön szervezetként az irodalom, s abba ömlesztzi bele végső eredményét, a maga öntudatát, egyik lényeges eleméül az összes műveltségnek. A tudatosodás, mondom, minden emberi fejlődéssel vele jár. Ösztönök vagy a gyakorlati élet kényszerűségei indítanak meg valamely gyakorlatot, s hoznak létre készletet, mely végül észrevéteti a maga összetartozását, egyneműségét, meglétét, szemléletre, eszmélkedésre készíti az elmét, s arra, hogy az addig ösztönszerűt, esetlegest és kénytelenet hovatovább céltudatosan és szabad akaratból űzze tovább. Az íróknak minden, gyakorlatukat illető tanulmánya és tapasztalata; a közönség körében elhangzó minden nyilatkozat, vélemény, ítélet; maga a közvetítőszervek anyagi érdeke is: fejlesztői a tudatosságnak. Legönállóbb kiválása azonban az irodalmi tudatnak a *kritika* és az *irodalomtörténet*. Ezek föllépte már meglévő irodalmi tudat bizonyítéka. Történeti fejlődmények lévén, érthető, hogy többnyire a saját koruk irodalmiságában elfogultak; múltbeli irodalomtörténeteink épp emiatt adhattak nekünk felvilágosítást a fejlődés egymást követő lépéseiről. Ellenben minden irodalomtörténeti műben megvan legalább a törekvés az *egész* irodalmi múlt tudatosítására. E törekvés mennél teljesebb megvalósítása a mi tudományszakunk feladata; az van hivatva a jelzett tudatosodási folyamat betetőződésére. Az irodalomtörténetet mint ön-szemléletre, öntudatra törekvése szervét hozta létre az irodalmi fejlődés. Tudnia kell tehát kibontakozni korszerű megkötöttségéből, mely az aktuális ízlés szempontjából a múltnak egy-egy darabját előnyben részesíti a többi felett, mint eleven irodalmi hagyományt az elfeledett készlet rovására; tudnia kell megtalálni azt a talapzatot, melyen állva torzítatlan össz-szemléletévé, mint-

egy *genetikus önismeret*évé válhat az irodalmi fejlődés teljes, történeti egészének. Mikor tárgya követelményeitől tevén magát függővé, anyaga összességéről és önmagáról elmélkedik: mikor tehát önmagát vizsgálja át: akkor vallhatja magát az összes irodalmi múlt végső eredményének az irodalmi tudat szerve: az irodalomtörténet; mert akkor válik végső gondolati szerzeménnyé az az életbeli tapasztalati anyag, melyet tárgyának tekint; az az irodalmi alapviszony, mely mindenkor egyes személyek között létesül, végtelen ismétlődésével egy nagy közösséget teremt, vagyis az egyes írótól a kollektivitáshoz áraszt szét egy sugárkét: ekkor fordítja meg a maga sugárrendszerét, s gyűjti vissza az öntudat központjába. Aki irodalomtörténetet ír, alázattal ismerje fel, hogy ő van e kijelölt helyre állítva, s fogja fel erkölcsi nagyságát annak a viszonynak, melybe ő, a gyarló egyes ember, lépni készül lelki ősei nagy történeti közösségével.

Irodalmi ízlés és irodalmi tudat ez ikermozzanatai a végső változók a fejlődés rendszerében, mint ékkő és foglalat a gyűrű tetején. A gyűrű, mely egyén és kollektivitás között a körforgás örökös végbemenetét, s örökös újrakezdését példázza, ezzel valóban kiteljesült. Mert bár az irodalmi alapviszony mindenkor egyes személyek közt létesül, s absztrakte az író látszik végső kezdeményezőnek: a kezdeményező egyén maga is részese a múlt örökségének, tagja a köznek. S itt, éppúgy mint alapvetésünk kezdetén, a népköltészet, helyesebben a szóbeli hagyományozás analóg jelenségeivel jutottunk érintkezésbe. De mint az elválás, úgy most az újra érintkezés pillanatában sem lesz nehéz kijelölnünk az elvi különbséget. E különbség meghatározója, magja itt is ugyanaz: az irodalmi mű változatlansága, mi irodalmi készlet felhalmozódását s ezáltal a közízlés genetikus önismeretét teszi lehetővé. Fejleszt közízlést a szóbeli hagyományozás is, de létrehozó tényezőinek még emlékét is elmossa; tehet részeseivé e kollektív ízlésnek, de lehetetlenné teszi a kollektivitás történeti önismeretét, öntudatra emelkedését; *ezt* a közízlést nem is tudatosíthatja más, mint az irodalom, s akkor is csak a maga szempontjából s a maga céljaira, mint nálunk a múlt század első felében. Ez a különbség pedig, melyet megjelöltünk, a műveltség kritériuma; igazi műveltség nincs genetikus önismeret nélkül. A szóbeli hagyományozás vegetatív kollektivitást eredményez, az irodalmi hagyományozás el-

lenben genetikus önismeretre képes kollektivitást. Az néphagyományokat, ez irodalmi műveltséget termel.

*

Azon változó mozzanatok közül, melyeket az irodalom fejlődés-rendszerében megismertünk, legvégsőnek, feltétel- vagy határozományként minden megelőzőt felfogónak, magába foglalónak az *irodalmi tudat* mozzanatát találtuk. Ez a fejlődés végső eredője, belőle tehát visszakövetkeztethetni a fejlődés minden előzményére, s hozzá, mint nyugvóponthoz, odavezethetni egy korszak irodalmiságának minden erejét, ágát. Másfelől, minthogy a fejlődés tényezőiben s általuk az irodalmi tudat átalakítására vezetnek: az irodalmi tudat korszakos változásai mutatják ki legvilágosabban a fejlődés ízületeit. E megfontolások önmagukban is följosogíthatnának arra, hogy az irodalmi tudat mozzanatát jelöljük ki a rendszerezés vezérszempontjául. Valóban az irodalom fejlődése az irodalmi tudat fejlődésével, az irodalom története az irodalmi tudat történetével azonos, s az irodalomtörténet korszakait az irodalmi tudat korszakos változásai jelentik. Önelvű és tárgyi hűségű rendszerezéshez kerestünk megfelelő szempontot: az irodalmi tudat szempontjában megtaláltuk azt.

Az irodalmi fejlődés azon rendszere azonban, melyet a fentiekben nyomon követtünk, nemcsak ajánlja az irodalmi tudatnak vezérszemponttá emelését, hanem kötelez is reá. Genetikus önismeretének, az irodalmi tudatnak önálló szervéül, tudatosodási folyamatának beteljesítéséül fejlesztette ki szaktudományunkat az irodalom: váljék tehát azzá mentől teljesebben. Legyen az, aminek a fejlődés, a történelem akaratából kell lennie: *az irodalmi tudat genetikus önismeretének tudományos szerve*.

Lássunk most már hozzá a munkához, e legeredetibb, s nemzeti önismeretünk ösztönét is legméltóbban hevítő magyar tudományos feladatok egyikéhez. Feladatunk ki van jelölve: meg kell állapítanunk, mint alakult ki nálunk első ízben valamilyes irodalmi tudat, s kialakulván, minő korszakos változásokon ment utóbb keresztül, mind a mai napig.

Az irodalmi viszony elmélete; irodalmi életet teremtő forgalmazó eszközei és szervei; részesei: az írók és olvasók; közvetítői: a művek, úgy is mint irodalmi készlet és hagyomány, s úgy is mint irodalmi alakiságok fejlesztői; végül az irodalmi viszony számnélküli létesülésének kollektív lelki formát jelentő eredményei: az irodalmi ízlés és stíl, valamint az irodalmi tudat és szervei, a kritika meg irodalomtörténet: mind valamennyien tárgyai tehát egyenként és egymásrautaltságukban, az irodalomtörténetnek. Megírhatni külön (s jó is volna már megírni) az irodalomelméletnek, a magyar irodalmi életnek, a magyar írói rend kialakulásának, a magyar olvasóközönségnek, a magyar műformáknak (irodalmi nyelvnek, verselésnek, műfajoknak), a magyar irodalmi stílnak, kritikának, irodalomtörténetnek történetét, de mindez csak részlettanulmány lenne, s e külön összefüggések egyike sem nevezhetné magát magyar irodalomtörténetnek. E név csak oly munkát fog méltán megilletni, mely ha majd a szükséges részlettanulmányok elvégeztettek, felöleli mindazon tényezők összességét, melyek a maguk változásával és egymásrautaltságával, az irodalmi alapviszony történelmi megvalósítását eszközölik, s eredményeiket az irodalmi tudat eszméletébe öntik együvé. Az az irodalomtörténet méltán nevezheti majd magát *magyar irodalomismeretnek*. Ma még csak jámbor szándék ily mű megírása; megkísérelni azonban, s legalább vázlatosan megvonni körvonalait már csak azért is szükséges, hogy hiányai kitűnván, kitűzésék a cél bizonyos még elvégzendő részlettanulmányok számára.

Arany János és Gyulai Pál a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődményének legtisztább s legteljesebb megtestesítői. Ott állanak ketten a fejlődés tetején, nemcsak mint író és kritikus, hanem mint mindketten irodalmi elvű művelői is az irodalomtörténet tudományának. Ott állnak a tiszta, világos magasságban, honnan legteljesebben látszik, s hová legteljesebben elhat a múlt. Oly kísérlet kezdetén, mely az irodalmi tudat vezéreszméjét készül követni, méltán pillantunk fel, az utat nézve, kegyelettel kettejük felé.

Minerva, 1922.

IRODALMI NYELVÜNK KEZDETEI

A magyar nyelvű kolostori irodalom egészben véve a középkori latinság függvénye. Nem jelenti valamely új, nemzeti irodalmi műveltség spontán kitermelését, hanem a magyar egyház kisebb tanultságú elemeinek is beavatását az egyetemes európai műveltségbe, ez utóbbinak befogadását, vulgáris nyelven népszerűsítését az egyházi renden belül, főképp a kolostorokban. Eredetiségét nézve, a latin nyelvű hazai irodalom kétségkívül sajátabb: legalábbis történetirodalmában gyökeresebb nemzeti tulajdonunk. Mindamellett éppen a nemzeti irodalmi műveltség szempontjából jelent páratlan kezdeményt ez a vulgáris nyelvű, a kor szempontjából alsóbbrendű irodalmiság. Fejlődéstörténeti jelentőségre csak a XVIII. századvégi „megújhódás” fogható hozzá, mely éppoly kezdeményező a profán, világi európaiság nosztrifikálásában, mint emez a vallási szellemű európaiságében. De az csak korszerű megújhódás, ez első magvetés. A mag idegenből való: faji lelkiesség, történelem, tömegek és lángelmék dolga lett a palántának idővel hazaivá egyénítése. A nemzeti egyénítés első lépése a nyelvi befogadás, s azt tette meg kolostori irodalmunk.

Maga az irodalmi közvetítés csak egyes kolostorok szűk körére szorítkozott ugyan: de az a nyelv, mely ott irodalmivá képződött: élt és terjedt a kolostorokon kívül is, s a papság által íratlanul is közkinccsé válóban volt. Nem pusztult el a középkor nagy katasztrófájában sem, sőt egyetemes alapjává vált minden további fejlődésnek. Kolostori irodalmunkban nem egyedüli birtokosát, csak megrögzített emlékét kell látnunk a középkorvégi művelt magyar nyelvnek. Élt az már ekkor írástól megválva is. Ötszáz hosszú esztendő nem telhetett el hiába! S ha ma kódexeinket olvasgatjuk, ma, a nyelvújítás és a nemzeti klasszicizmus nagy szá-

zada után: méltán csodálkozunk e legkorábbi magyar irodalmi nyelv gazdagságán. Ismeretes, mily keveset változott azóta nyelvünk hangalakja, s mai helyesírásra áttéve mily könnyen megérthetjük kódexeink nyelvét. Nos, szó- és stíluskincsének is él a törzse, s irodalmunk szinte változatlanul él vele mind a mai napig. Aki e régi nyelvet jól ismeri, az nem azon fog csodálkozni, hogy mily keveset változott nyelvünk azóta, hanem hogy mily sokat fejlődött, mily gazdag készletet gyűjtött fel odáig. E fejlődés korábbi menetét írott emlékekből kevésbé ellenőrizhetjük. De nem is mind írásban ment az végbe: magyar királyi udvar, előkelő főúri házak világi műveltsége éppúgy hozzájárult emeléséhez, mint a maga deákságát élőszóval tolmácsoló egyház. Hogy azonban irodalmi használata által mit nyert, s hogy mai állapotához oly meglepő közelségbe főképp az által jutott: azt kódexirodalmunk legkorábbi és legkésőbbi emlékeinek egymás mellé állítása tünteti fel legnyilvánvalóbban. A *Jókai-kódex* nyelvétől, stílusától egész világ választ el bennünket, a Karthauzi Névtelennel már meghitt közvetlenséggel társaloghatunk.

Bármily gazdag lett legyen ugyanis egyháziak, világiak élő magyar nyelve, azt a tulajdonságot, mely a nyelvi műveltséget betetőzi, konzerválja, közkinccsé szilárdítja s újabb fejlesztésére ösztönöz: a szövegszerű kiképzettséget csak irodalmi gyakorlat szerezhette meg számára.

Mint az egész kolostori irodalom, e zsenge magyar irodalmi nyelv is kisebb-nagyobb mértékben a latinak függvénye. Korántsem oly egyszínű ugyan, mint hiszik, s nemcsak kor- és táj-, hanem egyén szerinti különbségek is éppúgy találhatók benne, mint akár a legmodernebb irodalmi nyelvben.

A latinhoz való viszonyában, mint már tudjuk, bizonyos történeti fejlődés lépcsőfokai különböztethetők meg.

Az elsőt írott szöveg alig képviseli, mert az még az irodalom előtti érintkezések korszaka. Élő szóval előadott beszédek értendők itt elsősorban (mint a *Halotti beszéd*), melyek valamely latin előképre támaszkodtak, de nem fordításai voltak annak, hanem csak emlékezetből való szabad tolmácsolásai. E fázisban a latinnak szövegnevelő hatása kevés, legfeljebb reminiscentia-mérvű. Ez mintegy irodalmon kívüli érintkezése az élő magyar nyelvnek

a latinnal, s természetesen tovább tartott az irodalom élénkebb megindulása és virágzása idején is.

Sokkal szorosabb viszonyba lépett a magyar a latinnal a lassan-lassan meginduló fordítások útján, melyeknek első példája a *Halotti beszédet kísérő Monitio*, tömeges képviselői a középkorvégi kódexek. A latin hatása itt már szövegformáló jelentőségű s kivált kezdetben és a hivatalos egyházi szövegek fordításaiban igen nagy arányú: mondattant és stílusformákat teljességgel elidegenítő. Mérsékeltebb a későbbi szövegekben s a tanítás szabadabb műfajaiban. Ez utóbbiakban ugyanis az eredeti szöveg tekintélye nem volt oly korlátlan, mint a hivatalos vagy éppen szent szövegeké, s szabadabb fordítást is megtűrt, vagy régebbi fordítás modernizálását, míg a szent szövegek (bibliai szakaszok) fordítása nagyrészt érintetlen maradt s archaizálódott.

Az irodalmon kívüli szabad tolmácsolás, másfelől az irodalmi fordítás nyelvi eredményei kölcsönösen hatottak egymásra: ezéi részben kikerültek az életbe, amazéi a fordítás gyakorlatába szivárogtak vissza. Az irodalmi nyelvre nézve e folyamat magyarosító jelentőségű volt: a korai kódexek nyers, sőt különöc latinizmusai részben visszahúzódtak, leköszörülődtek hatása alatt, s a középkor végére bizonyos egyensúly állt be, valamelyes összeegyeztetése a nyelv eredeti és kölcsönzött formakincsének. Ami latinizmus még ezek után átlagtulajdona maradt az irodalmi nyelvnek, az sokáig meg is rögződött s részben támasztéka lett a barokk világ újabb ellatinosító törekvéseinek.

A kódexek irodalmi nyelvét elsősorban nagymérvű latinizmusai különböztetik meg a mindennapi élőbeszédtől. Amint a latin volt az igazi irodalmi nyelv, úgy a magyar is a latintól eltanult formákkal és szerkezetekkel vált irodalmivá: azaz latinszerűvé, deákossá. Latinizmusai túlnyomó része ma fölösleges és nyelvrontó átvételnek, utánzásnak látszik, s idővel, részben még a középkor folyamán, tudta is pótolni azokat a magáéból, az itthoniból. De nem is tudatos, nem akart átvételek voltak azok, hanem kénytelen következményei annak az alárendelt helyzetnek, melyben az írásbelileg még kevésbé használt vulgáris nyelv állt a kész szövegformákkal rendelkező nagy tekintélyű irodalmi nyelvhez, a latinhoz viszonyítva. A gyermek és a felnőtt ember viszonya ez: szelle-

mi gravitáció, mellyel szemben a gyöngébbnek, a még öntudatlan-nak, eszébe sem juthat védekezni, ellenállást kifejteni.

A fordítás feladata kétségkívül leleményességre és bátor kezde-ményezésre szoríthatja a fordítót. De e kezdetleges állapotban minden gond és találékonyság az egyes szó visszaadására irányul; aki fordít, az nem író, nem stílművész, hanem csak „magyarázó”, glosszázó; ennél fogva kitermel új szavakat képzés, összetétel ál-tal, lefoglal régieket új, átviteles jelentésre: tehát vég nélkül gya-rapíthatja a szókincset: – amit azonban készen kap az idegen nyelvből: az egyes szavak rendjét, viszonyítását, mondatfűzését, a mondatok, majd egész szakaszok egymásba kapcsolását, vissza- és előretulását: azt gondolkodás nélkül átveszi, elfogadja. Szövegezési terve nincs; nincs is rá szüksége, átadja azt neki, reátukmálja a latin. Mint az építészetben: adva van egy valamely korszakos stílus, s mindenki aszerint épít, csak az anyag (a szó-kincs) előteremtéséről gondoskodik maga. A primitív magyar iro-dalmi nyelv egész „épülete” egyházi deák stílusú.

Kezdődik a deákos íz sokszor már a szó betű szerinti lefordít-ásával: „mondását meghívá” (= megvoná, visszavoná) – „szülés-nek kínjától idegenek” (= bántatlanok, mentesek) – „keresi vala (= iparkodék) elbocsátni űtet”; folytatódik a szókapcsolatok és vonzatok idegenszerűségeivel: „ne akarjatok félnőtök” (= ne fél-jetek) – „félni a kint” (= a kintől) – „gyötreni serények” (= szeret-nek gyötörni); majd pedig teljesen kibontakozik bizonyos szer-kezetssablonok állandóságában. Ez utóbbiak közül az ún. „egyez-tetés”, az igehasználát latinizmusai, az ablativus absolutus s a körmondatosság a nevezetesebbek. Lássunk néhány példát mind-ezekre.

Az „egyeztetés”-re, mely a magyarban fölösleges vagy hibás, ott van mindjárt a *Te Deum laudamus* fordítása a *Döbrentei-kó-dex*-ben: „Istent tégedet dícsérünk, urat tégedet vallunk”; ilyenek még: „én tégedet királyt atyámat, ... tégedet királné asszonyt anyámat” (parancsolómnak esmérlek): „senkit magadnál gyar-lóbbat (= gyarlóbbnak) ne tarts”; „kik tesznek szerzeteseket an-gyalokhoz egyenlőket” (= egyenlőkké); „ki hivatik vala frater Nicolaus”(-nak); „melyet látsz én tőlem származottat”. Különö-sen a jelző hátravetése hoz magával törvényszerűleg efféle egyez-tetéseket, mikor a magyar egyébként közönséges jelzős kapcsola-

tot használna, vagy jelzői mellékmondatot: „Ő szép ajakak, istenfia gyakorlatos csókolásával megistenültek!”; „az útát mind bevontat bíborral”; „engömet elálméklkodottat”; „Krisztus jegyesének, kívánónak felmenni tekéltetes életnek méltóságára”; „Szűz Máriától, minden eredetbűntől megtartatottul”. – Olykor keverék formák kerülnek elő, s tüntetik ki rikítóbban az idegen szerkezet bizarrságát: „mondd meg tehát, *mitől* félsz te inkább? Felele [az ördög]: Krisztusnak vérét és kénszenvedését”; „atyja mondatik vala Eusebiosnak, görögöknek császára”; „nevezék Bábelnek azaz rőbögő [= dadogó]”; „ez gyermeket elevenen és mindenestől meggyógyultat”. Ily egyvelegek mutatják legjobban a fordítónak efféle formai kérdésekben teljességgel gyanútlan naivságát, vagy ha úgy tetszik, közönyét, önállótlanágát. Figyelme nem öleli fel a szerkezet egészét: csupán részletre irányul.

Az egyeztetés különcebb formái jobbára kivesztek, vagy legalábbis megritkultak a középkor végére. Sokkal állandóbbnak bizonyult s részben máig nyomot hagyott nyelvünkön az igei szerkezetek latinizmusa. A latin szövegtípusnak egyik stílusigazgató tényezője az ige. Szenvedő alakjával az alany állandósítását, az egyszempontú szövegezés zavartalanságát szolgálja; infinitivusos szerkezeteivel a mondatképzés takarékoságát, mód- és időrend-szerével az alárendelő viszonyítás határozottságát. Mindezekre megvan a magyarnak is saját eszköze, de irodalmisága kezdő szakában a latin szövegtípus e jellegzetes szerkezetei is előzőnlőtték.

Passivum kétségkívül volt s önként kifejlődhetett a magyarban is: túltengő használata azonban – effélékben is, mint „megtisztultatik” – „megbizonyultatik” – „reáfeleltetik” – „egészségnek meggyógyítási orvosoktól kételkedtetnek” – „behörpentetnek vala” – „sem hadban, sem hamisan nem győztetik” – „erről ilyen példa olvastatik” stb. – latin hatás: az irodalmiság megkülönböztető vonásai közt a feszesebbek egyike a nyelv arculatán.

„Szeress nem tudatni” (ama nesciri) – „érezöm magamat meghalni” – „ne szenvedjed meghalni a fiát anyja nélkül” – „neköm szólnia megtagad” – „mit gondolod te magadat sokáig élned” – „kezde alonnom kelletni” – „valaki tudja magát sokáig élni”: efféle infinitivusos szerkezetekkel tele van kódexeink nyelve, s idegenszerűségüket nem takarhatja el az igenévnek olykori magyaros ragozottsága (szólnia, élned). Még a létige infinitivusa is sú-

rűn előkerül ily szerkezetekben: „meglátod űtet teljes lenni szeretettel”; találunk valami sajátságos múlt idejű infinitívust is, mégpedig magyaros ragozással: „vallom ... te felségödet nehezen megbántottam lenni” – „higgyük történtnek lennie ezeket mű rajtunk” – vagy legalább magyaros kiegészítéssel: „akkoron láttatik bölcsnek lőtt lenni”: s ily esetekben a latin szerkezet szigorú szabályába valami kedves naivságot lop bele a magyar nyelvérzék. Néha vakmerő bonyolultságtól sem riadnak vissza: „kit hallátok nagy szeretettel szolgáltának lenni Erzsébet asszonyt” (= kiről hallátok, hogy nagy szeretettel szolgált Erzsébetnek); s ez a legkésőbbi kódexek egyikében, a *Tihanyi*-ban bukkan elénk!

Legmakacsabbul tartotta (s tartja még) magát nyelvünkben a felszólító vagy feltételes igemód használata az időhatározó s még inkább a megengedő mondatokban. Enyhült utóbb ennek a latinizmusnak a merevsége is, de itt még szőrendi idegenszerűséggel is bonyolul: „jóllehet, hogy én legyek ... bínes ember” – „mikor [= holott] te ne légy nagy tudományu diák” – „jóllehet ne tudna diákul” – „midőn [= holott] volna okosság”.

Az ablativus absolutust, mely szintén a szöveg-ökonómia eszköze, mert mondatrészként kezelhet mondat értékű közleményt – természetesen nem utánozhatta a magyar teljes hűséggel, de kifejlesztett valami, ahhoz hasonló szerkezetet: „ki megmondván” (ami megmondatván, ennek megmondása után) – „az beszédek elvégezvén” – „imádság lévén”.

Ezek s efféle részletek szöveggé összefonása, a szövegfolytonosság eszköze: szintén latin módra megy: körmondatosan; s e kötőszós, látszatra végtelen folyamatosság tetőzi be a szerkezetformák s az egész nyelvtípus latinosan irodalmias jellegét. Nyissuk fel valahol a *Legenda aurea*-t s lássuk mondatéleit: „Erat autem ... et ... qui ... Cui ... Cum autem ... Traditus autem ... Quo perveniens ... De elemosinis vero ... At vero pater ... Quorum cum aliqui ... Reversi autem ... Sponsa vero ... Cum igitur ... Cum autem ... Quod factum...” stb., stb. Nyilvánvaló a szakadatlan folyás stílus-ideálja, sőt több: a folytonosság gondját ki is tüntető, mutogató stílusé. Efféle folytonosságra az előbeszéd nincs berendezkedve; ez mesterséges (és jórészt fölösleges) jelzése, csaknem fitogtatása az igazi szövegszerűség, az irodalmiasság meglétének, holott a

gondolat meg tudja éreztetni szomszédaihoz való viszonyát, még ha az nincs is külön eszközökkel kifejezve. E kötőszós modor a gondolat minden továbbmozdulását mintegy összekötő jellel látja el (et, autem, vero), személyi és tárgyi vonatkoztatással (qui, cui, quorum; quod) vagy határozós, többnyire időbeli viszonyítással (cum) fűzi a megelőzőhöz. Folyvást nyilvántartja, szemléli és mutogatja a gondolat lépéseit. A szövegezés e túltudatossága azonban jórészt papiros-művelet, írásbeli körülményeskedés. A felolvasás, a hangos beszéd nem is igen alkalmazkodik hozzá: leereszkedik és szünetet tart tulajdon törvényei szerint ott is, ahol kötőszó, vonatkozó névmás megszakítatlan továbbmenést jelez – s ezzel leleplezi a szövegfolytonosság fiktív jellegét. Nos, a primitív magyar irodalmi nyelv egész naivsággal követi rafinált előképét e tekintetben is, s minthogy szót szóval fordít, híven lemásolja a kötőszó-ornamentika valamennyi csokrát, arabeszkjét: „Azért ez [az] oka, hogy nagyobb kén nincsen pokolba, mint Istennek színet nem látnia. Kiről úgymond aranyas beszédű szent János: Ha... előlbe ezörképpen való ként vetendesz,... olyan nagynak nem aléjtom... mint ezt, hogy a gonosz bínösök kirekesztetnek a dicsőségös... társaság közül... mert kirekesztetnie az örök jótól és idegönnek lennie azoktól, melyeket az Úristen az útét szeretőknek szerzett, annyéra nehezítik a ként, hogy ha egyébként semmit nem szenvednének, csak ezön es igön sok volna és kinnyebb volna ezörszer való tűzbe égnie, hogynem... és holott... kiről sz. Bernard doctor es igymond...” stb. Valóban nem volt könnyű olvasni, különösen pedig felolvasni a középkorban. E fiktív folytonosság értelmes megszaggatásához gyakorlat, rögtönző éberség kellett – hiszen a fogyatékos interpunctio kevés segítséget nyújtott – s legtanácsosabb volt minden kötőszó előtt megállani, szünetet tartani: vagyis elemeire tördelni szét a ragszatókokkal előidézett nagy látszategységet.

Az a latinos szövegképlet, melyet nagy egészében s némely részleteiben megismertünk, egyúttal legáltalánosabb stílusjegyét is megadja e kezdetleges irodalmi nyelvnek: azt az általános színezetet, mely megkülönböztette az életbeli nyelvtől, s föléje emelte annak, vallási eszme- és érzelmvilág hangulatát, a deákság misztikumába beavatottság sejtelmét árasztva magából.

Ez alapszínből s vele összhangban, kisebb-nagyobb jelentőségű stilisztikai képletek és sablonok kerekednek külön. Túlnyomó részük ugyancsak a latin előképnek köszöni eredetét.

Kolostori fordítóink természetesen nem öntudatos stiliszták; esztétikai szándékok távol állnak tőlük. Ami szépség, stilisztikai érték fordításaikban található, az teljességgel naiv tulajdonuk: vagy a latinság ajándéka, vagy a magyar nyelv saját szépsége, vagy alkalmi felmelegedés önkénytelen sugallata. Stilisztikai közönyük legfelölőbb bizonyítéka a rag- és szóismétlésbe való könnyű belenyugvások. Nem bántja fülöket, ha pl. a „szörnyű”, „szörnyűség”, „szörnyűséges” szó kilenc sorban nyolcszor is előlábaltankodik; hogy lapokon keresztül ott hemzseg az „és”, elbeszélésben a vala és volt; hogy mondatok egész sora a miatta névutóval zeng ki. Nem jut eszökbe a sok -nak rag közül legalább vagy egyet „elfaragni” egy ilyen mondatban: „első használatja urunk Krisztusnak kénjának, halálának gondolatjának ez”: a „való”-k egyikét ebben: „esztendő által való szentöknek életökről való tanuság”. Nyugodtan leírnak ily henye ismétléseket: „nem nézhetted volna az anyát fián megkeserődvén, és az fiát az anyján esmégi azon szerrel megkeserődvén” – „szent Annának képét megírá; bal ölébe írta urunkat és jobb ölébe asszonyunkat, és az képnek fölötte imezt írta” – „Azért tudjad bátoron, hogy semmiképpen nem lehet vala egyéb képpen, hanem csak úgy, hogy az isteni bölcsesség testöt veszön vala fel, úgy hogy a meghamissólhatatlan bizonyosság megjelöntenék, ígyhogy...” stb. (Két sorral alább még egy „úgyhogy”). Mindez maga a nyugalom, a teljes kényelem, a beszéd csinosításával az értelem mellett éppoly nemtörődés, mint a testi szépséggel a léleké mellett. A *Székelvudvarhelyi-kódex* egyik elmélkedése (valamely székelvud fráter fordíthatta!), mint a maga helyén már céloztam rá, az „egem” (valószínűleg egyemnek ejtendő) szót szórja így a legbámulatosabb nyugalommal, valahányszor beszéltet valakit. Ez az „egem” annyit jelenthetett, mit a mai „aszondja”. Lássunk ebből is ízelítőt: „kinnek monda a remete: tudnia jól meghalni, ez – egem: tudniamint [= tudniillik] a bünöket eltávolítani – egem, és jó művelkedetöket tennie – egem, miképen mondja a próféta: térj el – egem – a gonosztul és tégy jót – egem. Monda az kalmár: mit eszöl – egem, hogy illetén vén vagy?”... stb.

Mindez azonban (akárcsak a végtelen körmondathoz) nem pusztán negatívum: nem egyszerű formátlan, hanem hajlam és diszpozíció a halmozás iránt. Forma a halmozás is – mégpedig leg-egyetemesebb stilisztikai formája a primitív irodalmi nyelvnek. Együgyűbb, naivabb változatai mellett szabályozottak is vannak, s kódexeinknek nemcsak legjellegzetesebb, hanem szebb helyei is rendszerint a halmozás valamely válfaját képviselik.

Az „együgyűbbek” közé számíthatjuk azt a semmiképpen meg nem szabályozott szóhalmozást, melyet csak a mennél teljesebb kifejezés lírai ösztöne szül és igazgat, s mely különösen a „divina dulcedo”: a mennyei édesség – „az isteni kóstolás avagy édesség” – kifejezni törekvéseiben végzi a maga telhetetlen erőfeszítéseit. Ily helyeken dúskálnak fordítóink a -ságos, -séges képzésű jelzőkben, vagy ismételnék váltig egyet, a legszebbet: az „édességös”-t vagy „édeslő”-t. A *Nagyszombati-kódex*ből már idéztem a maga helyén egy szép halmazatot („ó szűzlő szép szemek” stb.); azt is azonban efféle botorkáló nekiindulás vezet be: „Ő örök istennek kazdagságos bőségének, magasságos bölcsességének mélységes tudománya!” Egy másik kódexben a tisztaságtartó emberről azt olvassuk, hogy az ítélet napja után „az édes Isten oly igön nagy édes gyönyörűségös illattal ajándékozza meg, hogy az ő testének édes-ségébe egy szempillantásiglan nagyobb gyönyörűséget vall” hogysen Ádámtól fogva mind e teljes világ a testi életben. „Az mézlő édes szavu ájtatos szent Bernald doctor” – Sz. Domonkos – „jó-szágos mívelkedeteknek, igen kedves verágoknak verágával verágózék” – Krisztus megváltott „az ő rózsaszínő szép piros drágalátos szent vérével” – „szeplőtelen, virágló, szép szent tisztaságot” – „kiboltó illatnak illatja” – „kiboltó édes illatnak szaga” – „édes illatu pára, füst és illat” – „minemő ájtatossággal, minemő siralmakkal és mennyé nagy szepögésekkel, csoklásokkal mondák meg ... az recommendációt” – „gyakorlván siralmaknak bőséges siramit, áradásit”: efféle halmozásokat (kivált jelzőkét) szám nélkül írhatni ki kódexeinkből – a másolók ömlengő betoldásai is idetartoznak –, nem is szólva Mária szebbnél szebb, rajongó epithetonjairól: „angyali fényességnek tükere – megszenteltetett sanctuarium – szentségnek edénye – aranyas láda – szent hármóságnak tisztaságos lakodalma és drágalátos szállása – smaragdostól szerzett nemes edény – szép, töisk néköl való rózsza”.

A divina dulcedónak egyik jellegzetes típusa s egyszersmind legfőbb foka a mennyei jegyessel való egyesülés misztikus gyönyörűsége, melynek viszont őszövetségi s földibb előképe – a maga csodálatos exotikus couleur locale-jával: a *Canticum canticorum*. Szép fordítását őrizi ennek a *Döbrentei-kódex*: „Virágokkal ékesíthetek engemet, malozsfákkal szoróhhatok meg engem, mert szeretet miá ellankadék. Ű balja én fejem alatt és ú jogja engem megölel ... Ime, én szeretőm szól én nekem: kelj fel én barátom, én galamban, én jó termetem, siess és jöjj, mert immár tél elmúlt, hideg eltávozott és elment, mi földönkre virágok jelentek, irtásnak ideje bejött, mi földönkre gerliceszó hallatott, figefák bombóztak, virágos szőlők illatjokat adták, – kelj fel én barátom, én szépem, és galambam és jöjj el ... Kelj fel, felszél és jöjj, alszél! fúdd meg én kertemet és folynak ű drága illati”. Alapvető stílkülönbség a kétféle édesség közt – s ezért is sikerültebb ez utóbbi fordítmány – az, hogy az *Énekek éneke* nem az érzelem elvont megnevezéseit, hanem érzékletes, ízes asszociációit halmozza. Mindamellett a kétféle gyönyör-extasis bensőleg rokon, s hogy az *Énekek éneke* egész szerelem-stiliztikájával mily felismerhetőleg elárasztotta a keresztyén „mennyei lakodalom” koncepcióját, arra szép példát idézhetünk az oly sok tekintetben kiváló *Könyvecséből*: „Minemő leszen az nap, mikoron urunk Jézusnak édes anyja Mária elődbe jövend, mondván: kelj fel, siess én szép szeretőm, jöjj el, koronáztassál meg, mert immár az tél elmúlt, az hóharmat elment és eltávozott! Akkor repőlsz az vőlegénynek, az édes Jézusnak karjára, hajtván fejedet az ő szent mellyére. Látván az angyalok, csodálkoznak, mondván: kicsoda ez, ki jődögél ez pusztából, gyönyörködven vígasságban, hajtván magát az ő szeretőjére? ... Akkoron nagy bátorsággal megöleled az vőlegényt, mondván: Megtaláltam azkit szeret az én lelkem, megtartom őtet és soha el nem bocsátom. Akkoron nagy édesen énekled: bal keze fém alatt, és jobb karjával megölelt engemet ... Eszem s iszom és örvendek, mert magasztaték ma az én lelkem életemnek minden napi felett. Ó bizonyával hallatlan magasztatás! Ó bódog és vígaságos nagyság, minemő soha ez világon nem hallottatott!”

Mindez a „halmozás”, akár megnevezésekben, akár hangulat-árasztó tárgyakban dúskál, s még ha elemei rendje szabályozatlan is, korántsem szószaporítás, hanem egy töről sarjadt kifejezési

próbák spontaneitása: a rajongás naiv stílképlete. Lehet rendszer ebben is, mégpedig legtöbbször a csodálkozó vagy gyönyörködő aposztrófok – megannyi szökövizek – párhuzamosságában, ami, mint minden paralel szerkezet, bizonyos ritmust is hoz magával. Az apostolok nagy méltóságát megértvén, imént idézett kódexünk ily telhetetlen boldogsággal halmozza a megszólító felkiáltásokat: „Ó csodáknak csodája, ó paradicsombeli nagy édesség, ó anyaszentegyháznak fundamentomi, ó keresztyéneknek atyjok és szeretői, ó ez sötét világnak világossági, ó Krisztus keresztfájának viselői: ki gondolhatta volna, hogy ennyire felmagasztatna tőtöket [ti. az apostolokat] a mennyei Isten!” Nem kell rámutatnom, mily jól illenek e hatalmas áradatba a régi magyar nyelv nagyívű szóhullámai. Néha egész imádságok ily metafora-aposztrófokból állanak s Váárheli András ismert szép éneke is ilyenekkel teljes.

E lírai, a misztikus lelkiséghez oly igen illő rendszerrel szemben racionálisabb alapú, a skolasztikus gondolatmenetet különösen jellemző képletek: az előszámlálás, felsorolás és részletezés halmazatai. Ezek sem zárják ki a pátosz lehetőségét. Vagy egyenműeket, vagy ellenkezőket halmoznak.

Az előszámlálás rendszerint a prédikációk alapformája: három tanuságunk leszen, az első imez, a második, a harmadik imez; mondám, hogy első tanuságunk ez leszen; itt ez meg ez a kérdés támad; erre reá feleltetik először, másodszor, ... tizenkettedszer, tizenötödször: többnyire ily disztinkciókkal halad beszéd és tanítás. Vagy pedig a szentszöveg példázatos értelmét számlálják így elő, máskor valakinek méltóságos jószágait, malasztjait, Mária epeségeit, örömeit, a pokol kínjait, a nyelv bűneit, a bocsánandó bűnöket stb. E számszerűség nemcsak a taglalást kívánja világossá tenni; hat és jellemző önmagában is, mint ellenőrizhető, megszámlált halmozás, lajstrom, mely eljut a teljes kimerítésig.

A felsorolás már jellemző párhuzamokat ragad ki egy nagy összesség egyéni képviselőiként, nem megszámlálás és kimerítés, hanem nyomatékosabb megértetés és impresszionálás végett: „Ó annak okáért, üdvözölendő lélek, mondd meg én neköm, holott vannak Ádám és Éva, holott Matusael, holott vannak mend az óriások, hol a hatalmas Alexander, hol vagy az erős Hector vitéz, hol vannak mend a császárok és a királok, hol vannak mend

az nagy pogán bölcsek és versszerző mestörök?” – mind meghaltak. Nagyobb arányú felsorolás a *Könyvecsében*: a legnagyobb kint szenvedett szentek valóban megdöbbentő hatású jegyzéke, vagy azon szenteké, kik királyi, vagy előkelő családból származván, sokat hagytanak el Jézus szerelméért.

A részletezés valami abszolútumot, felső fokot fejez ki számos partikuláris példával, mértékkel, vagy érzékeltet változataival; mindent felölel egy bizonyos kategóriából, mindent kirekeszt egy másikból. „Az, akiről szólunk, magasb az égnél, mélyebb az tengőrnél. Azért ha égnek mondjalak Téged, ó bódog szűz Mária, annál magasb vagy; ha istennek ábrázatjának mondlak, méltó vagy arra; ha angyaloknak asszonyának, az vagy; kihöz hasonhatlak tégedet méltán, nem tudom”: ímé a superlatívus szuggesztíója mérték-részletekkel. „Ha én fergeteges vagyok, megtisztíthat sz engemet; ha én homályos vagyok, megvilágíj sz engemet; ha én kór vagyok, megvigassz engemet; ha megholtam, megleveníj sz engemet; ha eltemettém, feltámassz engemet”: ímé az isteni kegyelem egészét értetni kívánó, igen szép ritmikus szerkezetű részletezés. „Ez áldott Jézus név: méz embernek szájában, szép zengés fileiben, ervendetesség szívében, édesség elméjében” – „te vagy Libán hegyebeli cédro sfa, te vagy Sion hegyén való cipressz sfa, te vagy Dávid mezőjebeli díszes olajfa, te vagy bársony színő rózsza Jerikóban”: ímé részletezve érzékeltető variálása az egynek. A variálás gazdagabb szempontjaival egyszersmind szerkezetben is változatosabb a *Nádor-kódex* e szép szövegrészlete: „Krisztusnak teste kóroknak orvosság, zarándokoknak nyugalom; erőtelenöket erősejt, egészségbelieket gyenyerködtet, betegöket megvigaszt, jámborokat malasztba tart; ennek miatta leszön embör szelédbe mikoron megfegyelmezik, békességös b háborúságba, készebb idvösségös dologra, buzgóságosb szeretetre, bölcsőbb gonoszságtól magát ótalmaznia”. Számosak s gyakran erőteljes páto szuák a mindent kirekesztés részletezései: „Ki szakaszthatna münket el az Krisztusnak szerelmétől? Háboróság-e? keserűség-e? éhség-e? ruhátalanság-e? veszedelem-e? ellenség-e? tőr-e? Bizonyos vagyok, hogy sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelmek, sem jószágok, sem jelenvalók, sem jövőndők, sem erősség, sem magasság, sem mélység, sem egyéb teremtettt állat nem szakaszthat el münket Istennek szerelmétől”. A *Könyve-*

cse ismert jeles stilsztájától való e szakasz. Tőle emez is, mely a semmire rá nem bírható kevélységet érzékelteti igen szerencsés elképzeléssel: „semmi jót nem tétethetnek vele: sem énekel, sem kórál, sem karba nem megyen, sem tanul; mást sem tanít; sem főz, sem mos, hanem jár, ahol szereti; sem édes szó, sem kemény beszéd, sem fenyegetés, sem kín ötöt meg nem lágyíthatja, mert kevély”.

A részletezés mind e válfajával vele járhat önkénytelenül is valamelyes fokozás. De leginkább akkor, ha a szöveg kiemelendő, fokozásra kijelölt szakasza szó szerint ismétlődik: Krisztus feljegyezte azokat, kik az ő szent kénjáról gondolkoznak: „megírta ez illetenőket az ő két kezén, azért hogy őket mindön nyavalyájokba megsegélje; megírta az ő két lábán es, annak jegyjé, hogy őtőlök soha el ne mehessön; megírta az ő szívébe es, arra, hogy őket soha el ne feledhesse”. A nyomatékositó ismétlésnek egyébként egyik legismertebb példája a *Példák könyve*-beli haláltáncszöveg, melynek minden egyes szakasza ezzel kezdődik és végződik: „elme- gyek meghalni”.

Az egynemű halmazatosság ez eddig megismert formáin kívül az ellenkezők halmazása is figyelmet érdemel. Az antitézis, a dialógus és a disputa tartoznak ide. Az antitézis a halmazás bármely válfajában feltalálható. Jó példa rá a *Székelyudvarhelyi-kódex* halálról szóló elmélkedésének egy komor pátoszú szakasza: meghalt a nagy Alexander; tizenkét pogány bölcs gyüle temetésére „és az első legottan monda: Ó Alexander, tegnapi napon a népnek parancsolsz vala, ma ke[dig] az nép parancsol teneköd; a második monda: Ó Alexander, tegnapi napon az aranyból kéncsöt téssz vala temagadnak, ma ke a férgek kéncsöznek tégödet” ... stb. Tegnap és ma, élet és halál ellentéte tizenkétszer, tizenkétféleképp fejeztetik ki e nagyarányú színpadias jelenetezéssel patétizált halmazatban. Folyamatosabb e következő idézetünk: a világi javak „mind elmulandók és a felségös jó, kit ezökört hátra hagy- tál, az örökké megállandó; ez velági gyenyerűség, kit te szerettél, e köz a bestyékkel, de a mennyeiek, kit te nem kívántál, az angya- lokkal köz; ezök, kit te szerettél, lélöknek veszedelme, de akit te elhagytál, léleknek örök nyugodalma és békessége”. Igen erőtel- jes, a kirekesztéssel rokon formula a megengedő ellentétek hal- mozása: „Ha még apró unokáid nyakadon csüggnének es, ha még

te jegyessöd megeresztett hajával, megszaggatott ruhájával, szülő szüled téged-éltetött emléjével elétted állana, és édesatyád az ajtón elétted átalfekünnék: méges átalhágjad és mindeneket hátrahagyván, folyamjál az szent keresztnek zásztója alá”. Szent Jeromostól idézi ezt a Karthauzi Névtelen.

Sajátságos, fiktív ellentételezési formula az, melyben az antitézis nem egyéb, mint negatív megfogalmazása a tézisnek. Mint-hogy a tézis teljességének, felső fokának szuggerálását célozza, tagadva annak minden tagadását, ez is a kirekesztés fentebb ismertetett formájával rokon: „Ott [a mennyországban] vagyon csak vígaság szomorúság nélkül, egészség kórság nélkül, élet halál nélkül, ott vagyon vélagosság setétség nélkül, békeség háborúság nélkül, szeretet gyűlötség nélkül, ... ott az ifjúság soha meg nem vénhőszik, ott az élet el nem végeztetik, ott a szép ég soha meg nem hervad...” stb.

A skolasztikának kedvelt okfejtési formája a sorozatosan felhalmozott pro és kontra érvek („vélekedések”, „okosságok”) szembeállítás, mintegy vitatkozás módjára. Ha az ellenkező álláspontokat a maguk nevében szóló személyek képviselik, vagy a szembeállított tételek, absztrakciók allegorikus személyekké önállósulnak, a disputa (altercatio, konfliktus: „vetélkedés”) áll elő, melynek mindenkor külső formája a dialógus. Az érvek szembeállításával való okoskodás egyik jeles képviselőjét ismerjük meg az apostolok méltóságáról szóló *Könyvecse*-ben, de számos prédikációban, tanításban ugyanazt találjuk. A nem vitatkozó, csak személyeket mintegy katekizálva elkülönítő dialógus szép példája a *Nagyszombati-kódex* Suso-féle tanítása a teljes bölcsességről (Sapientia és Discipulus párbeszéde). Ide vonhatók a közbenjáró Mária esedezései Krisztusnál, Krisztus feleleteivel. A vitatkozó dialógusnak, tehát disputának számos példáját találjuk a legendákban (pogány és keresztyén álláspont párbajait), legnagyobb arányút a verses *Katalin-legendában*, drámai jelenetezésűt a *Sándor-kódex* Hrotsuitha-fordításában. Vitatkozó jellegű szóváltás, egymás ellen való „zúgódás-morgódás” (altercatio) az élet és halál párbeszéde a *Példák könyvében*, s Philibertus híres látomásának tárgya: a test és lélek vitája, valamint több példában az őrangyal és az ördög viaskodása a lélekért. Versengés jellegét ölti – mintegy e kérdés körül forogva: „melyikünk a különb?” – az

apostolok vetélkedése (a *Könyvecse*ben), a jószágok (= erények) vitája a *Példák könyvé*ben, a bűnök és jószágok „összevívása” a *Lobkowitz-* (és *Bod-*) *kódex*ben. Dialógus és disputa mindez esetekben nem csupán műfajt jelent, hanem szerkezeti formát: a szembenálló, megosztó halmozás igen elterjedt sablonát. Lássuk példának, miként vetekednek vala az apostolok arról, hogy „melyik volna nagyobb ő közölők”: „Eléálla Szent Péter és mondá: én vagyok fejedelmetek, mert énnekem ígéré [azt] urunk, mikor mondá énnekem: te hivattatol cephasnak, ki magyaráztatik főnek. Monda Szent András: állj hátrább Péter, nemde bátyád vagyok-e én teneked?... Elé állának a középső Máriának három fiai: kússebb Szent Jakab, Taddeus és Simon, mondván: mi ezen csodálkozunk, hogy csak szólhattok tü; s nem tudjátok-e, hogy mi vagyunk az Krisztusnak közelb való rokonsági? hallgassatok azért, mert mi leszünk nagyobbak tölleteknél...” stb.

A halmozás mind e bemutatott formái végeredményben a paralelizmus ősi gondolatjárását fejlesztik tovább nagyarányúlag, akár lírai, akár racionális eredetűek s akár egyneműeknek, akár ellenkezőknek rétegeit gyűrűzik egymásra végtelen. A latin példa nevelte bele e kezdetleges irodalmi nyelvbe a paralelizmus ösztönét, elannyira, hogy a magyar fordítók, bár tudatosan művészi, széparányú kiképzésre nem törekedtek, már a latintól függetlenül, a latin eredetinek ellenére is éltek formáival. Legfeltűnőbben nyilvánul meg ebbeli hajlamuk a szó-variálásban, a halmozás rendszerének a legkisebb egysége, a szóra is kiterjesztésében. A szóvariálás azonban oly, csaknem a modorosságig jellegzetes bélyege ez irodalmi nyelvnek, hogy lehetetlen a halmozás e parányainál is meg nem állítanunk az olvasót. „Egy kevés időt avagy haladékat” – „hogy útet erősítenék avagy biztatnák” – „az istenös avagy úri imádság”: efféle kapcsolatokról lesz itt szó.

E vagylagos fordítások, szóikerítések és halmozások egy része megmagyarázható a fordítóknak – mit fentebb már érintettünk – nem annyira az egész szövegekre, mint inkább csak egyes szavak tolmácsolására irányított gondjával, másfelől pedig olvasójukhoz való különleges viszonyukkal. Mintha úgy értelmeznék feladatukat, hogy ők nem szövegírók, hanem csak magyarázói az idegen szövegben foglalt szavaknak; másfelől a társalgás formái közé képzelik magukat s közlik, hogy az a latin szó, amely éppen most

soron van, magyarul így vagy úgy mondható; nem „írók”, hanem eleven szótárak s hivatásuknak érzik a latin szó több lehetséges megfelelőjét is közölni, pl. „kik avagy melyek”; „kezdé, fondálá, szerzé”; „hamar vagy legottan”; „hercege vezére”. Vagylagos fordításaik e szerint nem szabatos áttünetések, hanem „magyarázatok”, szinonimákkal való glosszázások. Megértjük ezt, ha oly teljesen kifejtett glosszázásokra gondolunk, minő emez: „mert az angyal magyaráztatik követnek, hírviselőnek és követségben járónak”. Sok esetben a másoló szaporítja, kettőzteti ömlengve a szót; máskor a fordító, egy korábbi fordításra támaszkodván, átveszi az abban találtat, de nagyobb világosság kedvéért meg is toldja valamely rokonértelművel, mi az ő nyelvérzékének jobban megfelel. Néha tanácstalanság („város avagy vásár” – „legyen az te szíved ... az Úristennel, avagy az Úristenhez”) adhatja meg eljárása magyarázatát. Külön figyelmet érdemelnek bizonyos latin–magyar szóikerítések. Egyik csoportjuknak kétségtelenül az a magyarázata, hogy az adott esetekben mind a latin, mind a magyar szó egyaránt használatos volt; efféle kifejezések, mint „professiót tett beesküdt” – „ruhája capája” – „veloma féketéje” – „secularrá világivá lőn”: a kolostorokban már meghonosodott latin szavakat kapcsolnak össze velők felváltva használatos magyar megfelelőikkel. Valamelyes gyakorlati kétnyelvűség dokumentumai ezek. Más esetekben pedig – „önbennette idest intra se”; „megagg idest senescit” – mintha latinul tudó társai (előljárói?) előtt akarná igazolni magát és magyarítását a fordító. Alighanem az ellenőrzés szintilyen lehetővé tételét célozzák a magyar fordítmányba az eredetiből itt-ott átvett egész latin mondatok. Ily apróságok mutatják legjobban, mennyire nem szabad latin és magyar nyelvű irodalmiságot egymástól két külön világgént elszigeteltnek tekintenünk s mennyire a gyakorlati valóságban gyökerezett ugyanazon írószemélyekre nézve is a kétnyelvű irodalmiság lehetősége. Latin és magyar nyelvnek e körben körülbelül ugyanolyan viszonyára kell gondolnunk, minő vegyes ajkú lakosságnál az ott beszélt különféle nyelvek egymáshoz.

Mondom, sok esetben ez irodalmiság primitívebb célkitűzéseiben találhatjuk meg a szóhalmozás magyarázatát. Kétségtelen azonban, hogy a legtöbb esetben ösztönszerű párhuzamosítással, korszerű stilisztikai hajlammal, végül divattal, sőt modorossággal

van dolgunk. Effélék mint: „én szikségömbe és én szikségömnek idején” – „megevesödnek vala és evvel folynak vala” – „ó mely nagy szívemszakadva valék, ime szívemtől elszakadtam”: teljesen az ősi, bibliai paralelizmus szellemében vannak megfogalmazva. Más esetekben pedig a pusztaság ösztönszerűségén, megszokáson, divaton kívül semmi egyéb nem tudnók megérteni az ikerítés szükségét, indokát; így ilyenekben: „mind ez éjöt avagy éjjelt – teljes elvesztése fosztása és pusztulása – megkóruljak betegüljek – a menyországot és az eget – ruhátlanságnak miatta avagy annak okáért – ékösséggel szépséggel [= decore] – seregöt gyüleközetöt – az ő házi szolgáló leányival és vitézivel hopmestörivel (cum sua comitiva) – építé rakatá – juhokon csordán (super gregem) – ruhájának peremit adá nyujtá, az megfogá ragadá – megszáradott aszott vala – kéncsök enyészttetnek rejtetttenek el – nagy csihagással kacagással – tarkopasz iprikopasz – kénozzák gyötrik vala – valamennyiszer hányszor – változtaték hozattaték – az éjeknek sokát sok éjeket – jelenvoltára avagy előtte – halogassa holnapozza – miképen ... szentírás tartja mondja – terhét nehézségét”. Idevaló lehet a számhalmozás is: „ezörször való töményezör”; az idézés szószaporító formája is: „kiről ily nagy dicsőség mondatott mondván”; valamint a figura etymologica példái: „látást lát”; „egy kérést kér”; „ó mely vélhetetlen erős öleléssel öleltél meg engemet jó Jézus” (a *Horvát-kódex*ből; a *Cornides-kódex*, ritmus-talanabban így mondja: „ó jó Jézus, mely nagy mondhatatlan szerelmnek ölelésével öleltél meg engemet az keresztfán”); meg a chiasmus ritkább esetei: „ó szenvedendő szeretet és szerelmes szenvedet” – „csendes szóval beszélj vagy lassú beszéddel szólj”. Végül ugyane párhuzamosító hajlam következménye középkori verseinkben a ragrím és szinonimarím csaknem kivétel nélküli uralma.

Az a magyarosítási folyamat, mely kódexeink irodalmi nyelvében hovatovább érvényesült, megritkítva latinizmusait, e szóhal-mazokat sem hagyta érintetlen s későbbi kódexeinkben, kivált az *Érdy*-ben számos, nyelvünkben máig magyarosnak tartott, igazi ikerszó és mondás kerül elő. A latintól felnevelt párhuzamosító hajlam rátalált a maga magyar anyagára s azzal kezdte kielégíteni magát: ága-boga; szem nem látott, fül nem hallott; éjnek éjfelén; nékiről másról (egyről-másról); minden szegét bogát; sze-

gény, bódog, nemes, nemtelen; éhen szoméhon; iait fiait; megszánja bánja; édes szívvel lélekkel; híret nevét; ízét bűzét; étlen itlan; csonka bonka; esznek isznak lakoznak. Nem egyszer hathatós stilisztikai értéke is van ily szóikerítésnek: „oly igön súly, oly igön nehéz!”

Tagadhatatlan hát, hogy e mondattana szerint erősen deákos irodalmi nyelvnek legeggyetemesebb stilisztikai formája a halmozásig fokozott paralelizmus volt. Nem volt idegen a paralelizmus a magyar nép ősi szöveghagyományaitól sem, s talán épp azért honosodott meg oly könnyen a maga irodalmibb, nagyarányúbb és komplikáltabb változataival. Hisz még az „apró gyermekek” szavát is a párhuzamosság törvényei idézi *Érdy-kóde-xünk*: „Apa, atte [adj te] kinyeret, anya, atte kinyeret!” Sok pongyolaságot eresztett szabadjára, de – mint nem egy szép arányú mondatszerkezetben érezhettük – formaérzékét is nevelt s ki lehetne mutatni: szókins, jelentéstani és hangulati árnyalatok mily rendkívüli gazdagságát fejlesztette ki nyelvünkben a maga folyvást többre, nagyobbra, hasonlók és különbözők keresésére és halmozására sürgető formakényszerével. Későbbi korra várt a feladat, hogy válogasson a bőséges készletekben, differenciálja a jelentéseket, s a szótári gazdagságból kibányássza az árnyalatok és a szabatoság stílusértékeit.

Nem hiányoznak azonban az ellenkező stilisztikai hajlam jelenségei sem. A latin sok szép csinos és ügyes szerkezetre, közbevetés, átvetés, összevonás, tömörítés módjaira is adott mintát s egy-egy fogékonyabb fordító – mint némely eddigi idézetünkben is kiérezhettük – e fegyelmézettebb formákban is szerencsésen követte mesterét, bár a magyar mondattan, főképp a szórend, itt sem maradt mindenkor sértetlen. „Az helynek, azholott lakozik vala, püspöke” – „semmi te hozzád, asszonyon, egyenlő és hasonlatos” – „és végre Izsákot, kinek Istentől az áldomás ígérteték, szülé” – „nem mindönök, kik mondják énneköm: uram, uram, bemennek mennyeknek országába” – „ki az Amaleket, az önerejében ... bizakodót, nem törrel víván, de szent könyörgéssel imádkozván, meggyőzé”: ezek legyenek példáink a közbevetésre. Mint az utolsó mutatja, ily felfüggesztések jelentékenyen fokozhatják a befejező mondatrészlet nyomatékát s a hangsúly szép hullámvázait teszik lehetővé. Aránylag ritkábbak az átvetés példái:

„szép imádságokat ír vala és szentöknek életét”. – Komplikáltabb: „mert nem aki neked tetszik ..., de vegyed azt eszödbe, melyeket szenvedött legyen” (= ne azt vedd eszedbe, amit épen látsz belőle, hanem hogy miket szenvedett). Kevés a példa összevonásra is („minden csoda- és irgalmasságtételében”), kivált azon meseteribb formájára, midőn egyazon ige két, magában véve is összetett bővítményt rendel maga alá: „hogy az érzékenységet az okosságnak alája – és az gyarló testet az léleknek engedelmére hajthatná”. E szép mondat a Karthauzi Névtelen egészséges stílusérzékét dicséri.

A tömör szerkesztés leginkább bizonyos szentenciózus stílusnak a sajátja. Velős mondások, jellemző szólások, példabeszédek és közmondások elég szép gyűjteményét szemelhetnők ki kódexinkből. Igen sok esetben még csak átmeneti értékű fordítások ezek, s csak időjárástával nyerhetek volna s részben nyertek közajkon végleges, ritmikus alakot. Az ismert „Quidquid agis” magyarája még szóhalmozással terhes: „Minden te dolgaiddba és tétemednyidben az végét megnézzjed és gondoljad”. Hasonló halmozás akadályozza közmondásszerű kialakulását ennek a tételnek: „az kövér has nem teszen, nem nemz gyors elmét”. Közeledik már a közmondás magvas rövidségéhez ez a fogalmazás: „az kertbéli fa is kinyújtja ágait az kertnek kivüle”, s ritmikus képletével tűnik ki emez: „későn költem, elmúlt az idő”, meg ez: „hol az szerelm, ott az szem”. Máig élő szólásmondások: „ma énnekem, holnap teneked” – „ha leül is jaj, ha felkel is jaj” – „mennyi fő, annyi ész”. Egy divatos francia szólás („faisant de nécessité vertu”) latin eredetijét („de necessitate faciens virtutem”) a *Teleki-kódex* ily magvasan fordítja: „szükségből jószágot tevén”. (Emlékezzünk Arany János verses fordítására: „A kénytelenségből erényt csinálván”).

A tömörség legjobb példáit ott találjuk, ahol első pillanatra legkevésbé remélnők: a kezdetleges irodalmi nyelv számára legnehezebb területen, az elméleti (mondhatnók filozófiai) gondolkodás elvont világában. De a latin is ott ad rá legfegyelmezettebb mintákat, a „definíció” és „tétel” nagy múltú és gyakorlatú műfajában. „Az harag az léleknek egy megháborított indulása” – „Az harag bosszuálásnak kívánsága” – „Az kevélség ömagának tulajdon felmagasztatásának szerelme” – „az kevélség mondatik némőnemő merészségnek, kivel ember Istennek félelme nélkül meri tenni

azokat, kiket tud lenni Istennek ellene, ő teremtetőjének ellene” – „Az tudomány isteni és emberi állatoknak megismereti” – „Az fessvétség ez: sokakat győhteni és az felettevalókat szegényeknek nem adni”. Az első kivételével mind e példánk a *Cornides-kódex* szentháromságnapi beszédéből való, mely egy Paratus-féle tanításon alapszik. A „*nihil est in intellectu*” híres gondolata így hangzik a *Virginia-kódex*ben: „Ritkán gondoltatik az elmében valami, melyet az külső érzékenységek be nem bocsátanak” (értsd: melyet nem a külső érzékenységek bocsátottak be). Lássunk az *Érdy-kódex*ből egy deákos konstrukciójú meghatározást is: „Az lelkiismeret mondatik emberi igyeközetnek tekéletes hajlása valamit tenni avagy nem tenni lelki erős végezettel”, meg egy szerencsésebben kifejezett absztrakt tételt: „Mert az Úristenben kezdettől fogva volt bölcsesség avagy íge, miképpen az gondolóban gondolat”. Legyen elég ennyi, egyszersmind figyelmeztetésül azok számára, kik a magyar filozófiai műnyelv kezdetei iránt érdeklődnek. Találhatni itt példát a szórszálhasogatáshoz közel álló, de tömören megfogalmazott disztinkciókra is: „mert ott [a pokolban] vagyon halál halál nékil, ki mondatik élő halálnak, mert az ottvalók úgy halnak meg, hogy koronkéd élnek és úgy élnek, hogy koronkéd meghalnak” – „mert a halál ott mindenkoron él és a végezet mindenkoron kezdetik” – „azok kik gyötörnek, soha meg nem fáradnak, és azok, kiket gyötörnek, soha meg nem halhatnak”. Tudnak erőt is önteni ily paradox finomságokba: „Mert neköm nálad nékil halál és te veled meghalnom élet!” – Minde példák a *Nádor-kódex*ből valók.

Az elvonttal, a testfölöttivel különben folyvást találkoznia kellett az irodalmivá fejledező nyelvnek, ha nem a maga tiszta gondolati mivoltában, hát példázatosan, sejtelemszerűleg minden konkrétum mögött. A középkor allegorizáló hajlama, mely a földi dolgok „képe, színe és személye” alatt azoknak „erkölcs avagy lélek szerént való értelmét”, „jegyzését” kereste, „példák” ezreivel szuggerált és jelképezett erkölcsi igazságokat és dogmát, szövegek, mondások közvetlen értelmében egy belsőbb, misztikus után kutatott „hasogatván”, „magyarázván és kifejtögetvén ő beliből”: éppúgy rányomta bélyegét a nyelvre, mint a skolasztika fentebb átfutott stílusképletei, s különösen az elvont fogalmak és viszonyítások szó- és formakincsének gazdagítására ösztökélte. A ki-

fejezőkészlet fejlettsége fel is tűnik tanításainkban. Elvont fogalmakat, lelkiesség finomabb elemzéseit és szemléletét, mik a latinban adva voltak, a magyar is szerencsésen tud már tolmácsolni. Természetesen felismerhető még eszközein, hogy az érzéketek kifejezőtárából utaltattak át új hivatásukra, de ez átmeneti jellege is a példázatosság, képpel való beszéd talaján tartja meg a nyelvet: ez immár nem szerkezeti, hanem szemléleti, felfogásbeli „paralelizmus”-nak, a konkrét és absztrakt paralelizmusának világában. Menny- és föld, egyház és világ, lélek és test, diáki és „parasztól való” kifejezés: irodalmi és élőnyelv nagy ölelkezését jelenti ez allegorizáló hajlam – szellemnek, nyelvnek egyaránt gyarapodására.

Szeretetnek „öregületi” (tkp. = vastagodása), – szeretetnek „hévsége” – szívet, lelket ájéztatossággal „megkövэрíteni” – az elme „foghat” valamit: e néhány példa pótoljon ezernyi az elvont szókincs érzéketes eredetének illusztrálására. A képes beszéd mellett („habozó gondolatoknak zendülési” – „késértetőknek ő vizei befolynek az szívnek ő hajójában” – „késégnek habában”) legtöbbször a hasonlat szolgál elvontak szemléltetésére. Pl. a tétel ez: a méltán való áldozás megvilágítja az elmét s a feledésbe merült bűnök emlékét fölidézi; ennek megértésére szolgál a következő hasonlat: „miképpen az verőfénybe, ki az ablakon bejő, az rög-por megtetszik és meglátszik, kit embőr az verőfény nékil nem láthat: ezönképpen ez szentségnek méltán való vételével megesmértetnek a léloknek fogyatkozási”. – Aristoteles azt mondja *Metaphysikájában*: „mennyivel inkább közelít valami állat [= substantia] jószágos állathoz, annyival inkább részesöl az állatnak mivoltával”: – példa ehhez „parasztól”: „Az tűz némine-mő jószágos állat; kihez míg [= mennél] közelb megyen ember, annyéval inkább megmelegöl”... stb. Így aztán Aristoteles gondolata „mind egyházi népek, mind parasztok” számára érthető.

Nem lehet céлом középkori irodalmi nyelvünkről kimerítő tanulmányt írni. Mondat- és stílusformái jellemzésére legyen elég a fenti igénytelen vázlat. Szókincsét – pedig igazi gazdagsága abban rejlik – meg sem kísérhetem érdeme szerint méltatni. Mégis rá kell mutatnom bizonyos új műveltségi körök, különösen a vallás, az egyház, a kolostori élet gazdag szókincsére. Amint sentebb célzást tettem a filozófiai műnyelv kezdeteire, hadd utaljak most

még a természettudományok, a földrajz, a zene, a mesterségek, szerszámok, ruházat, lakás, udvariasság, társalgás szó-, név- és formulakincsére. A magyar szentek *Érdy-kódex*beli legendáiból magyar földrajzi nevek érdekes gyűjteménye volna kiszedhető (Erdélség, Erdénség, az Nyírbátorság, Somogyság, Zalaság, Szerémségnek tartománya; Havaselfölde, Kelenfölde, az Alföldön; az Temesközbe, az Tisza-Dunaközbe, az Bakon közepött; Meszes kapuján, Fekete Körös, Váradfő, Biharváraddá; Tótország, Csőország, az csők = csehek).

Az említett műveltségi körök szókincséből még csak ízelítőt sem adhatok, valamint azt a magyarosodási folyamatot sem kísérhetem végig, melyen ez egészében deákos ízű irodalmi nyelv keresztülment a középkor végéig.

Egyet azonban nem mellőzhetek: némi szemelvényes összeállítást a magyar irodalmi műveltség szókészletéből. Az irodalmi műnyelv gyarapodása együtt járt a nemzeti nyelvű írásbeliség élénkebb gyakorlásával, s a korábbi szójegyzékek és glosszák elszigetelt szavai, sok újjal gyarapodva, most már szövegben forognak, életbeli, közkeletű kifejezéseként.

Az írásbeliség technikai szókincsét (papiros, hártya, cédula, könyvből a szót elfaragni stb.) mellőzve, lássuk tehát fogalomkörök szerint a magyar deákság valamelyes „kisedt” szótárát.

A tanult és írni tudó ember neve deák vagy diák; iskolázatlan paraszt, írástudatlan. Deák (vagy deáki) nyelv a latin; deáki bötű a latin szöveg; deáki tudomány az egyházi tudomány, a szentírásnak tudománya, meg az hét szabad tudományok, miket a tanúsághelyen sajátítanak el a tanuló deákok, tanólságokba foglalván magokat. Az egyetemek teológiai kara a szentírásnak skolája. „Egyetemi előadásokat hallgatni”: ezt így fejezték ki: tanólságot követni (pl. az logikában való tanólságot), törvénykönyvet hallgatni. A tanár: mestör, mégpedig írásban (vagy szentírásban) szentölt mestör, szentírásbeli doctor, törvénytudó mestör. „Tanítani valamit, prelegálni az egyetemen (pl. egyházi törvényt)”: így fejezték ki: egyházi törvényben olvasni. Az egyházi törvénnyel (joggal) a „paraszt törvény” (= világi) áll szemben.

A „nagy tudományu nagy diákok”, az „írásban tanultak”, a „nagy tudós emberek” közül kerültek ki az írók, íródeákok, írástörlejtő és írásmagyarázó mestörök, könyvnek szerzői, szer-

zők, versszerző mestörök, kik elnyerték az írás malasztját, az ihlést. A mieink ugyan nemzeti nyelven nemigen írtak eredetit, hanem csak magyarázták, fordították a latint, „bötű szerént”, „az igéket igékre magyarázván”, vagy néha szabadabban, csak „megjelentvén” annak értelmét, magyarságát.

A szerzés és írás leggyakoribb műszavai: szerzeni, lelni (szerzés, lelés), írást, beszédet törlejtteni és szabni, szerzést törlejtteni, írást tenni valamiről, írást szedegetni. Mindannak, ami így létrejön, bármely műfajhoz tartozzék is, írás a neve, vagy törlített írás, könyv, könyvecse, könyvecske. Az írást megolvasták, olvastak benne, olvastak a könyvben; az olvasmánynak, vagy egy-egy elolvasott részletének lecke vagy lekce a neve.

Az írás főbb műfajai: szentírás (ó-törvény, új-törvény); bölcsesség (filozófia); szerzés (regula); imádság; ének; prédikáció, beszéd, tanulság, elmélkedés avagy gondolat, szenteknek legendája avagy élete, példa, példabeszéd, látás. Magyarázó vagy értelmadó írás annyi mint kommentár; levél, carta levél: oklevél; az efféle leveleket confirmáltatni kellett. Nem világos a „beszédtörlítő könyv” jelentése (beszédgyűjtemény?). A *Festetics-kódex* a drámát „egymásfelelés”-nek fordítja. Ami versben volt írva, az vers (de mai értelmében ez a szó fölöttébb ritkán fordul elő). Verset, éneket néha megnotuláltak, azaz hangjeggyel is elláttak. Az írásnak rendszerint több capituluma avagy része volt, de címere avagy jegye (címe) csak ritkán. Híres könyv volt a *Rómaságnak könyve* avagy *Rómaiaknak könyve* (*Gesta Romanorum*).

Idézni efféle formulákkal volt szokás: úgymond Sz. Bernald doctor; úgymond ez könyvnek szerzője; mert Sz. Jakab apostol mondása szerént: erről mondja az Úristen Sz. Isaiás prófétának szája által; szól ez mellé az tiszteletes Beda doctor s úgymond; erről mondja vala Dantes; azért mondja idvezítők szent Máté írta meg könyvének ötöd részében (így a *Cornides-kódex*ben következetesen); ez példa vagyon megírván Rómaiaknak könyvében; mert úgy vagyon megírván Jób patriarkának könyvében XXI. capitulo; miként Sz. Máté írja; miképen íratatik az szűz Máriáról írt csodatételnek könyvében; mint meg vagyon jegyezvén in Catalogo Sanctorum; mint írás veti; néminemű bölc szerzé ez verseket ezenképpen mondván; úgy olvastatik az szerzetnek krónikájában; úgy olvastatik ő róla néminemű írásba, kit Pelbárt

atyánk szedegetett az ő prédikációjában, hogy; miként olvassuk az apostoloknak életekről való könyvben, hogy; olvastatik szent atyáknak életekben egy példa ezenképpen.

Az idéző formulák sűrű használata szövegeink kompiláció-jellegére utal; az író személye visszahúzódik s tekintélyeknek adja át a szót.

Különben, mint látni, az irodalmi műveltség szókészletét is ugyanaz a halmozó, variációs hajlam termelte ki, mely középkori irodalmi nyelvünket a maga egészében annyira jellemzi. Ritka az a műszó, melynek két-három szinonimája ne lenne, s mindegyik ritkán fordul elő egymagában: az *avagy* kötőszónak („szerzé avagy lelé”) itt is nagy szerepe van.

Ez első irodalmi nyelv örökségében „részesek és nyomosok” lettek a következő századok. Kolostori és rendi keretein túlra, ki a laikus világba, a reformáció folytatta szétterjesztését, egyre többet oltván bele az élő beszéd formáiból, világi szókincséből és hangidomából. Pázmány Péter retorikai tanultsága, erős logikája és tősgyökeres magyarsága fejezte be ez egyházi deák stílusú irodalmi nyelv kiképzését, szövegszerű megszabályozását. Amaz idegen korlátok nagy része ekkorára összeomlott s készen állt fegyelmező elvül és szabályul a művelt magyar nyelv saját törvénye is. Kijárván a latin iskolát, irodalmi nyelvünk megtanulta az ön-fegyelmezést.

Részlet *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* c. könyvemből, 1931.

„PRÓFÉTÁK ÁLTAL SZÓLT RÍGEN...”

Sylvester híres disztichonainak keletkezéséről, s több azzal kapcsolatos kérdésről készülvén szólni, előre kell bocsátanom azon könyv szövegrendjének az ismertetését, melyben a szóban forgó versek napvilágot láttak.

Az *Vý Testamentu Maĝar nelven* (1514) két részre oszlik. Az első a négy evangéliumot és az *Apostolok cselekedetét* foglalja magába 208 számozott levélen; a második, újrakezdődő, 158-ig haladó levélszámozással, a *Leveleket* és a *Jelenések könyvét*. Az első megelőzi 4, a másodikat követ 12 számozatlan levél, alább ismertetendő szövegekkel. Az Akadémiai Könyvtár egy szép (R. M. Ir. O. 414¹ jelzetű) példánya valóban két külön kötetül van is bekötve a mondott megoszlás szerint, melyre különben maga Sylvester figyelmeztet a második rész elején. Ebben s az Akadémiai Könyvtár többi példányában az első részt (kötetet) megelőző 4 számozatlan levélen van kinyomva a címlap, Sylvester latin nyelvű ajánlása Ferdinánd király fiaihoz, meg *Az magyar népnek, ki ezt olvassa* c. ajánlóverse. Ez utóbbi a negyedik levél hátlapját foglalja el. Közvetlen utána (vele szemközt) üres lap következik: a számozott első levél előlapja; s e levélnek csak hátlapján kezdődik a Máté evangéliumát megelőző „*Szent Mathe ilete*”. Az Akadémiai Könyvtár kétkötetes példányában a most említett üres lapra írta be valaki utóbb *Az magyar népnek* verses latin fordítását, melyről még szólni fogok.

Révész Imre leírása (*Erdősi János*, Debrecen, 1859. 25. l.) szerint a bécsi Császári Könyvtár példányának könyveleji szövegrendje egyezik ugyan az imént ismertetett példányokéval, de abban az ajánlóvers egy lappal hátrábbra, vagyis a számozott első levél előlapjára került, a számozatlan negyedik levél hátlapja vi-

szont üresen maradt. Ez eltérés megmagyarázására nem vállalkozhatok. Tudtommal Varjas Béla foglalkozik a kiadvány tipográfiai változataival. Kíváncsú, hogy mielőbb közlése megfigyeléseit.

A könyvlelei számozatlan levelek szövegeivel kapcsolatban még csupán annyit kell közölnöm, hogy azokat csak utólag, szinte a megjelentetés előtti percekben nyomhatták ki. Sylvesternek Nádasdyhoz intézett leveleiből tudjuk, hogy 1541. január 26-ra a könyv már kikerült a sajtó alól; de nem sokkal előbb, 1540. december 4-én Sylvester még az ajánlás ügyében kért intézkedést Nádasdytól. Ennek válaszát nem ismerjük, annyit azonban Sylvester január 26-i leveléből megállapíthatunk, hogy a valamikor december 4-e után megszüvegezett ajánlást még megküldte urának, s az bizonyos változtatást kívánt a szövegen, úgyhogy csak a változtatás végrehajtása után kerülhetett sajtó alá a négy számozatlan levél szöveganyaga. (L. ItK. 1893. 90–91. l.)

Ennyit az első részről. A másodiknak legelső levele nincsen el látva sorszámmal, de beleszámít elsőül a 158-ba, mert a következő levél már 2-sel van számozva. A 158. levél előlapján végződik az újszövetségi szöveg, hátlapján pedig, s a következő, könyvvégi, 12 számozatlan levélen bizonyos járulékos szövegek olvashatók. Mégpedig először is Máté, Lukács és János evangéliumának, meg az *Apostolok cselekedetinek* disztichonokba foglalt summáriumai, az utolsó után ezzel az ismert, fontos megjegyzéssel: „Ez summáriumot hog heliñ nem vetők ez lűn oka, hog kifen viuők efzűnkbe az mű ñeluñnknek mindenben valo nağ nemeff voltāt.” Ezután még jegyzetek következnek a bibliának „nem tulajdon jegyzisben” (vagyis átvitt értelemben) vett igéiről (s ezzel kapcsolatban a magyar virágénekek képes beszédéről) meg az Újszövetség fordításában előforduló „nehéz” igékről: mérőszerszámok, pénzek, betegségek neveiről. Végül ilyen címen: „Az könyvnyomtató isteni kedvet kíván annak, azki ezt olvassa”: Abádi Benedek kér bocsánatot a nyomásban esett vétkekért, azzal mentegetőzve, hogy nem ő kezdte a mű nyomtatását.

Sylvester disztichonairól közlendő megállapításaimat a két változat közti említett eltérés nem befolyásolja. Fontos (és ebben mindkét változat egyezik) a verses summáriumoknak utólagos, nem a maguk helyére való beillesztése meg Sylvesternek ezt meg-

okoló, idézett nyilatkozata. E summáriumokat egyenként, azon evangélium, illetve újszövetségi könyv (*Apostolok cselekedeti*) elé kellett volna kinyomtatni, amelyeknek a tartalmát tömörítik versbe. De mint láttuk, az evangéliumok, s az *Apostolok cselekedeti* a könyv első részében olvashatók, a hozzájuk tartozó summáriumok ellenben a második rész (kötet) legvégén, az egész Újszövetség-fordításhoz mintegy ráadásul hozzácsapott számozatlan leveleken vannak egyvégtében kinyomva, Sylvesternak e különös rendet megokoló, idézett magyarázkodásával együtt. Révész Imre (i. m. 27. l.) Sylvester magyarázkodását így értelmezi: „Azaz: midőn még a fordítás és nyomás munkája folyt, nem merté feltenni, nem vette észre, hogy a magyar nyelv alkalmas lehetne a római mérték szerinti verselésre; mert különben ezen verseket Erasmus példája szerint, mindenütt az illető rész elébe tette volna. Ebből következtethetjük nemcsak azt, hogy ama *magyar néphez* intézett vers is, a mű bevégezése után készült, hanem azt is, hogy irodalmunkban ... csakugyan ő volt az első, ki a római mérték szerinti verselést megkezdette, mert különben nem lett volna, mintegy véletlenül, meglepetve a mi nyelvünknek e tekintetben is »nagy, nemes volta« által.”

Révész következtetéseit általánosságban bizvást elfogadjuk. A felfedezés időpontjának a meghatározásához alább fogok egy másik fogódzót megjelölni, s annak segítségével is a Révészéhez hasonló eredményre jutunk. A summáriumok különös elhelyezéséből azonban legfeljebb annyi következne bizonyosan, hogy az első rész már ki volt nyomva, a másodiknak a nyomtatása pedig már folyamatban volt (de bevégezve nem okvetlenül!) a nagy fölfedezés idején. Ha ugyanis korábban, s nem a második rész nyomtatása közben veszi észre a meglepő lehetőséget, akkor még módjában lett volna summáriumait egyvégtében hozzacsatolni az első részhez, ahol legalább a summázott újszövetségi fejezetekkel kerültek volna egy „kötetbe”, azok közvetlen folytatásaként. Hogy az ajánlóvers elhelyezéséből a felfedezés időpontjára nézve mi sem következik, az a négy számozatlan levélről fentebb elmondottak alapján természetes. Ami Sylvester elsőségét illeti, mi már ismerünk ugyan – Hajnóczy Iván figyelmeztetése (It. 1921.) óta – egyetlenegy árva hexameteres sort húsz évvel korábbi időből, az *Apostolok méltóságáról* szóló kis kódexből („Mely

nagy volt Róma, az ő romlása jelenti”), ő azonban nem ismerte azt, s más, feltehető korábbi próbálkozásokról sem volt tudomása: első kísérletezőnek, felfedezőnek tudta magát. Verstani (görög-római verstani) ismeretei kétségkívül voltak; tudta, mi az a „prosodia”: *Grammaticájában* „íneklíshoz való tudomány”-nak fordította e szót; s ugyanott megemlékezett bizonyos nyelvtani vétségekről, miket kénytelenségből, a metrum kedvéért („metri scilicet coactus necessitate”) követhet el a versíró. Írt is már római mértékű latin verseket (1527-i műveihez). De sem elméleti verstani tanultsága, sem latin verselésbeli gyakorlata nem ösztönözte hasonló ritmusú magyar versek írására. Hiába volt előtte (épp abban az *Erasmus*-féle Biblia-szövegben, melyet fordításához alapul használt), a latin példa: disztichonos summárium egy-egy evangélium előtt (l. Révész, 26.l.): az sem csábította követésre a maga helyén és idejében. Mi bírta hát magyar disztichonok írására utóbb, elkésetten, könyve nyomtatásának is csaknem bevégezése után?

Azt hiszem, ugyanaz, ami engem e cikk közzétételére. Észrevehette ugyanis, éppoly váratlanul, mint négyszáz évvel utóbb én, hogy fordítása vége felé néhány mondata, melyeket pedig éppúgy prózának szánt, mint a többit, véletlenül hexameterszerűen hangzik és lejt. Íme néhány ilyen feltűnőbb, szótagrendjében daktilusi mértéket lappangató részlet Újszövetség-fordítása legvégéről:

„Es tûz ffalla az iftentûl az mennî orffagbol, es be nele útôt” (a 155. levél hátlapján); – „Es az ki fomiuhozik, iûiôn el, es az ki akaria, vegen ilô vizet ingen” (a 157. levél hátlapjának legalsó sorában). – Az utóbbi mondat után mindössze néhány sornyi szöveg van még hátra az Újtestamentumból; a legvége pedig így hangzik: „Bizoñ hamar el iûuők. Amen. Vg. Jöuel vram Jefus. Az mü vrun Jefus Christusnak kedve legen mind tû veletek. Amen.” (A 158. levél előlapján.)

Bár ki-ki magáról megérezhette az idézett mondatok helyenkénti daktilikus lejtését, feltüntettem azt a szokásos verstani jelzéssel, mai helyesírásra téve át Sylvester szövegét, s szögletes zárójellel rekesztve külön a nem lejtő részleteket:

1. És tűz szálla az istentől az mennyországból, és benye-
[lé ütöt]. – 2. [És azki] szomjuhozik jűjön [el, és] azki akarja, ve-
[gyen í-] lő vizet ingyen. – 3. [Bi-] zony hamar eljövök. Ámen. [Úgy.
Jövel uram, Jézus.] Az mű urunk Jézus Krisztusnak kedve legyen
mind [tű veletek].

Spondeusi és daktilusi „lábak” e mondatokban eléggé kitartón sorakoznak egyvégtébe ahhoz, hogy hexameterszerű lejtés illúzióját támasszák; a második és harmadik darab, mint mondtam, az eredeti helyen közel is van egymáshoz, a második jellegzetes hexameteri eséssel is zárul (– ~ ~ | – ~), a harmadiknak a végén pedig tökéletes hexameter lappang a próza leple alatt:

Az mű u- | runk Jé- | zus Krisz- | tusnak | kedve le-
| gyen mind...

Sylvesternek, mint verstechnikája tanúsítja, finom hallása, kitűnő ritmusérzéke volt. Talán korrektúra készítése közben, fordítása végső lapjait olvasva újra, vette észre valamelyik mondatában, úgylehet, épp az idézetek egyikében, azt a „rejteik kincset”, mely híre nélkül, szinte titokzatos módon varázslódott bele szövegébe, nyelvünk eredendő nemes voltának kész bizonyosságaként. A humanista érdeklődésű, „az mű nyelvünket” oly megható módon szerető és fürkésző, latinul, magyarul is verselő, a római vers törvényeit jól ismerő Sylvesternek elég volt egyetlenegy mondatdarabkából kihallania véletlenül a véletlenül belélopakodott ritmust, hogy most már tudva, akarva állítson elő hasonló neműt az „íneklíshez való tudomány” megszabott törvényei szerint. Megírhatta már most – ezek szerint tehát valószínűleg a fordítás utolsó ívének nyomdai korrigálása után – ő is a maga summáriumait és ajánlóversét, s csak könyvbeli utólagos elhelyezésükről kellett gondoskodnia.

Nem terhelem az olvasót példák szaporításával, de annak éreztetésére, hogy Sylvesternek éppen könyve végén („kifűn!”) módjában volt észrevennie saját akaratlan daktilusait, álljon itt még

(mai helyesírásra áttéve) fordítása utolsó lapjairól e néhány töredék:

„És megragadá az sárkányt” (155) – „elfuta az föld” – „és küsdedeket, kik” (uo.) – „megmutatom teneked” – „tisztá iveghez” – (156) – „temploma annak” – „és ím hamar eljövök” (ez kétszer is!) – „íló víznek tisztá foló [vizít]” (157).

Idézhetnék magyarázójegyzeteiből is hasonlókat („Elvüttík kenyerit [azaz] tisztít, melyből ílete volt” – „mint meg vagyon írva” – „manna zsidó szó”), de inkább „Az nehéz ígínek magyarságárul” szülő fejezetéből közlök néhány szókapcsolatot, mert azokhoz hasonló a magyar néphez írt versében is előfordul. A mondott fejezetben tehát némely idegen szavakat ekként értelmez:

„Amen Sidoul. Magyarul legen vg” (értsd: *Ámen* zsidóul van mondva, magyarul annyi mint *legyen úgy*) – „Belial Sidoul. Magyarul gonoß” – „Gobbatha Sidoul, görögül lithoftaros, magyarul padimontum” – „Iefus fidoul, magyarul udvozytő” – Kefas fidoul, görögül petros” – „Korban fidoul, magyarul iften tißteffighire való aiándik” – „Satan fidoul, magyarul ellenfig, vádoló”.

Ez a sok *zsidóul-magyarul meg zsidóul-görögül* szószomszéd-ság (mely nemegyszer, kivált utolsó előtti példánkban hexameter-szerűleg lejtő környezetbe került) talán belejátszott (latin ajánlása alább idézendő rokongondolatával együtt) Sylvester következő sorai ritmusának az intézésébe:

Azki zsidóul és görögül, és vígre deákúl
Szól vala rígen, szól néked az itt magyarúl.

A versbeli *rejte*k *kincs*re gondolva, ezt a szómagyarázatát se hagyjuk említetlen:

„Reyte

szédét. De elsőséggel dicsekedni még abban a (latin nyelvű) levélben sem jutott eszébe, melyben könyve elkészültekor urát, Nádasdyt értesítette felfedezéséről. Nemrég – ekként summázhatom ismert levele tartalmát – nemrég még azt lobbanthatták szemünkre az idegenek, hogy csak nekünk nincs a magunk nyelvén evangéliumunk. Most már azonban bízvást irigyelhetik tőlünk nyelvünk kiválóságát, melyet még utánozni sem képesek. Mert vajon melyikük ne csodálná, hogy magyar nyelven görög és római mintára minden versnemben írhatni verset, s előadhatni bármi tudnivalót a szóképekről, súlyokról, mértékekről? Közli Nádasdyval, hogy a fordításhoz hozzácsatolta az evangéliumoknak verseibe foglalt summáriumait, s hogy azok kelleme különösen akkor tűnik ki, ha lant mellé éneklük, vagy legalább skandálva mondják; szeretné, ha Nádasdy udvarában az ifjak és szüzek megtanulnák és énekelgetnék. Csodálatosan alkalmasak e versek az emlékezés erősítésére is. Olvassa hát Nádasdy az új énekeket, a szóképeket s a többit, ha lesz rá érkezése (Itk., 1893., 90–91. l.). E levél keltezetlen, de nyilván a teljes mű elkészülte után kelt. Nincs benne semmi heurékázás, s nem tudjuk, versét csodáljuk-e inkább, vagy szerény mértéktartását felfedezése ismertetésében.

Említettem kitűnő ritmusérzékét. Valóban csodálhatni disztichonai tiszta ritmusát, Sylvesternek az új idomban magát egy csapásra feltaláló verstechnikáját. A summáriumokban akad egy-egy erőltetett méretű szótag, *Az magyar népnek* prozódiaja hibátlan. Töltelék szó (ha ugyan *az*) csak egy („kit hagyta, hoty *te* kövess”); szórendfelforgatás csak kettő, de olyat sokat idézhetni kortársainak nemzeti idomú verseiből is („Ennek azért szolgálj”, „Ennek mindenkor tigy igaz áldozatot”; prózában: ennek szolgálj, ennek tigy stb.). Prózában ritkább mondatrend (előbb a jelzői mellékmondat, s azután a főmondat) egy ízben fordul elő, de a főmondat állítmányi részének hangsúlyban nagy nyereségére („Az kit ígért, ímé, vigre *megadta* fiát”). Ellenben az idegen formával velejáró versmondattani előnyt: a mondat átterjeszthetőségét sor végéről a következő sorba: legott kiaknázt: ötször él enjambement-nal, egy ízben szokatlan erőhöz juttatva általa az átszakított ígét („...mert tígéd az isten || *Elveszt*, és nyomos itt nem lehet a te neved”). Viszont pentameteri túlnyomó része mondat-tani cenzúrával is jólesőleg érezteti a verstanit („Az kit ígért, ímé,

| vígre megadta fiát” stb.). A chiasmus nevű alakzat hatásos ékítményével két ízben is él („...ez lűn prófétád, doctorod ez lűn”; „Bódogok eljövetek, vesszetek el, gonoszok”), s másodízben, a költemény utolsó sorában, oly művészettel és epigrammai tömörséggel, mely Négyesy szerint „egy Ovidiusnak sem vált volna szégyenére”. Voltaképp chiasmusszerű alakzatot, de megsokszorozott előtagút kell látnunk a vers 15–17. sorában is; a 15–16. sorban háromszor egymás után ismétlődik „állítmány-alany” sorrendű mondatszerkezet, erős hangsúllyal a szöveg szerint azonos állítmányi szakaszon („*Itt vagyon* az rejték kincs, *itt vagyon* az kifolyó víz, *Itt vagyon* az tudomány...”); a következő sor eleje azonban spontán eréllyel megfordítja a szerkezet elemeinek sorrendjét, s ezzel rendkívüli nyomatékhoz juttatja a megkezdett mondatritmus ellenére első helyre előugró alanyt („*lelki kenyér* vagyon itt”), egyúttal az „itt vagyon” állítmány szóelemeit is sorrendcserére („vagyon itt”) kényszerítve. Mindez nem tudatosan kimesterkélt alakítás, hanem ékes magyar syntaxis, melyet lélek és a versritmustól is sugalmazott műöszton teremt elő.

Figyelmet érdemel az egész vers szép hangzata is, mely főképp a magánhangzók színbeli változatosságának köszönhető. Vannak sorai, melyekben ugyanaz a magánhangzó legfeljebb kétszer fordul elő. Ebben a sorában: „Itt vagyon a tudomány, mely örök íletet ad”: nem kevesebb, mint kilencféle magánhangzót olvashatni meg, s csak kétszer (az *örök*, meg az *íletet* szóban) ismétlődik szomszédosan egyfajta hangzó. A már idézett utolsó sor chiasmusa nemcsak mondattani, hanem hangrendi szerkezete szerint is chiasmus; mély- majd magashangú elem az első mondatában („Bódogok, eljövetek”) magas-, majd mélyhangú a másodikban („vesszetek el gonoszok”). Legelső sora pedig hangzatilag is a legszebb magyar költemény-kezdetek közé tartozik. Magánhangzói gazdag változatú sorozatát („Próféták által szolt rígen néked az isten”) különösen méltóságos zeneiségűvé avatja a sor csaknem végig spondeusi, lassú lejtése, a hangzók hosszúsága, mi hangszínnük teljes és egymáshoz viszonyítva zeneileg jellegzetes érvénysülését teszi lehetővé. Felmondani kész gyönyörűség: templomi szózatossága szinte énekként árad. A XVI. század sok gyönyörű, nemzeti ritmusú énekintonációja mögött ez a római dallamú sem marad hátra.

Nem lehetetlen, hogy emléke ott zsongott Sztárai lelkében, mikor Athanasius püspökről szóló énekének (1557) ezt a sorát leírta: „Az próféták által ki szóltál régenten” (RMKT., V., 208. l., 1535. sor).

Nem ok nélkül magasztalta hát Sylvester versét leghivatottabb bírálója és élvezője, Négyesy László a következő szabatos megálapításokkal:

„Sehol a legkisebb erőlködés, a szótagok szorosan kötvék s a diktáció mégis oly szabad. A mondatok kerek formái önként beletalálnak a ritmus periódusaiba, s mintha az indulat szülné a versformát is, oly összhangos, oly könnyű az. És az ének így szárnyal tovább, így emelkedik egész végiglen... A nyelv mindenütt fordulatossá, erős, mely a formát feszesség nélkül betölti; költői bája nincs, de van bizonyos szónoki heve, határozott jelleme, melyet a szokatlan forma nem korlátoz, inkább emel a maga ritmusával is” (*A mért. m. verselés tört.*, 18–19. l.).

Éneknek mondja. De valóságos szép lírai költemény is az. Nyomatékkal, ismételt erőteljes hangsúlyozással hirdeti, hogy Krisztus szól e könyvben a magyar néphez, ezt hallgassa, ezt kövesse, ez legyen prófétája, ez mestere; hogy itt, ebben a könyvben van a rejték kincs, itt a kifolyó víz, itt az örök életet adó tudomány, itt a lelki kenyér, s nincs több bizodalom ezen kívül. A lélek, a hit tulajdon hangsúlya ez, s a meggyőződésnek e lírai hatalma foglalja szerves egységbe a vers gondolatmenetét, az hullámoztatja és juttatja el illő záradékhoz, magának Krisztusnak hívó, ítélő szavait idézve: „Bódogok eljövetek, vesszettek el gonoszok”. Miniatűr szónoki mű, elragadó, közönnyel nem is olvasható szép vallásos szózat.

Gondolatainak lényege, nyomatékaival együtt feltalálható a Ferdinánd fiaikhoz intézett latin nyelvű ajánlás végén:

„Accipite ... hoc diuinum legis nove opus, in quo Christus ipse ... non iam Hebraice, non Grece, non Latine, sed Hungarice loquitur ... Accipiat item gens ipsa nostra Hungarica, amplectaturque ac pietatem discat ... In hoc enim sermo gratie, ac reconciliationis,

in hoc verbum veritatis, in hoc cibus animae spiritualis, in hoc fons
aque viue, in hoc porro verbum vite eterne.”

E latin szövegben előre meg volt fogalmazva, szabadon, alak-
kényszer nélkül, a versbe kerülendő gondolat lényege, s megállá-
píthatni, hogy a metrum nem iga, hanem valóban szárny lett szá-
mára, belőle semmit el nem sikkasztott, sem értelmét, sem lírai
stíljét meg nem bénította. Mindez ép stíl- és ritmusérzékre vall, s
gondolat és kifejezés, lélektani és ritmikai súlyrend ritka szép
harmóniáját jelenti.

Amint a kölcsönzött, idegen ritmus nem kényszerítette nyaka-
tekert, magyartalan mondatalkotásra, költői nyelvében is minden
cifrázkodástól ment maradt. Az a Sylvester, aki pedig a biblia ké-
pes beszédéről szólva, először írt nyelvünkön valóságos stilszti-
kai értekezést (rokontárgyút Pesthy Gábor *Aesopusa* latin előszá-
vának a parabolákról szóló részletével), stilsztikai értelemben is
alig tér el a prózában szokásosabb keresetlen, egyenes beszédétől.
Szóképekkel („nem tulajdon jegyzisben vitétt” igékkel), amilyen-
ekkel „tele a Szentírás”, s amilyeneket ő maga oly hozzáértéssel
magyarázgatott: versében alig él, s csak olyanokkal („rejte-
kincs”, „kifolyó víz”, „lelki kenyér”), melyek a bibliai stílus saját-
jai lévén, nagyon illők bibliafordítást felajánló versbe. Latin aján-
lásában és szómagyarázataiban, mint láttuk, valamennyi elő is
fordult.

Egy pár szót végül a vers címéről, mely így hangzik: „*Az ma-
gyar népnek, ki ezt olvassa*”. Mit értsünk népen ebben a címben?
Sólyom Jenő (a soproni *Ker. Igazságba* írt, más szempontból is
figyelemre méltó cikkekcskéjében, 1941., 176. l.) azt mondja, hogy
tévedés Sylvester *Újtestamentumát* a nép (= köznép) olvasmányá-
nak tartani; csak szeretett volna az lenni, de már csak a köznép
műveltségi foka s a könyvek magas ára miatt sem válhatott azzá.
Hogy Sylvester *azt* szeretett volna, igaz. *Ajánlásában* kéri is Fer-
dinánd fiait, hogy tegyék azt lehetővé: „*atque vestra auctoritate
efficite, ut in manus vulgi christianorum perveniat nostrae
gentis*”. Azonban ahhoz előbb olvasásra kellett volna a köznépet
megtanítani. Bármint legyen is, a vers címében nem jelenthet
köznépet (vulgust) a *nép* szó; hiszen, ha a köznéphez kívánt vol-
na szólni, bizonyára nem görög versmértékben szól vala hozzá.

Különös volna, hogy épp a tanulatlan tömegnek kínálják legelőszőr a magasabb műveltség „gyömbérét”. Nem a köznépet értette ő akkor sem, mikor a virágénekekről szólóban dicsérte „az magyar népnek elméjének éles voltát az lelésben”, melyet „minden nép” (nyilván nem minden nemzet köznépe) méltán csodálhat. Hiszen műköltők szerelmi verseit is virágénekeknek hívták. *Grammaticájában* is több nyoma van annak, hogy (amint az akkori időkben természetes is) a ma úgynevezett „népnyelvet” nem tekintette irányadónak; a névelőnek azt az írásmódját, melyet Dévay tett meg szabálynak („ab barát” stb.), azért nem fogadta el, mert ha a tanulatlan nép („vulgus imperitum”) úgy ejti is, inkább orvosolni illik tévedését, mintsem pártolni. Í-zó nyelvjárásban sem azért írt, mintha a többször emlegette „vulgus imperitum” beszéde lett volna az ideálja, hanem mert még akkor nem volt a tájszólásoktól függetlenül, megállapodott irodalmi nyelvünk. (L. Trócsányi Zoltán, MNy., 1911., 261. és 1918., 1. l.) Nos, szóban forgó verses szózatát sem a magyarságnak társadalmi és műveltségi szempontból legalsóbb osztályához intézte, hanem válogatás nélkül minden olvasni tudó, s könyvét és versét valóban olvasó magyarhoz, mint idézett latin ajánlásában maga megmondta, a *gens hungaricához*, s nem a *vulgushoz* – egyszerűen szólván: „a magyar olvasóhoz”.

Annak is megvan azonban az oka, miért nem élt „A magyar olvasóhoz” egyszerűbb címmel. Bármily különösnek tetszik, „nyelvhelyességi” meggyőződésből vagy babonából vonakodott attól. Az *olvasó* szót ugyanis *lector* értelemben rossznak tartotta s egy zsoltárfordításban találkozván vele, melynek kéziratát véleménymondás végett küldte meg neki Nádasdy, élesen el is ítélte (1547-ben). A szóban forgó zsoltárfordító (Ludovicus Thegezinus = Szegedi Lajos?) első mondata így hangzott: „Az tholmacz istennek esmeretibe való nevedekését kívánja az olvasónak.” Sylvester ezt a mondatot tetőtől talpig rosszul fogalmazottnak minősítette. *Tolmács* szerinte az, aki élőszóval magyaráz; *olvasón* pedig a templomban használt olvasót érthetnék; vagy *olvasó ember* volna helyén, vagy *azkik ezt olvassák*. A kifogásolt mondat tehát így volna javítandó: „Az ki ez könyvet magyar nyelvre fordította, kívánja az istentől azoknak, kik ezt olvassák, hogy az ő esmeretiben nevedjenek” (Itk., 1893., 98. l.). Ez ugyan kissé bőbeszédű

fogalmazás, talán pongyola is, de „azki Sylvestert olvasta”, tudja, hogy ő nem tömörségre, nem választékosságra szokott törekedni (mint Pesthy Gábor), hanem, akár némi lazaság árán, természetes, fesztelen érthetőségre a fordításban. Különben a *legens participiumot* már *Grammaticájában* (1539) következetesen *írásvasónak* fordította, tehát már akkor tudatosan került, még egyszerű nyelvtani paradigmában is, az *olvasó* „ambigua vox”-ot. Ő ezt nagyon komolyan, sőt pedánsul vehette. Tudvalevő, hogy a sárvárújszigeti nyomdában Abádi Benedek vette át és fejezte be az *Újtestamentum* nyomását, s ugyancsak őt látják abban a magát B. A. (Benedictus Abádi?) betűkkel jelző ismeretlenben, aki Dévay *Ortographiájának* egyedül ismert, krakkói, 1549-i, már „újonnan megigazított” kiadása előszavát írta, helyesebben: aki-nek B. A. jelzésű előszavát egy korábbi kiadásból ebbe az újonnan megigazítottba is átvették. Sok szó esett róla, vajon hol, s mikor jelenhetett meg az a korábbi kiadás, s volt oly (Gulyás Páltól, a MNy., 1928., 270–271. lapján kételkedve fogadott) feltevés, hogy az talán az újszigeti nyomdában készült, a reánk maradt krakkóinál hibátlanabb szöveggel, de már akkor is B. A. előszavával.

Nos, Abádi csak 1539 és 1544 közt tartózkodott Újszigeten, tehát oly időben, mikor ott Sylvester volt a nyomdavezető. Sylvester már akkor ismerte Dévay *Ortographiájának* egy korábbi (1538-i?) krakkói kiadását, hiszen mint említettem, annak a népi ejtésre hivatkozó helyesírását már *Grammaticájában* (1539) elítélte. Ő bizonyára nem engedte volna meg az ottani nyomdán oly *Ortographia* kinyomását, melynek egy fontos szabályát visszautasította, azt meg éppenséggel nem, hogy Abádi egy ott nyomtatott könyv előszavában az *Olvasót* köszöntse. Az *Újtestamentum* végén (mint a könyv leíró ismertetésében láttuk) nem is az *olvasónak* kíván isteni kedvet „az könyvnyomtató” (Abádi), hanem „annak, az ki ezt olvassa”. Igen, mert ott volt mellette Sylvester, aki nyelvhelyességi szabályához ragaszkodva, szintén nem „A magyar olvasónak” írta ajánlóversét, hanem „Az magyar népnek, ki ezt olvassa”. Látjuk tehát, minő meggondolás diktálta a vers címét, s egyszersmind megállapíthatjuk, hogy B. A. (Abádi Benedek) Újszigeten nem nyomtathatta Dévay *Ortographiáját*. Aki azt 1549-ben Krakkóban „újonnan megigazítva” kinyomtatta, az vagy nem tudott Sylvester ismertett ellenkezéséről, vagy

nem törődött már vele; előszava ugyanis így kezdődik: „Az olvasónak [!] isteni kedvet kér B. A.” Ami különben e szónak Sylvester előtti használatát illeti, már Gálszécsi István „Olvasóknak isteni köszönet” megszólítással élt 1536-ban megjelent énekeskönyvében. (L. Divéky, MKSze, 1911.)

Versünk történetéből még mindössze annyit közlök itten, hogy az *Újtestamentum* 1574-i bécsi kiadása kihagyta, a XVIII. században pedig Marth Mátyás pozsonyi rektor, majd lelkész, latinra fordította. Fordítását Ribini János közli, ismert, 1787-i kiadványában (*Memorabilia avgostanae Confessionis*, I. 52. l.) „Adlocutio Sylvestri ad gentem hungaricam, carmine hungarico ad metrum latinarum elegiarum, insigni facta artificio” címen. Ez ügyes fordítás szövegét valaki, mint odafent említettem (igen szép régi írással), lemásolta az Akadémia két kötetbe kötött *Újtestamentum*-példányába, a magyar eredetivel szemközti lapra, „Scrib. M. M.” aláírással. A magyar népet, mint látni, a fordító is gens hungaricának értelmezte.

*

Az első magyar disztichonok írója, bár az „usust” lehetőleg tiszteltben kívánta tartani, nagy kedvelője volt az újnak. A *Grammaticája* elé írt latin versek egyikében az *új* szó játékos variálásával intette hálára fiát, az újholdkor új életre született, újonnan felállított iskolába újévkor belépő Theodort Nádasdy iránt, ki az új intézményt (a nyomdát) Újszigeten állította fel. Írt, kezdett is elég sok újat, de minden kezdeménye, minden felfedezése anyanyelve dicsőségét szolgálta, s a magyar nyelv humanizálásához tette meg az első, a legfontosabb lépéseket. Felhasználta kisegítőül a latin nyelv tanításában, s ezzel megkezdte a magyar grammatikai műnyelv kiképzését; általában igyekezett a közkeletűvé vált tudós latin elnevezéseket (hetek, hónapok neveit) magyarra felváltani, tudós tárgyakról (stílusról stb.) magyarul írni. De tudós figyelem tárgyává is megtette anyanyelvét, mikor latin grammatika írása közben annak is felfedezte szabályos voltát, s megvonta saját nyelvtana körvonalait, megállapította más nyelvekhez képest több tekintetben fölényét: hogy van névelője, van tárgyas

ragozása; meghatározta, s védelmet igénylő nemzeti tulajdonként vette számba a latintól eltérő sajátosságait, syntaxisa és szólásmódjai, sőt képes kifejezései különleges jellegét, tiltakozott eredeti szerkezeteinek fordítás közben való ellatinosítása ellen. Tudós nyelvvé és tudomány tárgyává tette meg, s ezzel éppúgy fölemelte a műveltség addigi kizárólagos nyelve, a latin mellé, amint *Újszövetség*-fordításával a *Biblia* szent nyelveinek a méltóságából részesítette. Felismerte benne a szépet is: költőiségben a *Biblia* képes beszédével, ritmusban a görög-rómainak nemes zengésével vetekedő magasrendűségét.

Nem tartozott azon magyarok közé, kikről panaszosan mondja, hogy legkitűnőbb sajátjainkat is kevésbé veszik, míg más nemzetek szerényebb javaikban is gyönyörködni tudnak. Ő először tárta fel rejtek kincseinket. Nyelvünk nemességében hazaszeretete, nemzeti önérzete gyönyörködött. Nemcsak nyelvtani példának írta le *Grammaticájában* a latin mondást: „Dulcis amor patriae”, hanem érezte, hogy (saját fordítása szerint) „ides az hazának szerelme”. Buda elvesztése évében, *Újszövetség*-fordításának az idegen anyanyelvű királyfiakhoz intézett ajánlásában sem mulasztotta el nyelvünk magasztalását; emlékezteti őket, hogy anyjuk, Anna tudja ezt a nyelvet, mert a mi nemzetünkől származott; úgy értesül, hogy a királyfiak sem idegenkednek attól, s jól is van az úgy, mert mind a fejedelem, mind alattvalói érdekében kívánatos, hogy amaz ismerje népeinek nyelvét.

Vannak, akik a Mátyás-kori humanizmust ma is a királyi udvar jelentéktelen fényűzésének tartják. Nos, következményeiből ítéljük meg. Az a humanizmus tudatosította s emelte műveltség jellegére, a római hazafiság példájától sugalmazva, az ösztönökben addig is megvolt magyar nemzeti érzést. Ugyanez a humanizmus folytatta és teljesítette ki a maga Mátyás óta meg nem szakadt nevelő munkáját Sylvester és kortársai nemzeti nyelvkultúrát elindító tudós hazafiságában.

Magyar Könyvszemle, 1943.

HÍR HÁROM VIRÁGÉNEKRŐL

A virágénekről mind a mai napig keveset tudunk. Sylvester 1541-i nyilatkozata után még elítélőt is csak 1578-tól, a Bornemiszáétól kezdve ismerünk. Ének pedig, melyet maga a szerzője vagy közel egykorú másolója mondana *virágéneknek*, Balassa verseinek a *Radvánszky* (vagy *Balassa*)-kódexben fennmaradt kéziratáig egyetlenegy sem ismeretes. Ily körülmények közt bármily csekélység különben, megvan a maga érdeke *Melius Juhász Péter* alább közlendő, 1561-i nyilatkozatának, mely mint elítélő hozzászólás megelőzi a Bornemiszáét, azzal pedig, hogy három éneket „*virágének*” minősítéssel részben idéz, részben címszerűleg megnevez, páratlanul áll az említett kódexig. Közlése előtt talán nem árt futólag átpillantani a virágének irodalmának számottevőbb adatain és megállapításain, hogy e Melius-féle nyilatkozat történeti helyét és értelmét kellő megvilágításban lássuk.

Énektípusunk legkorábban előbukkanó neve: *virágének*. Így nevezi Sylvester, Melius, Telegdi, Magyar, Geleji Katona, Pázmány. Egyéb nevei: *szerelemének* (Bornemisza, Kopcsányi Márton), *szeretetről való ének* (Tolnai Decsi Gáspár), *Ámorral való ének* (Szilvás-Újfalvi), *szerelmeskedő ének*, *szerelemről írt vers* (Pázmány), *szerelemről írt ének* (Geleji Katona), *szerellemmel való ének* (Rimay). Figyelemre méltó, hogy Rimay azon előszóban, melyet tervezett Balassa-kiadásához készített, egyszer sem veszi tollára a *virágének* nevet, hanem „az szerelem argumentomában való énekeit” emlegeti „a mi elmés, tudós Balassa Bálintunk”-nak, ki azokkal „számtalan fő tudós emberek” nyomdokát követi. Jele ez nagyrabecsülésének, s menlevél Balassa virágénekei számára a szerelmi lírát különben kizáró, komoly: „tudós” irodalmába. Pedig Rimay egész középkorias szellemű

tractatust is írt a „parázñaság” ellen, s abban több exemplum közt olyat is elmond egyet, mely szerint egy vitéz „szerelemmel való ének” mondásáért bűnhődött holta után (*Munkái*, Akad. Kiad., 1904., 255–256., 369. l.).

Valószínű, hogy már kolostori irodalmunk hasonló tárgyú énekekre gondolt, mikor „éneklésök” és „egyéb sok förtelmes beszédök”, „énekmondások” hallgatásának, „ezvilági szép zöngésben és vigasságban” való gyönyörködésnek tulajdonította némely megtévelyedettek elkárhozását, s talán akkor is, mikor az „igric beszédet” a „nyelveknek bűnei” sorában bélyegezte meg. Nyilván ugyanazon világiasság ellen védekezett, amit a virágének s a vele együtt kárhoztatott erkölcstelenségek jelentettek a XVI–XVII. század literátorai szemében. Mit kifogásoltak ezek a virágénekekben? Sylvester „gané”, „hitság” szavakkal jellemzi azt, amiről a virágénekek szólnak. Bornemisza tisztátalan, fajtalan, trágár beszéd hallgatásával egy soron ítéli el azok hallgatását, Telegdi a gyónótól kérdezi, éneklelt avagy hallgatott-e virágéneket, melyben testi szerelemről és buja dolgokról volt emlékezet. Tolnai Decsi szerint az ilyenek hallgatása gonosz gondolatok megteljesítésére ingerel. Szilvás-Újfalvi Imre ítélete róluk: fajtalanok, mindenütt veszteni kellene az ilyeneket. Magyarai a tábori feslett gonoszságok közt említi a gallus katonák virágénekeit. Kopcsányi kárhoztató jelzője: „fajtalan”, Pázmányé: „undok”; szerinte ily énekek szerzői, éneklői kerítők, közönséges kútakat mérgezők. Geleji Katona becsmérlő minősítései: testi, a tisztátalan szerelemről írt pajkos énekek, fajtalan, lutrikámos fűzfapoétáknak szemtelen beszéde.

Bizonyára tévednénk, ha e nyilatkozatok alapján minden úgynevezett *virágéneket* mai értelemben is trágár, parázna, fajtalan tárgyú és modorú műnek gondolnánk. Hiszen prédikátoraink már magát a szerelemről való éneklést is illetlen dologként korholták, tiltották. Kétségtelenül voltak, s talán nagy számmal, a mi felfogásunk szerint is aljasabb vagy éppen mocskos szövegű virágénekek, különben nem ítélte volna el tartalmukat oly megvetőleg a nem prédikátor, a humanista Sylvester, ki „aranyat”: képes beszédet, nemes költői nyelvet talált és mert dicsérni bennök, a *Biblia* példázatos stílusával együtt említhetőt! De Balassa Bálintéi között alig akad még illetlennek minősíthető is. Annak elle-

nére, mint tudjuk, a költő Zrínyi könyvtárának jegyzékébe „*Balassa Bálint fajtalan éneki*” címen volt az övéinek egy kéziratos példánya felvéve. Úgy látszik, azok szemében, akik a szerelmi költészetet is becsülni tudták, a „fajtalan” jelző sem jelentette azt, amit a prédikátorok nyelvén jelentett. Nyilván a *Radvánszky (Balassa)-kódex* másolója sem megbélyegző szándékkal címezte „latricanus” (‘lator’) versnek a Cortigianáról („porcogós Annóká-ról”) szólót. Balassának, a *műköltőnek* példájával egy másik, eléggé kelendő tévedést is cáfolhatni: azt ugyanis, mintha a virágének eo ipso népi szerzemény, népi műfaj volna. Annak pedig, hogy magyar különlegesség lenne, ellene mond többek közt az, hogy Balassa egy „horvát virágének nótájára” írta *Aenigma* című versét, Magyar pedig a táborbeli *gallus* katonát jellemzi azzal, hogy „virágéneket fú”. E szó csak „szerelemének”-et jelentett: Balassa – mint Eckhardt Sándor idézte – a „cantilena de amicula” kifejezést is „virágének”-nek fordította.

E név, közkeletű felfogás szerint onnan származik, hogy az ily énekek a szeretőt *virágnak* szólítják-nevezik, s általában virágmetaforákkal, virágsszimbolikával élnek. Szokás emlegetni korai példaként azt a kis nyelvemléket, mely a *Weszprémi-kódex* két lapja közé utólag bevarrt papiroscsíkban olvasható („szívem, löl-köm, *virágom*, cinigém, aranyom, gombom, ágom, levelem”), de ez nem ének, s a *Soproni* meg a *Körmöcbányai „virágénekek”* valószínűleg korábbiak ennél. Lehet azonban és van is virágének efféle szólongatás és szimbolika nélkül. Balassának aránylag kevés darabjában található olyat („Most adá virágom nekem bokrétáját” – Zsuzsánna: „*bécsi virág*”); nincs az *Aenigma* címűben sem, melynek pedig még nótajelzése is virágénekre utal. Mindamellet a Balassa előtti költészetben a *virág* szó és kép varázsszesszőjével iparkodnának felkutatni a műfaj első képviselőit, sőt Erdélyi Pál és utána mások későbbi lejegyzésű énekeskönyvekben és népköltészeti gyűjteményekben ugyanazon ismertetőjel alapján vélik megtalálni a virágének átörökített emlékeit. Ott azonban – mint az „utolsó virágének”-ről írt cikkében (*Minerva*, IX., 33. l.) Eckhardt Sándor figyelmeztetett – óvatosságra van szükség, mert a virágénekre vallható megszólítás nem szükségképp eredeti tartozéka az énekszövegnek. Kardos Tibor (*Középkori kultúra*, 240–242. l.) megállapítása is az, hogy a virágmetaforák csak a

műfaj Balassa utáni időszakában szaporodtak el szembetűnőbben, de egyébként a virágsszimbolikát is a virágének őstulajdonának gondolja. – Gragger Róbert (*Magyar Népballadák*, 18–19. l.) Magyarinak a gallus katonák énekére vonatkozó megjegyzéséből tévesen arra következtetve, mintha a virágéneket nálunk *gallus ének*nek is nevezték volna: kimondja, hogy e műfaj francia földről plántálódott át hozzánk, s hogy összefügg a trubadúroknak a „jeux floraux” szabályaitól irányított költészetével és a provençal (általában román) virágsszimbolikával. A francia eredetre vonatkozó feltevés alaposságát már Turóczi-Trostler József kétségbevonta (It., XX., 246. l.). Kardos (i. m. 82–87. l.) a vágáns deákoknak (goliardoknak) tulajdonítja a műfaj középkori kiképzését.

Szerelem- vagy virágéneket (azaz szerelmi témájú lírai darabot) Balassáig mindössze hármat tudtunk eddig felmutatni: a *Sopronit*, a *Körmöcbányait* meg a *Páduait*. A két elsőben előfordul a *virág* megszólítás, a harmadikban nem. A *Soproni virágéneket* felfedezője, Házi Jenő XV. századvéginek határozta meg (MNy., XXV., 88. l.). A *Körmöcbányai táncszót* tudvalevőleg 1505-i kézírás tartotta fenn. A *Páduaira* Szabolcsi Bence hívta fel a figyelmet (Itk., XLIII., 134. l.), s Waldapfel József állapította meg (i. h. XLVII., 147. l.), hogy az az olasz mű, melynek jóvoltából van róla tudomásunk, már 1543-ban megjelent. Egy páduai tanár jegyezte fel olasz fordítását, magyar deákismerősenek (kitől dalolni hallotta) latin tolmácsolása alapján. A kétszeres átfordítás alatt sok elkallódhatott eredeti elemeiből, általános jelleme azonban bizonyára így is megmaradt, és – már Balassa előtt – Balassamodorú, udvarló szerelmeséneknek, műköltői terméknek vallja. Minthogy feljegyzője 1539-ben lett páduai tanár, a magyar deáktól 1539. és 1543. közt kellett azt hallania, tehát akkortájt, mikor Sylvester nyilatkozata került ki a nyomdából. – E három emlék mintha mindhárom hangját megütné a XVI–XVII. század szerelmi lírájának: a *Soproni* az érzelmes, szeplőtelen tisztaságú, a *Körmöcbányai* a dévaj, parodisztikus („fajtalan”!) virágénekét, a *Páduai* a humanista gyökerű műdalét. A *Körmöcbányait* Binder Jenő tanulmánya (Ethn., XXXIX., 141. l.) óta táncszónak tartjuk. Kardos (i. m. 285. l.) – mint *Az irodalmi műveltség megoszlása* című könyvemben (305. l.) érintettem: elégtelen indokolással – a *Sopronit* is táncdalnak. Ez utóbbinak különben a szerelmi bánat

kifejezésére szolgáló képes beszéde – „gyászba öltözni” a leány miatt – Balassánál is előkerül. Talán hagyományos eleme volt az a virágének költői nyelvének.

E három emléken kívül utaltak még Balassa-előző emlékként a *Cantio de Helena Horvát* címűre (1566), de mindjárt meglátjuk, hogy az másfajta termék; – s az *Euryalus és Lucretia* 1592-i kiadásának nótajelzésében („Időd szép virágát, termeted szépségét, szüvem, miért hirvasztod?”) sejtettek és sejthetünk is virágéneknyomot, de az, mikor nótajelzésül kiszemelték, kétségkívül a viszonylag újabbak közé tartozhatott. Nem Balassa előtti a *Madzsar türki* című dal sem, melyet „egy divinyi” írt. Némelyek egyenest Balassának tulajdonították. Németh Gyula szerint (*Magyar Századok*, 1948., 98. l.) egy török költeménysort képvisel (tehát az eddig említettektől különbözőt), ha ugyan nem törökből fordították. Arany János is (Ö. M., X., 30. l.) inkább „a török ghazal hatását” érezte rajta, mintsem a magyar népdalét (l. Eckhardt Sándor, *Balassi B.*, 120. l. A Balassa előtti szerelmi költészetről ua. 142–148. l.). Leginkább az 1670-es években összeírt *Vásárhelyi Daloskönyv* némely darabjaiban szeretnek száz évvel azelőtti szerelmi dalokat látni. Van köztük egy, a XIII. számú, mely 1572-ből keltezi magát. De az már Balassa-strófában zeng („Oh gyönyörűséges, / Mindeneknél kedvesb, / Hervadhatatlan rózsá”), s ha keltezése hiteles volna, akkor megelőzné magát az 1577-ben írt *Euryalus és Lucretiát*, holott pedig Balassa is annak a nótájára írta legkorábbi „Balassa-strófás” énekeit (l. Waldapfel József, *Itk.*, XXXVI., 278–279. l.).

Hiteles virágéneksszövegek híján jogosabb eljárás lesz a Balassa előtti költészet más területeiről keresgélni össze amazokkal rokonítható (egykorú!) nyomokat, mintsem későbbi szerelmiékből következtetni vissza rájuk. A férfi és nő viszonyát érdeklő, általában „szerelmi”-nek nevezett költészet ugyanis más műfajokat is ismert a virágénekeken kívül. Bennünket elsősorban azok érdekelhetnek mostan, amelyek házastársi érzelmeket szóltatnak meg, vagy – akár elbeszélő, akár drámai alakban – házassági történeteket tárgyznak.

Líráilag oktató, az antik és humanista epithalamiumoktól különböző, új műfaja volt e költészetnek a „házasának”, mire épp az utolsóul említett *Páduai dallal* közel egy időben (1546-ban) adott

első, vallásos emelkedettségű példát Batizi András, még hamarabb (1541) a nyersebb humorúba átmenőre Tar Benedek, s a csaknem parodisztikusra a Szamosközi Névtelen ismeretlen keletű *Adhortatio mulieruma*. Tehát éppúgy, mint a *Soproni virágének* mellett a *Körmöcbányai*, a házasének magasabb rendű változata mellett is korán megszólalt dévajkodó ikertestvére. A komolyban a szerelmi műköltészetnek első, a vallásos érzéstől szentesített, oktató változatát kell látnunk, a dévajban a század asszonybecsmérlő irodalmának egyik termékét. Mindkettő nyilván merített, legalább kifejezéskincsben, frazeológiában a maga megfelelő profán párjából, a „virágének”-nek vagy *Soproni* vagy *Körmöcbányai* válfajából: a komoly a vallás tisztult légkörébe emelte azt fel, a másik humorral vagy csúfondárosan fejlesztette tovább. A *virág* megnevezés is előfordul egyik-másikban. Nyilas névtelenének az éneke (1548) különösen közel állhat a világi szerelmi költészet valami naivabb változatához: vőlegény és menyasszony szólnak benne egymáshoz, az tisztos szerelemvallással és intelemmel, emez (kit a szerző „*virág*”-nak mond) hű fogadalommal; az ének általános vallásos hangneméhez a vőlegény beszédében szépen hozzásimulnak némely világi költészeti kedveskedő, nyájas szólások („Piros gyenge szép orcád” – „Az te két szép szemiddel gyakran rám tekints”). Az *Adhortatio*-beli férj is, bár nyers férj fölénnyel oktatja és inti fiatal hitvesét, „asszony szép társam és szép virágom”-nak szólítja, s „piros orcáját” fenyegeti szégyenvallással, ha nem fogadná meg intéseit. Azon házasének közt, melyek vallási áhítattal szentelik meg a szerelem érzését, talán a Paniti Jánosé a legjellemzőbb (1554). Ez imádság formájában vallja, hogy még sem menny, sem föld nem volt, mikor Isten társat szerzett számára, s Istennek szent lelke illette szívét, mikor összevezozta vele. A szeretett nőnek ez kétségkívül legszebb megbecsülése. Ennél csak egy színmű, Szegedi Lőrincnek Selnecker eredetijéből fordított *Theophaniája* (1575) tanúsít gyöngédebb magatartást a nő – Éva – iránt. Ádám mint szerető, istenfélő férj korántsem kárhoztatja, sőt vigasztalja a bűnbeesésért magát vádoló Évát, s Isten maga is, ki megjelenik náluk, irgalommal és megbocsátással szól hozzá, kit pedig *Teleki-kódexünk* vagy egy fél századdal előbb még „anyánk, a gonosz agnő” névvel emlegetett. – A házaséneknek mintegy negatív változatát, tanítá-

sainak szemléltető igazolását láthatni a címe szerint Helena Horvátról szóló, valójában pedig az ő ajkára adott énekben (1566). Azon kesereg benne, hogy fiatalon özvegységre jutva megfosztotta a házaselet boldogságától; Isten büntetését látja mostani sorában – nem érthetni világosan, hogy minő bűneiért. – Tárgyi rokonság alapján, bár drámai mű, Bornemisza *Elektrája* is (1558) szóba jöhet itten. Egyik főszemélyét, Klytemnestrát a „gonosz asszonyállat”-ot, tudvalevőleg szörnyű bűn terheli; megölte az ő „jámbor házastársát”, „tisztá házasságbeli jámbor férjét”. Bornemisza mindenképp erkölcsi okulásul igyekszik felhasználni a házaselet eszményét végzetesen tagadó történetet. Meg is fogalmazza tanulságát: „aszszonyállat urát tisztelje és szeresse”. Klytemnestra azzal menti tettét, hogy férje, Agamemnon, feláldozta Dianának kis leánykájukat, kit pedig ő annyira szeretett: illet tehát „oly szép virágért” meghalnia. Különben egy magánbeszédében ő mondja magának: „Jobb, te parancsolj másnak, hogynem mint neked parancsoljanak. Ne gondolj vele, bár Simon bírónak mondjának, csak legyen kedvedre.” Ő bezzeg fittyet hányt az *Adhortatio* figyelmeztetésének: „Ifjak, kik látják, csak megcsúfolnak, / Tégödöt mondnak az Simon bírónak.”

Az elbeszélő nemben főképp a bibliai epika némely darabjai vallhatnak valamicskét a mi kérdésünkben, különösen azok, amelyek házassági vagy általában asszonyra vonatkozó történeteket beszélnek el. Ilyenek többek közt Batizi Zsuzsánnája (1541) és Izsákja (1536), Tinódi Juditja (legkésőbb 1541), Kákonyi Péter Eszterje (1544), Dézsi András Ifjú Tóbiása (1550), Munkácsi János hasonló tárgyú, jóval későbbi éneke (1600), Sztárai Juditja (1552), a Küküllei Névtelen Abigailja (1560). Ezek szerelemköltészeti frazeológiája nemegyszer a bibliai szövegtől független, nyilvánvalóan világi és naiv elemeket tüntet fel. A *szép*, a *gyöngye* jelző meg a *piros* (az arcé), de egyebek is, szinte virítnak szövegükben. Emlegetik a „termet” szépséget is, mint az Euryalus már említett nótajelzője. Tinódi Juditja „szép asszony vala nagy gyenge voltában, csuda fejrpiros orcája vala, szép sár haját megeresztötte vala”; nem is igen emlegeti másképp, mint „az szép asszony”, „az szép Judit”, „az szép asszony Judit” néven. Sztárai csak „Judit asszony”-nak mondja; de mikor Holoferneshez indítja és magaékesíttetését adja elő, „nagy szép gyöngye ruháját” véte-

ti fel vele; Judit pedig imádságában említi Simeon szép húgát, „az Dina szép szűz leányt”. – Különös figyelmet érdemelnek Batizi énekei. Nem annyira Zsuzsánnája (ki „a virágnak az ő szépségéről” és „az lilomnak szép fejérségéről” kapta „keresztnevét”, s „igen gyenge vala, piros szép orcája csudálatos vala”), mint inkább Izsák házasságáról szóló énekének Rebekája miatt. Őt „Rebeka szép leány”-nak nevezik vala (mint „Júlia szép leány”-nak ama népballedabelit); s maga is azt mondja magáról: „vagyok Bátuelnek, az ő szép leánya”; apja meg ezt róla: „a mi szép leányunk”; Izsák anyja is „a szép Sára asszony” volt. A *Vulgata* szerint a kúthoz, hol Ábrahám szolgája meglátta Rebekát, asszonyok: „mulieres” jöttek ki a városból; Batizi szerint: „Estve a várasból kezdének kijőni / Szűzek és virágok a kútra meríteni”; másodízben a *Vulgata* „e város lakóinak leányait: filiae habitatorum huius civitatis”-t mond, de Batizi így ír: „Íme az várasból mostan el-kijőnek / A szűzek, virágok az kútra meríteni” (Czeplédy Károly szíves közlése szerint a héber eredeti is először „nők”-et, másodízben „leányok”-at mond). – Kákonyi Eszterje is „szép Eszter”, „az szép Eszter”, „az szép asszony Eszter”, „gyenge Eszter”; „Termete szép, az leány gyenge vala”, „Gyenge szűne, királynak igen tetszék”, „Gyenge szűne, szép piros színe fénylék”; Asvérus is „szép Eszternek”, „atyámfia szép Eszternek” szólítgatja. Dézsi András ifjú (vagy kis) Tóbiásának választottja Ráguelnek „szép leánya”, „szép Sára”, „az szép Sára asszony”; „szép Sára asszonyoknak leány neveztetik”. A Küküllei Névtelen szerint „Felesége az Nábálnak szép vala, / Kinek neve szép Abigail vala”. Munkácsi János is „az szép leány Sárának” mondogatja Ráguelnek „szép leányát”. Kákonyi még Sámson megrontóját is „az szép Dalilának” nevezgeti: „Neve szép Dalila az asszonyoknak vala”. Fekete Imre azonos tárgyú énekében azonban csak Dalila az „asszonyállat” neve, jelzőtlenül. Úgy látszik, ő jobban ki tudta vonni magát profán költészeti emlékek igézete alól. – Nem úgy Ilosvai, a *Sokféle Neveknek Magyarázatjában* (1568., RMKT., IV.). Ő a női neveknek még jelentését is szép jelzős szerkezetükkel szereti megmondani: „Magdolna: szép torony” – „Margit: szép fényes gyöngy” – „Klára: szép világos” – „Az Zsuzsanna szép lilom, avagy ékes rózsa”; „Katalin” tisztaságot jegyez: Thúri Katuska is, kinek keresztelőjére készült e vers, legyen tehát meg-

tartója „az szép tisztaságnak”. Egy esetben pedig már magát a magyarázandó nevet jelzősen mondja: „Szép Ilona: választatott”. Lehet, hogy a szép jelző egyszer-másszor csak a vers szótagszámát kiteljesíteni hivatott töltelék; de a sokkal számosabb férfinév ötször annyi sort lefoglaló magyarázatában alig találni efféjét („István, szép ékes koronád” – „te jó Kelemen”). – A sokféle részegösökről szóló énekében (1548) Tinódi sem éri be azzal, hogy a maga helyén csak „leányok”-at mondjon, jelzőtlenül; kétszer említi őket, s mind a kétszer így: „Az asszonyok, szép leányok nagy gyengén élnek” – „Az asszonyok, szép leányok azon nevetnek”.

Minthogy a protestánsok a papi nőtlenséget elítélték, a házasság kérdése hitvitázó műveknek is tárgya lett. Sztárai drámatörédéke (1550) a papok házasságáról szól; a *Debreceni Disputa* (1570) Péter pápája (Melius) mindazon világi javak közt, melyekkel dicsekszik, feleségét is említi: „Feleségem szép gyenge vagy”; a katolikus Felnémeti Névtelen *Cantiója* (1565., RMKT., VII.) egyéb világi hajlamaik közt feleségük cifrán járását is szemükre veti „az Luther-papoknak”: „Ő házastársokat oly igen tarkázzák, / Aranyos fedéllel fejeket burejtják, / Drága gereznákkal testeket fedezik, / Őket ékesejtik, hogy inkább szeressék.” Azt veti hát szemökre, amitől a házaseének még a világiakat és hitvesüket is óva intették. Ily természetű szatirikus művekben szerelmi frazeológiát alig kereshetni.

A szerelmi tárgyú epikában, legalább a Balassa előttiben, szintén kevésbé találunk a fentebb közöltekhez hasonló, igénytelen, kedveskedő stílelemeket. A legkorábbi „széphistóriák” egyike – legfeljebb Istvánffy 1539-ben szerzett *Volter és Grizeldisze* ha megelőzte – Tinódi *Jázon és Medeája*. Ebben még találni valamit. Mészöly Gedeon szerint (*Tinódi Sebestyén*, 1906. 133. l.) „a virágénekek hangja csöndül meg” Médea szerelmi vallomásának e szavaiban: „Kit az én szívembe arannyal beírtam”. A leányt magát csak az ének vége felé nevezi Tinódi „az szép Médiának”, „szép leány Médiának”. – Istvánffy széphistóriája, valamint a Tinódié után következők (*Vitéz Franciskó*, 1552; *Szilágyi és Hajmási*, 1561.) sok szép részlettel gyönyörködtetnek, de költői nyelvükből hiányzanak az idézett elemek, bár az utóbbi szerint Szilágyinak is „termetire” görjedett vala föl a császár leánya. Különben annyi-ból a házaseének rokonai ezek, hogy történeteik – *Szilágyi és*

Hajmásié csak részben – a házastársi hűség példázatai. A hetvenes évektől fogva, mikor a széphistória műfaja virágkorát élte, ismét előkerülnek a fentebb megismert sablonos kifejezések. A Lévai Névtelen trójai történetében (1570., RMKT., VIII.) hősnőjének „neve az szép Ilona vala”, s az maga is így nevezi magát: „Páris! Szép Ilona szeret tégedet!” Szegedi Veres Gáspár verse is (1577. uo.) következetesen „szép Sophroniának” nevezi Titus és Grisippus közös szerelmét, „kinek neve szép Sophronia vala”. Enyedi György (1574. uo.) „szép Gismunda” néven emlegeti Tancredus király „szép leányát”, „szép Ilona” néven a görög Hélént, „szép Medea” néven Jázon segítőtársát; énekét pedig „piros pünköszt” havában szerzé, mikor „az szép rózsza vala már kinyílásban” – „társához szerelmében”. Már Dézsi Lajos figyelmeztetett rá (RMKT., VIII., 477. l.), hogy Enyedi a leány neve helyett többször *virágot* mond: „Rajta esék virágnak nagy öröme” – „Nagy bánatot hozza az szép virágnak” – „Véget vete az szép virág éltének”. Dézsi még csak második (1582-i) kiadását ismerte Enyedi versének; az első (az 1577-it) Varjas Béla tette közzé (az Erdélyi Tudományos Intézet kiadványaként, 1942-ben) s hasonlította össze a későbbivel, mely nemcsak jelentékenyen megnövelte terjedelmét, hanem világibb és líraibb jellegűvé változtatta. Én természetesen az elsőből idéztem. A második már nagyon beleesik Balassa „korá”-ba. Enyedi egyházi ember volt (unitárius), Balassával körülbelül egyidős (1555-től 1597-ig élt); versét nem ő dolgozta át, hanem bizonyára valami világi verselő. – *Euryalus és Lucretia históriájával* (1577) már nemcsak időben, hanem jellege szerint is Balassa udvarló, tudós szerelmi költészetéhez érkeznénk el. Meg is állhatunk itt szemelgetésünkben, csak utalva most már az asszonybecsmérlő irodalom némely termékeire: Armbruszt Kristófnak a *Gonosz asszonyemberek erkölcssekről* című énekére (valószínűleg 1550., RMKT., VI.), Heltai némely fabuláira, a *Drága nemes receptumra*, Poncianus históriájára, Salamon és Markalféra. E legutóbbiban az aszszonyról való felfogás ellentéteit képviselik a megnevezettek. Markalf ítéletei mintegy rögtönzött paródiái Salamonéinak: úgy viszonylanak egymáshoz, mint Vörösmarty Balgája Csongorhoz, mint a *Körmöcbányai típus* a *Sopronihoz*.

A mintegy négy évtizednyi időközből, melyet szemelgetésünk felölelt, sokkal több adatot aligha lehetne összeszedni a szerelmi költészet minket érdeklő terminológiájából. Sajnos, hogy ha következtethetünk is belőlük az egykorú virágénekekre, csak sztereotíp, szokványos kifejezőkészletükről adnak némi tájékoztatást, s korántsem pótolhatják a hiányzó szövegek vallomását, s még ízelítőt is alig adnak – az egy *virág* szóképen kívül – abból a kétségtelenül leleményes képes beszédből, melyet Sylvester oly igen dicsért.

E részben Meliusnak immár ismertetendő nyilatkozata sem segít rajtunk. Ő szöveg, tárgy, modor és típusváltozatok tekintetében közöl nekünk értékes tudnivalót a virágénekekről, mégpedig éppúgy elítélő nyilatkozatban, mint Anonymus a joculatorokról és énekeikről.

Míg ugyanis más prédikátorok csak általánosságban, erkölcsi ellenszenvvel hadakoztak a virágénekek ellen, ő példaképpen meg is nevez közülük hármat. – Mégpedig egynek idézi is az elejét így: „Az agnőnek s az agebnek annak mind egy ára”. Kár, hogy nem mondja tovább! De ennyiből is gondolhatni, hogy az ének – mint különben Melius előrebecsátott *trágár* és *lator* jelzőiből következtetve valószínűleg a másik kettő is – a maga egészében nem a *Soproni*, hanem a *Körmöcbányai* típusba tartozott. Versalakja egyébként ugyanaz a 8+6 osztású tizennégyes: mint a még középkori *Cantio Petri Berizlóé*, Szabadkai Mihály verséé. – A másik éneket Melius csak *Péter férjem*, etc. megnevezéssel említi. *Péter férjem*: az éneknek bizonyára kezdete lehetett, s ami elég ritkaságnak gondolható, a feleség éneke volt: az beszélt benne (elbeszélt valamit?) a férjéről, vagy megszólította őt, s úgy mondott aztán neki valamit. – A harmadik éneket már nem elejének idézésével, hanem – úgy látszik – közismert címével, nevével említi példaként Melius, így: *az zöldvári ének*. Töprenghetnénk rajta, hogy mi az a *zöldvár*, ha Mikesy Sándornak a *Magyar Nyelv* ugyane füzetében olvasható érdekes közleménye (melyet Pais Dezső barátom közvetítésével szerzője szívességéből korrektúrában még a múlt nyáron olvashattam) eleve fel nem világosított volna róla, hogy ez a kifejezés „erdő”-t jelentett, bujdosók, üldözöttek, sőt tolvajok, talán betyárok várral vetekedő, jól védhető rejtekhelyét. Hogy a *zöldvári ének* kifejezésében mi volt a *zöldvár* különleges értelme

– betyárének volt-e az, amelyikre Melius (mint nyilván közismertre) utal, vagy csak erdei színhelyű és jelenetezésű virágének, erdőben megbúvó személy vagy személyek (hajdúk) éneke, netalán tavaszi ének – a pusztá névből nem dönthetni el.

Lássuk ezek után Melius szövegét a maga egészében, amint *A Szent Pál Apostol levelének mellyet a Colossabelieknek írt predicacio szerent valo magyarazattya* című, Debrecenben 1561-ben megjelent (Incze Gábortól 1937-ben mai helyesírással újra közzétett) könyvében olvasható. Az idézendő szöveg Szent Pál szóban forgó levele III. részének 8. versét magyarázza, mely Melius fordításában így hangzik: „De mostan tū es ezeket mind le vessetec, a haragot, a buffuláfft, a gonoffagot, az atkozodafft, az éktelen beßedeket a ti ßaiatokból”. Az ehhez való magyarázat pedig (a Q2–Q3 levélen) így: „Igyekezeted legyen a ßent életre, czelekedgyedis az Vrban, az mennire a lelec a tagoknac ez megromlott gyarlo testbe ellene álhat. Itt meg tiltya pal a parazna hyffágos, czuff es tragar beßedet, virag eneket, lator dudolaft. Vgy mint imezec. Peter feriem &c. Az zold vári eneket. Az Agnonec s’ az agebnec, annac mind eggy árra &c. Hayduhoz illendo ektelen beßedet megtilt, valamit eppulet nelkul Bolß, *Eph*: 45. *Matt*: 12.”

Nem sok biz ez, de mégis csak több a semminél, s több annál, amit más prédikátoroktól hallottunk eleddig. Sőt különlegesebb és adatszerűbb, mint Sylvesternek különben igen becses, de a műfajt csak általánosságban jellemző észrevétele. Érdekes, hogy mindketten éppen szentírás-magyarázat közben ejtettek el ilyen, nekünk ritka értékű morzsákat. De a század szenvedélyes exegétáinál nem egy hasonlóan profán érdekű közlésre bukkanhat még a figyelmes olvasó. Jó volna azokat összegyűjteni!

Magyar Nyelv, 1949.

BAROKK ÍZLÉS IRODALMUNKBAN

Az irodalmi ízlés kérdéseivel nemcsak a mi irodalomtörténetünk, hanem a nyugatiaké is csak elvétve foglalkozott eddig. Újabban már oly elméletet is láttunk, mely az irodalomtörténetet egyenest „ízléstörténet”-nek szeretné megtenni. Ez azonban túlzás. Az ízlés fontos tényezője és eredménye ugyan az irodalmak fejlődésének, de nem egyetlen. Többedmagával áll a tudományos érdeklődés körében, s ha eddig történetével általában keveset törődtünk, illő lesz ama többiekkel együtt feléje is odafordítanunk figyelmünket.

Minthogy valamely korszak ízlése – ez a nehezen meghatározható lelki forma – az illető korszak művészeti és irodalmi stílusán mutatkozik meg legszembetűnőbben és így tanulmányozásra is legalkalmasabban: az ízlés problémáit rendszerint a stíluséival azonosítják és helyettesítik. Pedig a stílus, hacsak fogalmát végtelenül ki nem terjesztjük, csak egyik tükrözője, mintegy kövületi képe az ízlésnek, s a művészettörténet épp azért fordíthatott reá már régóta nagyobb gondot, mert tárgyában – az úgynevezett képzőművészetekben – a stílus csaknem anyagilag konkrét jelleggel jellemzi magát. Onnan, a művészettörténetnek e részbeni fejlettebb gyakorlatából, származott át újabban az irodalomtörténet területére is a stíltörténeti érdeklődés, magával hozva az ottan használatos elnevezéseket is. Ezért szokás ma már az irodalomban is barokk, rokokó, sőt román és gót stílusról, helyesebben ízlésről beszélni. E nevek használatában azonban mindenesetre elkél egy kis óvatosság a maga helyén.

Stílus, ízlés nem önálló történelmi jelenség. Kapcsolatban van az egykorú szellemi élet számos más tényezőjével – talán valamennyivel is –, és azokkal együtt közös végső forrásokból ered.

Ezért adhat s ad is ilyenemű (akár művészet-, akár irodalomtörténeti) stíltanulmányoknak egyre nagyobb lendületet az a nagy összefoglalásra törekvő, még most fejledező tudományág, mely „szellemtörténet” néven már nálunk is honosodik. A barokkra vonatkozólag is megajándékozott bennünket e fiatal szaktudomány egy kitűnő munkával, mely ez ízlésfaj történelmi összefüggéseinek egész rendszerét világos látással tárja fel s az egyetemes szellemi élet egy nevezetes nagy fordulatára, az ellenreformációra vezeti vissza. Werner Weisbachnak 1921-ben megjelent könyvét értem, *A barokk mint az ellenreformáció művészete* címűt.

A barokk stílus a művészettörténetnek is mostohája volt a múlt század folyamán. Maga a szó is elítélő jelentést vett fel, s barokknak már csak valami különc, kirívó, felemás összetételű jelenséget volt szokás mondani. Ma már ez a szó is kezdi visszanyerni a maga igazi és egész, történelmi értelmét s a barokk ízlés műemlékei iránt már nálunk is megindult a szinte kegyeletes érdeklődés.

Talán nem árt felidéznünk az említett mű gondolatmenetét oly vázlatosan, amint lehetséges: tájékozásul az olvasónak, s magunknak is segítségére.

Az ellenreformáció elsősorban visszatérést jelent, mint *katholicizmus*, a középkorhoz, a reformáció ellenében. Ebbeli történelmi viszonyának felel meg művészetében és költészetében egy új hőstípus, a katolikus értelemben harcias hőroszfogalom: az „athleta Christi” – „Krisztus bajnoka” – eszménye, valamint a vallási misztikum iránt újból felébredt, mély érzéke. E kettős szellemi arculatot képviseli benne egyfelől Loyola Ignác, a jezsuita rend alapítója (1481–1556), másfelől pedig Szent Teréznek (1515–1582) látomásos miszticizmusa, mely különösen a spanyol egyházi művészetben hagyott jellemző nyomokat.

De az ellenreformáció nem csupán a reformációval állott szemben. Közte s a középkor között ott volt még a reformáción kívül, s azt részben elősegítve, a reneszánsznak pusztán esztétikai s a szigorúbb vallási követelményekkel nem mindig számoló egyházi művészete. Jóllehet eleinte nagy purista szigorral lépett fel e profán elődje ellen az új szellem, visszaszorítania nem sikerült, s végül is felszívta belőle magába azt, amit propagandisztikus törekvéseinek javára fordíthatott. A tőle függő, őt kifejező barokk ízlés-

nek aztán éppen ez az árnyalata vált legközkeletűbbé, melybe a reneszánsz profán hagyománya is belejátszott. Így legelőbb is egy másfajta hősi eszmény: az antikizált hős típusa állt ama másik, a „Krisztus bajnoka” mellé, s képek, szobrok és verses művek szerzői antik hősi pózban, római harcos kosztümben, patetikus taglejtésekkel, antik építészeti és díszítőelemek keretében vonultatták fel kortársaikat. Időjárással egyre több érzelmes elem, később pedig (rokokó!) bizonyos udvari elegancia és kecsesség vegyült a hősi pózba, s a francia klasszikus tragédia hősei is voltaképp e profánabb hőstípus változatai.

Másik reneszánsz eredetű örökség a barokkban az erotikum, a szerelmi motívum, melyet mind a misztikus rajongáshoz, mind az antikizált hős eszményhez szívesen társítanak. Így öltözik a „Krisztus jegyese” középkori eszménye némi – ha szabad így mondani – szent érzékiesség színébe, bár a szent, a vallási tárgy nemegyszer csak leplező ürügy az erotikumnak, mely pl. a „bűnbánó Magdolna” témáját oly nagy kedveltségre juttatta a barokk művészetben, s mely a költészetben is nemegyszer (Marino!) profán érzékiességgel fogta fel a szent tárgyat. Így válik másfelől az antikizált hőstípus nemcsak egy antik istennek, Marsnak, hanem egy másiknak, Venusnak is: vitézségnek és szerelemnek együttes kegyeltjévé a kor némely epikus műveiben. S érzéki emóciók keresésével is összefügg a borzalmasnak, a kegyetlennek, a fájdalmasnak az a kultusza, másfelől pedig a csúfnak, az ellenszenvesnek az a keresése, az a sír-, halott- és rothadás-romantika, mely a barokk ízlésnek bizonyos extrém változatát jellemzi. Mondom: érzéki emóciók keresésével *is*, de – legalább a fájdalmasnak a kultusza, nem csupán azzal, hanem a vértanúk kínjainak teljes átélése, a részletező ábrázolás által egész borzalmában újra átélésére való törekvéssel is, mit maga Loyola Ignác gyakorolt is, ajánlott is.

E szemelvényes vázlat elegendő lesz a mi céljainkra.

Eddig jóformán Riedl Frigyes volt az egyedüli, ki irodalmunkban rámutatott a barokk ízlés nyomaira, bár magát a dolgot, mit e szó jelent, mások is (így a Zrínyiásrról szólva Beöthy Zsolt, Négyesy László) híven jellemezték. *A magyar irodalom főirányai* (1893) c., közkezen forgó tömör tanulmányában csak rövidesen, később, 1908-ban, egy egyetemi előadásában, mely irodalmunk

történetét Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig ölelte fel, részletebben foglalkozott Gyöngyösi költészetének barokk jellegével. Csak az a csodálatos, hogy a közkézen forgó irodalomtörténeti kézikönyvek Riedl alapos fejtegetései után is éppúgy hallgatnak a barokk ízlésről, mint azelőtt.

Bár Riedl a barokkot főképp az abszolút királyi hatalom függvényeként tárgyalja, s az ellenreformáció szellemével való genetikus összefüggését alig érinti, megállapításai, legalább Gyöngyösi-re nézve, annyira tisztázták a kérdés lényegét, hogy most már fel van szabadítva az út a problémakör további kiterjesztéséhez.

*

Látnivaló, hogy ennek az ízlésfajnak is, mint mindeniknek, többféle változata van. E változatok némelyike közelebb marad végső, lelki gyökereihez (a barokk esetében a nagy, a harcias és diadalmas katolikus hithez), mint a többi, mely más és részben heterogén forrásokból (a reneszánsz profán művészetéből) is szívott magába táplálatot. Forrásközelség, tisztaság, nagystíluság amaz előbbiek tulajdona, s irodalmunkban e nagyarányú, e monumentális barokkot képviseli Pázmány Péter, a nagy prózaíró, meg Zrínyi Miklós, a nagy éposz-költő.

Mint minden ízléskezdemény, ez is egy ellenálló, vagy csak kivételként engedékeny hagyománnyal, régi megszokással találta magát szemközt, s a fejlődés problémája ezúttal is az lett, vajon az új megtalálja-e legott azt a szerencsés formát, melyben a régít törés és szakítás nélkül folytathatja és válthatja fel, vagy pedig minden átmenet és engedmény nélkül, mintegy erőszakosan robban bele a réginek, a hagyományosnak kellő közepébe.

A két hatalmas egyéniség közül Pázmány lett a szerencsésebbik e tekintetben. Ő mintegy eleve megoldhatta a fejlődés problémáját, s törés és szakadás nélkül végrehajthatta az elavult és a kezdődő korszerűség összeolvasztását.

E szerencsés folyamat az irodalmi élet oly területein mehet végbe legelőbb, melyek a zökkenést és megszakítást nem tűrő gyakorlati élettel érintkeznek, annak a szervei, annak követelményeivel számolnak. Ily terület volt a Pázmány Péteré: a hitéleté:

az ellenreformáció legsajátosabb és gyakorlatibb harctere. Az ő stílusában benne van az ellenreformáció cselekvő részesének harcias egyénisége a maga egész energikus és szenvedélyes nagyarányúságában: hadintéző, higgadt, erős értelmével és szenvedélyesen támadó magatartásával, propagandisztikus katolicizmusával. Innen sokszor nagyarányú és nagyanyagú körmondатаi, melyeket világos rend és hatalmas energia jellemez: a mellérendelések világos, áttekinthető architektúrája – de egyszersmind ezek halmozásának nagy biztosságot és céltudatot jelentő, buzogó erélye. S e „nagystílus” barokk ízlésben nincsenek is meg az ízlésfaj né-mely belső ellentétei, kinövésai, vagy szertelenségei; sem amelyek a különös egyéniségből, sem amelyek a sekélyes divatszerűségből szoktak származni. Egyénisége: tipikus képviselője a hitvitázónak; az ízlésfaj pedig természetes formája az ő nagy meggyőződé-sének, nem divat, nem keresett artiztikum, hanem lélek. Kirívó barokk elem csak egy tűnik fel nála (mint az ellenreformáció sok más jelesénél): drasztikus népiesség (profánság) mint célszerű kifejezőeszköz (retorikum) a tulajdonképpeni végcél, a hitbeli meggyőzés szolgálatában. De e tekintetben korántsem megy annyira, mint némely kor- és rendtársa, kivált a németeknél.

De célszerű lesz talán példán is bemutatni Pázmány stílusának legalább egyik, de igen jellemző tulajdonságát: minden körülmé-nyek közt, még körmondatos halmozásaiban is világos, egyszerű rendjét. Mert ő kitűnő logikus fő; világos, erős, józan ész vezérli kifejezését is, biztosan megvonva számára a követendő medret. Mindaz, ami e hatalmas férfiúban szenvedély, és egyáltalán érzel-mi energia, csak e logikus vezetés nyomán tör ki s buzogja ki ma-gát. Már akkor nem árthat a gondolat rendjének, csak zúgóbbá teszi; nem hibázhatja már el a vágást, csak érzékenyebben sújt-hat. A nyelvet pedig színessé, fordulatossá pezsdtí. Csúfondáros, olykor akár illetlen képekkel, találó közmondásokkal, anekdoták-kal figurázza ki ellenfele érvét, s teszi kézzelfoghatóvá logikátlan-ságát. Biztossága tudatában olykor egyenest kötekedővé lesz. Bátran változtatja attitűdjét is: hol ehhez, hol ahhoz – most a pro-tesztánsokhoz, majd Hunniushoz, majd meg Magyarinhoz fordul; bizonyít, kérdez, felkiált, felel és tagad, párbeszédet rögtönöz; ele-mi, csaknem népies eszközökkel patetikusan fokoz: – változatos,

ironikus és drámai –, de logikus gondolatmenete mind e szenvedélyes pezsgés és buzogás ellenére sértetlen és világos marad.

Egy példát (Magyarinak adott feleletéből) amaz elemi párbeszédes formájú pátoszra:

„Mit mondanál, ha én is, más, harmad is ezent [= ugyanezt] tulajdonítaná magának? [Ti. hogy csak ő magyarázza helyesen a szentírást.] Forगतod az Szent Írást? Én is. Könörögesz Istennek, hogy világosító Szent Lelket adjon? Én is. Kívánod lelked üdvöségét? Én is. Te magyarázod az Szent Írást? Én is. Honnan tudjam, mellyikünk magyarázza jobban, igazban?”

Az az egyre erélyesebben lecsapó *én is* a lelke ennek a kis remeknek. De amint e szenvedélyes elem itt egy igen egyszerű képben helyezkedik el, korántsem zavarva, sőt fokozottan megvilágítva a gondolat ép alakját: éppoly zavartalanul érvényesül Pázmány világos rendje a nagyobb hullámzású körmondatokban is. Lássunk ízelítőt ebből is, hogy a barokk stíl későbbi változatait hozzámérhessük ehhez a nagy anyagú, de világos rendhez, mely – ha él is alárendelő, mondatot mondatba öltő formulákkal – mégis elsősorban a mindig könnyebben követhető mellérendelések, párhuzamos halmozások duzzasztó rendszerét követi:

„Azt mondog [ez is Magyarinak szól], és igazán is mondog, hogy Magyarország ötszáz esztendeig erős és az törököknek rettenetes ország volt, mellybe sok jó fejedelmek voltak, úgy mint Hunyadi János és Mátyás király, etc., kik által Isten fel akarta emelni az mi nemzetségünket. Ez ha így vagyon, Magyar uralom: ha az magyar nemzetséget Isten ez előtt szerette, őltalmazta és felmagasztalta; ha dicsőségbe, bőségbe, békességbe tartotta mind addig, míg az mi hitünkön és vallásunkon volt; ha akkor kezdett romlani és pusztulni, mikor az ti új tudománytok támada: hogy mered azt mondani, hogy az mi vallásunk oka ez romlásnak? Hogy mered azt tanítani, hogy eddig is elveszett volna az ország, ha az ti tudománytok nem tartotta volna?”

A *ha* meg a *hogy mered* párhuzamos halmozása, valamint egyes mondatain belül is a rokonértelmű szók szaporítása: mind-

ezek a mellérendelésnek logikailag egyszerű, világos és könnyen követhető képletei. De e logikus meder egyre tágul, mélyül, s benne minden újabb hullám harsogóbban, szenvedélyesebben, végcélját egyre közelebről üdvözölve zúgatja a meggyőződés szenvedélyes szavát.

*

Hadd maradjak, mielőtt a nagy Zrínyire térnék át, egyelőre a prózaíróknál. Fordítok egy nagyot, s a Pázmány-féle – ihletet, lelket és energiát, észet, hitet és erőt kifejező, ép körmondatosság után bemutatom annak lélektelen, éltető forrásától elszakadott, merő ízlésbeli jelenséggé ürrült paródiáját – mert csaknem paródiaként hat – a barokk cikornyát. A nagy stílusban önként kiképződött és lelkiséget kifejező formai jegyeket e kisszerű változat pusztán artisztikumként, tetszetős mivoltukért kapja fel, mímeli, szállítja alá közkeletűvé, egyoldalú túlzásaival elfajulását is előkészítve. Az úgynevezett marinizmus mindenestől ily kinövésnek – a legnépszerűbbek egyikének – tetszik, s belőle sok átment a német gáláns költészetbe is, míg a miénkbe, az Amade Lászlóéba, a csakugyan keresettül cifra stróféákon kívül szinte semmi. A XVII–XVIII. századbeli magyar prózában azonban hódít a barokk cikornya: a körmondat önmagáért való kedvelése, a tudakos jelzőhalmozás, a hosszú lélegzetű és ágabogai közt az értelmet eltévesztő, kacskaringós, körmönfont mondatszövés. Ez az, amit Beöthy Zsolt „curiális stílusnak” nevezett. Kiképzésébe nálunk a magyarul levelező „török deákok” virágos stílusa is belejátszott, kikről Takáts Sándor írt érdekes lapokat. Ott kúszik-tekereg ez a barokk szederinda a hitvitázók dörgedelmeiben, ott még a könyvcímekben is, de már akkor az irodalmi műveletlenség bélyegét viselik magukon. S aligha tévedek, ha ugyanennek látom egyik kései, s még ma is élő leszármazottját a tréfásan úgynevezett „csizmadiastílus”-ban.

Íme néhány sor ebből a változatból is, Rimay Jánostól, Pázmány kortársától:

„Az elmúlt s haladott fölső seculumot Christus Urunk születésének ezer négy száz elmúlt esztendőök után az teljes ötödik század esztendőnek fordulatját minden mesterségnek és tudományoknak elől való haladással, ékesen való virágoztatással s gyönyörűségesen való gyümölcsöztetéssel is megékesítettett lött légyen csudálatos kegyességébül még az Ur Isten, a ki csak rövideden való okoskodó itéletiből vagy elmélkedésébül, kelleti képen nem értheti, nem alítom, hogy bővséges elmélkedésével rövideden is érthesse az s hogy az külső kézi mesterséges sok munkáknak, külömb-külobb új találmáno [= találmányú] ékes formáirul itt bár semmit ne szöjljön neki is és az régi időkbeli munkákkal azokat pályára ne vegyük is.”

Ez már a cikornyának, a körmondatosságnak önmagáért való, tudákos kedvelése. Bele is fullad az értelem már az első lélegzetvételtre.

Szintén e szélsőséget képviseli most következő idézetünk. Aki megpróbálja ezt hangosan pontig olvasni, szívdobogást kaphat bele. Nem is fennhangon való, nem is előbeszéd az, mint a Pázmányé, melynek még nyomtatott, néma jelei is önkénytelenül szóba, ajakra kívánnak röpülni, hogy felszabaduljanak, újra feltámadjanak – hanem irodalmi mesterkedés, ízlésbeli szeszély és különőség. Gyöngyösi azonban, kinek *Murányi Venusa* ajánlásából csalom elő ezt a tengeri kígyót, fegyelmezett mester, s Rimayval ellentétben mindvégig érthető.

„Kegyelmes Uram! s Kegyelmes Asszonyom! Az Murányi dolgokban való Nagyságtok nagy cselekedetihez hasonlót nem sokat esmértek az hajdani esztendőök is, mellynek jollehet még most dicsíretes emlékezete másképpen is eleven sokaknál: mindazonáltal, mivelhogy nincsen semmi oly nagy emlékeztető cselekedet, az mellyet, halgatásban vévén, meg ne fojtson üdövel az feledékenység; hogy azért azon Nagyságtok örök emlékezet érdemlő cselekedete is az mostani azont viselő [= azt őrző] nyelveknek szava elál-lásával, megnémulást vévén, jövőendőben az feledékenségtől örökös hallgatás alá ne vettessék, sőt inkább mint Phaenix porából Nagyságtok rothadandó teste koporsójából is életre kellyen: igyekeztem azt lassu elmémnek érkezése szerént ezen együgyü Histo-

riámnak Magyar versekből fűzött tollaival úgy szárnyaznom, hogy ha Didónak Aeneas szeretetiért, Párisnak Helenáért, Pyramusért Thibénének, másoknak másokért való dolgai, sirban szálások után, sok száz esztendővel éltetik az Krónikák: azon Nagyságtok egymás kedvéért való cselekedete is, az következő üdőnek messze levő hatáira repülvén, ottan is hiresüllyön, ösmértessék, terjedjen, s ilyen örökké, annak emlékezete viselő Historiámnak elevenítése által.”

Pont! De ekkorára már kifáradt a tüdő, ha ezt a hosszú mondatot egy szuszra kimondta. Pedig a pont nem is igazi még: csak írásjel, csak látszat, melyet meghazudtol a folytatás: „*Mellynek* magos voltát, *jöllehet* ... úgy ... az mint ..., mindazonáltal ... mivel hogy ... pedig ... hogy ... s mivel hogy ... de ... mert ... mely ha ... mindazonáltal, mint hogy ... nem úgy ... mint” – míg végül e mondatóriásnak meg nem adja a kegyelemdőfést a költő aláírása: „Nagyságtoknak leg kisebbik szolgálja Gyöngyösi István”.

Pázmány Péternek, szerencsés körülmények egybejárása s kiváló egyéni rátermettség folytán sikerült, mint láttuk, legott oly formában kezdeményeznie a prózastíl barokkját, minőt máskülönben csak az idő, réginek és újnak hosszas súrlódása szokott eredményezni. Nagy stílusnak mondtuk a barokknak e Pázmány Péter-i változatát, mert hitbéli tövéről közvetlenül nőtt ki, s heterogén keveredéstől menten mindenestől az új lelkiség hatalmas, teljes értékű kifejezése volt. Tipikusnak is minősíthetnők, mert nincs benne semmi kirívóan egyéni, s mert épp ezért alkalmas arra, hogy formáit írók és olvasók azon egész csoportja, típusa, magáévá tegye, mely lelkiségben vele rokonnak érezi magát.

A nagy stílusnak azonban, a komoly, teljes ihletűnek, van e tipikusan, e könnyen elterjedhetőn kívül egy másik, merevül egyéni változata is: a Zrínyi Miklósé. Műfaja, az eposz, nem áll oly közvetlen kapcsolatban a gyakorlati élettel, mint Pázmány Péter tértítő, vitázó, hitvédő és prédikatori műve. Ő a költészet független birodalmában szabadon átengedheti s engedi is magát egyéni ihlete nagy akarátának. A korváltás ellentéteit nem békíti ki a kollektivitást is kielégíthető módon, hanem átmenet nélkül, szabad, zseniális erőszakkal együvé gyúrja, úgy amint a maga többszerű, gazdag lelkében azt eleve meg tudta tenni. A XVI. század primitív

verses elbeszélését, a históriás éneket, a nemzetközi époszműfaj lenséges ihletébe ragadja és röpíti fel; a históriás ének magyar végbeli vitéz- és várkapitány-típusába nagy erővel beleihli a barokk ízlés hitvalló, vértanú héroszeszményét; tárgyát, Szigetvár veszedelmét pedig, e nemzeti, e profán történeti eseményt, minden realiztikus részleteivel egyetemben a szent tisztelet hitfenségébe, az istenséggel érintkezés misztikumába emeli fel. Ily ihletett erőszakot nem látott még odáig a magyar költészet, s azóta sem sokat. Időbe is telt, jó százötven esztendőbe, míg költői elismertetése oly általánossá válhatott, amely rendkívüli módon merész és egyéni volt a kezdemény.

Mintái általában a klasszikus époszok voltak, de közelebből és ihletét is meghatározólag a Tasso-féle barokk éposz, mely a csodás elemet a keresztyén Isten-hitből meríti (bár az antikból is vegyít bele) s az epikus hőst a keresztyénség hőseként, Krisztus bajnokaként mutatja be.

Költőnk szigeti vértanúja, a nagy „bán”, szintén a keresztyénség hőse, s egész műve szintén a katolicizmus szellemében fogantatott; de Krisztus e bajnoka, mikor a pogány hatalmát megtöri, közvetlenül Magyarországnak tesz szolgálatot; s az ellenreformáció e vitézeszménye nem a reformáció ellen van kiélezve, hanem igenis egyrészt a közös pogány ellenség-, másrészt általában a magyar romlottság, hitetlenség és többhitűség ellen. Másfelől hősében a maga legegényibb életeszményét testesítette meg a mi nagy költőnk, s az alak nagyszerűbb kiképzésébe nála nemcsak a műfaji kötelezettség játszhatott bele, hanem az őstisztelet is, a leszámazási áhítat.

Mind e különbségek megannyi erények magyar szempontból; részben pedig – mint az utóbb említettek – szubjektív, s a műalkotás költői értékét eleve is fokozó ihlető tényezők. S mégsem kapta fel remekművét az egykorú közönség, pedig még a megszokott históriás éneknek is számos maradványát megel lehetne volna benne. Azt kell hinnünk, nem költői mélysége és belsőleg értékes volta (mit kortársai nem tudtak volna méltányolni) lett főbb oka korabeli sikertelenségének, hanem sokkal inkább műfajbeli hozománya, melyre a magyar ízlés nem volt előkészítve. Sem históriás ének az a megszokott modorban, sem éposz abban a formában, melyet a latin tanultságúak méltányolni tudtak volna, hanem

barokk éposz, a heroikus katolicizmus teljesen újszerű ihletében fogantatva. A hitben, a csodás elemének is alapul szolgáló élő hitben, egyezhetett vele a hívő kortárs; ugyane harcos katolicizmus energiája, lenyűgözhetette már a megelőző nemzedéket is Pázmány hatalmas szavával; a maga eredeti termőföldjén, a hit világában, e szellem már otthonossá válhatott, de teljességgel szokatlan és előzménytelen volt egy világi tárgy költői koncepciója alapjául, ihlető alapérzéséül megtéve. Nem azt értem, amire egy helyt Tol-dy Ferenc céloz, hogy ugyanis még akkor nem volt nálunk a kato-licizmus oly túlnyomó, hogy felekezeti idegenkedés is bele ne játszhatott volna a költemény megítélésébe és fogadtatásába. Ér-tem pusztán a tényt, hogy Zrínyi egy, az addigi köztudat szerint nemzeti hőst, bár e jellegéből ki nem vetköztetve, hitvallónak, szentnek, vértanúnak fog fel, s hogy ihletformáját e felfogás szab-ja meg. Hogy époszának csodás eleme, az isteni beavatkozás, ko-rántsem műfaji sablonos kellék, hanem a katolikus új heroszesz-mény szükségképpen velejárója, azt a költemény minden ismerő-je megállapíthatja. Kivált utolsó éneke oly világosan vallja ezt, hogy elég lesz egy-két idézetre szorítkoznom. Mikor a szigeti hős megtette előkészületeit az utolsó harcra, melyről tudja, hogy ben-ne vitézeivel együtt vértanúhalált fog halni, segítségére angyali légiót küld az Úr, s a „halhatatlan sereg” vezére, Gábrriel arkan-gyal, kezében pálmaággal és koszorúval jelenvén meg a hős hajlé-kában, így szólítja meg őt:

Ó, seregek urának kedves szolgája,
Egész keresztyénségnek vitéz virágja!
Te voltál Jézusnak megszentelt hadnagya:
Ihon az Istennek az ő koronája!

„*Egész keresztyénségnek vitéz virágja*”, „*Jézusnak megszentelt hadnagya*”: ez magyarul, mégpedig a magyar katonai életnek már akkor is hagyományos műszavaival kifejezve, megható szépséggel magyarítva, az „athleta Christi” heroszeszménye.

A halál pedig, a harctéri halál, mely neki és vitézeinek osztály-részüln jut, mi más itt, mint az époszok szokásos csatajeleneteiben, sőt mennyire más, mint magának Zrínyinek e költeményében a

korábbi csataképek véres végjelenetei! A szigeti hős így biztatja vitézeit az utolsó pillanatokban:

Eddig éltünk vitézek, tisztességéért
Annak, ki körösfán halt szabadságunkért:
Ma meghalunk örömet, és jó hírünkért
Vitézül meghalunk azért mindezekért.

Ahon *nyitva látom Istennek országát,*
Ahon jól esmérem nagy Eloim fiát!
Esmérem, esmérem az Isten angyalát,
Rothatatlan ágbul tart nekünk koronát.

A megdicsőülés eksztázisa, a *vértanú* boldog látomása ez, jutalma, még életében, azért a rendíthetetlen hitért, mellyel pályáját végigharcolta. S szokatlan tünemény! – míg Zrínyi csataképei rendszerint mesterileg realiztikus, gyakran fájdalmasan nyers szemléletek, jajgatás, ordítás, együtt gomolygó füst és por izgalmas látványai – most e végső harcnál

Mindennyi között is *egy jajgatás nincsen,*
Mert nagy vigassággal s örömmel hal minden,
Az mely helyen állnak ugyanazon helyben
Bocsátják lölköket Isten eleiben.

Megszűnt a harci kavarodás, melyben karddal ember ember ellen küzdött; a szigeti sereget, mint nem ellenkező, vértanúságát örömmel váró, ártatlan, szent nyáját, körülvette számtalan török, s

Messziről jancsárság lüvik vitézeket.

Jancsár-golyóbis veti földre a szigeti hőst is:

Angyali legio ott azonnal leszáll,
Dicsérik az Istent hangos muzsikával.
Gábiel, bán lelkét két tized magával.
Földről felemeli gyönyörű szárnyával.

És minden angyal visz magával egy lelket.
Isten eleiben így viszik ezeket.
Egész angyali kar szép muzsikát kezdett.
És nékem meghagyák, szómnak tegyek véget.

Zrínyi remeke a lángelme egyéni ténye volt: váratlan és elszigetelt kiemelkedés a fejlődés átlagából. Következménye: elszigetelt magány, nemzedékeken át, a közönséggel szemben.

S a nagy hit őszintesége, mi e hatalmas koncepciót szülte, mily közvetlenül, mily szép és személyes melegséggel sugárzik elő a költemény könyörgő záradékaiból:

Vitézek Istene! ime az te szolgád
Nem szánta éretted világi romlását;
Vére hullásával nagy bötüket formált.
Illy subscribálással néked adta magát,
Ő vitéz véréért vedd kedvedben fiát.

Az ő „professziója avagy mestersége” – mint maga mondja – „nem az poesis, hanem nagyobb s jobb országunk szolgálatjára annál”. E professziója, az ő nagy, nemzeti hivatása teljesítéséhez kéri itt, őse vértanúérdeméért, a „Vitézek Istenének” kegyelmét az, kinél nagyobb hittel, több lélekkel, készültebb értelemmel és lenyűgözőbb férfiassággal kevesen teljesítettek ily hivatást a viszontagságos magyar ezer év alatt.

*

Megint másfajta barokk a Gyöngyösi Istváné.

„Zrínyi úgyszólván szakít a multtal, a magyar költészet multjával; a verses históriáktól egy hatalmas ugrással az epepeia csúcsára szökik, a ritmus megszokott kellemét a gondolat merész fönsége váltja fel, mely körül a századokon át bizonyos költői formába verődött nyelv töredékei úgy hevernek, mint titáni kézzel összehányt szikladarabok. Gyöngyösi magába szedi a hagyományt, vérvé teszi, áthasonítja; az egykorú olvasó feltalálja benne mindazt, ami elődeiben tetszik, és még valamit, mely a költő egyéni

sajátja; régít és újat: a hűséget ahhoz, a szabadságot ebben... Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá; Gyöngyösi megtalálta a magáét és előbbvitte.”

Arany János tehát, kitől e sorok valók, Gyöngyösi népszerűségének egyik okát abban látja, hogy nem távolodott el oly messzire a magyar költészet addigi hagyományaitól. S ez tökéletesen igaz is. Műfaja jelentékeny módosulásokat tüntet ugyan fel a korábbi históriás énekhez képest, de azok korántsem oly mélyen a szervezetbe vágók, mint Zrínyiéi; inkább csak járulékok, ékítmények. Egykorú, *s látszólag* országos, politikai érdekű tárgyat vesz fel ő is, mint ama verses históriák többnyire; történeti hűségre, hiteles értesítésre *látszik* törekedni ő is, mint amazok. Ahhoz pedig, amiben tárgyilag tőlük különbözik, hogy ti. az ő története (Murány megvétele) bár országos érdekűnek van megtevé, volta-képp egy szerelmes pár magántörténete: szerelmi tárgyú „széphistóriák” – részben reneszánsz forrásúak! – már szintén előkészítik a talajt.

Ez óvatos, és korántsem lényegbeli „újításon” kívül azonban kétségtelen, hogy népszerűségét különösen ízlésbeli jellegének köszönheti.

Ez ugyanis azzal a barokk változattal azonos, mely mint mondtuk, ez ízlésfajnak nem közvetlen, nem tövén termett, hanem csak beléje oltott sarja, s melyben a tiszta barokktól visszاسzorítani megkísérlett profán, reneszánsz hagyományok: az antikizált hőstípus és az erotikum kultusza küzdöttek ki létjogot maguknak. A hitnek, nem a vallásosnak, de csak a költőinek is, mely fikcióját komolyan veszi, kevés köze van már ehhez.

A deákos tanultságú magyar közönségnek nem volt újdonság a római rekvizitum, sőt használatában örömmel ismerte fel a költő „tudós” voltát, ami pedig az akkori felfogás szerint elengedhetetlen belépti jegy a „literatura” csarnokába. De jól tudjuk, épp ez a felfogás szorította ki (mert a tudósjelletet elsősorban teológiai értelemben vette) a szerelmi költészetet az irodalmi nyilvánosságból. Azt hinnők hát, hogy kitiltja Gyöngyösi szerelmes hőseit is onnan. Nem! E közfelfogás éppoly naivul áltatta magát a tudósjellegnek, a latin tanultságnak fő-fő irodalmi értékével, amely ösztönszerű tapintattal fordította kifelé és csaknem fitogtatta koncepciójának ezt az oldalát a derék Gyöngyösi. S a tanult kö-

zönség örömet ment ily szép tanultság karjain – nem: lépre, hanem a lépés mézre, a regényes szerelmi történet mézére. A tudós antik lepel alatt szabadon járt-kelt az egyébként tilalmas erotikum, s mennél tiltottabb volt a maga meztelenségében, annál nagyobb szomjúságot lett most hivatva oltogatni.

„Irtam szerelemről is – mondja Zrínyi a maga époszáról –, de csendessen; nem tagadhatom, hogy olykor az is nem bántott; osztán nem egyenetlen az szerelem vitézséggel.” *Szerelem és vitézség* (de úgy, hogy ez utóbbi csak menlevél legyen az elsőhöz); *Venus és Mars* (de úgy, hogy a regény intézésében a hadisten csak utána kullogjon a szerelem istennőjének); *erotikum és antikizált hős* (de úgy, hogy emez csak tudós ürügye legyen amannak); e kettős eszmény, minek Zrínyi csak epizód-súlyt engedett, s mi nála csakugyan nem volt „egyenetlen”: lett kizárólagos költői célja a *Murányi Venus* írójának.

Ez ürügyes kettősség (mire a latin duplicitás szó csaknem jobban talál) a költemény fogantatásától kezdve kiviteléig, az alkotás minden mozzanatában elárulja, hogy itt többé nem komoly hittel, hanem poétai tanultsággal és szórakoztató, kiválóan ügyes játékkal van dolgunk.

Egy Szécsi Mária részéről örökségmentő, Wesselényi részéről vagyonszerző eselt udvaronci poétizálással regényes, anekdotikus szerelmi történetnek tesz meg; – egy magánkaland számba menő szerelmi történetet országos, politikai és történeti érdekűnek tüntet fel; – élő kortársakat, kiknek szolgálatában állt, antik istenvilággal érintkeztet, Venus és Mars kegyeltjeinek, eszközeinek mutat be; – hiteles történetet mond, de mitológiai fikciókkal mozgattatja a cselekményt; – istenekkel intézteti az emberek sorsát, de maga megmondja, hogy azok csak allegóriáknak képzelendők; – hősi látszatot keres, de semmi hősi cselekedetet nem végeztet a kaland részeseivel, legfeljebb a veszély lehetőségét villantja meg olykor; – antik mintára tervezi őket, de csak párhuzamok, hasonlatok, megnevezések sallangjait aggatja rájuk a római költészet ruhatárából.

Csupa felemásság, belső ellenkezés, duplicitas, discrepantia, kontraszt: látszat és voltaképpeni szándék között, csodás (költői) elem és valóság – mez és jellem között. S e felemásság leplezetlen; semmi kísérlet valamelyes egybeolvasztására. Úgy kell hinnünk,

tetszik a költőnek e másítva tükröző játék, mely a való mellé vagy elé látszatot tol, s minden alkalmi szemlélethez valamely antik hasonmást társít. Merő „mintha”-költészet: mintha nem anyagi érdek, hanem a szerelem, mintha nem a szerelem, hanem országos érdek, mintha nem is ez, hanem Venus és Mars mozgatná az egészet, s mintha nem is Wesselényi és Szécsi Mária, hanem Páris és Heléna mozognának szemünk előtt, s mintha Gyöngyösi csak egy magyarul is jól verselő Ovidius lenne. Allegorikus koncepció, allegorikus kétszempontúság; asszociatív képzelet, mely féllábával a jelen életen, a másikkal az antik költészet polcain áll, de se nem igazi mai, se nem igazi antik. Egy „átlagos”, egy népszerű barokk ízlés jelenségei ezek a profán nemben. Belső hit nélküli szórakozó játék egy csodált régi költészet hagyatékával.

Ugyanez allegorizáló társítás a kompozícióban, a közlés rendjében is. Halad ugyan renddel – históriás ének módjára – az események egymásutánjában. De minden lépésnél eszébe jut valami hasonló az antikvitásból, egy „fabula”, egy allegória, s azt legott elmondja, vagy hősével mondatja el, úgy hogy az előadás rendjén is szakadatlan a tükröző váltakozás, a felemás anyag cserélgetése, a barokk össze nem illés, a barokk kétféleség. E „betétek” is, melyeknek maga a főtárgy csupán ürügyül szolgál, többnyire szerelmi tárgyúak.

A műalkotás minden fázisában ott van a szándékosan felemásnak meghagyott, mert úgy tetsző kétféleség végső elve, mely egy való elemet s egy poétikust akként ragaszt össze, hogy amaz ennek csak ürügye, s nem organizmusa. A költészet itt nem beleolvadás a valóságba, hanem csak vele „társalkodó” tanultság. A társított elem csaknem kizárólag antik poétikai, a valóság pedig, melyre ráaggatódik, csak mint szerelmi motívum érdekli a költőt. Antik poétai elemekkel felsallangozott modern vitézi erotikum: ez volna az igazi meghatározása. Elsősorban erotikum; minden egyéb csak ürügy és járulék. S költőileg igazán szépet és értékeset ezen a ponton ad. Érti a szerelmi érzés általános lélektanát, s kiváló a női szépség gyöngéd ábrázolásában: e téren testi-lelki szemlélete eleven, a szerelmes beszéd modulációiban pedig páratlanul kedves, hajlékony és gazdag.

Említett uralkodó jellege, az ugyanis, hogy ékítményes, járulékelemekhez igazítja a lényegét, verselése és költői nyelve viszo-

nyában is megtetszik. Tudjuk: kitűnő verselő, s a magyar költői nyelvnek egyik felejtethetetlen kiképzője Gyöngyösi. Mégis oly sok nála a rímhez és szótagszámhoz szabott mondat, a normálistól a mesterkélthez oly gyakori az elhajlás, annyi a fölösleg, a kacsaringós körülményeskedés, a belső ok nélküli kép- és szóhasználat, az erőltetett viszonyítás, a henye variáció és cifra körülírás, hogy e „barokk” külsőségek íze erősen átjárja, s egyénileg meghatározza stílusát.

Hasonló természetűek többi regényes elbeszélései is, a *Csalárd Cupidó*ban pedig az „ürügyes erotikum” barokkjának, csaknem azt mondhatni, klasszikus példáját írta meg.

Méltatlanság volna Gyöngyösi költői nyelvét csak a jelzett barokk félszekségek szempontjából ítélni meg. Ezúttal azonban lehetetlen kitérnünk egy-két ily példa idézése elől. Az olvasó tudni fogja már, hogy ezek nem főtulajdonságát jellemzik Gyöngyösi versbeli nyelvezetének, de nem is annyira kivételesek, hogy költői stílusának az ízét barokkosan ne befolyásolnák.

Az első sor végső szava megszabja az egész strófa rímeit, s ezekhez kíván megfelelő mondatszerkezetet. Így válik a kifejezés természetellenessé pl. a következő strófában, mely a rím kedvéért kénytelen a *lajtorja* szót mintegy megszemélyesíteni:

Mert nehéz szert tenni olyan lajtorjára.
Melly tizenkét ölig nyujtózzon hosszára.
S úgy bocsátkozhasson az falok allyára.
Hogy az alattlévőt hozza az bástyára.

„Nehéz 12 öl hosszú lajtorjára szert tenni, mely leér a fal tövéig, s melyen az alant levő feljöhet a bástyára”: tessék összevetni e természetes szerkesztést a versbelivel.

Magyarázat nélkül is kitetszik a körülírás mesterkéltsé (rímhez, szótagszámhoz igazodó) volta e strófa két utolsó sorában:

Tizenegyre telik száma az raboknak,
Kik fölött az őrzők kardokat forgatnak.
Ha mi rezzenése történnék azoknak.
Lenne szakadása fejektől nyakoknak –

vagy a képes beszéd erőltetett volta ebben:

Az békeesség – minthogy talán régen nyugszik –
Ime az Rákóczi György túl terhben esik.
S tőle nem reménlett háború születik,
Ferdinándra s reánk hada készítettik –

meg ebben (a rímtől sugalmazva):

De délceg erkölcsök mihelyt félre rugott.

Az egyenetlenség forralt olyan lúgot.
Kitől végre soknak füle jajra zúgott.

S csakis a rím kényszeríthet ki ily anti-költői eljárást, aminővel
e versszak elvonttá tudákosítja a konkrétumot:

Kivett talléroknek ragyog szép rakása,
Egymáshoz üttetvén cseng az olvasása.
Érkezik az szemnek honnét csiklandása,
S az szűnek is indul nem kevés vágyása.

*

A nemzetközi barokk ízlésnek korántsem találjuk meg irodalmunkban minden változatát. Legkevésbé a bevezetőleg egyebek közt említett misztikus hajlandóságot, bár a látomásköltészet a XVII. század folyamán némileg újra éledni látszik, mire nézve az *Ének az gazdagrul*, Nyéki Vörös Mátyás egy költeménye, a *Comico Tragoedia* egy részlete meg Szécsi János víziója csak így megemlítve tegyenek tanúságot.

Hiányzik a borzalmasnak, a kegyetlennek az a kultusza is, mi, mint említettük, Weisbach szerint szintén nem független érzéki emóciók keresésétől. Legfeljebb egy-egy ének a pokol kínjairól a *Cantus Catholiciban* vagy Kájoni *Cantionaléjában* volna idesorozható. Annál inkább feltűnik elszigeteltségével Gyöngyösi *Rózsakoszorúja*. E nagy költemény (semmi esetre sem egészen eredeti

műve költőjének) kiválóan képviseli irodalmunkban – mint már Riedl Frigyes felismerte – a barokknak azt a változatát, mely a borzalmasan fájdalmasnak legapróbb részletezésétől sem riad vissza. A református Gyöngyösi csak hajlott korában tért át katolikus hitre, s egyik kései műve az egész kötetnyi terjedelmű *Rózsakoszorú*. Három részében öt-öt „rózsát” (éneket) köt benne koszorúba a mennyek királynéjának: az örvendezés, a keserűség, a mennyei dicsőség öt-öt rózsáját, s különösen a középsők teljeseek a fájdalom megdöbbentő elképzelésével.

Gyöngyösi azonban, az antikizáló erotikus, most sem tagadja meg magát. Egy bevezető énekben – mintegy az „Én, aki hajdanta ifjú elmével” mintájára visszatekint költészete eddigi tárgyai-ra, s szerét ejti, hogy még egyszer végigélvezzen egy sereg erotikus antik fabulát, mielőtt az „üdvösségesebb útra” indul, melyen lelki nyeresége sokkal nagyobb lesz. Jellemző antikizálással emlegeti itt Krisztust mint „mennyei Herkulest”, s Máriát az „igazi szűz Diánát”.

A „kín-halom”-ból, mit a Megváltónak, a „kínok férfíá”-nak át kellett szenvednie, s mit szemléletre a költő kíméletlen verizmus-sal felidéz, hogy – Loyola lelki gyakorlatai szellemében – maga is átszenvedje, s vezekeljen az előtt, ki érte is feláldozta magát: legyen elég mutatóba ennyi – s nem is a legszörnyűbb:

1. Az keresztnek magos fala
Hosszabban fúratott vala
(Minthogy hozzá nem mérték),
Mint szent lábai nyúlhattak:
Az még oda nem húztak,
A fúrást el sem érték.
2. Mert az sok kénos sebektül,
Az inak is ő helyektül
Hátrább zsugorodtanak:
És az lábak is azokkal.
Rövidbökké lettek sokkal,
Mint azelőtt vóltanak.

3. Azért hogy odaérnének,
Azholott fűrást tevének,
Megrövidült inai:
Húzzák, vonják, nagy erővel,
Azmég az fűrás helyével
Megeggyeznek lábai.
4. Im, miként megszakadoztak,
És egymástól eloszlottak
Ízei a csontoknak:
Olly részecske nincsen benne,
Melly helyébül ki nem menne.
Kénja miatt azoknak.
5. Vérben van talpig tetétül,
Rajta lévő sok sebétül
Gondold: mely kénban lehet?
Fejét akárhová hajtsa
És nyugodalmát óhajtsa:
Könnyebbséget nem vehet.
6. Ha azt bal felé ereszti.
Az tövisnek elrekeszti
Sértő fulánkja onnét:
Ha bocsátja jobbjá felé,
Az akad ottan is belé:
Nincs nyugalma sehonnét.

Elég ebből ennyi! Nem kevésbé részletező a lelki fájdalom rajza sem, s van a mű második részében egy Mária-siralom is, mely már csak azért is figyelmet érdemel, mert a legrégibb magyar verstől kezdve (melyet ez év elején a Napkelet is ismertetett) egészen Gyöngyösiig nem ismerünk több verses Mária-siralmat. Mint idézetünkéből is látható, költőnknek versformája is a *Stabat mater dolorosa*éhoz igazodik.

De ne ily nyomasztó emlékekkel váljunk meg Gyöngyösi Istvántól. Vannak művében, kivált az „örvendezés” és „dicsőség” rózsái között valóban kedves szépségű szakaszok: anya és gyermeke vi-

szonyában s jeleneteiben bizonyos világi színezet ugyan, de a magyaros kedveskedése. Máriát mennybemenetelekor így fogadja, királyi székéből felkelve a Jézus:

Jöjj el, mondván, én kedvesem,
Én galambom, szerelmesem,
Jöjj el én édes Anyám!

A szent anya pedig

Mond végtére: óh melly szép vagy,
Gyönyörűséged óh melly nagy,
Én szerelmes magzatom!

Én már el sem bocsátalak
Élete életemnek:
Örökké veled maradok,
Áldlak és veled vigadok,
Öröme örömemnek.

A kis Jézus rajza, amint a pólyában fekszik; ragyogva játszó szemei, rózsás arca, piros, mosolygó ajka, kis kacsója, lábacska – s amint a hideg jászolból édesanyja ölébe kívánczik: a barokk naivabb szépségei közé tartozik, akárcsak a betlehemes játékok ily kedves népies ízű szólamai a Jézuskáról: „Nincsen neki csizmácska. Fázik az ő lábacska”. Úgyszintén a becéző szólomgatók e sorozata, mikkel a Szűzanya halmozza el a templomi bemutatásra induló kis Jézust:

Drága kincsem! szép Jézusom,
Gyöngyvirágom, Narcissusom.
Szívem gyönyörűsége!
Oh melly szép, óh melly kedves vagy!
Édességed is óh melly nagy,
Örömem tellyessége!

A barokk ízlés ismeretére nézve e fogvatékos vázlat inkább csak kimutatja, mintsem kitölti a hézagokat. A képet csak további tanulmányozás egészítheti ki, s akkor ez ízlésfaj meghonosodásának mértéke a képzeltnél bizonyára sokkal nagyobbban fog bizonyulni. Helyesebb megvilágításba fog akkor kerülni irodalmunk múltjának némely, itt nem érintett jelensége is. Így különösen a XVIII. századvégi „deákosok” költészete, melyben alighanem szintúgy a barokknak egy újabb változatát fogja látni irodalomtörténetünk, mint az osztrákoké ugyane század jezsuita költőinek rokonjellegű, korábbi törekvéseiben. Ki fog derülni a jezsuiták nagy jelentősége az ízlésfaj kezdeményezésében és felvirágoztatásában, mi párhuzamosan halad az építészeti barokk hazai terjedésével. S jó másfél százados kedveltségének végső évtizedeiben megérdemelt figyelmet fog ébresztetni rokokó-kihangzása is, Faluditól kezdve Csokonaiig, sőt Kazinczyig.

A régi magyar irodalom közönsége elfogadta a barokk némely változatait. A nagy stílusból azt, mely saját forrása vidékén, a vallásos irodalom területén képződött ki és maradt meg: Pázmány Péterét. Az átlagstílusból a bonyolult és túlterhelt mondatszöveg formáságait: Rimay, Gyöngyösi és mások prózai modorát, le a XVIII. századvégi Kónyi János strázsamesterig – valamint az antikizált szerelmes hős epikai típusát, s általában az ürügyekkel leplezett erotikumot: Gyöngyösit. Mindezeknek ugyanis voltak már hazai előzményei: Pázmány esetében a hitviták csaknem százados gyakorlata, Gyöngyösiében az előző század humanista törekvései, az általános deákos iskolázottság, s az erotikus érdeklődésnek az elnémítottságból táplálkozó és ürügyet örömet elfogadó mohósága. A cikornyás próza pedig egykorú törökös stílusokban is támogatóra találhatott.

Ugyane közönség kevesebb érzéket tanúsított a misztikus lelkiség, s – mondjuk – a szent erotikum iránt; egészen érzéketlen maradt pedig a szent-hérosz költői eszményével – Zrínyi költeményével – szemben, mely az eredete szerint vallásos ihletű ízlési formát megkísérelte sértetlenül és megalkuvás nélkül érvényesíteni a világi jellegű történeti tárgy felfogásában.

Valami erős hajlam mutatkozik e jelenségekben a vallásos és világi elem merev szétválasztására minálunk. Később sem találjuk e két elem olynemű egybefoglalását, minőt Zrínyi éposza mutat. Feltűnő pl. a nyugati irodalmakhoz, kivált a némethez képest a vallásos elem hiánya a mi romanticizmusunkban, melyben az egy Eötvösön kívül jóformán csak Kölcsey *Himnusa* képviseli. Nem egymás áthatására, hanem hovatovább elkülönülésre törekedett nálunk e két elem, s a XVIII. századvégi felvilágosodással megindult a világi elem korlátlan uralomra törekvése a „nemzeti” jegyében.

Napkelet, 1924.

KURUC DALPÖR

„Kurucok, kurucok, haj szegény kurucok! Beh megsötétedett ti fényes napotok!”... Oszlik-foszlik egyik illúziónk a másik után. Ezúttal a kurucromantikán a sor. A kíméletlen tudomány azt állítja, s bizony el kell hinnünk neki, hogy Thaly Kálmán kuruc versgyűjteményei megbízhatatlanok: némely eredeti kurucdarabokat átdolgozott, töredékeket kiegészített, sőt némelyeket – s éppen a leggyönyörűbbeket – elejétől végig ő maga költött. Ritka irodalmi szenzáció! Szenzáció a hírlapoknak, melyek botrányt szimatolnak; szenzáció a közönségnek, mely el sem meri hinni veszteségét; és szenzáció, bár nem váratlan, a tudománynak is, melyet nehéz kérdések és fontos feladatok elé állít.

Egy az eddiginél szemfülesebb és tamásabb tudományos kutatás évről évre kitöröl valamit régibb irodalmunk eredetinek vélt kincseiből. Első irodalomtörténészeink a legnagyobb jóhiszeműséggel ugyan, de lelkes könnyen hívóséggel is, minden kezük közé került adalékot a magyar irodalmi dicsőség javára ítélték meg: ha egy irodalmi emlék kora ismeretlen volt, mennél régibbnek bizonyították; ha szerzője volt ismeretlen, valamely nagynevű íróénak hitték; ha fordítás volta nem ötlött szembe kétségtelenül, mindjárt eredetinek gondolták; ha prózaisága nem állott minden kétségen felül, ritmust néztek bele; krónikás nyomokból egy hajdani naiv eposzra következtettek stb., stb. Egy igen régi keletű, gazdag, szakadatlan folytonosságú magyar irodalom volt az ő szent hitük s lelkesen kutattak, hogy e hitet igazolják. A legszebb, legnemesebb fajtája volt ez a nemzeti önérzetnek, mert műveltségre kívánt támaszkodni. Áldott lelkesedés volt ez, mert munkára ihletett; s valóban összehordott egy műveltségtörténeti gazdag, szép anyagot, mely máskülönben elkallódott volna. De munka

közben, e lelkes tudományos kutatással párhuzamosan kifejlődött, sőt csakhamar a klasszicizmus legtetetejére suhant az eredeti, magyar nemzeti irodalom. Nemzeti önérzetünk immár nem a múltra szorult, teljes kielégülést találhatott a jelen nagy értékeiben is. Amely nemzetnek már Vörösmartyja, Petőfije, Arany János van, azt az irodalmi múlt tanulmányára már nem a nemzeti önérzet vagy lelkes elfogultság készíti, hanem a történeti igazságot kereső, tiszteletteljes ugyan, de higgadt, elfogulatlan tudományos érdeklődés. Egy korábbi korszak tudománybeli romantikája hat még azontúl is egy darabig, de elkerülhetetlenül beáll a kijózanodás, lehiggadás pillanata, megkezdődik a régi tételek új átvizsgálása, elfoszlanak az illúziók, megdőlnek a feltételek, s apránként valódi méreteire ereszkedik vissza a múlt történeti igazsága. Vannak az irodalomtörténetnek úgynevezett „kérdései”, vitás adatai, melyek feltevések és magyarázatok hosszú sorát idézték elő időfolyamán; e kérdések tudományos története mindig a maximális lehetőséggel, a legszebb feltevessel kezdődik, de innen kezdve a fokozatos, lépésről lépésre való hátrálás benyomását teszi, egyre hátrább-hátrább, vissza egészen az... igazságig.

A lelkesedés romantikájától a tudományos igazság felé irányuló visszavonulás jelenségei közé tartozik a Thaly-féle kuruc költemények szenzációja is. Csakhogy ez esetben újabb keletű, frissebb, elevenebb illúzióval van dolgunk: s ezért esik nehezebben a lemondás. A laikus közönségre is szélesebben kiterjeszkedő illúzióval van dolgunk: s ezért lett belőle hírlapi szenzáció.

Az a tudományos romantika, mely korábbi irodalomtörténszeinket jellemzi, kiterjedt múlt század közepi népköltésgyűjtőinkre is. A legjobb szándékkal ugyan s mégis a tudományos igazság rovására, szépítve, megigazítva közölték a népi költészet termékeit. Mert elsősorban esztétikai értéket láttak a népköltészetben s a népi adalékok gyűjtésével a műköltészetre való jótékony hatást is célba vették. Jellemző pl. Gyulai Pál megjegyzése, melyben kárhóztatja a szervetlenül összetákolt, nyilvánvalóan romlott népi szövegek közzétételét; attól fél, hogy az ilyen közlések csak rossz hírét költik a népdalnak, „melytől némelyek különben is hajlandók megtagadni a valóban esztétikai becsű kompozíciót”. A kuruc kori maradványok átsimításával Thaly sem tett egyebet, mint amit kora tudományos közfelfogása a szöveggközlés

szabadabb módjára nézve nemcsak megengedett, hanem, hallgatólag is, szinte kívánatosnak érzett.

Ha most már higgadtan akarunk állást foglalni ez irodalmi esemény dolgában, a mondottakon kívül, amiket ugyanis a tudományos felfogás haladása hozott magával, még egy általánosan meggyökeresedett tévhitre kell rámutatnunk, melytől még tudományos igényű méltatások sem mindig tudtak szabadulni. Közhiedelem, mintha a Thaly-féle gyűjtések által a kuruc kori népköltészet maradványainak jutottunk volna birtokába. Holott a szakértő előtt nyilvánvaló, hogy azon költemények túlnyomó nagy többsége semmi esetre sem népi eredetű, hanem többé-kevésbé tanult, literátus emberek alkotása, meglehetősen primitív műköltői termék, mely ha nem rosszabb, nem is igen jobb XVII–XVIII. századi irodalmi verselésünk egyéb fennmaradt emlékeinél. Ezt tudva, mindjárt könnyebb szívvel fogadhatja Tolnai Vilmos „leleplező” felolvasását a nagyközönség. Hogy Thaly Kálmán kuruckiadványaiiban nyelvújítási (XIX. század eleji) szavak is találhatóak, melyek kétségtelenül bizonyítják, hogy Rákóczinak e lelkes posthumus íródeákja némiképp átdolgozta, simítgatta a kezén keresztül menő kuruc darabokat: azzal a nagyközönség még nem sokat veszít, hisz e költemények nagy többségét nem is ismerte s legkedvesebb kurucillúziói nem is ezekhez tapadtak.

Itt azonban a bökkenő: Tolnai Vilmos azt is kimutatta, s ebben kételkednünk most már alig lehet, hogy a „kuruc költészet” legszebb darabjai közül kettő, részben vagy egészben, Thaly Kálmán legsajátabb költői alkotása. Az egyik *Rákóczi bucsuja*: „Kiállott Rákóczi a munkácsi sánkra, / Reátámaszkodék pántos pallosára” stb. E költemény magva egy a nép szájáról lejegyzett töredék, melyet Kálmány Lajos közölt *Szeged Népe* c. kitűnő népköltési gyűjteményében, 1882-ben, ezzel a megjegyzéssel: „Szétzúllott maradványa: ki tudja, mily terjedelmes Rákóczi siratónak?” E közlés után három évre, 1885-ben Thaly Kálmán *Tanulmányai*iban látott napvilágot a fönt említett *Rákóczi bucsuja*, mely nem egyéb, mint a Kálmány Lajos-féle töredéknek műköltői érzékkel való kiegészítése, megtoldása és felhígítása.

Még nehezebben esik lemondanunk a másik költeményről, az egész „kuruc költészetnek” kétségkívül legszebb darabjáról, *Esztergom megvételéről* („Sebes viz a Garam, siet a Dunába, / Kuru-

cok tábora épen ott megszálla”). Pedig Tolnai kimutatta róla, hogy Arany János *Török Bálintjának* a hatása alatt készült, modern műköltői alkotás. Ez már valódi veszteség! S hiába vigasztaljuk magunkat, hogy a fölfedezés csak Thaly költői tehetségét állítja meglepően remek megvilágításba: veszteség, mert legszebb kurucillúziónkat fuvallja szerteszét.

Tolnai megállapításaival egy időben került a nyilvánosság elé egy másik vélemény is, a Riedl Frigyesé, melyről azonban, mint-hogy csak előzetes jelzés volt s nem is közvetlen őtőle hallottuk, egyelőre csak általánosságban beszélhetünk. Kétségtelen, hogy Riedl Frigyes kutatásai nemcsak megerősítik, hanem még sajnálatosabb méretűvé egészítik ki a Tolnaitól származó felvilágosítást. Ő ugyanis a főtebb idézett két szép költeményen kívül, úgy látszik, még az *Ocskay Lászlóról való éneket* is gyanúba fogja.

Thaly Kálmán tudományos jóhíszeműsége látszik tehát kérdésben forogni. Óvakodjunk azonban minden elhamarkodástól. A felfedezőik egyike sem élezi ki a kérdést ily irányban. Sőt Riedl Frigyes Thaly eljárását egyenesen a hazafias lelkesedés számlájára írja s a plágium fordítottját látja benne: hiszen Thaly lemond saját remekei szerzőségéről a Rákóczi-kor névtelen költői javára s a „fejedelem” nagyobb dicsőségére. Bizonyos, hogy a Macpherson-féle Osszián-fikciónak egy hazai rokonával van dolgunk. S valójában nem is a jóhíszeműség kérdése itt a legégetőbb, sőt egyenesen nem is az a kérdés, hanem ez: hogyan magyarázható meg egy költő lelkiállapota, aki éppen remekművei szerzőségéről mond le, holott a saját neve alatt kiadott költeményei nem tudták megszerezni neki a költői dicsőség elégtételét. Milyen neme ez az áldozásnak? S melyek lelki indokai? Nem valami tudományos bíráskodás kérdése hát ez, hanem egy rendkívüli módon érdekes, lélektani probléma. Ha majd mindkét felfedező tanulmánya hiteles szövegben kerül a nyilvánosság elé, módunkban lesz elgondolkozni e kérdés fölött.

Azt azonban biztosra vehetjük, hogy Tolnai és Riedl megállapításaival koránt sincs még elintézve a kuruc költészet kérdése. Csak éppen fel van vetve. Aprólékos, türelmes átvizsgálása következik most már az egész anyagnak s a kérdés majd csak egy új, teljesen megbízható, filológus hűségű kuruc kori versgyűjtemény megjelentével fog lekerülni a napirendről. Akkorára azonban a

nagyközönség talán már el is felejtette a fölfedezés első izgalmaits a „hiteles” kuruc költészet iránt talán nem is fog már érdeklődni sem. A kuruc költészet megszűnhet eleven ható erő lenni, végképp el is veszítheti varázsát a laikus közönség szemében: az irodalomtörténetből azonban soha többé ki nem törölhető. Bele van iktatva kétszeresen is; bele mint történeti anyag, s bele, mint ható erő. Ha megtisztogatva, ha megszegényedve is, örökre be van iktatva a maga történeti helyére, a XVII–XVIII. század határ-évtizedeinek irodalmi emlékei közé: s ez Thaly érdeme. De be van iktatva mint eleven ható, ihlető erő, annak a legutóbbi félszázadnak, annak a nemzeti klasszicizmusnak az irodalomtörténetébe is, mely a népköltészet bölcsőjéből nőtt fel a magyar műköltészet óriásává, s melynek, mielőtt még napja hanyatlani indult, új lendületet és felfrissítő táplálékot adott Thaly Kálmán lelkes kuruc-romantikája.

Magyar Figyelő, 1913.

A XIX. SZÁZAD FEJLŐDÉSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI

A XIX. század a tulajdonképpeni nemzeti irodalom kifejlésének a százada. Odáig két nagy ízületet tüntet fel a fejlődés menete. Első az irodalmi műveltség gyökérverése volt: a *középkor*; az írásbeliség s azzal együtt a latin nyelvűség beplántálása; vallásos világnézetten (katolikus) alapuló irodalmiság, mely rendi (egyházi) tulajdon mind íróit, mind közönségét nézve, s csak kivételes műveltségűeké; technikai közvetítését nézve: csaknem mindvégig kézíratos irodalom marad; a korszak végére kifejleszt egy népszerűbb, nemzeti nyelvű változatot (kolostori irodalom) a latinul nem tudó apácák s kis részben világiak számára, *Az irodalmi két-nyelvűségnek*, az irodalmi műveltség megoszlásának századai következtek erre (XVI., XVII., XVIII. sz.), de a nyelvin kívül világnézeti és területi (politikai) megoszlásnak, sőt meg hasonlításnak századai. Ez új irányú fejlődés a humanizmussal indult meg, még a középkor vége előtt, különösen Mátyás korában. Mit jelentett ez? Új világnézetet: világiságot, egyelőre békés együttesben az addigi kizárólagos vallásos szellemmel, de hovatovább annak rovására. A humanizmus az addigi skolasztikus teológia helyett szívesen fogadott újabb, profánabb filozófiai rendszereket: az újplatonizmust meg erasmista nézeteket, s így világnézetben előkészítője, úttörője lett a reformációnak s általában a felekezeti megoszlásnak. Ezzel megszűnt magának a vallási alapnak az egysége, mely a középkort jellemezte. Azonkívül pedig a humanizmussal a vallási mellett egy profán, világi ágat is hajtott az irodalom. A két felekezet egymással, mindkettő e világi szellemmel folytat küzdelmet s e világnézeti sűrűlődések és szükségletek hozzák létre az említett századok irodalmának egy tekintélyes részét. Protestáns részen Károli bibliafordítása, Szenczi Molnár zsoltárai; katolikus

részen Pázmány, Káldi s az énekeskönyvek; világi (profán) részen Balassa, Gyöngyösi és a kéziratos világi énekeskönyvek e megoszlás főbb képviselői és termékei; viszont a „világiság” egy pozitívabb neme, mely a vallási helyére új közösséget készít elő: a nemzeti felfogás sokszorosán átszővi mindkét felekezet gondolkodását és műveit, termel jeremiádokat, történeti költészetet, eposzt (Zrínyi), történeti irodalmat: mintegy előre is jelezve, hogy a vallási megoszláson felül ő lesz majd hivatva egy új egység létesítésére.

Egyelőre azonban maga a nemzet mint nemzet is megoszlott, a világnézeti ellentéteket politikaiakkal tetéztve. Ez az ellentét is Mohács előtti időkből ered s irodalmi jelentkezése is megtalálható már a Jagellók korabeli humanizmus pártszakadásában. Az udvari párt készíti el a Habsburg-uralmat, a köznemesi párt Zápolyaiét: egyik sem elég erős a másik lebírására, a két pártból két ország lesz, s a kettő közé beékelődik az örvendő harmadik: a török. Így tart ez a szatmári békéig. E területi (politikai) megoszlás pedig részben a vallásival párhuzamos: katolikus Habsburg – és protestáns Erdély, kifejtve az addig egységes magyarság helyett két külön műveltségi típust, két külön táji magyarságot, mintegy két magyar nemzetet, melyeknek irodalma is sok tekintetben külön organizmust jelent.

Mindezek tetejébe a világnézeti és politikai töredékeket keresztül-kasul átjárva ott van a nyelvi megoszlása az irodalomnak, mely, mint láttuk, a középkor végére magában a vallásos irodalomban megindult. Hasonló nyelvi megoszlás indult meg azonban csakhamar a humanista szellemű (világi) új irodalomban is; eredeti latin törzse szintén eresztett egy népszerűbb nemzeti nyelvű ágat, s a fentebb említett világi irodalom jelentékeny része (Balassa, Gyöngyösi) abba tartozik, vagy annak barokk folytatásába (Gyöngyösi, Zrínyi). Mind a vallásos, mind a világi irodalomban végigvonul hát ez a kétnyelvűség, mind a nyugati, mind az erdélyi tagban. Bonyolítja a képet az írói egyéniségek sokszerűsége, a középkori névtelenség névszerű különfélesedése: személyes becsúgyak szerinti atomizálódás.

E sokféleképp megoszlott irodalomnak természetesen a közönsége sem egynemű. A középkorban írók és közönség egyaránt az egyházi rendből valók: a XVI. századtól fogva terjeszkedik át az

irodalom a laikus világra is, mely nemcsak vallási szükségleteinek, hanem tudásvágyának és szórakozási hajlamainak a kielégítését is várja az irodalomtól. Egyházi és világi közönség, mindkétben magasabb és alsóbb műveltségi réteg különböztethető meg, s hozzájárul a történelmi folyamat bonyolításához, nemcsak mint megoszlás, hanem mint rétegződés is. A felsőbb rétegé a latin, az alsóbbé a magyar nyelvű irodalom, s vannak írók, kik mindkét közönséghez kívánva szólni, két nyelven írnak.

A XVI. század technikai változást is hozott: nyomtatást a korábbi kéziratosság helyébe vagy mellé. Emez nem vész ki teljesen, s az alsóbb réteg körében továbbra is divatban marad (daloskönyvek stb.). Megoszlás tehát az irodalmi közvetítés technikájában is. Ez utóbbi tekintetben egy még alsóbb réteg is nagy szerepet játszik, kivált a XVI. században: az énekszó birodalma (históriás ének, széphistória stb.). Megvolt ez a középkorban is (joculatorok); de most már írásban, nyomtatásban is megörökítik s ennél fogva valóban belép, felemelkedik ez is az irodalomba.

Világnézeti, politikai, nyelvi, közönségbeli, technikai (irodalomfajta-i) megoszlás: csupa ellentét, csupa nyugtalan küzdelem, melynek előbb-utóbb el kell valahogy dőlnie. A döntés pedig nem kizárólag az irodalom saját erőitől függ, aminthogy a megoszlás is nem tisztán irodalmi változások következménye volt.

A megoldást előkészítette egy történeti (politikai) fordulat: a török kiűzésével s Erdély önállóságának elenyésztével az egész ország alárendelése a Habsburg-uralomnak (1711-ben, a szatmári békében); útnak indította pedig nem sokkal utóbb egy világnézet – felvilágosodás – uralomra jutása (s ezt jelenti az irodalom számára az 1772. év). Így tehát a „nemzetietlen”-nek híresztelt XVIII. században éppen a „nemzeti” XIX-hez való átmenet korát kell látnunk, mely a több százados megoszlás és egyensúlybomlás után a nemzeti egységben jelöl ki az irodalom számára új szellemi alapvetést, mihez az irodalom tulajdon fejlődményei már a megoszlás korában ösztönszerűleg hozzákészülődtek.

1. Az átmeneti kor (1711–1772) főbb jelenségei

A szatmári békével valóban létrejött valamely egység, de nem mindjárt a nemzeté, hanem az uralomé, a nem magyar dinasztíának való alárendeltetés közössége: alattvalói sorsközösség. Erdélyt pl. nem is csatolták vissza az anyaországhoz: 48-ig a korona „tartománya” maradt. Amit Mátyás, a nemzeti király kezdett, de a megoszlás századai feltartóztattak, vagy csak közvetve segítettek elő – a nemzeti eszményű műveltséget és irodalmat –, most már egészen más viszonyok között, amaz eszménytől idegen, sőt azt sok tekintetben akadályozó uralom alatt, magának a nemzetnek kellett kiküzdenie. Ez a körülmény jellemzi különösen a magyar irodalmi nemzetiség kialakulását, s teszi nagy mértékben európai specialitássá. Nálunk történik meg az a hallatlan irodalomtörténeti kuriózum, hogy nemzeti irodalom nemzetellenes elnyomatás korában (1849–1867) jut el klasszikus magaslatára. Ez bizonyítja a nemzeti erők épségét „annyi balszerencse közt, oly sok vizsály után” is.

A Habsburg uralkodók első dolga volt mintegy pótolni a kése-delmet, melyet a keleti részeken szenvedett: protestánsüldözéssel egy pót-ellenreformációt foganatosítani ott is, a töröktől elpusztított részekre pedig lehetőleg nem magyar, hanem német, tót és szerb lakosságot telepíteni (ezért van nemzetiségi kérdésünk még ma is, holott nyelvi határainkon belül húzódik az országhatár). Ez utóbbin részben segített az idő, de csak részben, az idegen vér felszívásával; az előbbin egy későbbi Habsburg: II. József, a „felvilágosodott” uralkodó, s általában a felvilágosodás mindinkább érvényesülő világnézete. Így vált a XIX. század elejére a vallási vizsály félretétele, s legalábbis pihentetése hosszú ideig a nemzeti egység javára.

Irodalmi szempontból a változás egyik legnagyobb horderejű következménye a Bécsnek való alárendeltetés, nemcsak politikai, hanem műveltségi szempontból is. A kétszáz éves harcokat követő pihenés évtizedei lassan-lassan elmosták a kuruc-labanc ellentéteket, s hovatovább általános dinasztia-hűség, lojalitás jelenségeivel találkozunk, mi Bécs vonzóerejét is megnövelte. Megkezdődött a magyar főurak Bécsbe szivárgása, elnémetesedése: így a

múlttal ellentétben a legműveltebb és legelőkelőbb osztály esett ki a nemzeti műveltség és irodalom szolgálatából, mikor legnagyobb szükség lett volna rá. Ennélfogva az alsópapság mellett ugyanazon kismemesség fiaira (Bessenyei, Kazinczy stb.) hárult az új feladat, mely hajdan mint „nemzeti párt” vonta ki az ország keleti felét a Habsburgok birtokhavétele elől, s melyből került ki utóbb a Habsburgokat detronizáló Kossuth.

Lassan-lassan Bécs vált az új magyar irodalom első központjává, s ez egyike azon számos paradoxnak, mivel a tulajdonképpeni „nemzeti” irodalom kezdetén találkozunk. Bécs közvetítő szerepe s ezzel kapcsolatban a hazai németiség oly arányokat ölt, mint azelőtt soha, s még a nem német eredetű eszmék és áramlatok is Bécs kezéből kerülnek át hozzánk. Német irodalmi hatások soha nem látott mértékben árasztják el a zsenge „nemzetit” a XIX. század mezsgyéjén innen és túl eső egy-két évtizedben.

Az ismertetett változások az irodalomban csak a század végére érlelik meg eredményeiket; az a fél század azonban, mely 1711 és 1772 közt telik el, még egyáltalán nem tüntet fel forradalmi jelenségeket; csak a pihenés, eszmélkedés, hagyomány-felszívás és lassú továbbindulás tüneteit mutatja.

Csend van ez idő alatt; elannyira, hogy félreértették; hanyatlást, elhalást láttak benne későbbi historikusok. De ez a magabizallság csendje, az íróasztali, a könyvtári munkáé, a kéziratosságé, mely egyelőre kerüli a nyomtatás nyilvánosságát (Orczy, Amade, Faludi, Ráday Gedeon, Mikes: nem jelennek meg); az olvasás csendje (Gyöngyösi, Pázmány hagyományba felszívódása); a könyvvásárlásé (a Rádayak péceli, a Telekiek marosvásárhelyi könyvtára minden magyar nyelvű könyvet igyekezik összegyűjteni); a történelmi eszmélkedés csendje: megindul az irodalomtörténet, leltározza, számbaveszi a maga készletét, tanulságot von le belőle (hogyan sok a latin, kevés a magyar: Czwittinger, Bod P.); fellendül a magyar történettudomány emléktanyag-gyűjtése; Anonymus első kiadása (1746) a nemzeti lét alapvető tényére, a honfoglalásra irányítja a figyelmet, megindítja az Árpád-kultuszt, s Ráday már bajnoki éneket kezd Árpádról. Mindez független még az új viszonyoktól: a régien alapszik, csak a béke lehetőségét köszöni az új helyzetnek. (Viszont Erdélyben már ellenhatásként jelentkezik az új uralommal járó divatra Apor Péter.) A múlt nagy pél-

dái (Balassa, Zrínyi) nyomában látunk egyelőre főrangúakat tevékenykedni az irodalom terén (Orczy, Amade, Ráday), hogy majd csak gr. Széchenyi István, Eötvös, Kemény személyében találkozunk újra e rend képviselőivel. Formában, anyagban kevés az újítás, de ami van, az hagyományt folytat és fejleszt tovább, erősza- kos szakítás nélkül (Orczy Gyöngyösit folytatja; Amade, Faludi énekei Balassát, Zrínyit; Faludi prózája Pázmányt; Ráday újítása a legmerészebb, de csendben, magában próbálgatja, csiszolja, ho- nosítja). Mindez, mint látni, a hagyomány tiszteletén alapszik, s lassú, törés nélküli fordulást jelent a modern nyugat felé. Nyelv és stílus megújítása is elkezdődik, de ízléssel és erőszak nélkül, csínján (Faludi; Molnár s a tudományos műnyelv).

A változott politikai helyzettel kapcsolatos azonban: ti. a kato- likus restaurációval – a jezsuita iskolai latin irodalom, főképp az iskolai dráma nagy felvirágzása. Csak mint megerősödő katoliciz- mus kapcsolatos vele; politikai értelemben azonban éppen a nem-zeti történet művelését jelenti a tudományban, eposzban, drámá- ban – latin nyelven. De íme, a latinságnak s a felekezeti irodal- miságnak e végső nagy lendülete is nemzeti érzéssel van áthatva. S a század végén az úgynevezett deákos iskola voltaképp ezt az örökséget veszi át, magyar nyelven és felekezeti jelleg nélkül, de deákos modorban, formában.

Mondhatni hát, hogy ez az átmeneti félszázad tele van a to- vábbfejlődés csíráival, a hagyomány talajába elvetett, lassan ere- dező új magvakkal. Lassú, békés fejlődés szétszórt jelenségei, mintegy még a föld alatt, s még nem elég világos, bár az ösztön- szerűből már kinőtt céltudattal. A nyelvre és a magyar versfor- mákra irányított gond mutatja, a latin említett fellendülése elle- nére is, hogy mily irányban készül továbbhaladni ez a fejlődés: ti. az egynyelvűség, kizárólagos nemzeti nyelvűség felé, de a modern nyugat (francia, német, olasz) példájára. Ugyanily nyelvi progra- mot szűr le tudománya tanulságaiból Czwittinger és Bod, s erre vall az említett két könyvtár példája is.

Mindamelletts hiányzik még valami: egy mindent egyesítő, egy cél érdekében összekötő eszme, mely e lassú fejlődésnek is szár- nyakat ad, s egyúttal a megváltozott helyzettel is számol. Mert mit tart e kor magyar irodalomnak, miben látja a magyar iroda- lom elvi egységbe tartozását? Czwittinger és Bod lexikonának az

anyaga felel erre: magyar irodalom mindaz, amit valaha Magyarországon s a hozzá tartozó tartományokban írtak, bármely (de leginkább latin) nyelven. Tehát pusztán területi, mondhatni kormányzati sorsközösség. De ez volt a szatmári béke után egyelőre a magyarság egysége is. Ennek az egységnek kellett belsővé, lelki-vé mélyülnie az irodalomban, hogy a szellem azonossága járhassa át, s vegetatív továbbfejlődés helyett, tudatos, akart, türelmetlen gyorsasággal törjön a maga igazi nagy célja, végcélja felé.

Ez a programadó, fejlődést gyorsító célkitűzés a Bessenyei műve, s vele kezdődik a tulajdonképpeni nemzeti irodalom története.

Minthogy én csak a XIX. századdal, e nemzeti irodalom kiforrottabb és maradandóbb eredményeivel foglalkozom: Bessenyei korszakát, a nemzeti irodalom ez első lépését, még az eddigiek modorában – „térképszerűleg” – vázolom. Egyes fontosabb jelenségeire, mint „előzményekre” úgyis vissza fogok tekinteni a maguk helyén.

2. Bessenyei kora. A nemzeti irodalom első lépése

Bessenyei, s nyomában az irodalmi fejlődés a felvilágosodás világ-nézetében gyökerezik, mely alkalmas volt a megindult törekvések tudatosítására és szerves összefoglalására, másfelől azonban szakítást eredményezett a régivel: tudatos szembefordulást a múlttal.

Szekfü XVIII. századában (327–368. l.) megtalálhatják e világ-nézet terjedésére vonatkozó tudnivalókat. Már az átmenet korában megindult beszivárgása, de egyelőre oly változataié, melyek békésen összeférhettek a meglevővel. Ilyenek voltak:

1. az orvostudomány felvilágosító, kártékony szokások, hagyományok kiirtására törekvő kísérletei (Páriz Pápai: 1690; Wesszprémi István 1760); a mezőgazdaság új nevelő, elmaradottságunkat bíráló, tudományos alapon álló iránya, melyben utóbb Tessedik Sámuel szerzett érdemeket;

2. a hallei evangélikus pietizmus kihatásai, melyek központja Pozsony lett, már az 1710-es évektől fogva; itt utóbb különösen Bél Mátyás munkássága vált nagy jelentőségűvé; a nemzeti nyelvű gyermeknevelés, „államismeret” néven a hazai történet és földrajz tanulmányozása, hírlapok által hasznossági, gyakorlati ismeretek terjesztése: az itteni tudóskör kezdeményei. A Bél Mátyás-féle *Nova Posoniensia* már 1721-ben, Windisch Károly Gottlieb *Pressburger Zeitungja* 1763-ban megindult, Rát Mátyás pozsonyi *Magyar Hirmondója* 1780-ban; ezt utóbb Barczafalvi Szabó Dávid s Révai is szerkesztette; 1788-ig állt fenn; ugyancsak a Bél Mátyás-féle államismereti szellemben szerkesztette s adta ki 1771–1776-ig Bécsben a szepesi származású, de Pozsonyban és német egyetemeken is tanult Tersztyánszky Dániel a maga *Allergnädigst Privilegierter Anzeigerét*, a hazaszeretetnek arra a nemére is oktatta, mely az egy kormány alá, egy államterületre tartozók valamelyes közösségi érzetét jelenti, nyelvre, nemzetre, fajra való tekintet nélkül; ugyanő szerkesztette Ürményi Józseffel együtt 1777-ben a *Ratio educationist*;

3. katolikus részen a piaristák realisztikusabb tanügyi törekvései, Newton s a Leibnitz filozófiáját népszerűsítő, szintén hallei Christian Wolff tanai alapján, már az 1740-es évektől fogva; természettudományok, hazai történelem és magyar nyelv nyomatékosabb tanítására igyekeznek, s a skolasztika mellett a „recentior philosophia” is szerepel tanrendjükben. (Ily nevelésből kerül ki már Dugonics, Révai, Benyák Bernát.) – Mindez új jelenség, de csak oly mértékben, mint az átmeneti kor fentebb megjelölt irodalmi újdonságai.

4. A felvilágosodásnak az a változata, mely már szöges ellentétben áll a hagyományos világnézettel, a Voltaire-féle francia, Bécsen át jött hozzánk, az ott tartózkodó főurak útján, kik itthoni kastélyaikban egész új szellemű francia könyvtárakat gyűjtenek össze (gr. Csáky István, a Sztárayak, Orczy, Héderváry, Festetics, Barkóczy, Apponyi, Grassalkovich urak – protestáns részen a Rádayak, Prónayak); az udvarban forgolódnó Pálffy-, Esterházy-, Erdődiek; gr. Fekete János. Előkészíti itthon a talajt a francia nyelv tanítása több iskolában (Pozsony igen korán; apácák, jezsuiták iskolái; Marosvásárhely).

5. Szintén Bécsből terjed a szabadkőművesség; ott az első páholy 1742-ben nyílik meg; az ottani magyar főurak, de köznemesek is, a testőrök szinte mind, belépnek. Itthon a hetvenes évektől fogva létező páholyok: Pozsony, Eperjes, Besztercebánya, Selmecbánya, Pest, Buda. Az eredetileg filantróp és humanisztikus intézmény már ekkor minden pozitív vallásnak ellensége, bizonyos szinten deizmus vallója, a legszélső világiság képviselője; vallástól és államtól független, de titkos érdekhálózatával az állam kormányzására is befolyást gyakoroló, felvilágosodott megszervezése a művelt társadalomnak (értelmiségnek).

Bessenyei Bécsben szívta magába az új filozófiát; lényege annak az ő felfogásában ez: cél a közboldogság; ennek mibenlétéről és útjáról csak az ész tájékoztathat, mely megbírál mindent, kijelöli a helyest; tudománnyal világosít fel igazi érdekeinkről. Ez eddig racionális, egyetemes (nemzetközi, világpolgári) filantrópia és műveltségi program. De felvilágosítani kit-kit csak anyanyelvén lehet, s ez nálunk a magyar: itt fordul a program nemzetivé s irodalmi érdekűvé. Ebből következik latinellenessége s a *kizárólag nemzeti nyelvű irodalom* programja: a deákkal való együttélésben megromlott, s a nyugattól elmaradt nyelv kitisztítása és pallérozása (*nyelvújítás*), modern nemzeti nyelvekből való *fordítások* útján, egy *tudós társaságra* bízva kötelező megszabályozását, terjesztését pedig a *nemzeti játékszínre*. Ez így kipallérozott nyelv pedig az új szellem, új műveltség terjesztője legyen: *világiság* és *poétaság* hordozója, ami őszerinte eddig minálunk még nem is volt jóformán. – Művei egy nagy részében, melyek a röpirat s a még humanista eredetű „mélanges” műfaj (*Holmi*), vagy a filozófiai költemény és irányregény műfajába tartoznak, ezeket az eszméket hirdeti, más műveiben irányzatosan illusztrálja (*A filozófus*), vagy irodalmi programját tényleg megvalósítja, mintegy példát mutatva rá, mi az a világi és poétai irodalom (tragédia, vígjáték stb.).

Íme egy minden tekintetben új program az irodalom számára: a megoszlás századai után új egység kijelölése, melybe egyszersmind szervesen belefoglalhatók az átmeneti korban már megnyilvánult hajlamok; egy új egység, mely az irodalom fiatalabb fejleményeit szívja fel, elejtve a régieket s így szakadást idézve elő az egész múlttal; új egység, mely a változott politikai helyzettel

(Habsburg-egység, Bécs által nyugathoz kapcsolódás) szintén számot vet, s az antik deák helyett a nyugati nemzeti irodalmakkal áll szolidaritásban.

Az irodalom ez új egysége *új nemzetfogalommal* párhuzamos.

Az átmeneti kor nemzetfogalmát (= kormányzati, államterületi közösség) már érintettük, s láttuk a régi irodalom „nemzeti” jellegének is egyezését ezzel a meghatározással. E pusztán racionális, mintegy kényszeregység és összetartozás helyére Bessenyei a nyelvi egységet teszi, a nyelvét, mely az egymást megértés, egyformán gondolkodás szimbóluma: az értelem egységét. De több is annál: aki magyarul ír, minden magyarhoz szól; az irodalom tekintetében „nincs Erdély, hanem csak egy magyar haza” – írja a *Holmi Jelentésében*, kimutatva, hogy ösztönszerűleg messzebbre érez előre (Unió!), mint amennyire elméletileg eljutott. A nyelvében nemzeti irodalom megvalósít oly erkölcsi egységet, melyet a politika még nem ismer. Maga az immár erkölcsi mélységű nemzeti érzés igazgatja gondolkodását, bár a nemzetinek egyelőre csak legkülső jegyénél állapodik meg. Kazinczy mondja később, hogy a hazaszeretetnek „egy része a nyelv szeretete” (Lev. Kis Jánoshoz, 1808. jún. 2.). Sőt a *Jámbor szándékban* még a nemzetiségek nyelvi megmagyarosításának a gondolatát is érinti Bessenyei. – Ez a felfogás a „nyelvében él a nemzet” szólás szülője.

Ez új nemzetfogalomhoz idomítja az irodalomét is, vagyis az irodalmat nem öncélú tevékenységnek fogja fel, hanem a nemzeti cél szolgálatába rendeli: a nyelvnek, mint a nemzetiség biztosítékának a kiművelésére. Egyébként az irodalomban hagyományos módon még ő is túlnyomólag „tudományt” lát, nyilván tudománynak minősítve azt a poétaságot is, melyet a régiségben hiányol. A *magyar irodalom* körét azonban már szűkebbre szabja ki: csak a magyar nyelven írott műveket tartja beletartozónak. Ezt a felfogást érvényesítik a korszak irodalomtörténetei a múlt anyagára nézve is: mellőzik a deáknyelvű irodalom ismertetését, s csak a magyar nyelvűvel foglalkoznak; így főképp Pápay Sámuel (1808), de a középkorra nézve már Révai (1805) is. Bár ez megcsonkítása a múltnak, viszont érdeklődést jelent eddig nem méltányolt vagy elfelejtett emlékek iránt: megindul a középkori nyelvemlékek (kódexek) feltárása, s velük kapcsolatban a magyar

nyelvtörténet is (Révai). Ez az irodalom-fogalom rögződik meg intézményesen az Akadémia célkitűzésében is (a tudományok magyar nyelven való művelése, közéjük már „széptudományt” is, voltaképp szépirodalmat, felvéve).

Mint említém, az irodalom fiatalabb fejleményeit részesíti előnyben e felfogás az ősbbeek rovására: a világi jelleget, magyar nyelvűséget és szépirodalmiságot a vallásos jelleg, deákság és hasznos oktatás ellenében. Szakít a múlt jelentékeny részével, s a múltból is csak a magához hasonlót becsüli, főképp Gyöngyösit.

Minő maga az irodalmi termelés, mely e program értelmében a XVIII. század utolsó évtizedeiben előáll? Nem számítva a buzdító, propagandaműveket, serkentéseket, a művek nagy része idegenből való fordítás vagy idegen mintákhoz való idomulás. Ily paradox módon indul a „nemzeti” irodalom: magyar nyelven, idegen szellem betelepítésével. De itt még a nyelv a fő, az magában elegendő magyarság; viszont az idegen tartalom éppen azt a nyugati műveltséget és világiságot jelenti, mellyel az új szellem egynek tekinti magát. E szempontból nézve nem alaptalanul rendszereztek e korszak irodalmi jelenségeit a mintaadó idegen nyelvek szerint, melyekből ugyanis előszeretettel fordítottak, főképp pedig amelyeknek versnemeit meghonosították. Ehhez megjegyzendő, hogy a deákosság is modern deák nyelvű költészetnek: a barokk latin (osztrák jezsuita) költészetnek példáját követi, s az vezeti az antikéhoz; Molnár János jezsuita kezdte Gráchan, 1759; Rájnis Leobenben (Gálos R., *Adatok a deákos költészet kialakulásának történetéhez*, Győr, 1932.); továbbá a rendesen emlegetett franciás, németes törekvések (nem „iskolák”) mellé még olaszost is bízvást felvehetni. E minták szerinti osztályozás mellett a világnézeti és időponti különbségeket is szemmel kellene tartani. A „deákos”-ban azok maradnak meg, kik (mint Molnár János, Baróti Szabó Dávid, Rájnis – jezsuiták) nem fogadták be az új szellemet; ezek egyenes folytatói az „átmenet” korának; akik azonban a felvilágosodásba átfejlődtek, azok többé-kevésbé hűtlenek lettek a deákos verseléshez, az antikből pedig Horatiuson és Catulluson kívül Anakreont, ez új szellem kedvenc költőjét is utánozták (Révai, Verseghy, Kazinczy, Szentjóbi Szabó László, Dayka, Bacsányi, Fazekas, Csokonai) s többoldalú műveltségükhöz képest más irányokban is szabadon mozogtak. (Gálos R., uo. 15. l. – Császár,

Deákos költők, 1914. 14. l.) – Kazinczy megjegyzi Baróti Szabó Dávidról (*Pályám emlékezete*, 51–52. l.), hogy „németül nem tudta, s örült hogy nem tudta”; meg nem foghatta, mit lehet szeretni Gessneren, s csak az volt jó neki, ami hexameterekben vala írva. Deákosok, és a közülük kiváló, németesbe is áthajló költők jelentősége a vulgárisvaló szakítás, annak ellenében való műiköltői megkülönböztetés (már a forma által is). Ezzel szemben a hagyomány hívei (a magyarosok) mintegy ellenhatást jelentenek; a „franciások” pedig a kettő között foglalnak állást a hagyományos formák némi megfigyelmezésével.

Voltaképp csak most kerülnek nyilvánosság elé (nyomtatásba) az átmeneti kor kezdeményezői (Orczy, Ráday, Faludi), kiket az új mintegy előfutárainak, őseinek tekint.

Az idegen példák követése hoz magával új formákat, új irodalmi és költői nyelvet, új műfajokat és ízlési változatokat.

A „formákat” az „iskolák”-kal kapcsolatban az imént említettük; azok különösebb műgondot követelnek meg a hagyománynál; a „mértékelők” pedig (főképp a deákos) a magyartól idegen ritmuselven alapulván, szükségképp szokatlan, sőt merész versmondattant kényszerítenek ki. Így indul meg a német formákkal a könnyedebb ihletek, főképp a dal újszerűleg választékos költői nyelve, a deákossal (különösen Baróti Szabó által) az ünnepibb, patetikusabb költői nyelv, mely egyenest a Berzsenyi–Vörösmarty-félét készíti elő.

Nem ily határozott a prózai stílus továbbképzése a különféle idegen minták nyomán, minthogy ott nincs meg a kötött formának szinte kényszerítő hatalma; viszont a stilisztikai öntudat még aránylag fejletlen, s így esetlegek-, véletleneken fordul meg, ki milyen prózát ír. Mégis látni valamelyes világosabb kezdeményeket. Egyik az értekező próza fejledezése különösen Bessenyeivel, éspedig nemcsak történeti, hanem irodalmi tárgykörben is. A másik az elbeszélő prózában mutatkozik; itt két ellentétet találunk: egyik a Dugonics-féle magyarkodás, a Pázmány–Faludi-féle magyarosság keresett túlzása; a másik Báróczi idegenszerű, franciás mondattana.

Új műfajok: a regény; a tragédia és vígjáték; óda, elégia, epigramma, költői levél; eposz, verses regényfélék.

Ízlés tekintetében valóságos káosz, mi az idegen minták válogatatlan követelésével jár együtt; másfelől a fejlődésbeli késedellemmel, minél fogva máshol már avult ízlési változatok a legújabbakkal keveredve jelentkeznek, torlódnak. Látni, hogy a kor programja még korántsem ízlésbeli, hanem világnézeti. Kritika is, amennyiben itt-ott (Bessenyei) jelentkezik, leginkább csak a nyelvvel törődik.

Ez, mint sommás jelenség, azt jelenti, hogy az ízlés nyugalmi helyzete megzavarodott, a hagyományos (Gyöngyösi-féle) közízlés megoszlott, eltűnt, vagy alászállt alsó rétegekbe: a népi felé. Vele szemben készül valami új, de még egyelőre a tanácstalan forrongás állapotában van minden.

Mégis általában két ízlési típus látszik versenyre kelni egymással: egy klasszikus, meg egy nem klasszikus (de nem klasszikusellenes, mert nem eléggé tudatos).

Klasszikus ízlésnek különféle idegen nemzeti változatai kísérleteznek: 1. a franciának kései, Voltaire-korabeli változata, főképp a drámában, de színpad és kimagasló tehetségek híján nem sok sikerrel s nagyon futólagosan; 2. antik klasszikus; de kerülő tehetség híján; másfelől pedig idegen versalakban, mi magyar klasszikus költői nyelvet eleve kizár, sőt stílrómantika űzésére ösztönöz; 3. majd csak a XIX. század elején: a „német–görög”: sorsát Kazinczyval kapcsolatban meg fogjuk látni; e korban még nincs meg.

Sokkal színesebb, sokszerűbb, s részint már ez időszakban tehetségesebb költők vagy népszerűbb írók kezében van a nem klasszikus típus. Múlt-vonzalom, hazafias irányzatosság, képzelet és érzékenység teszik klasszikaiatlan jellegét. Magyar történeti tárgy drámában (Bessenyei): már ellenkezik a francia klasszicizmus jellemével; Dugonics regényei csak áltörténetiek s idegen mesék, de legrégebb magyar idők (honfoglalás körüliek) jelmezében s nemzeti archeológiával felszerelve; szintúgy a nyomába lépő verses regényfélék. A lírában s Gvadányi *Nótárius*ában megnyilatkozó hazafias irányzatosság, sőt agitáció – az említett történelmi hajlammal együtt – nem klasszikus egyensúly és szenvedélytelenség jelenségei. – Az egész korszakon átvonuló szentimentalizmus (regényben: *Szigvárt*; lírában: Ányos, Dayka stb.), a rousseau-i természetvonzalom és primitívség-vágy, jeles líriku-

soknál található sír- és halálköltészet, a Faludi nyomában jelentkező népies érdeklődés (Dugonics, Révai) és rokokó-hajlam, a Milton- és Osszián-, sőt már Shakespeare-fordítások: mind e nem klasszikus, sőt részben már klasszikusellenes ízléstípust gyarapítják.

Nyilvánvaló, hogy itt is e többnyire fiatalabb ízlési hajlamok az életerősebbek és korszerűbbek; ezek állnak eleven kapcsolatban a nyugat aktuális fejlődményeivel. Növeli esélyeiket az, hogy a klasszikus típusba is beleszivárogtak, sőt, hogy az az egész irodalomkoncepció, melybe tartoznak, a nem öncélú, hanem gyakorlati, nemzeti célnak alárendelt irodalomfogalom maga is klasszikaiatlan törekvéseknek nyitja ki a kaput. A romantika előfutárai e jelenségek, egy primitív vagy praeromantikusnak nevezhető ízlés jelentkezései. (Más definícióval ugyan, de idetartozó jelenségekről szól: Szerb Antal, *Magyar preromantika*, Minerva, 1929; és *Vörösmarty-tanulmányok*, uo. 1930.)

Bessenyei kora megindított egy szinte kizárólag nyelvi érdekű irodalmat; annak foglalatja: tartalmi és ízlési elemei számára azonban még nem tudott határozott irányt kijelölni, azt elfogadta (fordítás, utánzás által) az idegentől; mind megújított nyelve, mind lényegileg idegen foglalatja elszakította a hagyománytól és az ahhoz szokott közönségtől, mintegy műirodalommá bélyegezte, melynek csak a beavatottak, maguk az írók s a velük azonos műveltségű kevesek lehettek olvasói és méltányolói. Háromszoros problémát vetett fel a fejlődés számára: 1. a nyelv és formák, 2. a tartalom és ihlet, 3. a hagyomány és közönség (múlthoz és jelenhez való viszony) kérdését.

Az elsőre nézve: problematikussá vált az *irodalmi* nyelvnek a kérdése; mert a nyelv nemcsak a nemzetiség biztosítója, aminek e korszak elsősorban tisztelte, hanem tiszta irodalmi feladatnak is hordozója, lényeges irodalmi követelmények adója. A fejlődés ezen a ponton a *nyelvi program irodalmi kitisztulása* felé halad tovább s e fejlődés főszközlője *Kazinczy* lesz.

A másodikra nézve kérdésessé vált a szellemi (irodalmi) tulajdon mibenléte. Nemzeti-e az az irodalom, melynek csak a ruhája a miénk, testét-lelkét jobbra kölcsönvettük? Nemzeti tulajdon-e a tolmácsolt idegen? A *nemzeti eredetiség* követelménye felé halad a fejlődés; a követelményt először *Kármán József* fogalmaz-

za meg, reakcióként Bessenyeiére s a fordításirodalomra; megvalósítani pedig első nagy tehetségű vagy lángelméjű új költőink kezdik: *Csokonai, Berzsenyi, Kisfaludy Sándor* – s az egészen különálló, nagy *Katona József*.

Az így meginduló magyar ihlet és magyar eredetiség nosztrifikálja majd igazán az új kezdeményeket, teremt számukra szélesebb közönséget, fog kezdet lassanként a megtagadott hagyományokkal, teremt végül is nemzeti közízlést, s befejezésre juttatja magának az irodalom fogalmának átalakulását.

Ezekkel (bár Kármán már nem érte meg az új századot) térhetünk át most már, a jelzett rendben, a XIX. század elejére.

Kazinczy még megmarad a fordításirodalom javallása mellett, de a nyelv és stílus ügyét bizonyos klasszicitás szellemében igyekszik dűlőre juttatni; az említett többiek, az eredetiség úttörői, Kazinczyval szemben már valamennyien a romantikus ízlés úttörői is, Katona pedig egyenest a nemzeti klasszicizmusé. Kazinczy képviseli az elvet és elméletet, emezeké a gyakorlat: Kazinczy körül, Kazinczyhoz viszonyulva s végül Kazinczy ellenére oldódott meg a felvetett kérdések egész rendszere, Kazinczy eredményeinek is azonban beolvasztásával.

3. A nemzeti irodalom nyelvkérdése Nyelvújítás

A nyelvkérdés régi öröksége e korszaknak. Jóformán már a középkor végén felvetődött (*Érdy-kódex*, Pesthy Gábor) s azóta folyvást hallatszottak hangok a deák ellen, a nemzeti nyelv mellett, s mióta csak latinból fordítottak, szakadatlanul folyt valamelyes nyelvújítás, latin alapon, s a nyelvtisztaság érdeke is szószólókra talált. A régi irodalom első leltározója már programot is szűrt le az addigi készlet tanulságaiból: Czwittingernek Székely Istvánról szóló cikkelye csodálkozva állapítja meg a magyar nyelv irodalmi használatának gyér voltát, s a franciákra és a németekre utal példaképpen s ezeket jelöli ki teendőül: 1. szótár készítése, mely a latin szavakat magyarul értelmezi, új dolgoknak és találmányok-

nak új nevet ad, s az egyes szavakhoz tartozó frazeológiát is közli; 2. nyelvtan megírása; 3. fordítások által a nyelv művelése. Ez már csaknem azonos a Bessenyei-korszak programjával. Különbség köztük az, hogy Bessenyeiek új világnézettel kapcsolják össze.

Az átmeneti időszak (1711–1772) már kezdi végrehajtani az öröklött programot, de szintén még a régi világnézet alapján; s mint minden egyéb kezdeményében, ebben is mértéktartó, nem erőszakos.

Bajos volna pontosan megmondani, hol, mikor indul meg tudatosan a nyelvújításnak nevezett fejlődés. De bizonyos, hogy már az átmeneti korban megindul mind a tudományos, mind a szép-irodalomban, s hogy egy-két, a tudományos műnyelvre vonatkozó, elszigeteltnek látszó kezdeményt leszámítva, éppen a latin nyelvű irodalmat utoljára fellendítő jezsuita tudósok és írók körében jelentkezik először mozgalomszerűleg. Történetét Tolnai Vilmos írta meg (*A nyelvújítás*, A M. Nyelvtudomány Kézikönyve, II. 12. füzet, 1929.) s az alábbiakban az ő adatai felhasználásával állítom azt össze vázlatosan a magam mostani fejlődéstörténeti szempontjai szerint.

A jezsuiták központja Nagyszombat, s bár a rend tagjai rendszerint sűrűn változtatták helyüket, mégis az az igazi szellemi székhelyük. Ott tanított a régi magyar nyelvtanírók közül *Pereszlényi Pál* (Gramm., 1682., 1702., 1738.); ő helyesírási és mondat-tani ingadozások megszüntetésére Pázmányból idézget, őt teszi meg szabálynak s így egyik elvi közvetítő Pázmány és Faludiék közt. Ott tanított a württembergi származású *Wagner Ferenc* (1675–1738), kinek *Universae Phraseologiae latinae Corpusát* (1718) utóbb a szintén ott tanult és tanító *Vargyas István* (1717–1751) látta el megfelelő magyar értelmezésekkel, tősgyökeres magyar kifejezésekkel, 1750 (1775²; 1822³: Verseghy átdolgozása); e munkában már Faludinak is része volt. – Nagyszombatban tanultak vagy tanítottak a jezsuita történetírók: *Hevenyess Gábor* (1656–1715), *Kaprinai István* (1714–1785), *Timon Sámuel* (1675–1736), *Katona István* (1732–1811).

Jezsuita volt s Nagyszombattal szintén kapcsolatban volt a nyelvújítás tulajdonképpen két kezdeményezője, kiktől szinte személyláncban vezethetni le a többiek legnagyobb részét: *Faludi* (1704–1779) és *Molnár János* (1728–1804). Amaz 1746–1751,

ez az 1750-es évek első felében s 1759–1767-ben tanított Nagyszombatban. Mindketten megfordultak Bécsben és Grácban, Faludi Rómában is. Saját itthoni hagyományaik mellett bizonyára külföldi (osztrák jezsuita) példák is befolyásolták mindkettejüket, Molnárt pedig azonkívül Faludi példája. Mind a ketten mérsékelt újítók. Faludi inkább stíljújtó, Molnár a tudományos műnyelvben magyarít; Faludi Ferenc mozgatója inkább a szép nyelv iránti fogékonyság, de amellett az is, mi Molnáré: a tiszta és jó magyarság ösztöne; Molnárnál ugyanis nagy mértékben jelentkezik már az a nemzeti önérzet, mely a maga nyelvével büszkélkedik, s nem akar, restellene idegenre szorulni. Mindkettőnek nagy hatása van a költői formák alakulására is; Faludin (és Amadén) sarkallik az a rokokó énekiskola, mely mintegy elődje a későbbi népies dal-iránynak: viszont Molnár ösztönzi Rájnist és Révait antik típusú verselésre.

Faludi purizmusa mérsékelt; új szót nemigen gyárt, inkább képzéssel, összetétellel, de főleg stilisztikai értékekkel gyarapítja a szó- és formakincset; mondattanban, velős szólásokban keresi a magyarosságot; s amellett előkelőségre is törekszik; keres „világi bölcseséget... úri magyar nyelven”; oly fordítmányokban, melyek a vallási és világi közt mintegy átmenetiek: „úrfiakat” erkölcsre, szaloni modorra nevelők. (Ritka az „elvonás”: vita, mohó; összetételei: álomkép, nyelvbtlás, nyelvjárás, zsebóra; mindenki; kivész = szemmel felfog; nyers erő). Követői, többek közt a szintén jezsuita (utóbb világi pap) *Baróti Szabó Dávid*, ki Kassán Kazinczy, Bacsányi körébe került; szólásgyűjteményében (*Magyarság virági*, 1803.) erősen kiaknázza Faludít. A piarista szerzetesek közt: *Dugonics* (ki a jezsuita rend eltörlése után 1773-ban Nagyszombatban lett egyetemi tanár; *Simai Kristóf*, ki Komáromban jezsuita iskolában neveltetett, s ott ismerkedett meg az iskoladráma jezsuita divatjával, utóbb pedig Nyitrán Dugonics tanítványa lett; legfőképp azonban *Révai Miklós*, Faludi műveinek nagy propagálója, kiadója s énekiskolájának egyik jeles követője. Idevehető *Benyák Bernát* is, aki mint szerzete pesti liceumának tanára először tanította a filozófiát magyar nyelven.

Világiak közül Faludi hatása alatt áll *Sándor István*, kivált fordításaiban; Rát Mátyás példájára lett szélső purista (*Sokféle*, 1791–1808., *Magyar könyvesház*, 1803., *Toldalék a magyar-deák*

szókönyvhöz, 1808.); nyitrai származású lévén, tótul előbb tudott, mint magyarul; tanult a nyitrai piaristáknál, 1786-tól fogva jó barátságban volt Révaival, Bécsben (1784–1786) az ottani magyar zszurnalisztákkal.

Molnárt magyar önértzet s az iskola szüksége tette puristává, újítóvá. Művei: régiségtana (*Régi jeles épületek*, 1760.), fizikája (1777), s enciklopédiát tartalmazó *Magyar könyvesházának* 22 kötete (1783–1804). Új szavai természeteseek, könnyen megjegyezhetők; főképp a természettudományiak maradtak meg (ásvány, folyadék, hullám, levegő; nyelvújítás, költemény).

Molnár János követője az említetteken (Rájniss, Révai) kívül Rát Mátyás, lutheránus pap 1780–82-ben a pozsonyi Magyar Hirmondó szerkesztője.

E Faludi–Molnár-csoport mértéktartó újításai közül – Tolnai nyomán – íme egy kis ízelítő az alábbiakban:

A tudományos műnyelv köréből: Dugonics szavai: szög, gömb, kör; – Benyákéi: gyök, kötszó, írmű. (A „hazafiság” szó is!)

A zszurnalisztika köréből: Rát Mátyástól: kötet, magyartalan, újságíró; – Révaitól (mint a Magyar Hirmondó szerkesztőjétől, 1784 első felében): a Horác, Torkvát fajta rövidítések; rézmetszet, mestermű, könyvtár, pásztorköltés. – Később (az *Antiquitates*-ben) elítéli a mesterséges szógyártást.

A szépirodalom köréből: Dugonicstól: írnok, nyelvész, cím, írás; földrajzi nevek átmagyarítása: Finom ország, Láp ország; régi (koholt) magyar nevek divatba hozása: Etelka. Újításait még Gyöngyösi-kiadásába is becsempészi. Hatása Berzsenyire, Kónyira. A „szórend” Perecsényi szava. – Baróti Szabó új jelentést ad a szavaknak: agy, ecset (= fésű), dagály, remekel, tárgy; elavultat felújít: év, hon, ihlet, iker, költő, lomb, ör; tájszavai: andalog, gyér, nyirettyű, poggyász, zamat; új szavai: anyag, erény, tökély, visszhang; elvonásai: balga, cím, düh, ék. – Jellemzik még: merész inverziók, Faluditól tanult stilisztikai, szemléletes szerkezetek.

E jezsuita-piarista kezdemények általában mérsékeltek, nem kihívó természetűek, lassú, békés és elfogadható haladás jelenségei. Ami merészség találkozik benne (Baróti Szabó Dávid), az az idegen (antik) forma csábításaival is szinte kényszerítő hatásával kapcsolatos. Egészében véve ez az újítás a „magyarosság” jegyé-

ben áll, felkutat, tömörít, megment és kiválogat sok régi és népi magyarosságot, mire Faludi a főosztönző és példaadó; ez a jellege kezd lassanként a népszerű, sőt a népies felé átalakulni (Dugonics). Újításaihoz modern idegen nyelvektől még kevésbé kér példát, inkább a latin „ornata syntaxis” szépségeszménye vonzza, mi versben a deákosok formatörekvéseit is magával hozza. Faludi a kezdeményező; Baróti a deákos, Dugonics pedig a magyaros, népies egyoldalúság felé elágaztató.

Az egész csoport, származására nézve, csaknem kivétel nélkül, forrásaira, szellemi megkööttségére nézve egészen dunántúli, katolikus (bár már világiakra – Sándor István, s nem katolikusokra: Rát Mátyás – is áthat). Benne mintegy a megoszlás korának nyugati, habsburgi irodalmi hagyománya kezd meg az átfejlődést: a nemzeti alapra áthelyezkedést, egyelőre a nyelvet illetőleg, s korántsem szakítva a vallásos szellemmel. Ez a nemzeti hajlam éppen a katolikus kizárólagosság bátyáját jelentő jezsuita rend részéről kétségkívül egyrészt a politikai változás következménye (Habsburg-uralom átterjeszkedése a keleti részre, s vele együtt a katolicizmusé: egyúttal politikai = világi = nemzeti továbbterjeszkedés, katolikus szellemben), másrészt a magyar jezsuita irodalom legnagyobb hagyományának a Pázmány-féle nyelvi örökségnek tudatosítása. Ez a nyelvújítás, amely éppoly katolikus, mint nemzeti, éppannyira deák-alapú, mint magyaros: méltán nevezhető barokk nyelvújításnak, mint az egész barokk ízléssel együtt az ellenreformáció terméke.

*

Ez első szakaszát a nyelvújításnak követi, váltja fel, a fejlődés menetét meggyorsítva, erőszakosabb, merészebb, önkényesebb módon újítva: a felvilágosodás alapján álló, modern idegen mintákra támaszkodó s nagyrészt a megoszlás korának keleti (erdélyi) hagyományain alapuló, református világiaktól megindított szakasza, mely német lutheránus városi polgárfiaktól is támogatva egész az abszurdumig, s ellenhatás kihívásáig erőlteti, mintegy forradalmasítja az addigi békés fejlődést. (Ez újabb szakaszban figyelembe veendő: Hartnagel Erzsébet, *Újabb német jövevényszavainkról*, MNy., 1934., 20. l.)

Erdély református magyarsága a megoszlás századain át állandóan fenntartotta főiskolai ifjúsága által a műveltségi kapcsolatot a nyugattal (Genf, Amszterdam); Descartes, Bayle s a francia felvilágosodás eszméi így szinte egyidejűleg bejutottak oda. Mióta Habsburg-uralom alá került, neki is megnehezítettett ez a neme a szabad érintkezésnek, úgyhogy többnyire csak gazdag családok fiai mehettek ki. Innen van, hogy az irodalomban is jórészt erdélyi előkelők indítják meg (a testőrök előtt!) a francia fordítási irodalmat, a Télémaque- és Marmontel-fordító gr. Haller László kivételével reformátusok. A testőrifjak a szabolcsi Bessenyeieken kívül mind innen kerülnek ki (Báróczi, Barcsay, gr. Teleki József, b. Naláczy József) s már hazulról hozzák fogékonyságukat a bécsi francia felvilágosodás iránt. (Báróczi még otthon elkezdte fordítani Kasszandrát.) Bécsben hagyományt is teremtenek későbbi (ugyancsak keleti reformátusokból összeverődő), magyar irodalmi körök számára (minők: Görög és Kerekes köre a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1793-tól fogva *Magyar Hirmondó* íróival, Szacs vay Sándor székel y református nemes, majd utódai: Decsy Sámuel, Pánczél Dániel bécsi *Magyar Kurir*jéé, 1786-tól fogva; Igaz Sámuel *Hébe* című zsebkönyvéé 1822–26). – Ez ághoz Báróczi által fűzik kötelékek Kazinczyt.

Dunántúli s felvidéki német városok lutheránus polgársága; mint politikailag nem „veszélyes elem” ab ovo kevésbé volt elzárva a nyugattól; fiai Göttinga, Jena egyetemeit látogatták, s a német neohumanizmus szellemével tértek haza, mint Rát Mátyás, Barczafalvi Szabó Dávid, Kis János, Rummy Károly György. – Ez ághoz Kazinczy főképp a két utóbbi által félrközött közelebb. (L. ezekre nézve: Farkas, *A magyar romantika*, 1930., 19–28. l.)

Az elvilágiasodásnak s a racionalizmusnak így megerősödő folyamatát más körülmények is elősegítik. A jezsuita rend, s általában a szerzetesrendek feloszlata sa útját vágja az előbbeni ág továbbfejlődésének; a nagyszombati egyetemre már protestáns tanárokat is neveznek ki; II. József uralma könnyít a protestánsok helyzetén; a felvilágosodás papi körökben is hódít (Révai, Verseghy, Ányos, Dayka, Martinovics, Fessler); ha nem is vallás-, de papellenes hangulat terjed (Bacsányi) és deizmus. A pozsonyi kispapok 1790-ben lelkesedéssel fogadják Kazinczyt. Berzsenyi verseit kispapok adják ki 1813-ban. Idevág még Dayka és Kazinczy

barátsága; Dayka kilépése, megházasodása; Révai üldöztetése társai részéről; Dugonics Gyöngyösi-kiadása (1796) s abban Gyöngyösi világiságának védelme stb. (Farkas, uo. 69–74. l. – Bessenyei ajánlólevele *A filozófus* előtt.)

A nyelvújítás ez újabb ízületében főbb szerepvivők: Bessenyei, Báróczi, Barczafalvi Szabó Dávid, Csokonai, Földi János, Fazekas Mihály és Diószegi Sámuel. Ezeknél a latin frazeológia már elveszti mintaadó jelentőségét, ahelyett francia és német példákhoz igazodnak. Az értekezés (Bessenyei), a regény (Báróczi, Barczafalvi Szabó), a költői nyelv (Csokonai) s a tudományos műnyelv (Fazekas, Diószegi) érzi meg hatásukat elsősorban.

Az egyenest latinellenes Bessenyeinek inkább az izgatásban van jelentősége, mint az írói gyakorlatban. Korántsem rideg purista és szógyártó; a latinos keveréknyelvnek nagy ellensége (Pontyi inspektorának levele *A filozófus*ban), úgyszintén a műveletlen, irodalmiatlan tájnyelvnek (az udvarbíró tudósítása uo.), s a régi „áhitatos”, bibliás stílusnak is gúnyolója. A „változás” szükségét ő már programszerűleg hirdeti.

Báróczi és Barczafalvi az igazi merész újítók: amaz a stílus, ez a szógyártás terén.

Báróczi purista, kerüli az idegen szót, de újat mérsékelten alkot. Ellenben a francia mondattant, szólásokat, gallicizmusokat merészül lemásolja (xenologizmusok), mi miatt sokan érthetetlennek tartják. Kazinczynak azonban épp azzal nyeri meg tetszését. Már Erdélyből, hol volt magyar fejedelmi udvar, hozott magával előkelőbb stilisztikai hajlandóságot.

Ez írók racionalista szemmel nézik a nyelvet is, történetellenes felfogással, s azért merészebbek. Legmerészebb a szógyártó, zempléni születésű Barczafalvi (*Magyar Hirmondó, Szigetvárt*, 1787., *A tudományok magyarul* 1792.). Sárospatakon tanult s ott tanított (1792–1805); közben Bécsben és Göttingában járt. Bátorítást a *Magyar Hirmondó* hagyományából (Rát Mátyás) merített, de türelmetlenül, egyszerre akart minden idegen szót kivetni s újjal, magyarral pótolni. Úgy fogta fel: mindegy, akár ismeretlen idegen szót kénytelen megtanulni az olvasó, akár ismeretlen magyart, de ez legalább magyar törzsökű. Teljesen önkényes szóképzésekkel árasztotta el a nyelvet (zuhajda: parforce-jagd; mindeményedelem: universitas; veteményedelem: szeminárium; rajzo-

lár, bankónok stb.), mintegy előről kezdve, diktálva a szóteremtést, mint akiben „az egész haza koncentrálódik”. Az ő szava a sokáig divatos *titoknok*; megmaradt: *olvasmány, gunyor, tanoda, tanulmány, cselekvény, nyomtatvány, tudat, mondat, szerkezet, kellem, taps, szerep, minta* (lapp szóból!). Övé a *-bani, -beni* ragosképzős szerkezet. A *Magyar Hirmondó*ban 1786. augusztus 30-án közzétett levele a nyelvújítás elveinek első tudományos kifejtése (l. Tolnai, 61–63. l.). Ő leginkább a szóképzés eszközeivel gyártott szavakat önkényesen, terjesztett hírlapjával és *Szigvártjával*, ez utóbbiban menthetetlen szentimentális ízzel kötve össze ezt a megújított, irreális nyelvet. A regény végén szójegyzék összeállítását érezte szükségesnek. *Szigvártja* mutatja, hogy ily szakítás az élőbeszéddel egyúttal szakítást jelent minden természetességgel s áthelyezkedést egy képzelgős, külön világba és műveltségbe, nem-létezőbe, kívántba, érzelgősbe. A merész nyelvújítás egészen újfajta lelki diszpozícióknak teremt – egyelőre éretlen – kifejezésmódot, de ezzel terjeszti is ama diszpozíciókat: izlésváltozást készít elő és előlegez.

Az említett debreceniek, Csokonait is ideértve, a kertészet, virágok, botanika kedvelői, rokokó virágkultusz részesei. Csokonairól külön lesz szó. Diószegi és Fazekas *Füvészkönyve* (1807) a tudományos műnyelv terén is újítást jelent, leleményest, de merész is. Kérdés, mennyiben támaszkodik korábbi debreceni hagyományokra: esetleg a Maróthy-féle. Úgy tetszik, a Henriásfordító Szilágyi Sámuelnek (1719–1785) fontos áthidaló szerepe van. Róla írja Kazinczy (*Pályám emlékezete*, 52. l.): „tartalék nélkül hirdeté, hogy ha a nyelv emelkedni akar, szükség, hogy előbb romoljon”. Ugyanitt említi, mint a későbbiek közül hasonló gondolkodásúakat: az „írói szabadságért” küzdő Csokonait meg Fazekast, ki azonban szerinte mind a két párthoz tartozott. Folytatólag ismerteti azt a jelenetet, mikor Váradon egy megyei társaság kacagva olvasgat valamely alkalmi (installációs) verset, de Szilágyi megvédi a szerzőt – Révait –, megmagyarázva, hogy igenis azok gyönyörű versek, a nyelvnek változnia kell, hogy szépen írassunk, s minden nyelv így változott, midőn „könyvek nyelvévé” vált. (Ez 1779-ben történt.) A *Füvészkönyv* közvetlenebb előzményeinek tekinthetők: Benkő József erdélyi református pap és tanár, Földi János szatmári, majd hadházi, Veszelszki Antal pes-

ti, Nagy Sámuel komáromi orvos botanikai munkái az 1780-as és 90-es években. (Tolnai, 80. l.) Feltűnő az orvosok részvétele e korban az irodalom dolgaiban. A botanika a felvilágosodás korában valósággal fellendül, s orvosok a főbb művelői; ha nem irodalmilag, de gyakorlatban vannak köztük nagy szakértők: így Kazinczy kassai orvos barátja, Kis-Viczay József, Daykának is orvosa. Összefügg ez a korszak kertészeti divatjával is! – A debreceni füvészkönyv szerzői: Diószegi Sámuel, Göttingában tanult nánási, böszörményi, majd debreceni református pap (a „Dicsőült helyeken” kezdetű református dicséret szerzője), meg Fazekas Mihály (kiről hátrább!): sógorai egymásnak (Diószegi felesége Fazekas Mária), viszont Fazekas és botanikus elődje, Földi János: a híres debreceni orvosnak, Weszprémi Istvánnak vejei). – A *Magyar Füvészkönyv*, 1807. és az *Orvosi Füvészkönyv*, 1813.: Diószegi és Fazekas közös műve. Felvilágosult álláspontjukra jellemző, hogy bár a népi növényneveket felhasználták, kiirtották a „babonás” (pl. szentek után való) elnevezéseket. Sok kitűnő, a növény alakját, termőhelyét, feltűnő tulajdonságát jellemző néven kívül merészül alkottak, csonkítva, kurtítva, új neveket is (kőtör: saxifraga; csükküllő = csöves küllő), miben Bugát lett képtelen utánzójuk.

Egyébként érdekes, hogy a merészebb újítást akaratlanul is támogatták némely nyelvtudományi művek. Így *Adámi Mihály*, a bécsi katonai akadémia tanítója írt egy *Ungarische Sprachkunstot*, s annak II. kiadásához (1763) a magyar nyelv szótőveinek a szótárát csatolta, hogy a tanuló az ismert képzőkkel a tudott szabályok szerint képezhesse belőlük a szavakat; a legtöbb ilyen tő önálló szóként is élt. Később azonban úgy hitték, hogy mindezek önálló szavak voltak, csak elavultak; „felújították” hát. Így vált ő „malgré lui” a gyökelvonás mintájává. Az ő szótárából kerültek forgalomba: alkony, dícs, fohász, kéj, mosoly, úr, reg, kegy. Pedig egyenest meg van nyugodva afelől, hogy holmi „törichte Liebe zu Neuerungen” neki nem vethető szemére. Nyelvtan- és szótárírók is bőven kiaknázták. Baróti Szabó, Sándor István, Mészáros Ignác, Kónyi János sokszor támaszkodtak reá. – Az „elvonás” elméletét azonban a Debrecenben tanult Kalmár György írta meg (1772: *Prodromus idiomatis Schythico-mogorico-chunoavarici*). Ismerte-e Adámit? nem tudni. De tudatos szó-

csináló; sok „obsoletum nomen”-t vont el: monda (ezt sokan elvonták, egymástól függetlenül: Dugonics, Kármán, Versegly), mez, bék, tár. (Rájnys erősen kárhoztatta; Baróti Szabó és Sándor István támaszkodtak reá.)

Barczafalvi Szabó Dávid regénystílusa nem maradt magára. A XIX. század elején tömérdek német regényfordítás és magyarítás hozott divatba valamely igazán „légből kapott” magyar prózai stílt, „édeskés, érzelgős, kényszeredetten finomkodó, fellengős” modort. (Tolnai, 99. l.) A stílusújítás elfajulását láthatjuk ebben, a „művelt” beszédben való tetszelgés félszégességét, melyet megfelelő ízlés nem kormányoz. Amit Barczafalvival kapcsolatban az „irreális nyelv” ízléséről mondtunk, az hovatovább inspirációvá válik; az új szavak, formák ömlengő halmozása különleges éldeletté. Megjegyzendő, hogy az új szó, míg közkeletűvé nem vált, határozatlan, nem eléggé szabatos értelmű, s épp ezért kapják fel sokszor éppen a kisebb műveltségű, érzelgős emberek; nem a szó, hanem a szógyártás az ő lelki szükségletük. Híres példa erre Wándza Mihály *Búsongó Ámorja* (1806). Wándza Mihály színműveket írt (egyebek közt Zöld Marciról, 1817); ez a műve afféle költemények prózában, „ficamodott, nyakatekert nyelven” (Tolnai, 99. l.). Két címlapja is van; az első szerint „Szabad elmejáték Szomorózába, a’ Szép Grátziákhoz”; a második szerint: „Egy hajnali édes andalmány’ teremtménye. A’ szép nem’ kedvéért”. Később paródiának nézték, a *Mondolat* is kiaknáztta. Szavai közül a „korány” divatozott sokáig. (Szinnyei, *Magyar Írók*, Perecsényi Nagy Lászlónak tulajdonítja, tévesen!) Jellemző, hogy ez az ömlengő nyelvújítás szentimentális regénnyel (*Szigvárt!*) indult meg. Ha a jezsuitákét barokk nyelvújításnak nevezhattük, a felvilágosodását rokokónak mondhatjuk, ezt pedig szentimentális nyelvújításnak. Ez ugyanis elérzékenyedik magán a nyelven is, a nyelvi kifejezést is mintegy a könnyezés, az elérzékenyedés kútfejének, s azzal együtt a lelki túlfinomultság bizonyítékának, nyilvánvaló jelének tekinti. Itt, e torz túlzásoknál látszik meg igazán, hogy a nyelvújítás ízléstörténeti jelenség is, s hogy a „racionális” mily közeli szomszéd az „irreális”-sal; kultúra e szerint = a szokatlan, az újnak, a nem mindennapinak, az irreálisnak képzelgős élvezése. Van ennek komolyabb változata is, mely kevésbé, önelégülten különbözteti meg magát nyelve által az alan-

tobb világtól, s kifinomult nyelvében a távoli jövőt, a várt és remélt magas kultúrát élvezze előre (ilyen Kazinczy is!); de van, mint látni, egy félszeg változata is, mely a nyelv segítségével akar maga felől látszatot kelteni. Minthogy a kultúrának ez az ideálja idegen előképeket tart szem előtt, olykor velejár a magyar-fölöttinek félszeg önérzete is. Erre példa Folnesics Lajos (nagyváradi származású, bécsi mérnökkari tanár, József nádor nejének, Herminának magyar nyelvtanítója) *Alvina* című regénye (német után, 1807), tele tömérdek németutánzással, melyben egészen az úgynevezett „nyöstényítés”-ig elment (angyalné, személyné, szépné, őné, akiné; a Tudományos Gyűjteményben, 1818. IV., értekezett is erről: *A Nemnek behozataláról a Magyar Nyelvbe* címen. – Előzményei: Báróczinál: barátné, Kónyi: juhászné, Kazinczy: istenné, Wándza: bájné). A *Mondolat*, persze, tollhegyre vette őt is. Szavai: az ízlés-teljes, méltóság-teljes összetételek; arckép, szerencsefi, hangszer stb. – Az idegentől tanulás, mi Bessenyei programja volt, itt már a nyelv szellemének elidegenedésévé, öncélú idegenséggé fajult. Kultúra = idegen íz a magyarban = magyartalanság.

*

E csoport, kivált Barczafalvi merészségei hívták ki maguk ellen a visszahatást, s teremtették meg az ortológiát, mint a nyelvújításnak szintén mozgalmoszerűvé szélesedő ellenzékét.

A *Magyar Hirmondó* névtelen olvasói kezdték a lázadozást Barczafalvi ellen, 1786, a szerkesztőhöz küldött tiltakozó leveleikben, mikre *Mentő-levele*vel válaszolt augusztus 30-án (Tolnai, 61–64. l.). Ez valóságos értekezés, a nyelvújítás elveinek első tudományos rendszerezése, a maga védelmére. Végén megfogadja, hogy több új szót nem közöl: meghaltak az új szók, eltemeti őket; valóságos halotti búcsúztatót intéz hozzájuk, saját nyelvújító működésének mintegy paródiájaként. Ezzel egyúttal mintát is ad az ortológus gúnyolódóknak. Az év végén megválnak a *Hirmondó* szerkesztésétől. (Ez a *Mentő-levele*, kihagyásokkal, újra közölve: Nyr., XI., 369.; 420. l. a „búcsúztató”.) Ekkor már sajtó alatt volt *Szigvártja*, s 1787-ben megjelenvén, újabb támadásokat vont maga után. Nevesebb íróársai közül csak Dugonics dicsérte.

Az ortológia első támadásai öt vették célba. Ezek: a bécsi *Magyar Musa* leoninusokban írt támadó levele a „szeles és hitván Magyarotska” ellen, 1787. (Újra: Tolnai, Nyr., XXVIII., 210. l.) Barczafalvi Szabó Dávid „bolond gombái” közül vagy ötvenet beilleszt versébe. Szerzője talán Csabai András, volt sárospataki deák. Bacsányi ugyane folyóiratban, majd a kassai *Magyar Museumban* (1788), a fordításról írt értekezésében ítéli el az efféle újítást, Kazinczy a *Szigvárt* bírálatában (kassai *Magyar Museum*, 1788); Aranka György is kikel az „idétlen” új írók ellen (1791), s igen magvasan Kármán (1794). Mindezek ízlés szempontjából kifogásolják.

Az írók esztétikai szempontú ellenzését a grammatikusok nyelvhelyességi álláspontja erősíti. Az ekkori nyelvtudomány elvben ortológus, bár a mérsékelt újításnak nem ellensége. Legmerevebb a *Debreceni Grammatika* felfogása (1795), mely a Gottsched–Adelung-féle állásponttal azonos. A nyelvet kész műnek tekintí, melyen semmiféle önkény, írói kezdemény nem változtathat többé; előjáró beszédében korholja a helytelen új szókat (bár elvben, legalább a tudományokban, nem ellenzi szükséges és helyes új szók csinálását), a hagyománytól, a közszokástól való eltérést; a tiszta magyarságot a köznép nyelvében látja. Különféle Toldalékaiban a szabályok közlése mellett bírálja is a velük ellenkező újításokat, össze is állítja a magyar nyelv regulái ellen csinált új szók jegyzékét, s ezzel az ortológia számára szinte kánonszerű alapvetést nyújt. Mindamellett ő is belekerül az „akaratlan neológusok” sorába, mikor Adámi módjára jegyzékbe foglalja a „régí magyar gyökérszókat”. E grammatika egyik szerkesztője, Hunyadi-Szabó Ferenc református püspök a *Bécsi Magyar Merkurius* todalékában, 1795, egy gúnyíratot is közzétett a szóújítások ellen (újra: ItK., XI., 1901., 182. l.). A szótáríró Márton József, bár a *Debreceni Grammatika* alapján áll („lexikont” és „szókönyvet” mond, nem „szótárt”!), német–magyar szótáraiba (1799–1823) felvette a már „közönségessé” vált új szavakat s így becses útmutatást nyújt az újítás fokozatos terjedéséről. Révai és Verseghy pályájuk első felében, mint költők, neológusok, utóbb mint nyelvtudósok: ortológusok. Révai Adelung nyomán a nyelvszokást tartja irányadónak, leginkább azonban a régi nyelvet, melynek eredeti tisztasága és gazdagsága volna helyreállítandó.

Verseghy is a „közönséges szokás” híve; újításban az analógia kalauzolását tartja szükségesnek; az úgynevezett „szendergő gyökerek” felélesztését azonban jogosnak tartja, s ezzel az Adámi-féle „akaratlan” neológiát tudatosítja és szabadjára ereszti. A *Tiszta Magyarország* (1805) végén összeállítja a kádenciák lajstromát, mely tele van efféle elvonásokkal (iszony, nyomor, gyönyör, kaland, magány, pazar, téboly, undor, vágy, varázs, viszony, vizsga). – E korban az irodalomtörténet is nyelvtudományi alapú szaktudomány. Ide való hát Pápay Sámuel is; ő középúton halad; ő is a nyelvszokás híve.

Szemben állt hát most már két felfogás, és ezzel a nyelvkérdés szinte közüggé vált, mely minden művelt embert érdekelt. Eljött a megvitatás ideje. A megvitatást célozták bizonyos, a nyelvet illető pályázathirdetések (a *Debreceni Grammatika* is ily pályatétel eredménye volt). Kulcsár István a *Magyar Kurir*-ban, 1804-ben hirdetett pályázatot: mennyire jutott már nyelvünk kiművelése, s mily eszközökkel lehetne tovább művelni. A feleletek megmutatták, hogy egyetértés még nincs. A többi közül hármat említünk (1806-ban mindhárom megjelent). Mátyási József a *Debreceni Grammatika* alapján áll; csak a tudományban tartja szükségesnek a szócsinálást; költői nyelvünk oly teljes, hogy nem szorul arra; új neveknek bő forrása a köz- és népnyelv, melynek kincseit össze kellene gyűjteni. Gr. Teleki László józan ortológus, mérsékelt neológus: Kis János ellenben a költői szabadság nevében a merészebb neológiának sem ellensége; ő Jenischre támaszkodik, s már Kazinczy álláspontját képviseli. – Körülbelül így is van: e három felfogásnak vannak hívei, mikor Kazinczy a maga nyelvújítási harcát megindítja.

Látni mindezekből, hogy amit nyelvújításnak nevezünk, rendkívül bonyolult fejlődési folyamat; egymást követő szakaszait világnézeti változások is befolyásolják, mozgatóerői, típusai, érvei is különfélék. Végeredményben azonban még ellenfelei sem vonhatják ki magukat alóla, sőt akaratlanul is támogatóivá válnak. Terjed egy újszerű, a közéletben még nem beszélt nyelv, melynek jellemzője: újdonságával ható szókészlet vagy idegenszerű mondatban (fordításirodalom!), vagy mindkettő; egy oly nyelv, mely a gondolattól, a tartalomtól külön folyvást érezteti magát, magára vonja a figyelmet; egy készülő nyelv, a művelt magyaroknak, a

jövőnek szánt irodalmi nyelv, „könyvek nyelve”. Az ilyen nyelven írt könyv mindjárt nyelvével kiragad az életből, a természetesből és köznapiból. Általa élet és irodalom közt mélyül, szélesedik a szakadék.

Mozgatóerői kezdetben: nemzeti önérzet, mely még a maga legkülső jegyére, a nyelvre szorítkozván, azzal óhajt büszkélkedni, s szégyennek tartaná, hogy azon ne tudjon mindent kifejezni, holott az mindenre képes (így már Czittingernél is); növelték hatóerejét utóbb a II. József-féle germanizáló törekvések; mozgatója valódi szükséglet szorítása is, kivált a tudományos nyelvben, mely addig a latin egyeduralma miatt csakugyan nem tudott kifejlődni; a deákon nevelt stílérzék, műgond, melyet magyar próza és költői nyelv addig alig ismert: a „poétaság” újabkori megbecsülése a „tudomány” mellett. De mozgatója lett újabb szakaszában az a történelmietlen racionalizmus, mely mindent az észre bízott, s a nyelvben sem látott egyebet emberi csinálmánynál, s azt hitte, azt is egy csapásra átalakíthatja; a nyelvtudomány primitívsége szinte kezére járt; mint minden újítás, kicsinyelte és felületesen ismerte a múlt hagyatékát, újítási mohóságában kapva kapott a kész idegen mintákon. Végül, e második szakaszában mozgatója volt valami nem egészen tudatos ízlési hajlam az érzelgős, a fellengős iránt, minek efféle irreális nyelv kész inspirációul szolgált.

Amint a békés, mérsékelt újítást a merész, türelmetlen és erőszakos beavatkozás váltotta fel, megindult a tiltakozás s az ortológia megkezdte a hagyományhűség, de egyúttal a maradiság harcat is az újítás túlzásai ellen. Jellemző a korra, a nyelvi szempontú irodalmiság korára, hogy éppen a nyelv kérdésében vívta meg első irodalmi csatáit; látnivaló azonban, hogy a nyelv lobogója alatt még nem egészen tisztázott érdekek és hajlamok csatáznak, hogy a nyelv egyúttal szimbólum is, mely körül világnézetek, történeti erők és ízlési típusok súrlódnak össze.

E harc kérdéseket vetett fel, melyeket egyelőre megoldatlan hagyott.

Kiderült, hogy a nyelv nem egységes: vannak elavult elemei, de részei voltak azok is, tehát újból használatba vehetők; van a könyvekben régi írói nyelv, mely még folyvást hozzáférhető; van köznyelv, a műveltek nyelvszokása; van népi (tájnyelv). Milyen legyen hát az irodalmi nyelv? Melyikhez igazodják ezek közül? Eze-

ken kívül mennyiben igazodhasson idegen nyelvi mintákhoz, ha már az említettekkel nem éri be. (Voltaképp a nyelvnek, mint történetileg létezőnek a megújítandó, készülő nyelvhez való viszonya van itt kérdésbe téve.) – Magán a köznyelven belül pedig van: tudományos nyelv és költői nyelv: vannak, lehetnek-e azoknak külön követelményeik?

Eldöntendő lett: ki szabja meg az újítások határait: a grammatika-e, vagy az író maga, avagy a közönség (a „közszokás” ugyanis idecéloz). Itt meg tulajdonképpen az egyéniség, az írói szabadság kérdése van felvetve, jellemzőleg itt is csak a nyelvvel való bánás tekintetében: kötik-e őt a nyelvtan szabályai s a köznyelv, vagy nem?

S még egy kérdés maradt eldöntetlen: bárki legyen a bíró: mily szempont szerint ítél: a nyelvhelyesség-e az egyetlen döntő szempont: csak nyelvtana van-e a nyelvnek, avagy művészete is, és az ízlésnek is van-e beleszólása a helyesség mellett?

Csupa oly kérdés, melyekben megvitatással egyértelemre jutni lehetetlen. Ily kérdésekben a történelmi fejlődés dönt, jobbra vagy balra, de döntését nagy egyéniségek által érvényesíti. Ezúttal Kazinczy lett hivatva dönteni. Ő döntött, egyoldalúlag, túlzottan is, de érvényt szerzett bizonyos elveknek, miket később a visszahatás sem vonhatott többé kétségbe.

4. A nyelvi törekvések irodalmi kitisztulása Kazinczy Ferenc

A család a borsodi Kazinczból ered. – Ferenc szülei, Kazinczy József és Bossányi Zsuzsánna, Regmecen (Abaújban) laktak, de voltak birtokaik szétszórta onnan le Biharig. – Ferenc a bihari Érsemlyénben született (1759) mint szülei első gyermeke, a nagypapai házban, s ott élt 1767-ig. Akkor viszi haza apja, s 1768-ban Késmárcra küldik német szóra. Mint németül tudó magyar gyerek, nagy feltűnést kelt a sárospataki gimnáziumban, hol 1779-ig tanul, inkább maga ösztönéből, mint tanárai jóvoltából. Közben elveszti apját (1774) s nyolcadmagával jut árvaságra; anyja az apa

becsvágya értelmében igyekszik őt szerepeltetni, s Ferenc a következő évi vizsgára egy kis geográfiát út össze és ad ki, egy év múlva pedig Bessenyei *Podor és Kazimirja* fordítását. Még diák korában megfordul Bécsben, nagybátyjaival; ott Bessenyeinél tisztelegne, de nem találja otthon; visszatérve, az iskolai könyvtárnok Báróczi *Erkölcsei Meséit* mutatja meg neki, s ez egészen elragadja, majd meg Baróti Szabó Dávid verseit, mire disztichonokban üdvözli a költőt, s választ is nyer tőle (1777).

1779-ben joggyakorlatra egy kassai ügyvéd mellé kerül, 1781-ben Eperjesre. Ottani szerelme Steinmetz Ninon, egy özvegy katonaoorvosné leánya, azzal németül beszél, olvas, és német verset ír; 1782-ben Pesten jurátus a királyi táblánál; megismerkedik Ráday Gedeonnal s a pesti német színházat járja vele.

1783-ban hazamegy, tiszteleg Orczy Lőrinc abaúji főispánnál, állást kér tőle s 1784-ben megyei aljegyző lesz Kassán, 1786-tól 1791-ig pedig gr. Török Lajos kassai tankerületi főigazgató mellett tíz északkeleti vármegye s a Jász- és Kiskun-kerület elemi iskoláinak felügyelője. Ezek legboldogabb évei közé tartoznak; népszerűtlen feladatkörben ideális törekvésekkel forgolódik. Hazatérte után, 1784 elején, vette őt fel gr. Török Lajos, a miskolci szabadkőműves páholy nagymestere, a tagok közé, Orpheus néven. Kassán a Kácsándy és Radvánszky nővérekkel ismerkedett meg; különösen Kácsándy Zsuzsánna bűvölte el (később gr. Gyulai Ferencné), de addig habozott, míg valamennyi férjhez nem ment előle. Kassai évei alatt indult meg irodalmi tevékenysége is; megjelent Gessner- (1788), majd Hamlet-fordítása (1790), *Bácsmegyeyje* (1789). Bacsányival és Baróti Szabóval megindította a *Magyar Museumot* (mely 1788–1791-ig járt), de Bacsányi miatt már egy év múlva otthagya, s ahelyett az *Orpheust* indította meg (1790. januártól 1791. szeptemberig) Széphalmi Vince álnéven. – 1789-ben súlyos betegségen esett át. Közben Bécsbe is többször ellátogatott (1786, 1788, 1789, 1791).

1791-ben elveszti hivatalát, s állás nélkül marad otthon Regmecen. Részt vesz, haladó szellemben, az abaúji és bihari megyegyűléseken. 1793-ban Biharban járván Bessenyeivel találkozik. 1794. december 14-én a Martinovics-összeesküvésbeli „részessége” miatt elfogják, s csak 2387 napi fogság után, megőszülten szabadul ki 1801. június 28-án. Egy ideig Budán tartották,

vizsgálati fogságban, s 1795 májusában hirdették ki előtte a halálos ítéletet, de azután is börtönből börtönbe vitték: 1795. szeptember végén a Brünn melletti Spielberg és Obrovica börtönébe (s ott volt legrosszabb helyzete), 1799 nyarán Kufsteinba, 1800 nyarán Munkácsra. Kiszabadulása után is hatósági felügyelet alatt maradt. Sokan elfordultak tőle, családja részéről is sok bosszantásnak volt kitéve, mert „állástalan”, csak „ír”, s író barátaival még majd újból kompromittálhatja őket, meg fizetni is kell utólag a fogsága miatti költségeket. Ez volt az az időszaka életének, mikor – Kölcsény emlékbeszéde szerint – „előtte minden pályá a literátorin kívül bezáródék”. 1804 elején elvette gr. Török Sophie-t: ez is szálla volt a család szemében, mert Sophie nem vagyonos, katolikus leány. Az új pár Érsemlyénbe költözött. Ferenc végül megegyezett anyjával: birtokrészt kapott az Abaúj és Zemplén határán fekvő Kisbányácskán, azt Széphalomnak nevezte el s odaköltözött. Ott élt 1831. augusztus 23-án bekövetkezett haláláig.

Ez a széphalmi 25 év szenvedésben, munkában gazdag idő volt. Anyagi gondjai egyre súlyosbodtak; apósa halála (1810) után neje örökségeért pert kellett indítania, mi sok keserűséget szerzett neki; anyja halála (1812) után testvéreivel is a maga kárára osztzkodott, szétszórt darabokban kapva birtokörökségét. Adósságai miatt birtokaiból új-új részleteket adogatott el. Bányácskát is elzálogosította, végül könyvtárát adta el 2000 forintért a sárospataki Kollégiumnak (1806). Halála után özvegyére és hét gyermekére több mint 50 000 forint adósságot hagyott. (Gyermekei: Eugénia, Thalia, Emil, Antonin, Bálint, Iphigénia, Lajos. Ez utóbbi honvédtábornok lett: Aradon, 1849. október 25-én lövette főbe Haynau.) – Megyéje részéről többször nyert megbízatásokat; tagja volt (1804) a vihari népszámláló, a zempléni nemesi felkelést rendező (1809), a felkelés elesetteinek Győrről emléket állító bizottságnak (1810). Zemplén vármegye levéltára rendezésével bízta meg: 1820-tól fogva napi 10 garas fizetésért, gyalog járt be Széphalomról Sátoraljaújhelyre, a megyeházába. – Ha tehette, szívesen utazgatott. Bécsbe többször is (1803, 1808, 1815, 1822-ben); oda a képtárak vonzották, mint művészettörténeti kérdéseknek nálunk egyik legelső, nagy műveltségű szakértőjét; Pestre 1803-ban, az ottani írók, különösen Révai és Vitkovics kedvé-

ért, majd 1815-ben újból; Erdélybe 1816-ban. – 1828-tól fogva haláláig az akadémiai ügyek is lefoglalták, bár eredetileg az Akadémia gondolatától idegenkedett: az írói szabadságot féltette tőle. Tagja lett a Tudós Társaság alapszabályait készítő bizottságnak s annak tanácskozásaira 1828-ban Pestre jött; ekkor ismerkedett meg személyesen az ifjabb írói nemzedék jelesei: Kisfaludy Károly-, Vörösmarty-, Bajza- és Toldyval. 1830. november 17-én az Akadémia történettudományi osztályába fizetéses rendes taggá neveztetett ki; a titoknokságtól azonban, melyre pedig vágyott, elütötte Döbrentei. Jelen volt az 1831. február 14-i első nagygyűlésen, majd további gyűléseken is részt vett s kéziratokat vállalt bírálatra. Áprilisban Pannonhalmára látogatott el s onnan hazament. Ez lett utolsó útja. Augusztus 23-án meghalt, kolerában.

1832. szeptember 9-én Kölcsey mondott róla emlékbeszédet. 1836-ban kezdte meg művei kiadását az Akadémia, a tiszteletdíjjal özvegyén is segítve némileg. Születése századik évfordulóját országszerte megünnepelték; országos gyűjtésből 50 000 forint folyt be, ebből segélyezték leszármazottait, megvásárolták széphalmi birtokát, s dolgozószobája helyén felépítették mauzóleumát (1861).

Kazinczy, éppúgy, mint a Bessenyei óta fellépő írók legnagyobb része, a felvilágosodás híve: racionalista; de mellett esztéta is, egész az érzelmességig. Művészi tanultsága és fogékonysága a maga koráig páratlan, azon innen is ritka. Amit a tételes vallástól (mint deista) megtagadott: egész „religiosus” érzését és áhítatát a szép kultuszára viszi át. Magáról a „Világosság”-ról azt tartja, hogy azt csak kevesek képesek befogadni s csak a jók; chimaera volna megvilágosítani akarni a köznépet. De a felvilágosodottak „Ratio”-ja mellett neki egy másik törvénye is van – szintűgy csak keveseknek való: az ízlés, mely követelményként magába foglal mindent, ami erkölcsileg nemes, lelkileg poétai (érzelmileg művelt), formailag előkelő; mindent, mi a közönségestől megkülönböztet s annál fogva a kivételesség, a kiválasztottság, a „széplélek” büszke öntudatával tölthet el; oly öntudattal, mely az élet bajainak, szenvedéseinek, méltatlan bántalmaknak heroikus elviselésére, sőt ha kell, vértanúságra is képesít; mely lehetővé teszi, hogy a földön járva is a magunk magas, tiszta, földfeletti lelkivi-

lágában éljünk, s ott a nálunknál még jobb, vagy legalább hozzánk hasonló kevesekkel társalogjunk, közlekedjünk.

E fentlebegő lelkiség rányomja bélyegét a kiválasztott egyén egész viselkedésére, nemcsak eszméire; modora finom, lenyűgöző, nyájas urbanitas; nyelve (s a nyelv e korszak főtárgya): a választottaké: „hajlékony, rezgő, lágy beszéd”, választékos és tárgyszerű, szabatos és szép, mindig előkelő, csinos és kecses, de tárgyához simulva stílnemekben gazdagon kiképzett, sokszerű. Ez nem lehet a mindennap nyelve, még nincs is meg, most készítik maguk számára a kiválasztottak; rajta van hát, s ez kedvesen érinti az avatottat: az „újság bája”. Mintái vannak, de nem itthon, hanem a műveltebb nyugat költőiben, klasszikus stilisztáiban; azokat fordítsuk hát, jól megválogatva, a legjavát (mint ahogy múzeumok gipszmásolatokban terjesztik a remek eredetiek ismeretét s vele az ízlést), s azokat javítva tanuljunk nyelvművészetet: s ha ez beszédünkön megtetszik, az az avatottat „kedvesen emlékezteti az originálra”. Még ejtése sem az alatt nyüzsgő közönséges embereké: lágyabban, finomabban hangzik, „selypítve” szól. Nem a sokak nyelve, nem a ma nyelve, hanem a keveseké, s a jövőé: a „csínra [= kultúrára] jutandó” magyaré. Hatni fog azonban a példa és a könyvek által s idővel emelni fogja az általános színvonalat, magáét az élő nyelvét is. Ma azonban még csak a választottaké, s ha más nem érti, ne is értse: éppen a „hasonlatlanság” bizonyítja magasrendűségét. Afféle mintanyelv ez, mezőtől, szántóföldektől jól elkerített mintakertészeti írótelep, magas nyelvviskola. – Az a kiválasztottság azonban, melyről itt szó van, minden idegen műveltség-kultusza ellenére is magyar kiválasztottság; patriotizmus ösztönzi arra, hogy nemzete számára is kultúrát telepítsen, honosítson a nyelv számára és segítségével.

Patriotizmusból tehát: de egy élite-kisebbség kozmopolita szépségkultusza; a mának még nem való, de jövőt előlegező, még messzi palotákat délibábként a levegőben föltetszető műveltség-arisztokratizmus, melynek szemében a közönség keveset számít, sőt amely közönség nélkül is megél, mert lenézi a sokaságot, a hozzá még föl nem emelkedettet: ez Kazinczy műveltség-konceptiója, s egyoldalúan az íróművészre korlátozott irodalomfogalma.

E különecnek, paradoxnak tetsző műveltségeszmeny magyarázza Kazinczy álláspontját a nyelvújítás kérdésében. Az addig kü-

lönféle, egyoldalú ösztönzésekből folyó mozgalmat egy egységes műveltségrendszer egészébe illeszti bele, s egy nagy egyéniség magas idealizmusával, mintegy sugalmazó hittel hatja át. Ezzel saját, személyes ügyévé, életfeladatává teszi meg. A fordításirodalom általa nyer nemzeti irodalmi jelentőséget, az „irreális nyelv” ízlése komoly, nevelő értéket. Gyakorlatában azonban van fejlődés, s azt kell az úgynevezett nyelvújítási harc történetével kapcsolatban most már megismernünk.

*

Fogsága előtt inkább egy igen művelt ortológus benyomását teszi ránk, ki fő gondját a stílusra fordítja – mintsem újítóét. A szógyártásnak nem volt barátja, *Szigvárt* túlzásait elítélte (*Magyar Museum*, 1788., I.). Fordításaiban (Gessner, Hamlet, Herder *Paramythion*-jai, Wieland *Sokratese*, Goethe *Stellája*, Veit Weber *Vak Lantosa*: 1788–1794 közt) szófaragástól, szabálytalan szóképzéstől, elvonástól óvakodik. Szókészletében a meglevőt aknázza ki: régít, népit, újat; de a stílussal törekszik hatni, színesen meglepően szólni. Nem is purista: a forgalomban levő idegen szókat meghagyja. De szókészletében stílnemek szerint válogat; így például az idegen szavakat a regény társalgási nyelvében tartja helyénvalónak (*Bácsmegyey*). Ellenben összetételben, kifejezésekben, szólásokban, kapcsolatokban szívesen követ idegen mintát. Úgyhogy egészben véve Báróczi öntudatos folytatójának látszik. A fogsága alatt megismert német nyelvviták (Klopstock, Adelung és Wieland közt) és esztétikus nyelvfilozófusok (főképp Jenisch 1796) hatása alatt mindinkább megérlelődik benne az írói szabadság gondolata s elsőbbsége a grammatikák felett: merészségre hajlandóbbá válik. Majd a *Debreceni Grammatika*, s általában a grammatikus ortológia ellenkező túlzásaival megismerkedvén, neológus eltökéltségében megerősödik, kivált mikor a debreceni ortológus körrel az „Árkádia-pör” kapcsán más oldalról is összeütközésbe kerül (1805). Levelezésében már látni, mint tisztázódnak újabb elvei. Szükségét érzi, hogy most már ő lépjen fel támadó félként az ortológusok ellen. Ez a hadjára-

ta 1808-tól 1819-ig megjelent műveiben, kiadványaiban és cikkeiben folyik le.

A *Magyar régiségek és ritkaságokban* (1808) Sylvester nyelvtanához fűzött megjegyzéseiben a *Debreceni Grammatikát* támadja. Ugyanekkor már leveleiben is folyvást terjeszti nézeteit, cáfolja az ellenkező felfogást, s küldözgeti sebző epigrammait. 1811. februárra megjelenteti a *Tövisek és virágokat* (újra: RMK. XX.), melynek vagy kilenc darabja foglalkozik egyenest a nyelv kérdésével. Ugyancsak 1811 júniusában teszi közzé Vitkovicshoz írt epigrammáját (Horatius „Ibam forte via sacra” kezdetű szatírája mintájára). Ebben az ortológus maradiságot képviselő Hőgyészi Hőgyész Máté mátészalkai nemes alakja a szatmári lokális írókban keltett nagy felháborodást; megyéjük kicsúfolását látták benne, s egy névtelen író (Mándy Imre?) hexameteres választ írt reá még azon évben (újra: Kaz. Lev., X. 545. l.). – Ez időben már a dunántúliakat is magára haragította Himfy-bírálatával (*Annalen der Lit.*, 1809., Bécs; magyarul: Erd. Múz., 1814., 72. l.), s a Tövisekben közzétett epigrammájával.

1813-ban Dayka, 1814-ben Báróczi munkáit adta ki, abban a költő, ebben a prózaíró mintaképét akarva bemutatni; annak bevezetésében Dayka –, ennek függelékében Báróczi életrajzát írta meg, mindkettőben kitérve a nyelv vitatott kérdéseire is. Az elsőben solocizmusait és xenologizmusait védi, s azok felett az ízlést teszi meg bírónak, görög, német példákra, Zrínyire és Gyöngyösi-re is hivatkozva igazolásául; kifejti, hogy szabad eltávozni a köznép szokásától, idegent követni, szókat rövidíteni, változtatni, új kapcsolatba állítani, sőt teremteni is. „Báróczi életében” ugyanez elveket újból hangoztatja, különösen „fertelmes hosszúságú” szavaink kurtításának a szabadságát, s a maga tehetségében és tudásában bízó író jogát.

Az eddigiekben felfogását ismertette meg. *Kazinczy Ferenc Munkái. Szépliteratura* címen (1814–1816) kilenc kötetben kiadta fordításait, hogy írói gyakorlatát is bemutassa. (Marmontel, Sterne, Goethe, Osszián, Wieland, Lessing stb. – a fogsága előttiekén kívül). Nyilvánvaló, hogy elsősorban a stílnemek megkülönböztetésére akart gyakorlati példát nyújtani.

Az ellentábor, némi apró tiltakozások s egy aljas modorú gúnyirat (Láczai Szabó József? 1812. RMK. X. függelékében) után,

1813 végén süti el a nagyágyút, a *Mondolatot* (újra: RMK. X.). E paródia törzse Szentgyörgyi József debreceni orvostól származik; ő jó barátja volt Kazinczynak, sokat évdött vele újításai miatt (1804-ben tréfából levelet is írt már neki parodisztikus modorban: Lev., III., 167. l.). A *Debreceni Grammatika* körében, mint láttuk, kedvvel üzték az effélét; ő is (talán már 1807-ben) abból a körből kapott biztatást; paródiája (nem Kazinczy ellen!) tetszett, másolgatták, terjesztették; egy változata eljutott Somogyi Gedeon veszprémi esküdt kezébe is; az címképpel, címlappal, ajánlással, ajánlólevéllel, vezérszóval szerelte fel és cifrázta körül, s az eredetihez csatolt kis szótárt jelentékenyen kibővítette, és Szentgyörgyi tudta nélkül kiadta.

Szentgyörgyi főképp a Wándza- és Barczafalvi-féle túlzásokat figurázta ki, Somogyi az ismert címképpel, címlappal, ajánlással és idézetekkel Kazinczyt. – A Szentgyörgyi-féle mű tulajdonképpen beszéd, oratio (Barczafalvi Szabó Dávid szavával „mondolat”), s az egyházi beszédek szokásos váza, taglalása szerint készült: (tétel: a nyelv kiművelése szükséges; fohász; 1. mennyire szükséges a nyelvművelés, 2. lehetősége, 3. módjai; – záradék). Létrejöttére hathatott az is, hogy a Kulcsár-féle pályatételre 1806-ban jelentek meg a feleletek; s a *Mondolat* három tétele hasonlított a pályakérdésekhez. A szótárra pedig a *Szigvárhoz* és *Bácsmegyeyhez* csatolt jegyzékek adhatták az ötletet.

Szemere Pál és Kölcsey már 1814 nyarán, Pécelen hozzáfogtak a „*Felelet*” megírásához, s 1815 júliusára kiadták. Nagy részét Szemere írta. Ő a legszerencsésebb szóalkotók egyike volt; az ő szavai például: eszély, dalnok, divat, erély, eszmény, irodalom (1839-ből!), jellem, kegyed, regény, színész, ünnepély, ellenőr. Szótárszerűleg gyűjtötte és nyilvántartotta az új szavakat; nemcsak csinált, hanem „megálmodott” is új szót, s azután teremtett hozzá jelentést. (L. Kazinczyhoz 1812. június 15-én írt levelét!). A „*Felelet*”-ben Kölcseyé (Tolnai szerint) a *Bevezetés* (K. betűvel aláírva), Bohógyi Gedeon nekrológja, Zafyr Cenci levele, a Debreceni Grammatikus levele, Hőgyészi verse. (Angyal Dávid szerint másképp!) Mind az a harag, mit e Felelet ortológusok és irodalmon kívül állók körében támasztott, a Kazinczy fejére szállt, pedig neki semmi része sem volt benne. Somogyi *Válasza*, 1819-i *Értekezésében*, már elkésve s hatástalanul jelent meg; a *Tudomá-*

nyos Gyűjtemény pedig Kazinczy javára ismertette a *Feleletet* (1817. VI.). A *Mondolat* ma olvashatatlan, ízetlen: az újítást is műveletlenül utánozza. Viszont a *Felelet* ma is mulatságos olvasmány: művelt érzékkel paródiázza a műveletlent, s nemcsak az ortológusok, hanem a neológusok félszégéseit, ízléstelenségeit is kigúnyolja. Kölcsey azonban, ki a *Felelet* írása idején Kazinczyn, Szemerén és Helmecczyn kívül még csak magát tartotta a „nemrettenő neologismus” pártján állónak, Lasztócról 1817-ben Kazinczyhoz írt három utolsó levelében tudvalevőleg már bíráló ellenvetéseket tett annak nyelvújítására, s e levelei sok tekintetben szakítást jelentettek is a széphalmi mester nyelvújítási dogmáival. Szemere ekkor már szintén egyetértett vele.

A nyelvharc iránti érdeklődést a *Mondolat* és *Felelet* tette igazán általánossá, Kazinczy „*Munkái*”-nak a megjelenése pedig pozitív hozzászólásokra adott alkalmat. A *Felelet* újból felingerelte Kazinczy ellenfeleit, s voltak azok közt olyanok, kik Abaúj vármegyét rá akarták bírni, hogy tiltsa el az írástól Kazinczyt. Ő maga leveleiben érdeklődött a hatás felől, kérte barátai, sőt ellenfelei véleményét is. Barátai közül sokan (Szemerén, Kölcseyen kívül Vitkovics, Horvát István, Szentmiklóssy) tüzzel-vassal mellette vannak, biztatják, újabb adatokkal kedveskednek neki, Kis János és Szentgyörgyi azonban mérsékelik hevét. Gyarmati Sámuel és Teleki László egész értekezéssel felérő, aggodalmaikat is hangoztató levélben válaszolnak érdeklődésére; az utóbbiét megvitatásra is érdemesíti (tervezett Messias-kiadásához írt *Jelentésében*, 1816., Lev., XIII. 376. l.). „Debrecen” véleménye, úgy látszik, nemigen érdekelte, s Debrecen hallgatott is. De a dohogó, s egymás közt ellene szinte szövetségbe lépő dunántúliak (Kisfaludy Sándor, P. Takács József, Pápay és Verseghy) közül Horvát Endre véleményére kíváncsi volt, s Takács közvetítésével meg is kapta Horvát Endrének azt az értekezésszerű levelét, melyet az 1815-ben Takácshoz intézett. Horvát gyökeresen ellenkező elveket vallott: idegen segítség nélkül, önerejéből műveljük nyelvünket; a nyelvharcot ő kerülni akarja, mert pártoskodást lát benne. Kazinczyt a dunántúliak e legkomolyabb megnyilatkozása nem bántotta, Horvátot méltó ellenfélnek nézte, s ezt ki is fejezte hozzá intézett levelében (XIV. 222. l.), de amaz nem folytatta a vitát.

Mindezek Kazinczy irodalmi levelezésében, s az ő kezdeményezésére zajlottak le. De a könyv piacon is jelentek meg a harcot tápláló nyomtatványok. Éspedig többé-kevésbé kritikai állásfoglalások: Zsombori József gyulafehérvári tanár *Észrevételei az Erdélyi Muzeumban* (1815., III. füzet), kinek egyébként józan okfejtését Kazinczy azért nem tudta figyelemre méltatni, mert az tudós társasággal akarná az írók nyelvművelését megszabályoztatni; Beregszászi Nagy Pál *Dissertatio Philologica*ja a szóképzésről (1815), ki az íróktól hangoztatott „analógián” s az „usus et consuetudo”-n kívül az „etymologia” megkérdésztését is követeli s szóképzési szabályaiban folyvást utal a helytelenül képzett új szavakra; végül Sipos József szentesi tanárnak név nélkül kiadott *Ó és új magyarja* (1816), ki mintegy egyeztető szerepet vállal a két fél, ó és új között, megmutatandó, mint kelljen a nyelv rontása nélkül az ó magyarságot az újjal egyesíteni. – Neológus részről a Felelet óta csak Helmezy *Értekezése* jelent meg (Berzsenyi-kiadásához írt bevezetésként, 1816), mely voltaképp a neológia addig napvilágra került érveinek és elveinek a rendszerezése, s különösen azáltal tett jó szolgálatot, hogy az újítás folytonos voltának igazolására a régi irodalomból is sok példát idéz, mi a mérsékeltebb ortológusokra is meggyőzően hatott.

1817-ben megindult a *Tudományos Gyűjtemény*, innen fogva 1841-ig fő-főorgánuma a nemzeti tudományos törekvéseknek, s első három évfolyamában lezajlott a nyelvújítási harcnak még hátralevő szakasza. I. évfolyamában jelent meg, mint mondtuk, a *Felelet* barátságos ismertetése, azonkívül Thaisz Andrásnak Kazinczy-párti értekezése a *Neologismusokról* (1817., XII.); a másodikban P. Sz. A. (= Szentmiklóssy Alajos)-nak Kazinczy néhány új szavával foglalkozó s a kibékülést ajánló cikke és Szemere Pálnak a stílnemek sokféleségéről egészen Kazinczy szellemében írt fejtegetése (*Tárgy és nyelv a költészetben*, 1818., IV.). – De a *Tudományos Gyűjtemény* helyt adott az ellenkező nézeteknek is; 1818-i évfolyamában két Kazinczy-ellenes bírálatot is kiadott; éspedig egy N. jegyű, mindenestre dunántúli szerzőtől Kazinczy fordításainak a bírálatát (1818. IV.), mely elismeri a nyelvbővítés szükségét, de a Kazinczyét túlzottnak minősíti, s kifogásolja, hogy mikor a szépet teszi meg az író egyetlen törvényévé, diktátori hatalmat igényel magának; a másik bírálat (*A recensiókról*,

1818., VI.) a dunántúliak tulajdonképpeni megsértődöttségéből fakad; ők nem szenvedhetik a bírálatot, azt az adott helyzetben hazafias törekvések elgáncsolójának tartották, s kivált a Himfy-bírálat óta nehezteltek; e cikk szerzője – Füredi Vida álnéven – maga Kisfaludy Sándor (ezt még a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztősege sem tudta, Kazinczy sem; de megvan eredeti fogalmazványa; 1. Akad. Ért., 1907., 81. l.; ItK., 1911., 385. l. Visszota Gyulától): ő a neológia „egész tendenciája” ellen szól, mely nemcsak a nyelvbővítésben, hanem a bírálatban is az egyéni ízlést teszi meg korlátlan úrrá.

Ezekre a bírálatokra, s a *Mondolat* óta a nyilvánosság előtt elhangzott ellenvéleményekre most már Kazinczy is a *Tudományos Gyűjteményben* felel.

Zsombori *Észrevételeire* nem reagál. Beregszászinak és Siposnak együttesen felel a *Tudományos Gyűjtemény* 1817-i utolsó füzetében; N-nek *Antikritika* címen az 1819. áprilisi, Füredi Vidának pedig novemberi füzetében *Orthologus és Neologus nálunk és más nemzeteknél* címen (ez újra kiadva a Stampfel-féle segédkönyvek 14. füzetében, 1904). Soha élesebben, kihívóbban nem fogalmazta meg a maga elveit, mint e válasziratok elsejében: fő törvénye a Szép, akár engedi a grammatika meg a szokás, akár nem; sőt az lesz, amit az író parancsol, s az ő parancsából az is usussá lesz, ami sohasem volt az; a „pórseregbe” utalja mindazt, ki a „fentebb írást”, a „különözést” nem érzi. Mindamellett már itt megüti a békülékenység hangját, mikor azt mondja, hogy az újítás mértékére nézve alighanem középütt lesz az igazság, s arról az idő fog döntené. – Második cikke, az *Antikritika*, tovább megy az engedékenységre; azt kifogásolja, hogy nem gyakorlatát, hanem elméletét támadják; hogy az író jót, szépet, hasznost parancsol; a mérték viszonylagos, de van egyetlen tilalomfája: a nyelv géniusza: azt nem szabad sértenie. Igaz, hogy ő e fogalomba beleérti mindazt, ami az ő nyelvújításának a „génusza”, de a szó maga közeledést jelent az ortológusok kedvenc jelszavához: a „nyelv természete”-hez.

Utolsó cikke (*Orthologus és Neologus*) az ő neológiaelméletének legérettebb megfogalmazása s a magyar értekezésirodalom első valódi remeke. Neológia és ortológia közt ebben ő maga igyekszik eleve végrehajtani azt az összeegyeztetést, amelyet az

idő ily vitákban előbb-utóbb maga hajt végre. Igaz, hogy közben az idő is eljárt, s most már tények világánál és tapasztalatok bölcsességével szólhatott ő is. Az elméletről bölcsen az irodalmi gyakorlatra helyezi át a súlyt, mikor egy jól kigondolt mondatban mindkét fél nyelvmuvelési törvénykönyvét mintegy egy táblára írja át: „Hadd játsszák játékokat... a törvény, szokás, analógia, euphonia, ízlés, régiség, újság, magyarság, idegenség, hideg józan-ság s poétai szállongás”. S ezt a felfogását érti, mikor a „neológia újabb iskoláját” emlegeti (leveleiben „synkretizmus”-nak mondja): őszintén és kellő joggal a magáét tartván annak, a neológia félszeg túlzásaival szemben.

Jellemzi külön-külön a neológust és az ortológust, s végül a neológia újabb iskoláját; amott ellenkezéseiket világítja meg részletesen (szépségideálja; ízléstörvénye; merés a bővítésben, változtatásban; sokszínűség; – másfelől: szokás, grammatika; merés tilalma; csak érthetőség; egység). A neológusról mondtak közt jellemző a fogsága előtti elveivel szemben, hogy a purizmust is jogosultnak tartja bizonyos fokig: idegen szót csak akkor tűr meg, ha addig ismeretlen tárggyal, fogalommal együtt kerül hozzánk; egyébként idegen szó helyére, ha nincs, alkothatunk új magyart, mert az idegen szó tarkítja a stílust, s nemzeti büszkeségünket is igazságtalanul alázza. Tehát a purizmusban is a stílus érdeke vezérli.

Ami aztán az egész tanulmány végeredményét illeti, az ő „synkretizmusá”-ban mindenesetre van valami paradox, de ily összeegyeztetéseknek az alig elkerülhető jellemük, másfelől Kazinczy egész idealizmusában mindig volt valami paradox – (patriotizmusból legyenek idegen szépségeink; ne írjunk originálokat; kultúrát telepítsünk, de csak keveseknek stb.) mint minden olyan érzelmes idealizmusban, melyhez túl éles elme teremt elméletet; a paradoxban kedvét is lelte, mint mély, nehezen érthető, nem közönséges megkülönböztető gondolkodási képletben. Így e lát-szólagos megalkuvásban is kielégítette hiúságát ez a paradox fenntartás: „Jól és szépen” – tehát az új iskola szerint – „az ír, aki tüzes orthologus és tüzes neologus egyszersmind, s egységességben és ellenkezésben van önmagával”.

Annál világosabb aztán megkülönböztetése két stílnem közt; egyik a „fentebb neme”, a stílusnak (nyilván a kevesekhez, kivált-

képp műveltekhez szóló meg a költői irodalomé), másik az, amely „mindenhez szól”; az elsőben csekély megszorítással biztosítja az író szabadságát, a másodikban a közönség javallásától teszi függővé. A fentebb nemben szabad az írónak „mindaz, amit a minden nyelvek ideálja megkíván, a magyar nyelv természete (örök szokása s törvénye) világosan nem tilt, a régi és újabb klasszikusok által nevelt ízlés még javasol is, s a szükség múlhatatlanul parancsol”. Viszont az említett, másik – mondhatnók: népszerű – nemben „az szabad, amit minden olvasó javalhat”. Világos, hogy a saját álláspontja ebben is érvényesül, hisz ő nem mindenhez szól, a fentebb stíl az övé. Bizonyos azonban az is, hogy e megkülönböztetés az irodalmi nyelv és stílus mindenkori rétegeződését kodifikálja a végbement nyelvújítás korszerű szempontjából. A régi irodalomban a latin volt a fentebb műveltség nyelve, s a vulgáris, a nemzeti nyelv az alsóbb rétegé. A nyelvújítással eléretett az, hogy – a latin leszorítottván – immár magán a magyar nyelven belül lehetővé vált ez a szükséges stílrétegeződés. (Párhuzamba állítható ez azzal a stilisztikai felemelésével a latin nyelvnek, melyet a középkori latinon a humanizmus hajtott végre. A Kazinczyé a nemzeti nyelv humanisztikája.) Majd pedig később, mikor a nyelvújítás már az élet nyelvét is egészen meghódította, a „népies” stílus kiképzésével teremtettek meg egy alsóbb, népszerűbb és naivabb változatot.

Kazinczy értekezésének megnyugtató hatása lett, vele a harc tulajdonképpen befejeztetett. Dunántúli részről is hozzájárultak az ellentétek enyhítéséhez: az 1818-i helikoni ünnepen már neki is ültettek fát, mire ő a következő év elején megírta költői levelét Festetics Györgyhoz, mégpedig páros rímű tizenkettősökben, ami neki nagyon nehezére esett, de a dunántúliak körében valóságos megértés jeleként hatott. A harc sokszor volt szenvedélyes és igazságtalan, s az nemcsak a pártharcok természetéből folyt. Egyik oka az irodalmi élet fejletlensége volt: valóságos központnak, írók személyes, állandó érintkezésének s folyóiratnak hiánya. Ez a Kazinczy-kor jelleme. Központ ő, de a maga akaratából, egyénisége erejéből; írókkal ő maga is csak levél útján érintkezik állandóan; a többiek csak helyi véletlenek folytán egymással; folyóirat egy ideig csak Erdélyben jelenik meg (*Erdélyi Múzeum*, 1814–1818); ennélfogva a megvitatás levelezés útján folyik, ami

az egymást nem vagy rosszul ismerők számára a pletykának, ferdítésnek is nagy teret juttat; az együttlakók (Debrecen, szatmáriak, Dunántúl) összedugják a fejüket, s egymással mintegy érdekközösségben válnak a távollevő nagy egyéniség ellenfeleivé; minthogy az elveket csak az képviseli bátran és teóriai nyilvánvalósággal, minden újtói félszegséget az ő nyakába varrnak, s őt támadják meg. Ily körökből kerülnek ki, az ellenségeskedés eme zugtermészetét világosan feltüntetve, a különféle sértő paródiák, s ezek kerülnek nyomtatásban is a világ elé. Mihelyt a nyelv és tudomány vitás kérdései egy központi folyóiratban (a *Tudományos Gyűjteményben*) orgánumot nyertek, mely pártatlanul helyt adott mindkét félnek s oly módonra kötelezte őket, minő a nyilvánosság előtt illik, meglett egymás megértésének a lehetősége. Irodalmi újonc-rakoncátlanság és tájékozatlan szétszórtság helyére az irodalmi élet új szervezkedése lépett, s ez a Kazinczyt felváltólag irodalmi központtá alakulni kezdő Pestnek első nagy sikere. De odáig Kazinczy tartotta az elvet, s Pestnek, a fejledező irodalmi központnak ajándékozta oda a maga nehéz pályájának győzelmi lobogóját.

Az irodalmi élet e lassú átszerveződésével párhuzamos az irodalom fogalmának lassú átalakulása, régi „tudomány” mivoltából s tudomány-babonájából kibontakozása; elválása a tudománytól, felszabadulása a hozzá legközelebb álló, s őt kormányozni akaró tudomány, a grammatika nyúge alól. Ezt jelentette az „írói szabadság” vitatása. Mikor a haladó idővel kiderült, hogy nincs is már szépíró, aki ne lenne neológus: írónak, költőnek nem lett nehéz a lényegre nézve egymást megérteniök. Köztük nem is a nyelvkérdés volt az igazi ütközőpont, hanem éppen a másik fél részéről megsértettnek hitt „írói szabadság”, a saját egyéniség joga. Mihelyt ezt Kazinczy kellőképp megmagyarázta: megtörténhetett a két „egyénség”: ő és Kisfaludy Sándor kibékülése.

Az irodalmi élet szervezkedési válsága; az irodalomfogalom átalakulásának válsága; az író-, a költőegyénség szabadságharca: mindez – szinte az egész XIX. század! – a neológia lobogója alatt, s azzal együtt tisztult ki új megoldások irányában. Kazinczy a kor vitatott kérdéseire megadta a maga feleletét: a nyelv egy, de a stílus sok; szabad intézője az írói egyéniség; kánon az ízlés. A nyelvi törekvések irodalmi szempontú tisztázása, mi Kazinczy nevéhez

fűződik, egy egészen újszerű, modern irodalmiság kiforrását segítette elő: a vallás és eruditio jegyében álló régi irodalmiság helyére most állhatott már oda igazán a modern szépirodalom.

A nyelvújítás elvi győzelme hát a húszas évekre biztosítva volt. Hátra volt beteljesedése irodalmi gyakorlatban és életben. Az elkövetkezendő valóságot elméleti fejtegetésben igen bölcsen előlegezte Teleki József (László fia, az Akadémia leendő első elnöke) a Marcibányi-bizottság pályakérdésére írt feleletében (*A magyar nyelvnek tökéletesítése*, 1821); összefoglalja a nyelv új eredményeit, kellő mértéktartással, s kimondja a valót: az író csak javasol, s a jövőendő szokás ítél.

A húszas évek zsebkönyveinek (*Hébe, Aurora*), immár nem fordító, hanem eredeti költői, majd a modern regényirodalom (Jósika); a politikai- és hírlapirodalomban Széchenyi – (az ő szavai: ön, ildom, Budapest) –, a tudományban a mindenestől neológ Akadémia, annak is kivált szak- és műszótárai (1834-től fogva), német–magyar és magyar–német zsebszótára (1835, 1838), s a harmincas-negyvenes években felburjánzó szótárirodalom: nemcsak megrögzítik, hanem tovább is fejlesztik az eddigi eredményeket.

Nem szűnnek meg a csatározások sem; van még ortológia, de hatástalan (mint Bacsányi támadása, vagy a P. Thewrewk Józseféi); Döbrentei csak elvben visszakozik a neológiától, mert Kazinczytól is elhidegült, valójában újító marad, Széchenyinek egyik nyelvi tanácsadója; (az ő szavai: élc, történelem s Buda magyar határnevei). Annál több a túlzó neológia, mintha csak most szabadult volna fel igazán. Helmeczi, kivált mint a *Jelenkornak* (1832-től fogva) szerkesztője vígan metszegette a szavakat (hírlap, zene: az ő szavai) s Széchenyit is kiszolgálta új szavakkal; Schedel a *Haramiák* fordításával (1824) még tán Wándzát is fölülmúlta s a nagy visszahatástól gondolkodóba esve változtatta meg nevét Toldyra, de e néven Kazinczy egyik leghívebb híve, stílusának egyik legügyesebb utánzója maradt, s az akadémiai szótárak szerkesztésében részt vevén, túlzásoknak is terjesztője lett; Vajda Péter természetrajzi, nyelvtani könyveiben túltesz Diószegeiken, szépirodalmi munkáiban is különös, egyéni újításokkal él (dalbáj, zat; hónapnevei: télelő, télhó, télutó: még élnek). Mindet felülmúlta Bugát Pál (*Természettudományi Szóhalmaz*, 1843), s

az Akadémiában bemutatott, de ki nem adott *Szócsintanával* (1857) voltaképpeni kihívója lett annak az ellenhatásnak, melyet új-ortológia néven, mint Szarvas Gábor és a *Nyelvőr* hadjáratát ismerünk.

De sem a neológia említett túlzásai, sem az új-ortológia túlzásai nem kompromittálhatták többé Kazinczy művét s ki nem irtották valódi, szükséges eredményeit.

*

Írói gyakorlatában főképp fordításaival valósította meg stílreformját, s azokkal terjesztette. Hatása nagy volt, de nagyobb lett volna, ha nem simítgatja őket folyvást, hanem idejében kiadta volna. *Sallustiusán* annyit csiszolgatott, hogy megjelenését már meg sem érte. A húszas években már lejárt a fordítás-irodalom kora. Ezt magán tapasztalhatta, mikor Pyrker János László egri érseknek német eposzát magyar prózára fordítva kiadta (*A szent hajdan gyöngyei*, 1830) s erre Toldy (G. jegy alatt) a *Kritikai Lapok*ban megtámadta.

Kazinczy jelentősége azonban nincs kimerítve a magában véve is nagy horderejű stílreformmal, mi kétségtől az ő legpozitívabb műve. E korban a nyelv lévén az irodalmi érdek központja, a nyelvi kérdés természetszerűleg telítve volt irodalmi vonatkozással. Kazinczy neológiája nemcsak a nyelv-, hanem műveltségi- és irodalomneológia is volt, s eredeti munkái nagy része e neológ irodalomfogalom szolgálatára íratott. *Széptudományi neológiá-*nak mondhatók a nyelvi mellett. Ebbeli munkássága nemcsak az irodalom addigi fogalmát alakította át („szépirodalom”-má), hanem magát az irodalomtudományt is, elannyira, hogy a modern magyar irodalomtudomány megalapítóját őbenne kell látnunk (nem pedig a különben nagy érdemű Toldyban). A Czwittinger nyomában felsorakozó tudóslexikonok után Pápay Sámuel (és az egyetemen Révai) honosította meg a „nemzeti irodalomtörténet” új típusát, mely magát a tulajdonképpeni irodalomtörténetet a nemzeti nyelvről szóló tudományok (a nyelv története, nyelvtana, stilisztikai jelleme) sorozatába illeszti bele, nem külön szaktudományként, hanem azokkal együtt valamely teljesebb nyelvtudo-

mány részeként. E primitív formájában a „nemzeti irodalomtörténet” alig egyéb, mint a magyarul írt művek lajstromozása, vagyis csak konstatálása magyar nyelvűségüknek, anélkül, hogy „nyelvi studium”-jellegéből bensőbb következményeket vonna le a maga számára. Kazinczy az, ki minden elődjénél világosabban érezte és tudta, hogy irodalom és irodalomtudomány nyelvi problémákkal vannak bensőleg átitatva, s hogy ennél fogva az „irodalmi nyelv” nagy kérdése nem a nyelv-, hanem az irodalomtudomány hatáskörébe tartozik. Ő hát mind a jelen, mind a múlt irodalma iránti érdeklődésében s vizsgálódásaiban érvényesítette ezt a szempontot: ki hogyan tud és tudott bánni irodalmi használatban a nyelvvel, ki milyen művésze volt a stílnak, a kifejezésnek: vagyis már az írói egyéniség érdekelte, amint az a nyelven jellemzetesen megnyilatkozik.

Nem írt ugyan irodalomtörténetet, de *Tübingai pályaműve* (1808) a Pápay-féle szaktudomány-típussal rokon, s középső része irodalomtörténeti vázlat (az *Erdélyi Muzeumban* megjelent 1814-ben); már abban is, de még inkább a hozzácsatolt mutatványok (ízeltők) szakaszában megmutatkozik említett érdeklődése. Levelezése, bírálatai, értekezései, írókról és más kiválóságokról nyújtott élet- és jellemrajzai, valamint önéletrajza (*Pályám emlékezete*, Tud. Gyűjt., 1828.; fogságáig viszi. Külön: *Fogságom naplója*), úti levelei (*Erdélyi levelek*), de epigrammái és episztolái is tele vannak a jellemzetes iránti érzelme bizonyítékaival, az egyénítő, érzékeltető művészet példányaival. Méltán láthatjuk hát benne nemcsak a modern literátort, hanem a modern irodalomtudóst is, ki még a nyelvi szempontú irodalmiság korában az esztétikailag és egyénileg jellemzetest teszi vizsgálat tárgyává, a nyelv művészet szempontjából fejlődéstörténeti szemléletre tanít, s a történetben végre megadja az egyéniségnek a maga részét. Ő nálunk az első, ki az irodalomtörténet számára igazi irodalmi rendszerező elvet és szempontokat jelölt ki.

Prózai műfajai csaknem kivétel nélkül az irodalomtudomány műfajai (irodalmi levelezés, értekezés, önéletrajz, írói arckép, jellemzés, bírálat): ezekben képezte ki szaktudományi terminológiánkat, értékeléseink, jellemzéseink szó- és formakincsét. Ezt örökölte tőle Toldy, ezt Bajza is. S ez a műnyelv nem a régi vaskalapos, nehézkes, dísztelen tudományosságé: előkelő, könnyed,

hajlékony, szellemes, kész, finom művészet maga is. A németesnek tudott Kazinczy ebben egyáltalán nem német típusú; sőt a franciásan csinos értekező prózának oly mintáját képezte ki, melyet utóbb csak a filológus félszázad német szárazsága s az újortológia nehézkessége hagyott cserben. Bízvást járhatunk hozzá iskolába ma is. A modern magyar irodalomtudománynak eszmékben, szellemben, formában egyik ősforrása ő – Erdélyi levelei (mutatványok belőle: Tud. Gyűjt., 1817.; megjelent 1837-ben *Kazinczy Ferenc utazásai* címen) gyakorlati szempontból is nagy jelentőségűek: első írója ő az anyaországnak, ki a megoszlás századai alatt annyira elkülönült Erdély íróival és jeleseivel öntudatosan, a nemzeti irodalom egységének tudatával, tervszerűen érintkezésbe lép, s leveleivel földieit számára oly élénken lefesti „a nemismert országot”. („Magyarország nem ismeri Erdélyt”: ez az első szava!). – Levelei (22 kötet!) az irodalmi eszmélkedés kincseshányái, nemcsak korszak-okmányok, hanem tárgyilag – mint irodalomról való gondolkodás – is örökké tanulságosak; olvasmányuk összehasonlíthatatlanul érdekesek, s bár az utókornak szánva is íratlak, közvetlenek, Kazinczy kedves és nagy egyéniségének hű lenyomatai. – Bírálati nagy része is e levelekben van; magyar folyóirat híján a bécsi *Annalen der Literatur*ban bírálta Verseghyt és Himfyt (1809), Kisfaludy Sándor regéit (1810), élete végén a *Felső Magyar Országi Minervába* írt bírálatokat, s vívta Kölcsyvel az úgynevezett Iliász-pórt. Mesebeszéd, hogy ő mindenkit örömmel fogadott a pályán és csak dicsérni tudott. Éppen a legnagyobbakról mondta meg bátran a maga ítéletét, s hogy a nyelvi vitákban tömegekkel szemben is tudott akár kihívó is lenni, láttuk. Elfogultságai bizannyal voltak: azt dicsérte ugyanis, ami tetszett neki (Dayka, Kis János); de felismerte a nagyot (Bercsenyi) s a modora miatt neki nem kifogástalanban is a lángelmei eredetiséget (Csokonai). Mikor még a németek sem mind látták világosan Goethe fölényes klasszicitását, ő látta s hódolt nagysága előtt, viszont a nálunk népszerű Kotzebue „mázolásait” lenézte. Az elsők egyike volt, aki Ráday példájára a mi Zrínyink költői értékét méltányolni tudta, s eposzának 1817-i kiadásával beiktatta őt újabb irodalmunk ihlető forrásai közé. A hozzáforduló ifjakat pedig nevelte, tanácsokkal, megfelelő olvasmányokkal látta el: művelt írókká segítette őket kiképezni. Hiú volt, de csak a

„jók” elismerésére; népszerűséget nem is kívánhatott maga megtagadása nélkül; tudta, ha kell, keresi a népszerűtlenséget. – Almanachjával (*Helikoni virágok*, 1791) mintát adott későbbieknek. Művei ízléses, csinos kiállításával bibliofil-ízlést terjesztett. – A nemzeti játékszín úttörői közt is nagy neve van; az ő izgatásának nagy része van abban, hogy Kelemen László színtársulata 1790 őszén megalakulhatott; Ráday Pállal (Gedeon unokájával) együtt dolgozta ki a társulat szabályait s buzgólkodott játszóhely megszerzésén. Drámafordításai nagy részére is a műsor gondja ösztönözte (*Hamlet*, *Machbeth*; Lemierre: *Lanassa*; Goethe: *Stella*, *A testvérek*; Lessing: *Miss S. Sampson*, *Emilia Galotti*; Metastasio: *Themistokles*).

Prózai eredeti műveiben inkább gondolkodó, szellemes társalgó, mint költő, de igenis művész: jellemezni, festeni, hangulatosan ábrázolni kiválóan tudó.

Hát költeményeiben?

A neológus ott sem tagadja meg magát: tudatosan úzi a formák neológiáját; szívesen fordít, stílnemeket próbál reprodukálni, renovál régi verseket s egy-egy népdalt, archaizál, a maga ízléséhez „nemesíti” másnak a versét (Csokonaiét), olvasmányából merít ihletet, témát. Nem spontán lírikus: neológiáját kielégítő stílhátasok megvalósítására törekszik s ezért folyvást jobbítja, újradolgozza verseit. Fogsága előtt előszeretettel gyakorolta az antik versnemet, később kizáróbban a németet (annak technikájába Ráday avatta be, 1788, Pécelen), bár eleinte az igen nehezen ment neki. A régi nemzeti versidommal majdnem teljesen szakított. Minden alkotásába beleszól valami elméművelet s a formát illetőleg túltudatosság. Dalt írt ugyan; a németes daltípusnak Földivel és Verseghyvel ő a megalapítója: tőle tanulja Dayka és Kis, Szemere és Kölcsey, tőle és Földitől Csokonai, Földitől Fazekas (l. Négyesy, *Kazinczy pályája*, 48. l.), de ily diszpozícióval nem eléggé dalszerűt, túlságosan kicsiszoltat. Ódáiban fékezve az érzés, s meglátszik rajtuk a tömörítés gondja.

Igazi műfajai: szonett, epigramma, költői levél. A szonettben a forma nehézsége vonzotta, s a formában szinte adva levő kompozíció: közlő előkészület, jelenetezés, pointe: rokonsága az epigrammai szerkezettel. Van bennük olvadékony líraiság, különö finomkodás, précieux selypítés, de kecses kép, festői jelenetezés,

hatékony pointe, általában szerkezeti erély is. Mindenesetre mes-
teri alkotások. (*A szonett műzsája, A kötés napja, Az ő képe.*) Mi-
kor Horvát István a *Hat szonettet* (Kazinczytól és Szemerétől)
1812-ben kiadta, abban a hozzáértők a magyar költői művészet
diadalát látták: azt, hogy sikerült meghódítanunk egy bírhatat-
lannak vélt idegen szépséget. Epigrammaiban: keresettül tömör,
tördelt ritmusú; de Vörösmartyig (Janus Pannonius óta!) legelső;
szükszavú sejtetés, sebző célzások, önnön fölényét a paradoxban
is élvezni szerető arisztokratikus ízlés; művészi elveinek, irodal-
mi ellenszenveinek csattanós megfogalmazásai jellemzik. Ezek-
kel is az irodalmi vezér, nem egyszer az irodalomtudós űzi játé-
kait. – A költői levélt ő emelte fel igazi műköltői színvonalra:
eszmék, elvek, tanítások, ítéletek magasabb rendű megfogalma-
zásával; tárgyai: az irodalom, a nyelv, a műformák, stíl és ízlés
kérdései, tömör történeti áttekintések az irodalom fejlődéséről.
Főbbek: Berzsenyihez; Vitkovicshoz (1809). Versformája ezekben
a később úgynevezett drámai jámbus, melyet Vörösmarty lesz
igazán meghonosítandó. (Sipos Pálhoz írt episztolájában a „sza-
badság-óda” nem az övé! L. Kaz. Lev., II. 263. l.)

Sokkal nagyobb egyéniség, semhogy iskolába volna szorítható,
sokkal többoldalúbb is. Tanult mindenkitől: némettől, franciától,
rómaitól és görögtől; fordított romantikust és klasszikust, roko-
kót és szentimentálist: a műgond, az ízlés minden tökéletesebb
megnyilvánulása vonzza. Mindent a maga nemében tökéletesen
nyújtani: ez az ő klasszicitása (s nem: klasszicizmusa).

Az irodalom nyelvét elválasztotta a köznyelvtől, az irodalmat
egy újszerű idealizmus, csak keveseknek hozzáférhető ideál-világ
otthonává emelte fel s abban ízlésnek és írói egyéniségnek teljes
szabadságot vívott ki. Ezzel teljessé tette az elszakadást az irodal-
mi hagyománytól s azt az irodalomalatti rétegek avult tulajdoná-
vá szorította alá. Mindezzel a kivételes egyén javára billentette fel
az egyensúlyi helyzetet; de a tespedésnek erélyesen véget vetett,
megbolygatta a történetalkotó erők nyugalmát, s egyéni egyolda-
lúságával kihívta a kollektív erők (hagyomány, közönség) lassú
ellenhatását. Újabb egyensúly és közízlés (valódi „synkretiz-
mus”) csak a nemzeti klasszicizmussal állt helyre.

5. Az irodalom nemzeti jellegének elmélyülése Kármán József

A felvilágosodás követelményeként kialakult nyelvi program „szépirodalmi neológiává” tisztult ki Kazinczyval. Ezzel a fejlődés eljutott odáig, ameddig egy kizárólag nyelvi szempontú irodalmiság eljuthatott. A nyelv eredetileg a nemzetiség fő jegyeként vált az irodalmi törekvések célpontjává, Kazinczy avatta és képezte ki egy újszerű, európai szépirodalmiság biztosítékává és eszközévé. Ezzel azonban maga az irodalom nemzeti jellege még korántsem valósult meg, nemzeti jelleme a nyelvre maradt korlátozva. Sőt Kazinczy egyenest ellenezte, mert korainak találta eredeti művek szerzését, holott igazi nemzetiség eredetiség nélkül ki nem fejlődhet. Ő tehát még megmaradt a Bessenyei-féle fordítási irodalom, tolmácsoló, közvetítő irodalom keretében, a maga szépirodalmi neológiáját azon belül juttatva érvényre.

Egy nála 10 évvel fiatalabb író, egy losonci református papnak, Ráday Gedeon pártfogoltjának a fia, Kármán József volt az első, ki az irodalmi eredetiség programját a Bessenyeiére tudatos visszahatással, az addigi eredményekkel elégedetlenül, kitűzte s a „nemzeti literátor”-nak és literaturának mélyebb értelmét világította meg. Mikor ő Pesten kezdett jogi tanulmányai folytatására 1788-ban Bécsbe ment, már nem Bessenyeiék Bécsét találta ott; a francia felvilágosodás e keleti végvárába már megérkeztek az újabb, Herder-féle hatások, az irodalomban és népi költészetekben a nemzeti, faji különféleséget méltányló új felfogás hullámai.

A régiebb és újabb eszmeáramlat korántsem zárta ki egymást. Kármán is, miután vizsgái letételével 1791-ben Pestre jött ügyvédnek, csakhamar belépett az itteni szabadkőműves páholyba, de bizonyára az említett újabb hatásoktól ösztönözve, forgatott fejében új gondolatokat a nemzeti irodalom céljai és követelményei felől. Pest már ekkor, az egyetem és bizonyos központi országos hivatalok birtokában szinte ki volt jelölve későbbi „irodalmi központ”-szerepére; a József elleni nemzeti visszahatás nemcsak a nyelv iránti buzgást fokozta, alkalmas légkört teremtett a nemzetiségről való mélyebb gondolkodásra is. A Ráday és Kazinczy

buzgólkodásával létrejött budai nemzeti játékszín ügye egy ifjú literátorra erős vonzóerőt gyakorolhatott.

Kármán, atyjának Rádayval való kapcsolatai folytán természetesen került Pesten a Rádayak és más pesti protestáns főrangúak (főképp a Beleznayak) körébe. Ráday Pál, a színtársulat első igazgatója afféle helyettesévé tette meg s a társaság kötelező szabályzatát is vele szerkesztette meg. Gr. Beleznay Miklós özvegyének (b. Podmaniczky M. Annának) a házában otthonos vendég volt, s abban a körben fogamzott meg egy, elsősorban a nőknek szánt folyóirat (*Uránia*) megindításának a terve. E rövid életű folyóirat (Kármán és Pajor Gáspár szerkesztésében, valószínűleg Schedius támogatásával) lett Kármán (többnyire névtelen vagy Kn. jegyű) munkáinak, az irodalom új programját kihirdetőnek is elég szűk publicitású közlönye. 1794-ben indult meg, s III. darabjával már 1795-ben megszűnt. Ez év áprilisában Kármán már betegeskedett, hazament Losoncra (apja temetésére), s ott június 3-án, 26 éves korában meghalt.

Az *Urániában* megjelent darabok szerzősége mai napig sem tekinthető végleg tisztázottnak. Legutóbb Színnyei Ferenc foglalkozott e kérdéssel. (*Kármán József és az Uránia névtelenjei*, ÉrtNySztK. 1924.). E szerint az *Uránia* három kötetét nagyjából Kármán írta tele. Övéi: *Bévezetés*, *A nemzet csinosodása*; *Fanni hagyományai*, *Az új házasság levelei*, *Fejvesztés*, *A módi*. Mindezenre jeles kezdemények az értekezés, a szatirikus életkép és a novella terén, de észrevétlenek maradtak, névtelenségük miatt is, meg az *Uránia* előfizetőinek kevés (140 körüli) száma miatt. A Martinovics-összeesküvés elfojtása s vele az irodalmi élénkség visszafejlődése talán még az esetben is megakasztották volna a kezdemények kifejlését, ha Kármán életben marad. Korai halálával gazdátlan maradt az egész kezdemény.

Pedig úgy indult, hogy Kazinczy egyénileg egyoldalú irányát esetleg ellensúlyozhatta, sőt annak túlzásait eleve mérsékelhette volna, mind az idegen szépségek túlzott átvételét, mind az irodalmi tevékenységnek fordításokra szorítását illetőleg. Csokonai, az eredetiség tudatos hangoztatója, részt vett a folyóiratban (névtelenül); annak III. kötete több versét közölte; Kisfaludy Sándor e korszak második „eredetinek” induló költője, ekkor bécsi testőr, talán nem vett tudomást róla. Kazinczy bizonyára ismerte Kár-

mánt, már csak a színházzal, Rádayék- s Beleznayékkal való közös kapcsolataiknál fogva is. De a folyóirat tervét vele nem közölték: „gyanítom, hogy reá okok, jó okok volt” – írja Kis Jánosnak (1794. május 11.); úgy tudja különben, hogy Kármán köztük van, talán éppen direktoruk. (Kazinczy neve ott van az előfizetőké közt!) Az első kötet nem nyerte meg tetszését: „nem érdemi az *Uránia* nevet”, írja 1794. október 6-án; azonban a szándékot tiszteli, s igyekezni fog. „ha igyekeznie szabad lesz, hogy többet nyújtson Kármán, kitől sok fog kitelhetni, ha vezető barátjai lesznek”. Nyilván voltak közöttük ellentétek, s talán leginkább az, hogy Kármán nem kérte fel őt vezető barátjának, meg hogy Kármán József híve egy nyelvmívelő társaságnak (akadémiának). Csokonai ottléte, Kazinczynak a jövőre nézve ez az ígérete: lehetségesnek mutatta, amit fentebb jeleztem, ama bizonyos „szinkretizmus” korábbi megvalósulását az esetre, ha Kazinczy nem kerül fogságba, s Kármán életben marad. Így azonban Kármán kezdeménye csak annak igazolása, hogy már ekkor megvoltak egy, a Kazinczyétól különböző iránynak a lehetőségei a modern, a nemortológus oldalon is, és hogy e lehetőségek már ekkor Pest irodalmi központtá emelése gondolatával karöltve jelentkeztek. Az *Uránia* már-már az *Aurorából* előlegezett valamit, s a húszas-harmincas évek központosított nemzeti irodalmából. Időelőttinek bizonyult; az idő logikája Kazinczy irányát vette először igénybe s az irodalmi élet modern átszervezését későbbre tartogatta.

Kármán írói gyakorlata a fogság előtti Kazinczyével sok tekintetben rokon: felvilágosodott, szentimentális-rokoko ízlés az övé is (az *Urániáé* is); szépirodalmi munkái (*Fanni*a, novellái) szintén nem egészen eredeti alkotások; nyelvében éppúgy, mint az ekkori Kazinczy, inkább stílusújító, mint szógyártó, csinosan igyekszik írni, s ír is, lehetőleg a meglevő szókinccsel. Vannak germanizmusai, de – s az már különbség közöttük – úgy látszik, akaratlanul: ő ugyanis nem igyekszik idegen szépségeket meghonosítani.

Ezúttal azonban nem írói gyakorlata, hanem programja érdekel, melyben (mint ez gyakori eset) írói gyakorlatának jóval elébe hajt. Ezt *A nemzet csinosodása* című értekezésében adta elő, folyóirata III. darabjában. (Kazinczy – fogságba jutása miatt – ezt már bizonyára nem olvashatta.) Meglep ítéletbeli érettsége s ab-

ban a korban páratlan, fegyelmezett, szép tiszta értekező stílusa. Szinte hihetetlen, hogy egy 25 éves ifjú írta. Vagy talán csak ifjú ember írhatta, akit semmi avult gyakorlat nem kötött? Mint az irodalmi műveltség akadályait éles ésszel feltáró fejtegetés, csak Katona József 25 évvel későbbi, ismert tanulmánya mérhető hozzá (nyelvével az sem!), s néha az a benyomásunk, mintha Katona olvasta volna.

Ideális célja ugyanaz a közboldogság, mint a Bessenyeié, melyet felvilágosítással érhetünk el. Látni azonban már, hogy újabb kor fia: a tudomány mellett már határozottan érzi a szépirodalom (költészet) fontosságát, a józan értelem mellett a „szép ízlés” jogát a vezetéshez. Tehát egy már átmeneti, átalakulóban levő irodalomfogalom az övé, s ennek mindkét elemét fontosnak tartja.

A tollat az a megfigyelés adja kezébe, hogy mi azzal áltatjuk magunkat, mintha már közelébe értünk volna a célnak: józan értelem, nemzeti nyelv, tudományok már virágoznak. Holott annyit se értünk el, hogy egy halotton (a latinon) diadalt vettünk volna. Neki nicsenek illúziói, örömujjongások helyett az eddigi törekvések sikertelenségét állapítja meg, s keresi az okokat, a helyes út kijelölhetése végett. Megállapítja egy általánosabb akadályát a műveltség terjedésének: a „mezei élet”-ben, melyben még a külföldről hozott egyéni műveltség is nyomtalanul vész el. E mély fejtegetések rövid értelme mai szóval az, hogy agrárország vagyunk; más szóval a városi műveltségi központok hiánya. Az az állapot ez, melyhez Kazinczy irodalmi életformája igazodott. Kimondva nincs, de nyilván benne dereng e megállapításokban a városi központ gondolata. – De hibát is követtünk el, rossz úton fogtunk hozzá célunk megvalósításához: „a nemzeti literatúrába félrevezető ösvényeken járunk”; minthogy ennél fogva tudományaink nem gyarapodnak, az előbb kimutatott általános akadály is fennáll továbbra is.

Három rendbeli hibát mutat ki, s ezzel az 1770-es és 80-as évek irodalmi törekvéseit és természetét bírálja meg.

1. Abból a helyes gondolatból indulva ki, hogy a komoly tudományokat előbb kedveltetni kell (mert valóban szükséges is terjesztéséhez bizonyos „nyájas popularitas”, a gráciák kelleme, különben kevesek elzárt kincse, egy rend monopóliuma marad), a poesis művelésére adtuk magunkat. Nem találtuk el a helyes kö-

zéputat (bizonyára az ő „tudomány + szépirodalom” fogalma értelmében), a nyomós tudományt cserbenhagytuk, s tudatlanul vagy féltudósan írtunk pepecselve, apró-cseprő versecskéket. A féltudósságnak tulajdonítható az ízlés hiánya is; a szépről elemi ismereteink sincsenek. Ennek következményei könyveinkben: az illetlen tropusok, mocskos allusiók, példabeszédek szépek hitt halmozása, életlen elmésség, provincializmusok. Hányan nem nyúltak „Minerva ellenére” a húrok pengetéséhez, korcsosították nyelvünket erőltetett szólásformákkal, koldultak gondolatot a kádenciától, áldozták fel a dolgot a hangnak, a velőt, a magvat a formának és héjnak!

2. A nyelvet magában műveltük, mintha a nyelv magában véve tudomány lenne, holott csak kulcs ahhoz és eszköz. Érdem a nyelven dolgozni, de nem elég. A dologgal, az ideákkal együtt tanuljuk a nyelvet, azokkal együtt kellene művelni. Valóságos grammaticális epidémia pusztított köztünk; félszeg purizmussal, minden idegenkölcsonzéstól félve, korcs, idétlen faragású, hangú, a nyelv természetével ellenkező, fület sértő szók sáskaseregével borítottuk el literaturánkat s ezt nyelvművelésnek neveztük. Ha ez a „tudós tévelygés” tovább tart, maholnap meg se értjük nyelvünket, pedig az érthetőség az írás legelső törvénye. A nyelv a tudományokkal tart lépést: együtt kell őket művelnünk. Ezt eddig az is lehetetlenné tette, hogy:

3. csak fordítottunk, tolmácsoltunk (nem is szólva arról, hogy hogyan). Fordítás még nem lituratura, csak útegyengetés. Íróink „mindig csak követtek, mindig csak emlékeztek, soha se formáltak, soha se gondolkoztak”. Ez is egyik oka, hogy nyelvünket „eredeti erejéből szívós és velős természetéből” kivették. S ha a legjobbakat s legjobban fordítjuk is, kinek fordítjuk? Az idegen nyelven olvasó eredetiben olvas; fordítások pedig nem teremthetnek magyar közönséget. Mindenkit az vonz inkább, ami reá tartozik, reá illik, neki használ, kivált a még nem eléggé kiművelt olvasót. „Minden írónak van maga világa, maga atmoszféra, amelyben él és amelyből ír, van maga publicuma, amelynek ír”: az otthoniak értik meg legteljesebben.

Mi hát a helyes út, mi a teendő?

Csak eredeti munkák gyarapítják a tudományokat, csinosítják a nemzetet. Erőltetett minden palánta, melyet messze világról

nálunk ültetünk. Csak „öngondolkodás” vezethet igazi műveltségre s teremthet tudományt, irodalmat. Nekünk még nincsenek eredeti munkáink. Legyenek! Merjen, lásson hozzá, aki az író névre méltónak érzi magát. Az eredetiség meg fog hozni mindent: csinos és velős lesz a nyelv, magán fogja hordani az eredeti lélek és öngondolkodás bélyegét; lesz közönség: szívesen fogja olvasni könyveinket, mert a maga világát találja bennük; lesznek íróink, nemzeti szerzőink, nagy lesz és méltóságos a literátor nevezet, tilalmas lesz „mosdatlan kézzel, szentségtörő lábakkal és készületlen fővel” közelíteni „a nemzeti szerzők templomának ajtajához”; végül azzal érkezik el hozzánk is „az igaz és józan világosodás boldog időnyílása”. Nem lesz akadálya a cenzúra sem, mert az, ha jól fogják fel hivatását, a veszedelmes és éretlen munkákat zárja el, a hasznos és fogatos műveket ellenben szabadon eresztí.

A nevezetes, forrásait illetőleg még nem eléggé megvizsgált tanulmány egy negyedszázaddal előtte jár a maga korának. Csak abban a egyben konzervatívabb, s áll hátrább például Kazinczynál (az akkorinál!), hogy ő a tudományt még korántsem ejti ki az irodalom fogalmából, sőt egész gondolatmenete annak komolyabban vevését célozza. *Egy Kazinczyval* (mégpedig annak leghaladottabb felfogásával is) az ízlés hangoztatásában, „mázolásaink”, a féltudósság, irodalmi műveletlenség, stílusbeli ízléstelenségek, grammatikai korlátoltság, az idegen szót akaratossággal kerülő, túlzó purizmus elítélésben. De nem megy oly messze, nem oly egyoldalú ebben sem, mint Kazinczy, elfogulatlanabbul látja az érem másik oldalát is: meri hangoztatni a Kazinczytól később annyira gúnyolt ortológus-jelszavakat: az érthetőséget, mint az írás leggyökeresebb törvényét, meg „szűz nyelvünket”, a „nyelv természetét”. Magát a nyelvújítást illető kérdésben tehát ott áll, de teljes őszinteséggel és valóságosan, ahol Kazinczy „synkretizmusával” teoretice a békesség kedvéért 1819-ben kikötött, paradox fogalmazásával némiképp félrevezetve az ortológusokat. Első nagy és őszinte, szerves összefoglalása ez eddig a Bessenyei korában felmerült ellentéteknek: józan ész és ízlés, tudomány és szép-irodalom, neo- és ortológia ellentéteinek.

De ez összefoglaláson kívül útmutatás, új program is van értekezésében, s ez az, amellyel az 1819-i Kazinczynál is előbbre áll

1795-ben. Fordítások űzése helyett eredetiség és öngondolkodás; közönséggel is számotvető irodalomkoncepció; a „magunk világát” tükröztető s ennél fogva nemzeti író, tehát az irodalom nemzeti jellegének a nyelvnél mélyebb jegyekben: mondhatni az inspiráció nemzeti eredetiségében keresése; az ily értelmű nemzeti irodalom művelésének szinte templomi áhítattá magasztosítása; s ehhez kapcsolva a nemzeti író fennkölt önérzete: mindez együttvéve a Bessenyei és Kazinczy túlhaladó megfogalmazása a nemzeti irodalom jegyeinek és követelményeinek. Egyúttal az írói egyéniség jogait is világosabban indokolja, mint Kazinczy (az inspiráció eredetiségében), de korlátozva is a maga szempontjai szerint: nyelvében és „világában” a magunkéra, a nemzetire.

Jelentkeztek is immár lángelmék és nagy tehetségek, de – a kor természetes irányát jellemzőleg nem tudósok, hanem költők – s még területileg szétszórta, az irodalmi élet régibb formái közt. Az ő dolguk lett, hogy Kármán ábrándjai megvalósuljanak, s az ő általuk most már közönséggel is érintkező nemzeti irodalom megkeresse a maga természetes életformáját: nemzeti egységhez nemzeti központot, amely nem lehetett más, mint az ifjú főváros, „Corvin agg várának” a magyar műveltség felvirágoztatásában újkori, késő örököse.

Az első eredeti költők az 1770-es évek szülöttei; közöttük különbség alig. Kisfaludy Sándor 1772-ben, Csokonai 1773-ban, Berzsenyi 1776-ban született. Csokonai református, Kisfaludy Sándor katolikus, Berzsenyi lutheránus; Csokonai tiszántúli, a másik kettő dunántúli. Mindenik vidéki költő maradt egész életében, bár Csokonai már próbálkozott, hogy Pesten vagy Bécsben kapjon neki való állást, de itt járva, nem tudta megszeretni Pestet; Berzsenyi sem érezte itt jól magát még futólagos látogatásakor sem; Kisfaludy pedig a legigazibb dunántúli költő. A két dunántúli: birtokos nemes, Csokonai csak armális nemes: címeres, de birtoktalan, valójában városi kisiparos család gyermeke. Kazinczyval mindhárman nagy következményű viszonyban álltak s mesterüket tisztelték benne, még az is, ki ellenfele lett. Pestnek irodalmi központtá emelését nem ők, hanem a másik Kisfaludy, Károly, valósítja majd meg.

Egyetemi előadás, 1933–34.

EGY FEJEZET A MAGYAR IRODALMI ÍZLÉS TÖRTÉNETÉBŐL BERZSENYI DÁNIEL

Tagsági székfoglaló a Kisfaludy Társaságban, 1924.

Székfoglalóul bátor leszek bemutatni készülő munkámnak, a magyar irodalom fejlődéstörténetének egy kisebb részletét, abból a fejezetből, mely a Bessenyei–Kazinczy korszak irodalmi ízlésével foglalkozik. E korszak, az ízlés szempontjából, a romantika előkészületi korának tűnik fel. Benne a legkülönfélébb ízlésbeli áramlatok torlódnak össze, elkésett régiek és még ki nem forrott újak, s a közöttük meginduló küzdelem végső eredményeként áll majd elő a magyar romantikus ízlés, melynek ragyogó képviselője Vörösmarty Mihály.

Az említett ízlésbeli irányok között az 1770-es évektől kezdve a nemzetközi klasszicizmus is kísérletezik, minden eladdig kiképzett vagy csak akkor képződő alakjában: mint antik, mint francia, s utoljára mint németes klasszicizmus; de nyomatékos megállapodásra egyik sem juthat el, mert eredeti nagy költői tehetségben egyik sem nyer képviselőt.

Azon törekvések pedig, melyek e klasszikaiakon kívül állanak, csaknem mindannyian magukban hordják már a romantizmus csíráit.

A korszak ízlésbeli kiforratlanságát és sokszerűségét kedves, zseniális tarkasággal képviseli Csokonai Vitéz, sokszínű költői stíl kiképzésére törekszik céltudatosan az egyébként klasszicista művész, Kazinczy. Az ő sokszerűségükkel szemben áll: Berzsenyi, ki az óklasszikai irányt, akarva, nem akarva, a romantikába hajlítja át; Kölcsey Ferenc, ki ugyanazt teszi meg a modern, németes klasszicizmussal; – s mindkettőt megelőzve Kisfaludy Sándor, ki a századvégi praeromantikus törekvések összefoglalójaként tűnik fel.

Legyen szabad e vázlat egyik elemét kiragadnom s bemutatnom azt a néhány lapot, mely Berzsenyi Dániellel foglalkozik, kizárólag a jelzett szempontból.

*

Kazinczynak céltudatos, Csokonainak naívvul zseniális sokszerűségével szemben Berzsenyi és Kisfaludy Sándor az ízlésbeli egyoldalúságot képviselik: de az utóbbi éppen nem, s Berzsenyi maga sem egészen és tisztán a klasszicizmust.

Berzsenyit az óklasszikai irány leghatalmasabb költőjének szokás tekinteni s Virág Benedek egyenes folytatójának. Költőnek valamennyi kortársa közt leghatalmasabb s kiforrottabb, valóban; s az is igaz, hogy ízlése, némi érzelmes német hatások után, Virág Benedek ihletésére végképp óklasszikai mintákhoz fordult, különösen Horatiushoz. De az lett-e, tudott-e az lenni, amivé e minták követésével akart? Ne tévesszen meg az antik versidom, melyet a nemzetin kívül kizárólagosan gyakorolt; ne tévesszen meg antik mitológiai és poétikai kép- és névtára, sem klasszikus emberi eszménye, a horatiusi középszer és megelégedés, mely költészetének fő sugalmazója volt; ne tévesszenek meg az antik lírai műfajai: óda, elégia, episztola; s ne művészi, valóban klasszikus fegyelme: szilárd kompozíciója és tömörsége; főképp pedig a kortársak s mintegy százesztendőss utókor közvéleménye ne. Mert e magyar Horatius erőteljes külsőségei alatt egy modern ember sebzett mélasága sajog; gigászi műfegyelme alatt emberi önmegtagadás, antik, pogány bölcsessége alatt keresztyén rezignáció borong. Lírájában a megelégedést, a lelki nyugalmat nem a boldog birtokos magasztalja, hanem az utánuk hasztalan epedő. Külszínen: a bölcs belátás jelenségei; bent: megbékázott vágyak sajogása; s rendkívüli erő az, mely ezt a „nyugalmat”, ezt a „megelégedést” létrehozta. Líraiságát azonban nem a külszín, mely klasszikus látszatot mutat, hanem a lelki valóság szabja meg: a bölcsen vállalt fájdalom, melyet ama külszínért váltságul fizet. Kazinczy, a klasszikai „szín” a forma-tökély művésze volt; neki a klasszicizmus csak egy tökéletes ízlésformát, iskolát jelentett,

melytől művészetet tanulhatni. Berzsenyi azonban ihletett költő; neki a klasszicizmus több pusztá művirágnál: emberi eszmény, melyet elérni vágyik, s érzelmi áldozatot hoz elérhetéséért; szellem, melyet felfogni kíván, de megnyugtatóan nem tud, mert ő más kornak, más világnak az embere: sorsa, vérmérséklete nem engedi, hogy elmerüljön benne. Kazinczy művein a meghasonlottság benyomása nélkül érvényesülhet a „klasszikai szín” még akkor is, ha heterogén (modern) szellem öltötte magára: mert önállóan, önmagáért – *l’art pour l’art* – űzetik, s űzőjét: a pusztá stílihet művészt úgyis kielégítheti. Berzsenyi klasszicizmusa azonban nem pusztá stílihet, hanem kitűzött, sóvárgott életideál, melyen benső lírai érdekek csügg; melynek műformái vonzzák ugyan minden más felett, de önmagukban ki nem elégítik. Kazinczy ideálja a klasszikus művész, Berzsenyié a klasszikus műformákban megöröködött embertípus: a horatiusi józan, derült, meglegedett élet. Egyszóval nem a maga életformája, hanem egy eszményi, egy költészetbeli, mondhatnám: képzeletbeli, bölcs, nyugodt élet: boldog tagadása a valóságosnak. S ez a líraiság mármár a Kölcseyé, a romantikus epedő, de férfias erővel lefojtva, a belátás hatalmával félrehárítva. Mindamellet el nem titkolhatják az óda harsonái sem: ott zeng csendes, búsongó kíséretként szinte minden megnyilatkozásán, s a roppant erő benyomásához társulva ez olykor alig észrevehető elégikus zöngé ad lírájának oly páratlanul egyéni és nemes színezetet.

A bölcs önmegtagadás melankolikus hangulata s főképp az a líraiság, mely hangulatához való tudatos viszonyában rejlik: nemcsak a pogány Horatiustól, hanem közvetlen magyar elődétől, a szintén Horatiust követő Virág Benedektől is jellemzően megkülönbözteti őt s egyszersmind érezhetőleg eltávolítja a klasszikus szellemtől is, melyet pedig átvenni kívánt.

Egész költészetének ihletbeli egysége egy lírai energiájú életbölcsletben fogantatott, mely a horatiusinak erkölcsileg elmélyített mása. Használjuk az időt, ragadjuk meg, míg jelen van; mert hirtelen elrepül, s a holnappal törődve elszalasztjuk a mát. Csak aki ezt meg tudja tenni, lesz meglegedett s várja a jövőt bölcs nyugalommal, mert nem fél a szerencse kényétől. De a nyugalmat csak az érheti el, ki nem vár sokat az élettől, de kinek maga szá-

mára ideálja: szellemiekben a virtus, emberekkel való érintkezésben a jámborság, anyagiakban a középszer.

Ez életbölcsség líraiságát két tényező határozza meg. Egyik: az egyetemes elmúlás szemlélete; másik: törekvés – ennek ellenére – lelki nyugalomra és valami elmúlhatatlan, állandó életértékre: a virtus megvalósítására. Elégiai hangulat és ódai gerjedezés ez életbölcsség természetes lírai tartozékai. De amaz ódai fellángolások csak függvényei az elmúlás szemléletéből táplálkozó elégiai hangulatnak: azt megtagadva, abból menekülve csapnak fel koronként, de ismét csak oda hanyatlanak vissza. Mert az elért vagy elértnek hitt megelégedés is elégikus hangulatban lábog; nem öröm, nem derű, nem valódi megnyugvás jár e „megelégedéssel”, hanem a lemondás tudata, önkéntes veszteségek rezignációja s az elfojtott vágyak örökös sajkása, melyekről a szív nem, csak a bölcs belátás tudott lemondani.

Elégiai hangulat („csendes búsongás”, melankólia, örömtelen nyugalom) e lírai rendszer kezdete és vége, s ódai fellángolásain is érzik, hogy két hangulati véglet közeit töltik ki. Berzsenyi első nagy hangulatköltőnk. Elégikus hangulathajlamai vonzották ifjabb korában a német költészethez (főképp Matthissonhoz) s magyar versidomban írt költeményei javarésze (*A szerelem, A melancholia, Életphilosophia, Levéltöredék barátnémhoz, Búcsúzás Kemenesaljától*) e méla borongás gyöngyei. Különös ízt nyer a hagyományos nemzeti forma Berzsenyi keze közt; oly gondolati súly s a szóhasználat oly alkalmi tömörsége és teltsége jellemzi, minők ringatására e lazakötésű hagyományos formák eladdig gyakorlatlanok voltak. Másfelől pedig néha oly szoros lírai kompozícióval jeleskednek, milyenben azelőtt sohasem volt részök.

Különösen a *Levéltöredék barátnémhoz*, az egész magyar hangulatlírának egyik első remeke, emelkedik ki e tekintetben, s egyébként is a legmodernebb fokozatot képviseli társai között: az önszemlélet hangulati helyzetrajzával. – Beesteledett; a szüreti vígság lármája elcsitult; a költő ott ül az agg diófa alatt; gerjeszti időnként a venyigetűzet, majd ismét rákönyököl az asztalra, s köpenyét összehívva, nézi-nézi pislogó kanócát; halkan ciripel körülötte az őszi bogár; – képzelődik, emlékezik. szent óráit éli a lelkesedésnek, s élte eltűnt örömeit idézgeti:

Életem képe ez. – Már elestvéledtem,
Béborult az élet vídám álorcája!
Még két mulatótárs van ébren mellettem:
A szelid szerelem hamvadó szikrája,
S bús melancholiám szomorgó nótája.

Erdélyi János, arról tanakodván, hogy vajon hol kezdődhetett az új, romantikus szellem beszívargása a klasszikai költészetbe, szerencsés tapintattal érinti Berzsenyinek ezt a költeményét, mely már egészen „mai” (modern) hatást kelt. „Mindenki tudja – úgymond igen szépen –, hogy a szőlőgerézd függ, noha míg virágozott, fölfelé tartá fejét. Mikor fordul le, még senki észre sem vette, ha mindig szemmel tartotta is.” Kétségtelen, hogy a romantika szőlőgerezdje e költeményben már megtette az érés titokzatos fordulátát.

Ez éber öntudat, a költőnek ez a tudatos viszonya hangulatához: rendkívül jellemző reá; félig élvezi, félig vigyázza, de teljes passzivitással és önfeledten el nem merül belé. A bölcs belátás fékje, a tudatos lemondás önmérséklése ez s a melankólia nyugalomában is nagy erőt éreztet. Kétséggel e hangulat az ő legsajátabb lírai állapota, ezért szorítkozik erre az ernyedtséget is megtűrő s lazábban kezelhető magyar formákban. De ugyane hangulatot, mely német rokonaihoz vonzotta, oltja bele horatiusi átvételeibe is, és ha antik formába önti, olyankor a formai fegyelem tömörítésre ihlető kényszere alatt kivételes remekműveket alkot, minők *A közelítő tél*, *Az én osztályrészem* és a *Magányosság*. S e tömör, formailag fegyelmezett, s mégis a hangulatteltség ihletében úszó remekművek nosztrifikáltak, avatták csakugyan a miénké, a magyar költészet saját műformájává az antik versidomot. Az életbölcsélet pedig, melynek lírai kisugárzása a Berzsenyi-féle hangulat, valóban a Horatiusé ugyan, de maga e hangulat, e lírai érték teljesen egyéni tulajdona a magyar költőnek: a klasszikus, horatiusi életideál lírai visszahatása ez egy mélyen érző, de erős önuralmú, modern magyar ember lelkében. Nem pogány nyugalom, mely „bölcse örülni” tud, hanem inkább keresztyén komorság, bölcs, szomorú eltökéltség, mely, bár „szíve óhajt még”, átlát az élet „csalárd fátyol”-án, át a külszínen, mely „bíbor állepelben” fedi „a valóság puszta országát”, átlát e „játékszin”: az „élet

álorcáján”, látja a virtust letapodva nyögni, látja a Bűnnek koronás hatalmát,

– »Látja és keblét szomorún bezárja«.

Ódái: a fenségeshez, az erkölcsi nagysághoz, az el nem múlt értékekhez való lángoló fölemelkedései is többnyire magukkal ragadnak valamit e lehangoltság emlékéből, melynek ellentétét keresik a Virtus magasságaiban. Amiért lelkesedik, az tagadása a közönséges tapasztalatnak, vagy csak kivétel a valóság és ember világában; s e tudat egy-egy elégikus szentenciát lop be az óda hullámverésébe, olykor pedig egészen elsötétíti páthoszáát. Tiszta erkölcsi forrású líraiság az ő ódaköltészete; nem egyéni szenvedelmek, hanem nemes emberiség ihleti, s ez erkölcsi ihlet rendkívüli feszültséget nyer az erős fizikum és forró vérmérséklet energiájától, melyet az önuralom parancsszava mintha teljességgel az ő szolgálatába rendelve át. Mert egyszersmind hallatlan *fizikai* erő illúzióját kelti az eszméknek, érzelmeknek ez a koncentrátsága, mintha nemcsak a lélek, hanem a test roppant ereje s a vérmérséklet lobogása is ez egy, legnemesebb területre korlátozottnak az önfegyelmzés ellenállhatatlan szorításával: itt minden jelenség ellenkezőt rejt magába „s gígászi harcot minden nyugalom”.

Ugyanezen életbölcseesség lírai sugalma határozza meg hazafi-as költészetét is. Annak a történet szemléletnek, mely szinte a negyvenes évekig ihleti a magyar romantikus lírát, ő már kész költői kifejezést adott. A nemzeti nagyság a múlté, a hazafiúi Virtus kivételesen ragyog fel a jelenben. Múlt meg a jelen ritka érényeit ódára lelkesítik; s az elődeinél gyakran olvasható panegyrissek helyén nála igazi ódát találunk, mely nem a személynek hízzeleg, hanem az emberi érény szemléletében magasztosul fel. A hanyatlás szomorú jelenségei viszont elégikus líraiságát foglalkoztatják, többnyire onnét lendülve fel amaz ódai szárnyalásokhoz is.

Az ő „férfias énekei” tehát, mind az ódai, mind az elégiai nemben, önkénytelenül eltávolodtak a klasszikus ideáltól, a „görög együgyűségtől”, mely pedig ihletője volt. Éppen férfiassága, mely erkölcsi értelmű, mert önmegtagadást s ezáltal kitermelt, de meg-

fékezett szomorúságot jelent, távolítja el tőle, valamely modernebb, komplex-érzelmisség felé. Mint egyik költeményének (*Melisszához*) „romános Tempe” kifejezésében, egész költészetében úgy vegyül valami „romános” színezet klasszikus kútforrásból merített ihletébe. Romantikus hajlamai kétségtelenek; „képzelődés” és „lelkesedés” költőjének vallja magát nem egyszer s e romantikus ikertulajdonság nem egyszer együtt jelentkezik költeményeiben, kivált az ifjabbkori, magyar idomúakban, melyek néha – mint a *Mulandóság* című – egészen Himfyes regényesség diszpozícióira vallanak. A „mohosult sírkövek”, a „halvány hold s gót falak kormai” őt „mágusi erővel” bábolják. Nem tagadta meg eredeti hajlamait később sem, mikor végképp Horatiushoz s az antik idomhoz szegődött. S Kölcsény nem mindenben találó recenziója helyesen különbözteti meg őt mind Horatiustól, mind „a nyugodtabb római lelkű” Virág Benedektől. „Ő – úgymond – sohasem a tárgytól vesz lelkiesedést, hanem önmagától”, nála „minden csupa érzés, minden csupa fantázia”. S oly eredeti költői tehetség, mint Berzsenyi nem is tagadhatta meg magát annyira, hogy mindenestül azonosuljon mintájával.

De nemcsak lírai egyénisége hajlik el a klasszikus mintától, hanem költői nyelve is, mely a magyar romantikus költői nyelv első megállapodását jelenti. Klasszikus magyar költői nyelv idegen formában nem is képzelhető. Fordítsanak bár híven magyarra egy római klasszikust antik versformában, az a költői nyelv a magyar ízlés szempontjából klasszikusnak nem tekinthető, mert a nyelv költői tökéletességét nem a maga természetes követelményei között keresi. Innen van, hogy romantikus költői nyelvünk éppen az idegen, s különösen az antik versformák dajkálásával nőtt fel. Mikor Gyulaival azt mondjuk, hogy Vörösmarty az óklasszikai iskolát saját versformája páncéljában verte meg, tulajdonképp nem egy keresett paradoxont mondunk, hanem magától értetődő valóságot, mert hiszen magyar nyelvű verset antik formában írni: a nyelv szempontjából kész romantika: az antik forma nekünk már kész romantikus páncél. Nem lehet nemzetileg klasszikus nyelvhasználat az, mely idegen hangidomba kényszeríti a nyelvet, annál fogva természetes szabályaiból kiforgatja, szó-készletében a hű kifejezésen kívül egyéb, alaki célok szerint válogat, s általában oly nagy mértékben szokatlanná formálja a nyelv-

vet, hogy az önmagában is mint külön ható tényező érvényesül, mintegy különválnak jelentésétől, s mint hangzás, mint fogalmak egymásutánja és egyidejű kísérete folytonos meglepetéssel szolgál. Az ilyen nyelv, még ha nem romantikus hajlam formálta is ki, egyenest nevelőjévé válik a romantikus ízlésnek, mert felhívja a figyelmet arra az esztétikumra, amit a nyelv, jelentésétől függetlenül, vagy: jelentésén kívül is képes kifejtetni.

S Berzsenyinek volt érzéke ez esztétikum iránt. Méltán jegyzi meg róla Kölcsey, hogy „stílusa virágos, kifejezései exaltáltak”; és kifogásként említi ugyan, de mi ezt egyenest a stílromantika megállapításaként fogadhatjuk, hogy „a poétai kitételekben gazdag Berzsenyi gyakran dagályos, feleslegvaló s értelemtől üres expressziókra téved el”; efféle mondásait, mint: *dithyrambok lángköre; a ragyogó dagályt tarka pórázon nyögni; tündérambroziát hinteni; hamuvédrek mohait bíborral festeni; gőztorlatok alpesi stb.* – oly kinövésekhez hasonlítja, melyeket az élőfán a nedv bősége okoz, de a gondos kertész kímélés nélkül lehány. A klasszikus teóriák gondos kertésze csakugyan nem túrne – de azon kezdem: termelni sem tudna ily „kinövéseket”; a nedv bősége, mely ezeket létrehozza, semmi egyéb, mint a nem-szabatost, a feleslegvalót, a dagályost, az értelemtől függetlennek látszót is nyelvi esztétikumként élvezni tudó antiklasszikus stílihet. Erdélyi János szerencsés kifejezése: „a magánál többet jelentő szó”: itt alkalmazható igazán helyén. (*Kisebb prózái*, II. 24. l.)

Költőnk nyelvét főképp a pátosz romantikája jellemzi, melyben a kifejezés hullámverése oly erős, hogy túltajtékozik fogalmi magván s túlzásával újabb ihletingerül szolgál. Az a sok antik mitológiai név és általában antik szórequisitum pedig, mely külön tanulmányt kíván attól, ki a versben mindent *megérteni* kíván: értelmétől eltekintve is, pusztán mint idegen hangzat és távoli sejtelen, stílszínező hatással vegyül a magyar szövegbe s bár óklasszikai mezőkről plántáltatott ide, az egzotikum stílromantikájával hat. Mai olvasóra még inkább, mint az egykorúra. Nemcsak mert ily vegyület ma már szokatlan, hanem mert költőnk magyar nyelve, mely ez egzotikumnak keretül szolgál, maga is különös ízletű. A régi magyar nyelv erőteljes, hangzatos, olykor darabos szavai a nyelvújítás szókészletével mértékletesen vegyít-

ve, ódon erő és előkelő stíl-fegyelem – ízlés – egyidejű benyomásával lepnek meg.

Kölcsey, bár nyilatkozatát, mint kifogást ismét nem írhatnók alá, nagyon találóan jellemzi azt a hatást, melyet Berzsenyi némely darabjai keltenek, mint az *Ajánlás*, *Török Sophiehez*, *A sonetthez*, *A bonyhai grotta*. Teljesek ezek – úgymond – ragyogó kitételekkel (főképp görög-római nevekkal), melyek azonban Kölcsey szerint csak látszanak valamit jelenteni, valósággal azonban üresek; e darabok „hasonlítanak azon alakokhoz, melyek a Laterana magica visszasugárzása által a falon mozogni látszanak ugyan, de valósággal ott nincsenek”. Hasonlata egy tekintetben igen találó: jól jellemzi e költői stíl „mágiás”, sejtető varázsát. Klasszikus szabatosság valóban nincsen benne, de van szuggesztív hatalom, kifejezésbeli túlerő, hangulatos festőiség, gomolygó nagyarányúság, meg harsogni és elmélázni egyaránt tudó zene. Ez idegen nyelvelemek egyébként az idegen versformával együtt kerültek, mint annak stíljellegét konkrét hanghatással is éreztető elemek, költői nyelvünkbe. Némely irodalmakban, így (mint hozzáértők mondják) a tatárokéban, az idegen versforma használata egyúttal idegen (török, perzsa) szavaknak is kölcsönvételével jár együtt. A római költészetben is vannak példák bizonyos versnemekkel (így az ún. „spondiacus hexameterrel”) együtt járó graecizálásra, minek Némethy Géza Persius-kiadásában is érdekes fejtegetések világítják meg jelentőségét (Akad. felolv., 1923. május 7.). Az antik formák hazai gyakorlatában az idegen (latin, görög) szavak többnyire nevek, s alkalmazásukban sem oly túltengés, sem oly szabályszerű megkötöttség nem található, mint az említett irodalmakban. Kétségtelen azonban, hogy e jelenségben egy idegen stílus hatás érzékeltetésének egyik eszközét kell látnunk.

*

Íme egy magyar költő, ki antik formát ölt fel, de antik lelket nem, csak utána való heves buzogást, s visszahatásként modern szomorúságot tud beléje önteni. A szellem kétfélesége nem tetszik ki a meg hasonlítás élességével, csak melankolikus árnyalata vall rá. Kifejezése azonban titkolhatatlanul elárulja az érzés túlulalmát,

mely hatalmas mozdulatokkal lobogtatja a költői nyelv leplét, s annál nagyobb erőt sejtet, mert bölcsesség és műfegyelem fékjei közt járda. A forma antik, a szellem modern visszahatással klasszikus, a nyelvbeli kifejezés félreérthetetlenül, erőteljesen modern: romantikus. Korfordulatban áll s lélekkel jelzi a változó időt. Ugyane fordulat végső cikkelyén tűnik fel majd nagy utódja, Vörösmarty, hogy csakhamar teljesen átlendüljön az újba s ragyogó képviselője, központja legyen a magyar romanticizmusnak.

Berzsenyivel tetőződik az a naiv, lelkes korszak, mely irodalmat akarván teremteni, legott aranykornak hitte magát s Augustusokat, Perikleseket, Horatiusokat látott maga körül. Őt hatották át legintenzívebben a kor főmotívumai: nemes emberi erkölcs és a múlt dicsőségén elfogódott hazaszeretet. Legtömörebben, szentenciózan, egy már képzetebb és szuggesztív hatalmú nyelven ő tudta ez eszményeket a fenség körébe emelni, a kor nemesebb törekvéseit felmagasztosultan megörökíteni, lelkére venni, áldozatot hozni érettök. E nemesen eljátszott aranykornak lelkét, erkölcsi lényegét kifejező, valódi nagy költője ő.

De nemcsak korát, ez ideálok mellett nyugodtan meg nem állapodható, sietésre intett magyar időt képviseli ő, hanem egy bizonyos magyar típust is: a kevéstanultságú, de őstehetségű, erős, de zárkózott életmódú, nemesre sóvárgó, de magát sóvárgásakor csalódottnak, szebb törekvéseit már csirájukban céltalannak érző magyar inertiát, idő előtti rezignációt, melynek lírai visszahatásait, minthogy rejtve maradnak, oly kevesen, idegenek pedig éppen nem tudják megsejteni és méltányolni. Valami speciális magyar hipochondria ez, s akiket meglep, idő előtt felőrlí tehetségüket, mely elfárad ellene küzdeni. Berzsenyi is mily korán elnémult! Lantja elhallgatván, az esztétika tanulására adta magát, hogy szigorú recenzensének megfelelhessen. Így lett, Arany szavával: „énekloból énektanár”. Énekében e magyar típus rejtett, nemes líraisága, cselekvésbénító bölcsessége, önmegtagadó férfiassága és szomorú öntudata jutott kifejezésre; esztétikai tanulmányaiban pedig, bár idegen műelméletek segítségével próbálta igazolni költészetét, s bár végső tétele mindenkor a klasszikus hagyományokra támaszkodott, egy eredeti nagy költő önállóságával tudta érvényesíteni a maga lényegét. S „énektanárnak” sem lett korántsem olyan szűklátkörű, aminőnek el van híresztelve, s ép-

pen nem meghaladott állásponton rögzött meg makacsul. Kölcsey recenziójára írt *Észrevételei* nagyon tanulságosak e tekintetben s a figyelmes olvasót végképp meggyőzhetik a fentebb kifejtettek helyes voltáról.

Hangoztat ugyanis klasszikus elveket (de főképp válasza azon részében, mely Kölcseyt támadja) követelményként, mit szerinte Kölcsey nem tartott szem előtt. *Észrevételei* legnagyobb, védekező részében azonban recenzense minden, a klasszikus elméletekre támaszkodó kifogását a szabadság, a megváltozott kor, az új szellem, a képzelet, a poétai festés, sőt egyenest a romantika nevében utasítja vissza és cáfolja. Hasztalan hangoztat klasszikus alaptételeket (jóanság, egyetemes emberiség, harmónia, eszményi személyiség, világos kifejezés – és általában a görögöktől messze nem távozás értelme), teljes önérzettel védi s igazolja a maga, bátran mondhatjuk: nem klasszikus tulajdonságait: a „cifra és fennjáró képletes beszéd”, a „cifra ideális stílt”, melynek egzaltált képeit a felmagasztalt képzelődés hozza magával, a mindennapiból oly mértékben felragadván az olvasót, hogy a legmerészebb képekre is előkészíti; szerinte is: az ily beszéd közel jár a feleslegvalóhoz, de korántsem bélyegezhető üres dagálnak: a kifogásolt epithetonok poétai szint és életet adnak a tárgynak, „poétai festésre” valók és ha buják is, ez az erősnek a bujálkodása, ki „szereti erejét megfeszíteni” s mindamellett természetes marad; színes, érzékes, speciális, szembetűnő, „szép és sokat jelentő”, hangzatos szavak szerinte a Kölcseytől kifogásoltak s bennök „mindenütt *festve*, nem pedig mondva van a gondolat”; céljuk „az érzelmek és gondolatoknak a lehetséges hévvel való kiöntése”, maga a „lélekfestés”, mivel amaz érzelmek és gondolatok hevét „egyedül ezen eleven festés” teszi láthatóvá.

Egy nagy költő nyomatékos vallomásai ezek, s bennök a költői beszéd pszichológiai szabadsága védelmeztetik meg a logikus józanság – láttató, festő romantikája a szabatos gondolatközlés ellenében; ebbeli szabadságát pedig semmi másra nem alapítja, mint az érzés, az egzaltáció, egyszóval az ihlet elvitathatatlan jogaira, mindennemű teória ellenében.

De szól ő még világosabban is. Elismeri, hogy néhány ódájának nyelve eltávozott a görög egyszerűtől – „de eltávozott azoknak szelleme is a görög együgyűségtől, s ha ez változott, természet

szerint kellett amannak is változnia”. Érzí ő is az egyszerűnek kellemet is lehetőleg követte is; de érzi azt is, hogy „az egyszerű mellett vagynak másnemű szépek is”. Minden kornak, nemnek, helyzetnek más-más ruha illik: „úgy a költemények minden nemei és szellemei más-más öltözetet vagy stílt kívánnak, de mást még azoknak koraik is, mert természet szerint már mi csupa hellenekké nem lehetünk”. Ne kívánjuk a gazdag természettől, hogy örökre csak egynemű szépet hozzon elő, s teóriánk szegénységéhez alkalmazza magát.

Végül pedig szóljon magáért ez az idézet:

„A nimbus, lángkör, csillagkorona, Sonnenkrone stb. a romantikában csak az, ami volt a Hellenicában a koszorú, úgy hogy a dithyrámbok lángköre semmi nem egyéb, mint: a dithyrámbok koszorúja. Így változnak az ideák, s így kell a nyelvnek is változnia!... Így kell a romanticának egész stíljáról ítélnünk, mert valamilyen változtak az ideák, aszerint kellett változni az egész költői szellemnek és nyelvnek; sőt így kell azoknak változniok minden eredeti költőnél, mert minden új világszemlélettel új ideáknak, új szellemnek s új nyelvnek harmóniája születik s ahol ez nem születik, ott eredeti sincs. Ugyan azért a költői nyelvet nem a Hellenicához méregetve kell megítélnünk, hanem leginkább az új s individuális szellem természete szerint.”

„Hellenica” és „romantica”: egyetemes és individuális szellem: e kettő körül forog tehát a Kölcsey–Berzsenyi vita. Mindkettő elismeri a hellenika szabályait s hangoztatja is – a másik ellenében; költői gyakorlatával azonban mindkettő elhajlik tőle s az óklasszikai ízlés legtisztább képviselőjének tartott Berzsenyi Dániel az, ki e romantikus elhajlást a korszellem természetes követelményének vallja, egy a romantikában nála meszszebbre haladott költőtársa avult teóriáival szemben jogosnak hirdeti, s mint saját íhletett gyakorlatát szilárd öntudattal meg is védelmezi.

Romantikus gyakorlata azonban öntudatlan volt (s ebben van korjelző értéke), tudatossá maga számára is csak a védekezés kényszerében vált. Klasszikai elméletében továbbra is elfogult maradt a romantika szélsőbb jelenségeivel szemben. A *Két szomszédvár*t pl. „kannibáli műnek” minősítette. De ő még nem kész romantikus, csak a kezdők, átvezetők egyike.

A nemzetközi klasszicizmus egyik válfaját sem képviselte nálunk kimagasló költői tehetség. Az elv hirdettetett, mint műtechnika gyakoroltatott is (s e tekintetben Kazinczy formális művészkedése egész a l'art pour l'art klasszikaiatlanságáig elment); de a szellem öntudatlan eltávozott tőle, s ha nem, akkor korszakos költői kifejezésre nem is talált, miről Virág Benedek tisztos szürkesége tanúskodik. Berzsenyi hatalmas költői egyénisége már egy új világé, melynek ihlete nem fér meg a régi formák szabályai között. A klasszicizmus a Bessenyei–Kazinczy kornak legtöbb öntudattal hangoztatott elve s illúziója volt; a gyakorlatban korszakos megállapodásra el sem jutott s világirodalmi nagy reakciója, a romantizmus, itt hangos ostrom nélkül megvette a várat, mert már az ellenségeskedés kezdete előtt beköltözött oda s ott járt a várbeliek között, azok tógájában, azok páncéljában.

Akivel szemben Berzsenyi vitára kényszerült: Kölcsey: ugyanazon magyar típusnak egy idegesebb, nőiesebb ingerlékenységű s meghasonlottabb egyénítője volt s költői mivoltában is a Berzsenyiben megfigyelt elhajlást folytatta tovább, a hellenikától a romantika felé.

A Kazinczy-kor klasszikus törekvéseit Berzsenyi vezeti át Kölcsey és Vörösmarty romantizmusa felé.

A Kisfaludy Társaság Évlapjai, LVI.

KÖLCSEY FERENC

I. Élete

A Kisfaludy Sándortól képviselt nemzeti irányú (patrióta) irodalmiság Kisfaludy Károly és az *Aurora* neológiája által formailag közeledett a Kazinczy-féle ízlési irányhoz, másrészt a Berzsenyi-féle deákos ízléshez a hexameteres nemzeti hősköltészet (honfoglalási epika) kisarjasztásával.

A túlsó oldalról, Kazinczy felől is hasonló célzatú áthajlásnak vagyunk tanúi a Kisfaludy Sándor-féle irányzat felé: a „kozmpopolita kultúra-ideáltól” a patrióta-sugalmazottság felé: ezt Kölcsey írói pályája tünteti fel legszemléltetőbben. A „magyarok isteneinek két igen különböző lehelletei”: Kazinczy meg Kisfaludy Sándor ekként a húszas évek folyamán már egyesült sugalmazóivá válnak a magyar irodalomnak. S ez átfejlődésben Kisfaludy Károly meg Kölcsey a párhuzamos jelenségek (nem Vörösmarty meg Kölcsey, mint Farkas Gyula fogja fel); egyikük a patrióta, másikuk a kozmopolita oldalról érkezik és hajlik át a másik felé. Egyek immár a Kazinczy-féle nyelvi és formai modernségben, s egyek a Kisfaludy Sándor-féle nemzeti ihletű irodalmiságban. Egyéniségük szerint azonban más-más szolgálatot tesznek a közös ügynek. Míg Kisfaludy Károly minden tekintetben a gyakorlat embere, forma és sugalmak terjesztésével gyakorol erősebb befolyást: Kölcsey, az elmélet és a magány embere, bölcséleti és erkölcsi elmélyítéssel nemesíti meg és magasztatja fel a nemzeti költészetnek új változatát. Kisfaludy Károly a központban, Kölcsey a vidéken él, e részben a kornak nagyjai közül szinte már egyedül képviselvén egy régibb, kazinczyas írotípust, de annak vezérségi igényei nélkül. Kisfaludy Károly hatása mind gyakorlati rátermettségénél, mint központi helyzeténél fogva rögtönibb, Kölcseyé

lassúbb, de tartósabb, mélyebb; s művei összessége is örökebb tulajdona irodalmunknak.

Két évvel volt fiatalabb Kisfaludy Károlynál s nyolccal élte túl. Kevéssé eseményes életének nevezetesebb adatai: 1790-ben született Sződemeteren; 1796–1809 szeptemberig Debrecenben tanult; 1810-ben (februártól augusztus végéig) törvénygyakorlaton volt Pesten; 1811-től fogva előbb álmosdi (bihari), utóbb (1815-től fogva) csekei (szatmári) birtokán élt, kevés megszakítással haláláig, 1838-ig. Hivatalt csak 1829-től fogva viselt, három éven át mint szatmári megyei aljegyző, azután pedig főjegyző; közben (1832–1834) egyik országgyűlési követévé választotta meg vármegyéje. Tehát vidéki író maradt, bármennyire szeretett volna Pestre felköltözködni; családi körülményei, gazdasága, anyagi helyzete odakötötték s aránylag ritkán mozdult ki magányából. Egyik legjobb barátja Szemere Pál volt: nála töltötte Pécelen 1814 nyarát, a *Mondolat* elleni *Feleleten* dolgozva vele. 1826 telén Pesten járt s ekkor ismerkedett meg Bártfay házában Kisfaludy Károllyal, Vörösmartyval, Toldyval és Bajzával, s az *Aurorában* is ettől fogva jelentek meg versei, mégpedig évenként elég nagy számmal (megelőzőleg csak az I. kötetben): *Himnusa* az 1829-i kötetben. Mint már kifejtett írói egyéniség nagyon eredeti változatot képviselt kora irodalmában, nem tartozhatott „körhöz”, iskolához, vezér alá, de mint látni, Kisfaludy Károlyékkal megtalálta a kapcsolatot.

Gyermek- és tanuló kora, pesti törvénygyakorlata, álmosdi és csekei magánya, hivatalviselése és követsége: megannyi nevezetes szakaszok műveltsége, világnézete, írói egyénisége kifejlésének, valamint tevékenysége irányváltozásainak szempontjából. Egyenként kell végighaladnunk rajtuk.

1. Gyermek- és tanuló kora

Apja, Péter, a biharmegyei Álmosdon gazdálkodott. A Kölcseyek Ond vezértől származtatják s ősi birtokukról, a szatmár-megyei Kölcseről nevezik magukat. Mint Kisfaludy Sándor, Ond vezér-

társának, Elődnek az ivadéka, ő is büszke volt nemzetsége ősi eredetére, s annak tudata nem kevésbé befolyásolta utóbbi nemzeti állásfoglalásában. „Ez a nemzeti régiség el nem korcsosult ivadékaiban arisztokratiai büszkeséget is ugyan, de szeretetet is táplál a hon, a nemzet és nemzetiség iránt. A költőben az arisztokratiai büszkeség talán nincs, de nemzeti büszkeség (mely szabadság és constitutiókból folyó önérzetből jön) igen sok; s ez a hon és nemzet iránti szeretettel egybe igen természetesen olvad.” (Szemeréhez, 1833. március 20.) Egy töredékkölteményében (*Kölcsey*) mint tudjuk, honszerelmét is onnan származtatja. Anyja, Bölöni Ágnes, alispánnak volt a leánya. A Bölöni-család birtoka a szilágysági Szödemenen volt s ott született a költő. Anyja erdélyi származása Erdély iránt sugallt neki valami gyöngéd szeretetet s a két haza egyesítésének forró óhaját, mi viszont Wesselényivel való baráti viszonyát is elmélyítette. Első verseiben különösen gyakran emlegeti erdélyi szülőföldjét s *Hattyúdala* is édesanyjára – „szép Erdély barna fürtű leányára” – gondolva kesereg Erdély „ledőlten”. – A Kölcsey-család rokonságban volt Kazinczyékkel; a gyermek Kölcseyt ismernie kellett Kazinczynak még Bölöni Ágnes életében, ki „a Kazinczy nemes ház esmerettségével dicsekedett”: erre emlékezteti őt szerényen Kölcsey, mikor első levelével felkeresi. (Álmosd különben nem messze van Semlyéntől, 20-25 km-nyire lehet.)

A két honfoglaló vezér késői költőivadékai igen messze estek egymástól. Kisfaludy Sándor más fából volt faragva! „Kard s ősi dicsőség” öröke mindkettőnek. De Kölcsey nem kardforgatásra termett. Elvonuló, szelíd, zárkózott természetű volt már gyermekkorában s a Kisfaludyak életrevalósága sohasem volt sajátja. Himlő következtében bal szemére megvakulván még tartózkodóbb lett; csak otthon érezte jól magát, s édesanyjához vonzódott rendkívül. Az érzelmes gyermekkel ridegen bánt a sors: 6 éves volt, mikor apját – s 12, mikor anyját elvesztette. Anyja közellétől már ekkor is régen meg volt fosztva: már 6 éve Debrecenben tanult: a Kismester utcában lakott egy kétszobás nádas házban, öccseivel (Sámuellel meg Ádámmal) egy Panna nevű öreg cselédjük gondozása alatt. Gyámjuk, Gulácsy Antal, meg rokonuk, Péchy Imre, a kollégium főgondnoka ügyelt fel rájuk. Volt magántanítójuk is (Polgár Mihály). Az iskolától kezdettől fogva idegenke-

dett: csak ajándékokkal tudták rácsábítani. Jól tanult ugyan, de nem a legjobban; néhány legjobb barátja, köztük Kállay Ferenc (ki Szentgyörgyi József orvosnál lakott), mind jelesebb tanuló volt nála. Csak később tűnt ki ő is a többiek felett.

Ily korai kiragadtatás a családból más természetű gyermeket talán idő előtti nyers és durva férfiaságra edzett volna meg, az érzékeny Kölcseyt idő előtti elmélkedésre készítette; az életben való forgolódás helyett a könyvek világába bújtt meg. Tilalom ellenére is folyvást olvasott, vakációiban is, melyeket leginkább Sződemeteren töltött. (Álmosdon csak 1809 végén, s azelőtt vagy 9 évvel egyszer.) Jellemző szelíd, csendes természetére, hogy főiskolai deáksága (1805–1809) alatt sem követett el soha semmi kiágást, holott oly jobb deáknak is, mint Kállay Ferenc, háromszor is előfordul neve a *Sedes scholastica* jegyzőkönyveiben.

Iskolai olvasmányai közül a tankönyvül használt Cornelius Nepos volt rá nagy hatással: az ókor iránti vonzalmát az ébresztette fel, annyira, hogy kint a homokbuckákon Athént, Akropoliszt, Parthenont épített játékból s Miltiadesnek vagy Themystoklesnek képzelve magát, tartott szónoklatokat. A hazai iskolák közt itt legtöbb gondot fordítottak a görögre. – Olvasott régibb és újabb magyar írókat is, Heltait, a *Hármas históriából* különösen Trója veszedelmét. A Debrecenben különösen nagy hírű Csokonait, míg Kazinczy befolyása el nem térítette, diáktársaival együtt nagyra becsülte. Ha alkalom kínálkozott rá, egy-egy régibb magyar könyvet is megvett; így a Pécsi Lukács-féle *Szűzek koszorúját* (1591) 6 kr.-ért; s ilyenekből nyelvtudását gyarapította. Franciául magánszorgalomból tanult egy Bonyhárdi nevű nyelvmestertől, úgy látszik, Kállayval együtt. Olvasta Racine-t, Corneille-t, Molière-t s ezzel akkor szinte egyenrangú vígjátékírónak tartott Regnard-t, Boileau-t és Voltaire-t, kinek *Henriade*-ját remekműként bámulta, Kállayval együtt, vagy vele felváltva kivonatolgatta (meg is vásárolta alkalmi áron, kótyavetyén) P. Bayle *Dictionnaire Historique et Critique*-jét (1695–1697), s a XVIII. századi francia felvilágosodott írókat: Montesquieu-t, Voltaire-t, Rousseau-t. E francia olvasmányai fejlesztették ki benne a felvilágosult kozmopolitát; de bizonyára magyar olvasmányai közt is voltak hasonló szelleműek; így pl. tudjuk, hogy Kazinczy *Or-*

*pheus*át meg a Henriás-fordító Péczely József *Mindenek Gyűjteményét* (1789–1792) is olvasgatta.

Épp az utóbbiak tették figyelmessé, amivel addig kevésbé törődött, a német költészetre és kritikai irodalomra (Gessner, Kleist, Hagedorn, Bürger, Klopstock; Eschenburg ismert kiadványai; az esztétikus Johann Jakob Engel, Lessing stb.). Kazinczy Gessneréből meg Kleistnak egy barátjánál látott *Tavaszból* (melyet Csokonai fordításából már ismert) szintén ösztönzést nyert a német nyelv komolyabb tanulmányozására.

Tanárai közül az ismertebbek: Budai Ézsaiás, Sárvári Pál, a matematikus és filozófus (1765–1846; ez még Aranyt is tanította; mikor színész lett, ő ajánlotta neki Shakespeare-t); s a szintén filozófus, akkor még fiatal Ercsey Dániel, kinek avult rendszeréről azonban később igen elítélőleg nyilatkozott.

Ily előkészületek után döntő hatású lett Kazinczyval megindított levelezése. Mint tudjuk, Kazinczyt Csokonai temetésén látta először. 1808-ban a Hazai Tudósításokban olvasta Kazinczy és Kresznerics Ferenc vitáját Magyarország legrégibb térképéről; nagy olvasottságát mutatja, hogy e kérdésekhez hozzá tudott szólni s adattal szolgálhatott Kazinczynak; május 19-én megírta hozzá felvilágosítását közlő levelét, szerényen megvallva azt is, hogy fontosnak látszó dologgal állhatván eléje, figyelmét óhajtaná megnyerni; irigylit, úgy mond, „egy oly ifjúnak sorsát, mint Vitéz volt, aki egy Kazinczyt nyerhetett ifjúságában vezérül”. A mester szíves válasza (melyben különösen a görög tanulására buzdítja) felbátorította s innen fogva gyakran írt neki, már egy-egy versét is megküldve, s különféle irodalmi és könyvtári szolgálataival kedveskedve neki. 1808-ban hat, a következő évben kilenc levele van hozzá, alig egy is vers nélkül. Így folyik ez tovább egészen 1817 júniusáig; azután egyetlenegy levelét sem ismerjük Kazinczyhoz.

Kazinczy hatása nagy volt reá. Idomult hozzá önként, előre is, verseire tett észrevételei s egyéb tanácsai pedig szinte szentírás voltak számára.

Idomulása legelőbb is Debrecen ócsárlásában mutatkozott meg; ő maga kezdte, mint Kazinczynak bizonyosan kedves dolgot, igaz, hogy sok tekintetben jogosan. Kívánná, bárcsak a Kazinczy-féle stílus ízlettetné Debrecenben is, főképp a tanuló ifjúság ál-

tal; magyar könyvet nem is szabad olvasniok, mert az mind „román” (= regény) s ártalmas az ifjúnak. Így maga az ifjúság félszegül ítél s csúfos nevekkal illeti, aki Vergiliuson kívül a mi költőinkben is gyönyörködni mer. Ő mint nem tógátus deák mintegy külön szakasztódva él tőlük; magyar verseit igen kevésnek merné megmutatni, nehogy az ő szájokban csúfos nevezettel őt is „poétának” nevezzék. Értesíti, mint ítél „Debrecen” a Kazinczytól kiadott Magyar Régiségekről, érintve ellenszenvesen a *Debreceni Grammatikát* is. Debrecenben azt a versét mondták legjobbnak, mely Kazinczy ítélete szerint a legrosszabbnak bizonyult. Debrecenben nem úgy írnak, mint Kazinczy: nem unják a sok articlust. Ő is, mint Kazinczy, irtózik a „napkeleti fejek”-től. Debreceni „társalkodása” nagyon szomorú, ott hidegek vagy puhák az emberek: Kazinczy szíve érzékeny és teljes: meg ne szűnjön őt szeretni! Utolsó onnan írt levelében is „szenvetései helyének” mondja Debrecent, s későbbi leveleiben is lenézőleg emlegeti a „Debreceni fül”-et, s „Egyiptus földé”-nek Debrecent (mint Kazinczy Jeruzsálemnek). Küld neki egy új grammatikát, előre is tudva, mennyire nem tetszhet az Kazinczynak, pedig e szerint fognak tanítani a tanítók, s „fog Magyarország sok részében a protestáns pap dörgegni cathedrájából”. Kazinczy protestánsellenes magatartását is magáévá tette hát. Bayle nyomán a „nagyfejű Luther”-ről közöl vele adatokat. Vallás- és dogmatörténeti tájékozottsága különben meglepő, mint általában a „XVI. századi filológiában”, mely szerinte ott egyedül megszerezhető tudomány. Szól a „páterek ostobaságáról”, de a superintendenciáéről is: mint nem XIX. századba valóról, s a reformáció „vérengző koráról”.

Érdeklenék őt a régi magyar könyvek és kéziratok; van is sok a kollégium bibliothecájában, de a deáknak abból magyar könyvet kivinnie nem lehet; ugyanaz a felfogás ez, mely tiltja a magyarul való beszélést, s szemmel tartja az új magyar könyvek olvasóit („phantastákat”). Az „armariumra” maga a bibliothecae praefectus visel gondot: rendesen csak egyszer nyitja fel életében, tudniillik mikor átveszi; belőle sem maga nem vesz, sem másnak nem ad ki semmit, még professzor társainak sem.

E nehézségekkel állítandó szembe az a valóban meglepő olvasottsága, melyről levelei tanúskodnak, s mellyel Kazinczynak

sokszor szolgálatára áll. Közli vele Sylvester oly versét, melyet Kazinczy a *Magyar Régiségek* praefatiójában nem említ; oly magyar sapphicumokat, melyekről Virág nem tud. Legnevezetesebb azonban, hogy a ma úgynevezett *Debreceni Kódexet* ki tudta csempésztetni az armariumból – (a könyvtárbeli minden magyar könyv katalógusának is megszerezte a másolatát) – már csak Pestről visszatérte után, s lemásoltatta saját költségén igen szépen Kazinczy számára Acsádi Pál sárándi tanítóval. Két esztendei nagy munka volt ez (1812–1813), roppant titokban.

De mint mondtam, kapott is Kazinczytól. Kifogásait megszívlelte, a Kazinczytól kifogásolt verssorait, vagy egész versét újra dolgozta s úgy mutatta be neki ismét. Legfontosabb azonban, hogy Kazinczy ismételt tanácsára látott hozzá a görög alaposabb tanulásához. Csakhamar már Homért olvassa, stilisztikai fejtegetéshez abból idéz bizonyítékot, s már Pindarus- és Anakreonból is; Pesten már ő segédkezik Szemerének görög tanulásában s Homeroszt olvassa előtte. Meggyőződött róla, hogy „a deák literatúrának, főképp a deák poetáknak studiuma nem viszen oly jó útra, mint a görögöké, ezt sok tapasztalás tanítja”.

Mindezekért hálás is volt Kazinczynak, s az ő szonettjeitől megihletve írt reá szonettet, a „Szent énekesse Széphalomnak” kezdetű hosszabb verset.

Tanulmányai és Kazinczy hatása befolyásolták verskísérletezéseit is, úgyhogy költészetének már e kezdeti korában is valóságos fejlődési szakaszok különböztethetők meg, melyeket maga megállapít Szemeréhez 1833. március 20-án írt, úgynevezett ön-életrajzi levelében.

Első versét 13 éves korában írta, mielőtt még verstant tanult volna; témája a haza és király iránti szeretet volt; Heltai magyar *Krónikája* s Cornelius Nepos sugalmazhatták. – Ezután tanult az iskolában poétikát; tanára mintákat olvasott fel nekik Himfyből, Csokonai *Diétai Magyar Műzsájából*, s akkor kezdtek ők is olvasgatni s írni latin és magyar verseket; ő inkább csak latint; magyart előbb csak a kiadott témákra, utóbb pedig csak miután társai példával mentek előtte. Mikor Csokonai versei, halála után egyre-másra kijöttek, azok lettek bálványaik. Egy-két esztendőn át ekkor ő is csokonaias verseket írogatott („firkált”): blumaueri

paródiákat és didacticum poemát a lélek halhatatlanságáról (1805–1807). – Változást hoztak filozófiai studiumai, Kazinczyval való megismerkedése, s Kazinczy ösztönzésére kezdett görög olvasásai: 1808–1809. Előbbi verseit egytől egyig megsemmisítette; (csak 1808-tól fogva ismerünk verseit!); újakat írt; témája akkor anyja (szülőföldje) és a szerelem lett; két régi, szinte a szentséggig elgyöngédült érzelme volt ez neki. Ekkori versei közül már többet ismerünk; magyar formájú egy sincs köztük; a legtöbb rímtelen, szakozatlan jámbus (görög), de már Kazinczy mintájára modern nyugati formák: szonett is; nem német minták után (németül csak 1809-ben kezdett, „csak sok ösztönzés után” tanulni); de a német típusú magyar versek ritmusát hamar „felfogta”, úgyhogy Kazinczy első szonettjeire nyomban hasonló ritmusban felelt. E versek hangja panaszos, érzelmes; Pesten látta ezeket Szemere és több barátja; Horvát István meg Berzsényi figyelmeztették „lamentabilis ton”-jára. Elég az hozzá, hogy verseibe az első németes íz nem a németektől, hanem Kazinczyból került, tehát már magyar közvetítéssel. Nevezetes következményű fordulat ez azért is, mert általa az ő érzésében Csokonai mint kezdő poétákat félrevezető „példány” Kazinczy alá degradáltatott, s értékelésében ez későbbi recenziójára is befolyt.

Ez idő alatt tehát a modern nyugatból nem a német, hanem a francia volt studiuma tárgya, mégpedig inkább egyidejű filozófiai tanulásával, mintsem verselési gyakorlatával kapcsolatban. Bayle, Boileau, Voltaire s az egész francia klasszikus lituratura „nyitva volt előtte”. Míg ezek egyrészt „felvilágosodott” szellemekkel hatottak reá, esztétikai és kritikai kísérletekre ösztönöztek. Írt ekkor egyebek közt egy „magyar literaria históriát”, csak a költőkre terjeszkedve ki: mindenik költőről külön cikkely szolt, s mindeniknek a műve „kritikázva”. Ezt is eltépte, mielőtt Debrecen elhagyta; s csak a Lilla és Himfy közt vont paralelát vitte fel Pestre (nb. erre ösztönzést maga Csokonai adhatott, Lilla előbeszédével). Írt más kritikákat is: „mustrái” Boileau meg Voltaire voltak.

2. Pesti törvénygyakorlata hónapjai (1810. február elejétől augusztus végéig)

A „debreceni csend” után a „pesti lárma” eleinte zavarólag hatott rá s kezdte sajnálni a kollégiumi bibliothecát. Viszont kedves volt neki a Szemerével s barátaival való társalkodás.

Ügyvédi vizsgát nem tett. De belekerült az irodalmi élet középpontjába, s ott is elsősorban Kazinczy hívei – Vitkovics, Szemere, Horvát István – társaságába, minthogy éppen Vitkovics szomszédságában volt a lakása. (A triászra még 1832-ben is ellágyulva gondol.) Az odajáró írókkal (Virág Benedek, Döbrentei, Helmeczi) megismerkedett. Találkozott Kis Jánossal és Berzsenyivel is. Különösen Szemerével kötött szorosabb barátságot: az vezette be a német irodalom bővebb ismeretébe; Matthissont, úgy látszik, innenfogva kedveli annyira; Goethe-kultusza is ez idő tájt indul, főképp Kazinczy hatására, kit Pestről is felkeres két levéllel. Most már eltökélten „Ráday manierjában” ír, igen érezve annak nehézségét; de a technikában sokat halad.

A pesti írók hatására kezd magával a magyar nyelvvel is alaposabban foglalkozni; Révai princípiumaival Szemere által ismerkedett meg. A nyelvre irányuló figyelem egyik első jelentkezése pályája nemzeties fordulatanak. Ez irányban kétségkívül hatott rá Berzsenyi is. Ennek versei kéziratban már ekkor Szemerénél voltak, s ő 1810 tavaszán azok kiadásának előkészítése végett jött fel Nikláról. (1810. április 8-án ír erről Kazinczynak, de a pesti írókról alig. *Kaz. Lev.*, VII. 359. l.). Hogy azonban a félszemű Kölcseyt nem jó szemmel nézte, azt a recenzió megjelenté utáni kifakadásából tudjuk, ha ugyan nem utólag indokolja ellenszenvét. (*L. Kaz. Lev.*, XV. 313. l. „Én ennek a pimasznak kamuti szeméből már akkor semmi jót nem néztem, mikor nekem a’ Pesti kávéházba egy öl nyekegő verseket hozott”: 1817. szeptember 8. Kazinczyhoz. – Bizonyára 1810-re értendő.) Pedig Kölcsey akkor igen nagyra becsülte, bár különös embernek találta: „az a nagy ember nekünk fejünkbe nem fér” (neki meg Szemerének), írja Kazinczynak 1810. május 6-án, s kéri róla Kazinczy ítéletét. Pestről eltávozva, boldognak mondja magát, hogy Kis, Berzsenyi,

Szemere, Horvát, Vitkovics csókjaikat érzé ajakin; „ha oly nagy volnék, mint Virág és Berzsenyi” – írja nem sokkal utóbb.

3. 1811–1829: Álmosdon és Csekén

Pestet elhagyva, egy darabig Sződemeteren, gyakrabban Debrecenben is tartózkodott. Egy Debrecenben felajánlott katedrát nem fogadott el Debrecen miatt, mert ott liberális tudósnak nincs helye. 1812 tavaszán költözött Álmosdra, Sámuel öccsével átvéve ottani jószágait; mikor két év múlva öccse megházasodott, arra hagyta Álmosdot s még az évben testvérével megosztozva, 1815-ben Csekén telepedett meg, maga mellé vevén öccsét, Ádámot; 1823-ban az is megházasodott, 1827-ben pedig meghalt. Innenfogva a gazdaság egész terhe reámaradt s Pestre költözési tervezései végképp megszűntek. Ádám 1827. augusztus 2-án halt meg; ennek fiáról, a kis Kálmánról, Kálmánkáról folyvást megemlékezik leveleiben. Pál napján már az is koccint Szemere egészségére. Nem sokkal utóbb (1828. március? április?) Szemeréné halálhíre sújtja le.

Ez idő alatt egy-egy baráti látogatás élénkítette fel egyhangú napjait: Kállai látogatása Álmosdon 1812, 1814-ben, Szemere Pálé Csekén 1815-ben. Ő is leginkább Szemere kedvéért mozdul ki hazulról: 1813 augusztusában Pesten járt; 1814-ben, mikor Álmosdot otthagya, két kisebb testvérét Pozsonyba kísérte s aztán a nyarat Pécelen, az őszt Tolcsván és Lasztócon (Szemere feleségének a birtokán) töltötte. 1817 nagy részét nem otthon töltötte: az év elején Pécelen, majd Pesten; áprilisban Lasztócra, júliusban Szemerével vissza Pestre, szeptemberben Pécelre s karácsonykor haza Csekére. 1826 februárjában Pesten, majd Pécelen; 1826 szeptember-decemberében Pécelen. Pécelen 1814-ben írta tudvalevőleg Szemerével az *Antimondolatot*: s 1826-ban Pesten ismerkedett meg Kisfaludy Károllyal és barátaival.

Álmosdi magányát leveleiben akkor nagy lehangoltsággal jellemzi. Álmosdon egy esztendeig senkivel sem levelezett. Barátok társasága nélkül „eltompultan, elsülyedten” húz ki egy évet a

másik után. Szánakozásból is gyakrabban írhatnának neki, hogy ott „a falun és az alföldön” egészen el ne vesszen. Tompaságáról, bágyadságáról panaszkodik, illetve arra sincs ideje, hogy panaszkodjék; „szárazb a közembernél”. Gondol arra, hogy menekvésül (hogy munkátlan ne éljen) a vármegyénél keres magának hivatalt, viszont ebben egész természete akadályozza (szerfelett puha; rövidlátó; félve lép minden társaságba, hol nagyon ismerős emberekre nem talál). El van zárva mindentől; Kazinczy levelei nélkül azt se tudná, mi történik nemzetünk kultúrájával; *Literatur-Zeitung* az egész környéken senkinek sem jár. Itt neki nem jó, nem lehet jó; érzi, hogy a tanuláson kívül már keveset tehet e világon, s ez az egy az, mit itt tennie lehetetlen. Ez nem élet. Nem él igazán. Szemeréhez is többször ír ezekről: közönséges földmívelő lett belőle ott a Nyír szélén.

Csekén, melynek nevét a *Pannóniás Éneke*re hivatkozva gázlósnak értelmezi, még elhagyatottabbnak érzi magát: messzebb a világtól s barátaitól, mint eddig, csak Kazinczyhoz közelebb. Itt senki sem vesz könyvet, s legalább egy félszázadig nem lesz arra pénze senkinek: a papnak van néhány vallási könyve akadémikus korából, ő se vesz többet; „nekünk pedig Uraknak könyves tékáknak lenni nem szokott”. A gyakori árvizek hónapokra elzárják; a szomszéd faluba is hajón járnak ilyenkor. Évekig kell várakoznia literátori hírek s könyvek után. Kitől kapna ott könyvet? „Ez a környék az országnak legvadabb környékei közé tartozik.” – Jóval később: tudóskodó embernek csak a főváros való! (Összefoglalóbban jellemzi Debrecen utáni életét 1813-ban, Kazinczynak.) Már feltette, hogy szakít a lituraturával, s 1826-ban akarva nem felelt Kazinczy és Szemere leveleire. Családi ünnepek, névnapok is terhére vannak: cigányzenét kellett napokon át hallgatnia Kölcsén.

Utóbb azonban, szokása szerint, ha távol van, Csekére is elérzékenyülve gondol, sőt a Tiszát is látni vágyik; így esik egyik humorból a másikba (1817., Pesten). – 1826 végén Pécelen ezt a pesti és Pest melletti lakást rosszabbnak találja, mint a csekeit; ott nincsenek ezek a folytonos literátori kedvetlenségek. Elégedetlen a mával, de holnap visszasírja (*Honvágy és szerelem*). Szemerével való levelezésében üres évek: 1818–19, 1821–22, 1825, 1829. Olykor „keményen fogja” s kiragadja magát letargiájából (1823). De

különben kétórányi távolságra is nehezen mozdul, egy hónapig készül rá (1824).

Önéletrajzi levelében több ízben is érinti, anélkül hogy barátját is felvilágosítaná felőle, szerelme történetét. Mindjárt anyja halála után érezte keblében az „első mozdulatot”. A leány nevét anyjával együtt írta fel egy papirosra, s e név most is (43 éves!) szentebb neki, mintsem kiírhatná közönség számára. Anyja neve s e másik „egyforma, legalább egymásba olvadó érzést” jelentettek neki. Álmosdon nemcsak magánya, hanem „szerelmi helyhezet” is elkedvetlenítette: szerelme (ez újabb szerelem!) boldog lett volna, de ő igyekezett elszakítani magától: minden más kötés hidegnek, bűnnek tetszett előtte amaz első mellett; kapott az első alkalmon, hogy elszakíthassa magát s testvére megházasodván, elhagyta Álmosdot. – Még ez év nyarán (Pécelen, Tolcsván, Lasztócon?) új szerelem kísértette, szerelmes kezdett lenni, maga megvallja, de senki ki nem találja, hogy kibe; barátai sok mindent fogtak rá, több nevet emlegettek; egy valóban komolyan kapta meg, mert úgy vélte: „hasonlít az ideálhoz, ami a gyermek szíve alatt egykor támadt s azólta élni meg nem szűnt”; ez emlék most is győzött, s aki Álmosdról azért jött el, hogy tépve legyen a rózsalánc, az könnyelműleg új alá nem adhatta magát. Ez egyike volt azon „akart és keresett áldozatoknak”, melyekkel neki oly csodálatos hajlandósága volt gyötörni magát az élet legszebb szakaszán – s ez siettette hipochondriáját.

Egy gyermekkori tiszta ideál, az elhalt anya emlékével mintegy egy érzésbe összefoglalva, elgyöngédítve, légiesítve, eltávolítva megvívhatatlan messzeségbe és megszentelve: ez volt a Kölcsy „szerelme”, mely az életben kínálkozó valódiak felett sorra győzedelmeskedett, áldozatokra, önsanyargatásra kényszerítve őt. Erre is érvényes, amit a barátságról mond: „Nincs szebb kora az emberiségnek, mint az első ifjúság évei. Azon láncok, melyek akkor köttetnek, nem szakadnak el örökké, mert nem a világban kerestünk még akkor barátokat, hanem barátainkban leltük fel az egész világot.” A gyermeki, rejtett, társtalan mély érzés kiirt-hatatlan életképessége ez, mely minden továbбивal dacolni képes!

Említett leveléből láttuk, hogy kietlen élete nemcsak kénytelenségből volt olyan: kedélyi reakciókkal mintegy szándékosan is gyötörte magát ráadásul. Egy bizonyos visszás „humor” ez, mely

nem hogy enyhítené, csak növeli a lélek fájdalmát; „ínszövedéke” „makacsságból és érzékenységből” van összeolvadva. Hidegen tűrő bölcsesket, herosokat nem tud megérteni; ő szenved a szenvedést stb. Volt egész év, hogy az udvaráról ki sem ment! Reggeltől másnap hajnalig szobájában járkált „sötét képeivel”; egész éven keresztül is nem ment ki szobájából ebédelni: magában volt mindig! Ezeket különösen az 1818 és 1826 közötti időre érti.

E sötét időszak előjele talán Kazinczyval való levelezésének a megszakadása is 1817. június közepétől fogva. Pedig odáig úgy kapaszkodott Kazinczy barátságába, mint a fuldokló a szalmazsálba. A levelezés haladtával tiszteletteljesen ugyan, de egyre több ellenvéleményt hangoztatott Kazinczy ellenében. Nyilván kedélye is ingerlékenyebb lett, „kritikázóbb”.

Már 1812-ben a *Kötés napja* egy rímjét nem találja a fül számára elég kedvesnek, egy sorát „oly mértékben elragadó folyamatúnak”, mint a többi. Talán 1813-ban találkozott Kazinczyval a semlyéni utcán, ő akkor, úgy látszik, éppen rossz hangulatban volt s hidegen szólt vele. 1813-ban Helmezy egy szonettjét nem találja oly szépek, mint Kazinczy. 1815-ben szüntelen ingerlésben van, s ilyenkor csak recenziót írhat. Míg ugyanakkor Kazinczy-, Szemere- és Helmezyvel csak négyüket tartja a „nem-rettenő neologizmus” pártján állóknak, 1817-i három levele, melyeket Lasztócról ír, már bíráló ellenvetések tesz Kazinczy nyelvújítására. Ekkorára már belejött a kritikai verve-be. Pesten alkalma volt a lituraturai dolgok mibenlétéről, a jelszavak (jottista, ipszilonista, neológus, ortológus) káros hatásáról meggyőződni, s ez is új gondolkodásra készítette. Kazinczyval rontotta a helyzetet az is, hogy épp ekkor nemcsak levélben, hanem személyesen is többször érintkeztek s vitatkoztak. Ez Lasztócon volt; Kazinczy háromszor is volt náluk, ők nála egyszer sem! Újításait nem javallták, mert azáltal a nyelvbeli sokszínűséget elveszté. „Ő minket nem értett” – jegyzi meg *Önéletrajzában*. Lasztócról június 11., 12. és 14-én írt három levele valóban sok tekintetben szakítást jelent Kazinczy nyelvújítási dogmaival. Szerinte az újítás szükséges volt, de nagyon tudatosítani, siettetni, védeni, neki nevet adni kár volt: a maradiak makacsabbá, a haladni akarók túlcsapongókká lettek; jobb lesz a neologizmus nevét törölni, e szóval a pártokat nem ingerelni. Az újítás dühe sokat elkapott; Ka-

zinczy sok újítása sem megy át a maradékra. A nyelv ideáljában csak az újat szemmel tartani egyoldalúság; Kis Jánosnak (leveleiben) igaza volt, hogy Kazinczy vétett maga ellen, mikor fordítóvá lett; *Erdélyi leveleiről* emlegetni fogják, mikor sok más dolgozását már elfeledték. „Aki életét idegen művek fordításában töltötte, nem tanulja meg a maga erejét egészen ismerni.” Ne adja ki újra 9 kötetét, mert a publikumnak ma már nem fordítás kell! Kifogást tett még fordítási elvei ellen is (ő eredeti színében kívánja áttétetni az író), s némely szavai ellen (pl. „phantasieim”), melyeket lehetetlen botránkozás nélkül nézni. – E sok „igazmondás” közben magáról az igazmondásnak barátok közt természetes voltáról is ejt szót: „így tanuljuk egymást igazán ismernünk, nem pedig úgy, ha a kopott pénzhez hasonló sima társalkodót ját-szodjuk”.

Minde megjegyzések Kazinczyt a legérzékenyebb ponton érintették, mert főképp „a nyelvújítási harc” bal következéseire mutattak rá, melyet pedig Kazinczy tudatosan, szántsándékkal hitt ki, de amely Kölcsey szerint „sokszínűség” helyett egyoldalúságra vezetett; másfelől pedig írói gyakorlatát devalválták, az eredetiség újabb programja értelmében marasztalva el az ő fordítói tevékenységét, melyre egész életét tette fel. Igaz, hogy abban az utólag hibáztatott harcban Kölcsey is részt vett az *Antimondolat*-tal, de annál személyesebb ízűvé vált a harcra ingerlés utólagos hibáztatása. (Különb – írja – ő nem akarta kinyomtatni az *Antimondolat*-ot, még csak nem is gondolta, hogy valaha kinyomtatassék. Utóbb is „kéretlen kiadók”-ról beszél. – Kazinczynak e lasztóci levelekre egy válaszát ismerjük: június 14-ről: higgadtan, udvariasan védi s erősíti a maga álláspontját; hogy neheztelne, azt nem láttatja.

Ekkortájt nemcsak a nyelvújítási küzdelmekről volt kiábrándult véleménye Kölcseynek, hanem az egész magyar irodalom jelentősége és jövőjéről: az csak néhány privát ember vesszőparipája; hiába mondják: haladunk, abban nem hisz.

Kölcsey később (1823) azt írja, hogy lasztóci leveleit a barátság diktálta, Kazinczyt most is szereti, becsüli, tudva sohasem bántotta meg. Viszont Kazinczynak fáj, hogy őt maga iránt elhidegültnek kellett képzelnie. Levelezésük azonban megszakadt s viszonyukat a későbbi „Iliász-pör” csak tovább hidegítette. Kölcsey

még Álmosdon kezdte fordítani az *Iliászt*, 1816 végén az I. énekkel elkészült, megküldte Szemerének, 1817-ben Pesten Vitkovicsnak felolvasta, pünkösöd után Kazinczynak; az lemásolta s visszaküldte. Már előbb hozzáfogott az *Iliász* lefordításához Vályi Nagy Ferenc sárospataki tanár (Szemerének is egykori tanára); Kazinczy megmutatta neki Kölcseyét, hogy használja s kövesse az abban mutatott példát. Vályi Nagy 1820-ban meghalt s *Iliászát* Kazinczy adta ki 1821-ben. Vályi Nagy Ferenc fordításáról Kölcsey már 1814-ben hallott; már akkor se sok jót várt „attól az embertől”. Most, mikor e kiadás kezébe került, felismerte, hogy Vályi Nagy Ferenc az ő I. énekéből több sort átvett; írt erről Szemerének (1823. február) s felkérte, hogy a nála levő kéziratát hasonlítsa össze a Vályi Nagy-féle fordítással; Szemere megírta a dolgot Kazinczynak, elküldte Kölcsey levelét is. Kölcsey és Kazinczy így váltottak ez ügyben Szemerével még néhány levelet 1823-ban. Kazinczy a meghalt barátot meg akarta védeni a „lopás” vádjától, ezért szépítette eljárását s a „követés” jogosultságát hangoztatta, sőt szép vonásnak Vályi Nagyban, hogy a maga fordítását a jobb Kölcsey-félének feláldozta; „bizonyos tekintetben minden később író plagiáriusa az őtet korban megelőzteknek”. Kölcsey szerint viszont ez nem követés, nem kölcsönzés, hanem plágium, mert nem nevezi meg az átvett sorok szerzőjét; s nem szép lélek jele „a más jobbnak ismert munkáját eltulajdonítani”; ha egykor a magáét kiadná, még ő kerülne plagiarius hírébe. Végül is mindketten Szemerét kérték fel bírónak, Kazinczy csak azt kérve, hogy míg teljes elégtételt ad Kölcseynek, Vályi Nagy, a megholt, nevetségessé ne tétessék. Csak 1826-ban történt meg a pör lezárása. Szemere az *Élet és Literaturában* közzétette az ez ügyben folyt levelezésből a fontosabbakat, Kazinczy (szeptemberben) a *Felső Magyar Országai Minervában* Kölcsey fordítását egy utójegyzet kíséretében, melyben tulajdonképpen eddigi nézetét hangoztatja, Kölcseyt túlzással vádolja („nagyot csinál” a dologból), s méltatlankodik a levelezés közzététele miatt. Erre Szemere és Kölcsey a Tudományos Gyűjteményben (október) válaszoltak; Szemere filológiai pontossággal kimutatja, mit vett át Vályi Nagy Kölcseytől (sokat!); a levelezést ő tette közzé, mert már úgyis sokan tudták; ha van bűnös, ő az; Kölcsey *Végzava* megállapítja, hogy tehát neki volt igaza, megfelel Kazinczy némely mellékes állításaira is,

de egészében véve a kiengesztelés szép szavaival zárja a vitát, azokhoz hasonlókkal, amelyek Berzsenyiről írt emlékbeszédből ismeretesek.

Kazinczy aztán a nyilvánosság előtt nem tért vissza ez ügyre; leveleiben azonban látni, hogy neheztelt Kölcseyre, e „makacs elborulású” emberre; ki kevélyül bánt vele. Úgy érezte, ha hibázott is, mind azt „moralis cselekedete” jóvá tette (ti. egy holt barátot védelmezett). Többnyire Toldy Ferencnek írogatta ezeket; egyebek közt 1828 elején: ő Kölcseyt szívesen szereti most is, bár „Tassoizmusától” irtózik. (Tasso üldözési mániájára céloz.) Az 1817-ben félbeszakított levelezés örökre félbemaradt. 1831-ben az Akadémia ülésén, mely Szemerét rendes tagnak választotta meg, ott voltak mind a ketten; Kazinczy néhány sorban értesítette erről Szemerét, s levelét Kölcsey a magáéval együtt küldte el Szemerének. Ez arra mutat, hogy barátságuk nem szűnt meg a levelezéssel együtt. Ezután már csak az *Emlékbeszéd*ben mondta el felőle gondolatait.

A pörben nemcsak egyéni különbségeik ütköztek össze, hanem két külön korszak szellemének összeegyeztethetetlen ellentétei. Kazinczynak kellett alul maradnia, jól tudva, hogy az ő álláspontja csak gyöngédséggel, kíméléttel lett volna menthető. S annak a hiánya fájt neki.

Ez volt nálunk az első plágium-pör. Az 1817-i lasztóci levelek már a fordítás és eredeti irodalmiság értékkülönbségeit is érintették s Kölcsey szempontjából elintézték. Ugyanazt a kérdést tisztázta még teljesebben az Iliász-pör: a „követés”, „kölcsonzés” addig megengedett, sőt erénynek tartott módszerét bélyegezve plágiummá, lopássá. Kazinczynak fordításirodalma, a század eleji nagy költőknek féleredetisége felett ez a pör tört palcát. Eredetiség és írói tulajdonjog kérdései kerültek vele napirendre.

Ez időszakbeli olvasmányai az első években az akkor megkedvelt német költők voltak, különösen Haller, Matthisson és Goethe. Goethe-tisztelete együttjárt egyre mélyebb s állandó görög tanulmányaival. A „görög együgyű nagyság”-ot mindenkinek felett becsülte, Goethét is ezért szerette inkább, mint Schillert. Verse-lésünkben is a „görög manier” vonzotta, s úgy vélte, csak makac-ságból nem megyünk át arra egészen s kínozzuk magunkat a Reim keresésével. 1815-ben Szemere látogatásának következmé-

nye lett Iliász-fordítási kísérlete. Később (1826–27-ben) már görögöket is olvasott: a három tragikust és Aristophanest.

Ugyanakkor említ másfajta olvasmányokat: Cervantest, Swiftet, s a neki rendkívül kedves Pope-ot és Sterne-t: óhajtaná, vajha mindenki, akivel beszél, ezt a négyet ismerné, s akkor élete „örökre magas érzemények és vidám launa közt oszlana fel”. Ezzel kapcsolatos ekkori hajlama a szeszély és humor iránt. Jól társult e csoporthoz Montaigne, a kedves szkeptikus (1814–1815). Állandó olvasmányának mondja a „hasonlíthatatlan” Bayle-t, ki nek társasága, azt hiszi, csak halálával fogja elhagyni. Bayle tanította ez „epicurusi moral” igaz ismeretére; s hogy az *Antimondolat*ban az írónak szabadságot követel a nyelv felett, Jancsó Benedek Kölcsény-monográfiája szerint abban is része van Kazinczyén kívül Bayle hatásának.

Magyart ez idő tájt, úgy látszik, kevesebbet olvasott; 1814 végén említi Pázmány *Kalauzát*: „ez igen szép írónk, de mégis Illyéssel – Illyés Andrást, a XVII. századvégi erdélyi püspököt érti – nem mérkőzhetik”; sajnálja, hogy egyik sem bírt Báróczi vagy Sylvester lelkével. 1813-ban egy kéziratot verseskönyv van nála a debreceni könyvtárból: a ma úgynevezett *Lugossy-kódex*. Zrínyi kétségkívül érdekelte: 1815-ben Tolliust olvasta, s fel is hívta rá Kazinczy figyelmét, aki már ekkor a *Szigeti veszedelem* kiadására készülődött.

Ami költészete s irodalmi munkássága ez időszakbeli fejlődését illeti, az nemcsak ösztönszerű volt: figyelte s céltudatosan is irányította. Önéletrajzában látni ezt. Pesti barátai bírálatának meglelt a hatása, s maga konstatálja, hogy 1811–1813-ban „derültebb maníru” verseket írt; s Álmosdon egyebet nem is írt, csak verset. A „derültet” csak úgy kell érteni, hogy nem „lamentabilis”, mert különben bizonyos méla, ábrándos sóvárgás sajátjuk; ő úgy mondja: „elegiai, feyerlich ton” vagy „a sentimentallyrisch ünnepestyes hangja”.

1814-ben „új modor”: a „dévaj” felé igyekszik átfejlődni. Kétségkívül bizonyos fajta humor reakciója ez az eddigi érzelmes-ünnepestyesre; másfelől a naivnak (a könnyű dálnak) vágya az absztrakt és erősen gondolati ellenében. Ez „nehéz studiuma” volt neki. Ugyancsak 1814-ben írta az első „románc”-ot (*Róza*). Mindez a változás szükségérzetére vall. 1818–1823 közt újabb lé-

péssel akart továbbhaladni a nehezen tört úton: a népdal segítségével, „szeszélyes, dévaj, s mégis nemes és meleg hang” formáját keresvén. Utóbb nevezetesebb modor-változattal nem kísérletezett; 1823. utáni verseiben eddigi „maníriai” kitisztultan vagy vegyülten jelentkeznek, főképp a „humor” igen egyéni változataival. Később közelebbről megvizsgáljuk; itt csak az álmosdi és csekei évek általános költészeti irányáról van szó.

Különben pedig sokszor éveken át egy-két versnél alig írt többet (bár azok aztán a legjobbak közé tartoznak); 1819-ben, 1827-ben, 1828-ban egyet sem írt. Az ő mértékéhez képest termékenyebb évek: 1813 és 1814; 1823–1826 és 1831–1832. Mégis pályája ez időszakában írta összes versének jó háromnegyed részét.

Közönség előtt ez időszakban aránylag nem sok verse jelent meg: 1814-ben három az *Erdélyi Muzeumban*, s egy (*Róza*) az 1815-re szóló *Magyar Dámák Kalendáriumában*. Aztán hosszú ideig semmi. A 20-as években: 1821: a *Szép-literatúrai Ajándékban*, 1822: az *Aurorában*, 1822–1826: a *Hébében*, 1824: az *Aspasiában*, 1826: a *Felső Magyar Országi Minervában* (Iliász-ford.), 1827, 1828, 1829: az *Aurorában*.

Prózai munkálatai legnagyobb része az időszak végéről való. Odáig nevezetesebbek: a csak gyakorlásul írt s kézírásban maradt *Védelem P. J. számára* (1812?), a *Felelet a Mondolatra* (1815), Szemerével. A *Tudományos Gyűjtemény*-beli három recenzió: Kisről (Tud. Gyűjt. 1817. II.), Csokonairól (1817. III.), Berzsenyiről (1817. VII.). Ezek tették nevét ismertté és népszerűtlenné. – Csokonai-bírálatát eredetileg az *Erdélyi Muzeum* számára írta, de minthogy az Kazinczy Himfy-bírálata miatt 40 előfizetőt veszített, Döbrentei nem merte kiadni. Már 1814 végén említi először, hogy a Márton-féle kiadás nála van s recenzeálni fogja Csokonait; megelőzőleg Csokonait Kotzebue-val említi egy színvonalon; 1815. május végén bírálata már úgy látszik kész: ekkor szüntelen ingerlésben van s recenzión kívül egyebet nem írhat; megelőzőleg (1813) már átírta a maga ízlése szerint a *Szemrehányást* meg a *Rózsabimbót*. Berzsenyi-recenziójához 1817. március vége felé fogott hozzá, de korábbi, neki kedvetlen benyomások emlékével. Berzsenyi 1810-i pesti látogatása volt az első azok közül, s az ember akkori megismerése egyszer s mindenkorra akadályozta a költő elfogulatlan méltánylásában. A másik: Berzsenyi verseinek

1813-i kiadása lett, mert az az ő szemében a költő kritikátlanságát bizonyította: Berzsényi abban „termédek rossz dalt eresztett ki”. Abban is elfogultságot, sőt önhittséget vélt megállapíthatni, hogy Berzsényi annyira képtelen volt elviselni az ő recenzióját; mikor (1823-ban) Szemere Berzsényinek egy 1820-i levelét közölte vele, megfoghatatlan volt neki, hogy valaki „a megbántott auctorságot” ily sokáig érzi. Emlékbeszédében sem vont vissza semmit egykori bírálatából, csupán annak haszna felől fejtette ki borongva kételyeit. – Prózaí művei javarésze azonban majd csak Szemerével együtt szerkesztett folyóiratában, az *Élet és Literaturában* látott napvilágot.

4. Köz pályán (1829–1838)

Az 1825 óta felélénkült politikai közszellem őt is magával ragadta. Első politikai szereplése: 1827-ben, a hazatérő országgyűlési követeket üdvözlő beszéde, Nagykárolyban. 1829. július 7-én b. Vécsey Miklós adminisztrátor megyei aljegyzővé nevezi ki, 1832. november 15-én főjegyzővé választják meg. De mint aljegyző is, rendszerint ő helyettesítette már az idős főjegyzőt.

1832. november 6-án választják meg országgyűlési követé Eötvös Jánossal (ennek lemondása után Eötvös Mihállyal) együtt. Ő azt szerette volna, ha követtársa Wesselényi lehetett volna; vele gróf Károlyi György útján ismerkedett meg, ki Wesselényinek Szatmárban egy birtokrészt ajándékozott, hogy mint magyarországi birtokos, választható legyen. De még a követi utasításokat készítő bizottságból is kihagyták. Kölcsény már megválasztása előtt Wesselényivel együtt intéző szerepet vitt Szatmár ellenzéki politikájában. 1831-ben tagja lett (Károlyival, Wesselényivel) annak a bizottságnak, mely egyebek közt a követi utasítások elkészítésére volt hivatott; e bizottság munkálatai nagy ellenzéssel találkoztak, kivált szabadelvű reform eszméik a nemesi kiváltságok s a jobbágyság dolgában. Ez sok keserűséget okozott neki.

1832. december 10-én érkezett Pozsonyba az országgyűlésre. Ott általában nagy tisztelettel fogadták. Tisztelgő látogatásai alkalmával az egyik előkelőség előszobájában találkozott az ifjú b. Eötvös Józseffel, e „szeretetre méltó lelkes gyermekkel”; a nádor felismerte (már az Akadémiából ismerte; ott tőle két lépésnyire mondta el szeptember 8-án Kazinczyról emlékbeszédét): a főkancellár (Reviczky?) azt állítá, hogy „két Kölcsey van író” s az egyik a Kölcsey Ferenc apja (bizonyosan a két Kisfaludyra gondolt!). Egy úrhoz menet háta megett valaki hangosan kiáltotta nevét: Széchenyi volt, s kezét „fakadozó örömmel ragadá meg”: „a nemes keblű ember látása electronként jár el ereimet” – írja *Országgyűlési napló*ájában. Találkozott Pyrkerrel, a „német költővel” is (nem úgy vélekedik róla, mint Toldyék; inkább olyformán, mint később Gyulai). A legkiválóbb arisztokratáknak Wesselényi mutatta be.

Tudnivaló, hogy az országgyűlési tárgyalásokat az ún. kerületi gyűlések készítették elő s döntötték is el rendszerint a főbb dolgokban. Kölcseyt az a megtiszteltetés érte, hogy a tiszántúli kerület őt választotta meg jegyzőjévé. A kerületi ülések kéziratban sokszorosítandó (s vármegyéknek megküldendő) naplójának a szerkesztésével is őt akarták megbízni; erre nem vállalkozott. Tudjuk, Kossuth valósította meg ezt *Országgyűlési Tudósításai*-val. Vele is megismerkedett s barátkozott innen fogva.

Míg ő Pozsonyban sok munkával teljesítette feladatait s nem egy kiváló beszéddel hívta fel a figyelmet magára, otthon – úgy mint máshol is – folyt a főispáni (adminisztrátori) agitáció a követi utasítások megváltoztatására. A Szatmár megyei közgyűlés (1834 novemberében) valóban új utasításokat adott ki; Kölcsey nem lévén hajlandó e pótutasításoknak engedni, bejelentette lemondását, s a december eleji közgyűlésre lement Wesselényivel Nagykárolyba, hogy a határozatot megkísérelje megváltoztatni. De lehurrogták mindkettőjüket. (Ekkor vágta oda Wesselényi azt a kifakadást, mely miatt utóbb pörbe fogták: a kormány kihúzta 9 milliónak a zsírját, s arra vár, hogy azok felfüggesztetvén, ő szabadítsa ki körmeik közül az urakat.) Így Kölcsey és követtársa is megmaradt lemondása mellett. 1835 elején visszament Pozsonyba s február 9-én mondta el búcsúbeszédét nagy hatással. Az országgyűlés felfüggesztette tanácskozását; Kossuth Tudósításai

gyászkeretben jelentek meg; a követek búcsúvacsorát rendeztek: azon Széchenyi is jelen volt; az ifjak Emlékirást nyújtottak át neki (vagy 86 aláírással) s többen bérkocsikon kísérték el Köpcsényig, hol egyikük beszéddel búcsúzott el tőle.

Hazamenet Pesten ment át (ekkor utoljára!) s február végén érkezett Csekére. Szó volt arról, hogy Szatmár vagy valamely más vármegye újból megválassza; Biharban fel is lépett, de nagy korteskedéssel („nem megyebeli” – „veszedelmes népfelszabadító”) elbuktatták. A szatmári főjegyzőséget megtartotta, hogy legalább a követi utasításokra befolyhasson. Hivatalos dolgain kívül magánügyeivel is ráért foglalkozni. Most már maga intézte gazdaságát s jobb gazdának bizonyult a várhatónál; építkezett, törlesztette adósságait; megható apróságokig gondoskodott családja tagjairól, a kis Kálmán neveléséről; ennek egy időben Obernyik Károly volt a nevelője, ki különben mellette, mint vármegyei főjegyző mellett volt törvénygyakorlaton, valamint Pap Endre és a későbbi történetíró Szalay László is. – Kölcsey Kálmán, kihez a *Parainesist* írta, 1849-ben Komárom alatt esett el. – A nép részéről, melynek emberibb sorsáért harcolt, nem a bihari választáskor érte utolszor méltatlan eljárás. A csekei tagosítás alkalmával, 1837 tavaszán, rokona, Kölcsey Mihály járási szolgabíró s több nemes úr felbujtására a tagosítást nem értő jobbágyság fellázadt ellene (minthogy a tagosítás neki előnyösen ütött ki) s legjobb szántóföldjeit és kaszálóit legázoltatták marháikkal. Statárium, katonaság kirendelése, a lázadók megbüntetése vetett véget a zavargásnak.

Az országgyűlést otthagytá ugyan, de az abból kifolyólag megindított politikai pörök őt is foglalkoztatták, mert tárgyalásra kerültek a megyei közgyűlésen is, mégpedig az ő befolyására mindig kedvezően. Négy ily emlékezetes pör tárgyalásában volt része s készítette többnyire ő a feliratokat. 1. A Wesselényi-pörben (Wesselényit 1835 májusában fogta pörbe a magyarországi királyi tábla, meg az erdélyi); 2. Balogh János barsi követ pörében (ez magáévá tette Wesselényi említett kifakadását); 3. az országgyűlési ifjúság 1836. május 30-én elfogott vezérei, Lovassy László és társai ügyében (ezeket Wesselényi mellett Pesten rendezett tüntetéseik miatt fogták el); 4. Kossuth ügyében, kit a *Tudósítások* ismételt tilalom ellenére kiadása miatt 1837. május 5-én hajnalban le-

tartóztattak. Igen meleg hangú e feliratok közt az utolsó; legélesebb s törvényessége tudatában merész a barsi ügybeli. Mindezekben a szólásszabadságot s a nyilvánossági jogot védelmezte. Ezek mellett Wesselényi védelmén dolgozott. Wesselényi 1838. augusztus 10–15. közt nála is volt. Alig távozott el barátja, augusztus 16-án Gyarmathára ment ki hivatalos ügyben. Útközben zápor verte, meghűlt, s egyheti betegség után augusztus 24-én meghalt. Halálos ágyánál sógornője, Obernyik meg öreg szolgája, Péter volt jelen. Másnap temették. Bártfay augusztus 29-én tudta meg a gyászhiért, s ő közölte Wesselényivel. „Nem közénk való volt” – sóhajtott fel Wesselényi a hír hallatára. (L. különösen az utolsó szakaszra nézve, Jancsó Benedek, *Kölcsey Ferenc élete és művei*, Bp. é. n.; – Angyal Dávid, *Kölcsey Ferenc*, Irod. tört. Füzetek, 16. sz., 1927.)

*

Ez volt élete legtevékenyebb s gyakorlatibb „oratori” szakasza. Kiemelkedett korábbi „puha inactivitas”-ából, s régi meggyőződését, hogy „a cselekedetek, a publicumban való forgás formálnak hasznos embert”, most kipróbálhatta. (ItK., 1930., 324. l.) Tanulmányait, olvasmányait is ehhez igazította. Gyarapította jogtörténeti és közjogi ismereteit, olvasott német, francia, angol államtudományi, nemzetgazdasági műveket, pedagógiai és tanügy-politikaiakat. Érdeklődött modern tudományos eredmények (villamosság) iránt; követtársa, Eötvös Mihály, ki Amerikában is megfordult, irányította figyelmét a demokratikus Amerikára. Követsége után Bártfay által tartotta fenn összeköttetését Pesttel, vele hozatott könyveket; hovatovább az angol irodalom érdekelte, olvasta Bulwert, s utolsó éveiben Byront, Scottot.

Költeményt most már – mint láttuk – keveset írt, próbát tett azonban a divatos novella-műfajban. Az Akadémia révén különben az irodalmi élettel is állandóbb érintkezésbe került. Mint Kazinczy, ő is bizalmatlan volt elébb, Bayle hatására is párt-despotizmustól féltve az írói szabadságot, amint ezt a Kritikáról írt értekezésében is kifejtette. Mint vidéki rendes tag a szatmári nyomtatványokról készített évnegyedes jelentéseket, bírálta Hor-

vát Endre Árpádját, Kisfaludy Károly *Összes műveit* stb. Az Akadémia legelső közgyűlésén (Pest vármegye gyűléstermében) ő mondott emlékbeszédet Kazinczyról (1832. szeptember 8.); 1836. szeptember 11-én pedig Berzsenyi-emlékbeszédét olvasták fel.

Pozsonyban Széchenyivel többször tanácskozott az Akadémia dolgairól. Döbrentei lemondása után szívesen lett volna titoknak; de habozott (anyagiak miatt, s mert nem volt pártember az irodalomban stb.); Széchenyi sem volt mellette; ellenzéki vezérsége hátrányos lehetett volna az Akadémiára a kormány és Bécs miatt. A Bajza–Toldy párt sem őt akarta, mert nem tartozott hozzá; Toldy ugyan felajánlta neki (1834. augusztus 20.), de ő, „minden körülményeket megfontolván”, letett a konkurálásról. Írt a Bajza-féle *Kritikai Lapok*ba (a *Kritikáról*, 1833), támogatta Bajza *Auroráját* is, bár Bajza kíméletlen kritika-modorát nem helyeselte s Bártfayhoz írt leveleiben kíméletet ajánlott neki főképp Kazinczy iránt. Általában kiábrándult a kritikából. Érdekelte Vörösmarty is; a *Két szomszédvártól* „eliszonyodott”, de *Csongort* harmadszori elolvasása után igen magasztalta. Írt az *Athenaeumba* is (*Parainesis*, 1837; *Historiai vázlatok* – az unió kérdésében – 1838).

Bár nem szűnt meg költő és író lenni, ekkori művei nagy részét beszédek és politikai iratok teszik. Megyei beszédei közül nevezetesebbek: *A szatmári adózó nép állapotáról* s *A sorsvonás tárgyában* (1830). Pozsonyban írt *Országgyűlési Naplója* nemcsak okmányértékű, hanem Kölcsenynek, a hazafinak is hű nyilatkozása. Országgyűlési beszédeket tartott 1833-ban a magyar nyelv ügyében, Erdély s a Részek ügyében, a vallás ügyében többször, a lengyelek ügyében kétszer; 1834-ben pedig a szólásszabadság ügyében.

(*Életéről*: Jancsó Benedek, *K. F. élete és művei*, Bp., 1885. – Gyulai Pál, *Emlékbeszéd K. fölött*, Bp., 1890. – Vértessy Jenő, *K. F.*, Tört. Életrajzok, 1906. – *Kiadások*: K. F. *Minden munkája*, 1840–1848., 6 kötetben; 1859–1861., 8 kötetben. – K. F. *Minden munkái*, Angyal Dávid gondozásában 1886–1887³, 10 kötetben. – K. F. *Versei*, Olcsó Könyvtár, 1880. – K. F. *Munkái*, M. Remekírók, 14. sz., 1903. Sajtó alá rendezte Angyal Dávid. – Én az alábbiakban az Angyal Dávid-féle tízkötetes kiadás lapszámaira utalok.)

II. Költői fejlődése

1. Elmélete

Ő maga négy ízületet különböztetett meg fejlődésében: egy csokonaiast (1808-ig), egy kazinczyast (1808–1810), egy ünnepélyes szentimentálist (1811–1813), s egy utolsót: a dévajság és szeszély líraiságáét.

Első korából semmi sem maradt fenn, de még azutániakban is felismerszik – bár már kazinczyas lágysággal – egy-egy csokonai-as nyom: pásztorvilág-képzetek (*Arkádia*), magányvonzalmak, olykor még kifejezésben is (a „szőke bükkök”). 1823-ban mondja, hogy egykor a pásztorvilágban járt múzsája, de oda már vissza nem mehet.

Költői jelleme kazinczyasnak mondott fejlődési szakaszában is távol volt még kiforrottságtól. Ekkori zsengeiben magyar formával egyáltalán nem élt, a rímtelen folyó jámbust szerette, strófás rímest alig írt, s ha igen (mint két szonettjét), azt is Kazinczy példájára. Témái merő elvontságok: képzelet, magány, nyugalom, de mint óhajtott kielégítői valami fájó epedésnek a való (Lotti, szülei, Erdély) után, mint költői erők vagy ihlet-állapotok, melyek az élettől megtagadott boldogságot képesek számára elővarázsolni. Elvontság és földi való ez ihlet egységében még most megférnek egymás mellett, még nincs meg köztük az ellentét kiéleződött tudata. Költeményeiben nincsen fejlődő, haladó gondolatmenet: a végponton, a sír, a halál gondolatánál vesztegelnek vagy állapotodnak meg. Mint költőt rendszerint szülőföldjéhez kötve képzei magát, s ez ad elvontságainak legalább némi kereti valóságértséget: ő lesz Szilágy vidéke éneke, ott szent énekes még nem zengett: ő tanítja meg Kazinczy nevére a szőke bükköket!

Kiforrottsága ezután következő mindkét szakaszának, az ünnepélyes érzelmesnek meg a dévajnak megvan elméleti alapozása is, aminthogy nála elmélkedés és érzélem szorosan összetartozik. Az első az ő esztétikai elmélete, mely prózai műveiben szétszórta, felismerhetőleg a klasszikus esztétika rendszerével azonos; a második: humorelmélete.

Klasszikus műelméletét a korabeli legjobb források (Sulzer, Lessing, Schiller, Jean Paul, Kant iratai) ismeretével, s nagy költőkön, nagy irodalmakon végzett saját megfigyeléseiből állította össze. Főbb pontjai, lehetőleg saját szavaival ismertetve, a következők.

Minden műalkotás tulajdonképpen tárgya a szép, ha másban nem, a formában, mint a komikum területén. A szép abszolút értékű, alapvonásai „minden kor, hely és éghajlat embereiben” egyformák. Kritériuma a „józan ízlés”, mely szintén nem relatív, nem egyéni, hanem „studium által kifejezhető egyetemi mérték”, melyet bátran alkalmazhatunk mind a magunk, mind mások műveire. A görögöknél a szép ilyen megvalósítása még szerencsésen összeesett a nemzetiséggel; az új poézisban ez az egyezés már nem található: kozmopolita művészet uralkodik a különvált népek fölött. Legnemzetibb maradt még – természeténél fogva – a komikum. A kritika is a szépnek abszolút értékéhez igazodik: nem az a kérdés, hogy „ez vagy amaz íróban mi tetszett, vagy nem tetszett” a kritikusnak; hanem, hogy az író rendelkezik-e a tárgyhöz kötött ismeretekkel „s ha előadása megegyezik-e a jónak, szépnek, nagynak és valónak egyetemi principiumaival”.

Van a szépnek az egyetemességen kívül még egy követelménye, amely azonban ugyancsak abból foly. Abszolút lévén, eszményinek („aetherinek”) kell lennie; kizárja hát a túlságos testiséget, érzékiséget, hétköznapi, póriast, s ezáltal bizonyos arisztokratikus jelleget is ölt. A költőt nemes érzelmek, a való életnek magas szempontból felfogása különböztetik meg.

Az inspiráció az az isteni erő, melynek ihletésére a költő az egyéniből, a körülhatároltból az egyetemesbe, az anyagi világból az eszményibe magasztaltatik fel. „A költő a lelkesedés pillantában a tapasztalás nyomasztó világából kikapva él.” Elhagyván a tapasztalati világot, a fantázia lesz az a forrás, mely tárggyal látja el. Alapjában véve az is a valóság benyomásaiból táplálkozik ugyan, de azokat önkényesen, szabadon rendezí s másítja, az inspiráció hatása alatt és mineműsége szerint.

A komikumról szóló tanulmányában a vígjáték műfaját bizonyos tekintetben kiveszi a költészeti idealizmus fentebb világából. Míg a tragédia „fenszárnyalatot, s ideálba emelkedést” kíván, a vígjáték „alantabb jár; ennek ösvénye az ideálpoesistól, mint

alsóbb osztály, megkülönböztetett természetpoesis”; „a poesis nem egyedül a természetnek ideállá tételében áll, hanem a természetet mint természetet is lehet poétai világításban láttatni. Ezen világításnak egyik igen szükséges forrása a poétai nyelvben fekszik”. A magyar vígjátékköltő számára „a legnagyobb kincsek a köznépi nyelvben fekszenek; egyetlenegy példabeszéd, egyetlenegy saját szójárás, sőt gyakran egyetlen szó vagy csak accent ... ellenállhatatlan behatást csinál”; valamely dialektusunk (pl. a palóc) is igen illenék vígjátéki nyelvbe (III. 81–85. l.).

De hogy férhet meg a lírai költészet, melynek érzelem a tárgya, egy ilyen elméletben? Hogy válhat abszolúttá és eszményivé az érzelem? Erre a „dal” híres meghatározása nyújthat magyarázatot: „Mi a dal? harmóniás szavakba öntése a gondolattá érlelt érzeménynek.” Gondolattá finomítani tehát az érzelmet, mintegy sub specie aeternitatis gondolni, elhagyva, ami egyénileg színezi, s lehántva róla, ami anyagi és helyhez, időponthoz köti: e művellet által egyetemesen emberivé általánosodik s elvonttá eszményesül az érzelem. Érzelem és gondolat: költészet és filozófia lép rokonságba itt e meghatározás szerint: „a való költészet s a philosophia komoly Músája rokonszövetségben állanak; mindegyik magas emelkedésben lebeg az emberiség felett, pillantásait szünetlen arra fordítva; két tolmácsa a léleknek, mely az állatemberben isteni eredetet bizonyít”.

Mint mondtam, a humorról is vannak elméleti fejtegetései. A humor az újkori költő sajátja, s általa különbözik a görögtől. „A görög költőnek, mint a görög művész szobrának, búsongása is szép és nyugalmas, vidámsága pedig tiszta, mint a felhőtlen ég; az újkori lelkes költőnek bánatja gyakran a vérzésig gyötör; s vidámsága sok ízben annyi komolysággal vegyül fel, hogy e vegyületben egy egészen új alakú lélekállapot áll elő: humor tudniillik, mely a régieknél ismeretlen.” Ezerféle vegyületbe folyhatnak össze az érzelmek. „Ilyen az, midőn a neveltető érzékenyítővel, a tiszta vidámság többé vagy kevésbbé sötét érzellemmel vegyítettik.” „A humor vegyületei heterogeneumok egymással, azért természetesen önmagával küzdésben álló, extremumról extremumra csapongó lélekállapotot teszen fel.” A „magyar nemzeti character”, ez a „komolyságba mártott kedv-szesz”, szintén a vegyes érzelmesség jelenségei közé tartozik.

Mindkét elméletet már költői gyakorlata tapasztalatai után írta, fejtegette; az elsőben kétségkívül saját eszményi törekvései, a másodikban személyes, ösztönszerű ellenhatásai is sugalmazták. S e kettő (két költészettípus) végtelenen ellentétes. Az elsőnek eszménye: földfeletti (isteni eredetű), egyetemes, kozmopolita érvényű, törvényszerűleg kötelező, tiszta, nyugalmas „szép”: az ókori költőé, a görögé; a másik az eszménnyel dacoló tényt konstatál: az emberit, földit; nemzetre vagy személyre korlátozódót; önkényest, vegyültet, békétlen hullámzót: az újkori költőét, a humort. Az első klasszikus költészeti eszmény, a másik romantikus valóság; az első filozófiailag kitisztult, a másik filozófiátlan, vagy éppen filozófiát tagadó költészet; az első a gondolkodás és fantázia, a másikat a kedély sugalmazza; annak hona, vágya a végtelenség, ezé a pillanat daca.

Költészete, mióta 1811-gyel kezdődőleg valóban egyéni sajátjának mondható, e két véletbe vetődik szét: 1814-ig inkább elsőbe, 1814–1815 után inkább a másodikba, de egészen tisztán, fátyoltalanul az elsőben is csak ritkán. Eszményi vágyakozás, az eszményi szép után epedés, sóvárgás, nem pedig zavartalan, tiszta megvalósulás. Ő klasszikus: vágyban, gondolatban, s ahol azt érvényesítheti: kritikában; de „önmagával küszködő” békétlen romantikus a gyakorlatban. „Én Schillert ritkán olvasom – írja Döbrentének 1813. november 15-én –: mindenképp leggyakrabban Góthét és Homérost, s imé ezekből csak szín sem jön reám!” Az ő példája is bizonyítja, hogy a magyar romantika nem szándékos szembefordulás valamely klasszikus ízlésbeli előzménnyel, hanem kényszerű, sőt fájdalmas elhajlás a tisztelt, vágyott mintáktól és hangoztatott teóriáktól az élet igazsága, a modern ember saját lelki szükségletei felé.

Lehetetlen, mielőtt tovább mennénk, vissza nem emlékeznünk Berzsenyire, vágy és valóság hasonló ellenkezéseinek nagy költőjére. Sokban hasonlítanak ők egymáshoz, egyéni jelentkezésük minden különbségei ellenére is. Korszerű magyar jelenségek ők mind a ketten, épp kedélyük e békétlen komplexségében. Kölcsey lírai attitűdje ugyanaz, mint a Berzsenyié, csak nyíltabb, kedélyhullámozása végleteit világosabban megvalló. Líraisága lényege: szintén sóvárgás valami elmúlhatatlan életérték (eszmény) után s gyötrő visszaeszmélés a valóságra; de sóvárgása tárgya mesz-

szebbre kitolva, az absztrakciók világába; ennél fogva epedése anyagtalanabb, éteribb esengés, visszaeső eszmélete testibb, idegesebb elégtelenség, meghasonlásszerű kedélyreakció. Míg Berzsenyi költészetében ódai és elégiai változat ugyanazon életbölcseesség egyenrangú érzelmi jelentkezései, ikerihletek: Kölcsseyében küszködő, egymást reakciószerűleg felváltó ellenfelek. Egyfelől a felcsigázott rajongás, meddő sóvárgás, a megfoghatatlannak megfogni akarása: másfelől a meddő erőfeszítésben kimerült, elégtellen lélek rosszkedve, közönye, fásult, pesszimista humora, ingerlékeny tagadása: kedélyi reakció. Bizonyos kedvetlenségeket említve, valóságos önjellemzésként írja Döbrenteinék (1814. január 21.) a következőket: „De ezen gondolatok bár nem nyomhatják is el bennem a szelid mély érzéseket, melyek poesisomnak karakterét kiteszik, még is sokszor keserű leszek temperamentumomnak ellenére; megvallom, gyakran teszek olyat, milyenre csak azon gyermek vetemedik, ki haragjában legkedvesebb játékait rontja széjjel.”

Klasszikus nyugalom és egyenműség helyett romantikus békétlenség és szélsőségek között szeszélyesen hanyódó kedély: ez Kölcssey lírai jelleme.

2. Ideálvilága

Elmélete után költői gyakorlatát megtekintve, azt tapasztaljuk, hogy álmosdi időszaka (1811–1813) volna egy aránylag még tisztább, az ellentéteket ki nem élező, passzív elfogadó líraiság kora; míg az azutániban lírai kétfélesége mindinkább kitetszik, önmagával küszködése nagy arányokat ölt, s rendkívüli erőfeszítéseket tesz egy új harmónia megtalálására. Formáit tekintve, hovatovább (már 1811-től fogva) a rímes, strófás, metrumos (modern) versalak válik sajátjává, híven kedélyvilága nem klasszikus, modern jellegéhez, de azért korántsem vonakodva görög mitológiai nevek használatától.

Már zsengéiben megállapított hajlama az elvont témák iránt 1811-től fogva nagyarányúlag kifejlik: Phantasia, Genius, Ideal, a

költő: egész költemények tárgyai; de folyvást, versei gondolatmenetében is: képzet, képzelet, ideál, emlékezet, remény. Mindezek ugyanazon egy epedés, sóvárgás, ábránd, andalgás tárgyai, valami földfeletti mágnesei a léleknek. A szerelem is az, s rendszerint más ideálokkal társul s mosódik össze; azokat képzelet el női eszménykép formájában: „szép hölgy, arany Phantasia”; azoknak tulajdonítja a szerelmi boldogság elővarázslásának képességét. Ideáljai közül a haza, a hon a legkonkrétabb, de álmosdi szakában még alig bukkan fel (az *Andalgások*ban, mely költő-ideáljait felsorolja, először említve „vérző honunk”; 1811. szeptember). Aránylag tehát szűk körben, néhány istenített, alig szétkülönülő fogalom – ideál – bűvkörében mozog líraisága.

De már ekkor (1811–1813) sem egynemű az. Maguk az ideálok: harmónia és fantázia, remény és emlékezet, gondolat és érzelm: legalábbis más-más irányú vagy színezetű líraiságot sugalmaznak. De ettől függetlenül is, kitetszik már líraiságának ide-oda hullámozása: egymást váltó öröm és fájdalom, a képzelet varázslata s a való jelen között, de ez még nem reakciós mozgalmasság: passzív alávetése magának („olvad” az ellentétes érzésekben), s a váltogatás által: enyhület stb. Ilyen váltogatások még: a költészet világa s vérző korunk bús múzsája; a földi leány és a múzsa szerelme, szép álmok és sors, egykori isteni szózatok s most üres kebel, bánat és öröm. S mindezekben a kedvesebb érzés múltnak, ifjúinak, eloszlotnak mondva, vagy csak képzeletbelinek, költészeti-nek a valóval szemben: megnevezhetetlennek, szíve igazi honának: „Érzém, de nem tudám nevét szívem honának, / Egy más Páphos vala az, s egy más Arkádia.” Ha a maga szerelméről szól, azt is már mintegy a múltból idézi fel s övezi dicsfénnel emlékezés és fantázia által, a leányt is szinte testetlen ideállá, „plátói lélek” légiesítve el.

De tudjuk, ilyen volt ő az életben is: csak akkor szerette már s tudta élvezni a valót, mikor múlttá vált; a lármás Pesten vágyott vissza a debreceni bibliotheca csendjébe, majd később Csekére, a Tisza mellé; Csekéről Pestre stb. (L. *Honvágy és szerelem.*)

A következő időszak (1814-től fogva) kifejti az előbbi csiráit: a kétféleség közti passzív hullámozást végletes reakciós csapongással növegetti meg: a negatív oldalon elmenve az ideál tagadásáig is; az ideálok közül kiemeli, mindenik felé, a legkonkrétabbat, a hont, a

szerelemnél is szeretettebbet; s történelmi gyökereket keres magának (Rákóczi, Zrínyi); az addigiak közé is foghatóbbat léptet fel: a rényt (virtust) s a szabadságot; végül nagyarányúlag kibontja a közvetítő megoldások líraiságát; folytatja az anakreoni megoldást, kizárva azonban a vad lángot, a szertelent; önmagában keresve a férfias erőt a sors ellen; a humor megbékélttségével élvezve borút és derút; életbölcseesség felé; – keresve megoldást a költészet nyújtotta formák szabályozó segítségével is: a dal műfajában s a tárgyas költészetben (románc- és balladafélékben).

Költészete lélektani s történeti rendjét ekként megértve, vizsgáljuk meg most már, osztályozva s kimagasló darabjaival illusztrálva, lírai magatartása főbb változatait.

*

Az „ideál” érzemvilága abban a tisztaságban, mint elméletben, megvalósulva szinte sohasem jelentkezik. Állandó azonban a sóvárgás utána, mely magában véve is vegyes érzelm: hiányérzet, vágy, s az elérhetetlenség tudata egyesülvén benne. Minthogy merő elvontság, alig állapíthatni meg, mikor miféle valóságból van elvonva az az ideál, amelyről éppen énekel. Mégis vonható köztük némi határvonal, s aszerint három tárgykörbe különíthetők szét az idetartozó költemények; éspedig: a költészet és költői erők, a szerelem meg a haza tárgykörébe.

Az elsőbe többnyire 1811 és 1813 közt írottak tartoznak, melyek adatait jellemzésül fentebb már felhasználtuk (*Genius száll, Phantasia*); későbbi a *Képzelethez* (1818), a *Panasz* (1823). Kezdetől fogva valami belső küzdelem, gyötrődés nyilatkozik meg bennök, legfeljebb erősebben hangsúlyozva a későbbiekben.

A másik tárgykör lírai anyaga valami szeplőtelen, minden testiségtől megvált szerelmi érzés, kezdetben még talán egy valóságos földi leány –, később azonban egy csak álomszerűleg elképzelt, de sehol a világon fel nem található, mégis folyvást esengve nyomozott „ideál” iránt. – Egy viszonylag még korai, töredéknek maradt verse (*Szerelem*, 1814) a szerelmi érzés tisztaságáról s isteni eredetéről szól, saját költészetében is ilyennek dalnokául jellegezve magát:

Ne, Múzsza, lantod reszkető hurjára
 Ne jőjön semmi durva, semmi rút;
 Szennyetlen áll a Grátiák oltára,
 Hol nyitva minden szépnek van az út.
 A tiszta költő fűzhet csak hajára
 Örökre hervadatlan koszorút,
 Melyet remegvén szűz kezek fonának
 Ékességül piruló homlokának.

Jelenvaló szerelmi boldogságról e korai költemények közül is csak egyben énekel, de abban sem mint kizárólagos, hanem mint honszerelmének alárendelt érzéséről (*Rákos nymphájához*, 1814). Egyébként folytonos veszteség- és hiányérzet fájdalmának ad bennök hangot: már érett éveiben tekint vissza eltűnt gyermekévei boldogságára, most is „újulást” találva annak emlékéen (*Ideál*, 1813), majd csüggedten siratoz örökre elmúltat: „Isten hozzád eltűnt rózsapálya, Isten hozzád elsírt nyugalom!” Ebben a versében, nagy kivételképpen, nevén is szólítja egykori szerelmét (Fannit), ki után, lángjai többé „méltó tárgyat” nem találván, most is untalan szállnak sóhajtásai (*Minden órá*m, 1813). – Az emlékezet fátyolán át e gyermekkori szerelem is már elérhetetlenért, földöntúliért epekedéssel látszik egyértelműnek, s a „tiszta költő” már ezután nem is a földi világban keres többé „lángjaihoz” méltó tárgyat, hanem megálmodott ideál után eseng, „szíve rejtekéből” sarjadt, s önmagát emésztő hevülettel. Jellemző e soha ki nem elégülhető érzelmi circulus vitiosus-ra a *Holdhoz* című, 1825-ből való verse. Tárgya maga a sóvárgás. Gerjedő vágyakkal csak képzelete sejti ideálját a Holdban, elérni, keblére szorítani nem tudja; nyomozza ismeretlen messze föld vidékin, rengetegben, sziklák omladékain, vad pusztákon, tündérberkek szent homályán, túl az égen, túl a csillagpályán; belátja végül, hogy szíve, önmagával küzdve, önnön álma képét kergeti hiába, s onnan benne ez az örökös sóvárgás, e titkosan hervasztó ború:

Képzetemben száll egy édes álom,
 Lángvonással egy kép bennem ég,
 Folyton érzem és még sem találok,
 Itt közel leng e bús messzeség.

Maga részére szinte el sem tudja képzelni a teljes, tiszta kielégülést; csak valami helyzetdal formájában, másnak tulajdonítva, másnak a helyébe képzelve magát; vagy mitológiai csoda formájában.

Első ily tárgyias változat: *Jegyváltó* (1813). Tulajdonképpen Szemerének, a völegénynek írta kedveskedésül: „Kihívlak völegény! viadalra hívlak ki! ha írtál-e már nagy lépésedről, és ha írtál-e forróbban mint én” (IX. 206. l.). Valóságához tapadás csak két első sora; legott az ideállal azonosítja, csodát érez, szinte nem érteve önmagát, a lehetetlen megvalósuláson álmélkodva, s ki nem bírva „a kény érzetét”. (Ezt a versét szedte szét Berzsenyi a recenzióra írt *Észrevételek*ben, bár szerinte tán legjobb, legérthetőbb versezete az Kölcseynek, de az egész nem egyéb, mint egymást érő kérdések, repetálások, felkiáltások; verbumtalan, elharapott értelmű beszéd; a végső mondatok „affectált, gyermekes, scénai szólások, melyekben a szerelem édes nyelvének legkisebb accentje nincs”; az a sok merre, honnan, mért stb.: „szertelen és természetlen hagymázos rángatózás”.)

A be nem avatott, mint Berzsenyi is, ezt a verset Kölcsey személyes megnyilatkozásának vette, holott az félig-meddig tárgyias, mert elképzelt helyzet: a Szemerée. Berzsenyi is több szabadságot enged meg a tárgyias költőnek. S valóban, Kölcsey is a tárgyias nemben alkotott e nemben legszerencsésebbet: *Endymion*ában (1823. április és 1824. február!). Tárgyát a görög mitológiából veszi. A rege szerint Endymion pásztor szerelmes Selénébe (a Holdba); Seléné kérésére Zeus örök álmot halhatatlanságát engedi neki, s míg ő, barlangjában öntudatlan élvezi boldog álmát, Seléné minden éjjel leszáll hozzá és csókkal illeti. Kölcsey szép költeménye megjeleníti a fölkelő Holdat és az iránta legott szerelemre gyulladó pásztort:

Leszáll az estve, nyíl az égi pálya,
Kél és megindul Lúna nyájason;
Enyhül az éjnek tőle bús homálya,
Melyen szelíden fénylő leplet von.
Sejdítve nézi, titkosan vizsgálja
Sziklája bércén őt Endymion:

S csapongva gyúlnak gerjedelmi, s vélek,
Küzd ismeretlen harcban szív és lélek.

Nem bírja el érzelmeinek ezt a viharzását, mely a „fénynek istennéje” felé forr és dagadoz az ő halandó keblében; szárnyalni kívánó lelkét „porsátorában fojtja rabkötél”: kéri az isten-asszonyt, szánja meg, enyhítse kínos esdeklését:

Ó kapj fel engem pályád távolába,
Vagy szállj le hozzám lángösvényeden!
Csak egy tekintést fátyolod titkába,
Csak egy sohajtást égi kebleden:
S lelkem, röpülve lényed ellenébe,
Sugáraidnak olvadjon fényébe!

Lúna megáll, andalogva figyelmez a bús halandó esdeklésére, megigézi annak arcán az „istenülő lélek” szépsége, neki is „nem ismert gond borúl mellé”,

Foly mondhatatlan érzet tagjain:
S szebb lángra gyúlad leple közt orcája,
S önként hanyatlik föld felé pályája.
Szállong alá: mint illatozva nyári
Homályos estvén szellők lengenek,
S körüllebegve szétfolyó sugári
Ezüst habokká tisztán ömlenek.
A pásztor árjong, s teste szűk határi
A halhatatlan kénnyel küzdenek,

– nem bírja szívén „mennye boldogságát”, s „keblének hullámai közt a lélek elmerül”. Szerelem győzött végre, várta most már az istennő fátyolának nyíló titka, de az „lesujtva szállt a testiségre”, fényével elvakította, s bús éjbe merítette. Lúna azonban azt óhajtja, hogy a pásztor boldogsága ne múljon el a beteljesülés pillanatával. „Élj – így szól az eszméletlen pásztorhoz:

Élj e varázslét bájos alkonyába’
Szunnyadva benned minden testiség!

S én átrengetlek szép álmok honába,
S léssz, szenderegven, boldog mint az ég.

Szólt és megenyhült fénnel leplezte be, s szótt fölébe halhatatlan
álmokat:

Ott fekszik ő borítva nyúgalmával,
S álmán az istenasszony képe reng,
Kél Lúna s felszáll nyájas orcájával,
S lenézve rája titkosan mereng
S ha jön az éjfél csillagfátyolával,
S csend ömlik el, s csak philoméla zeng:
Rezgő sugárit föld felé ereszti,
S a szép szendergőt bennök megfereszti.

Ez – lehetőleg Kölcsey saját, minden profánumtól messze ellebegő, olykor homályos kifejezéseivel előadva – Endymion szerelemvágy-regéje. Maga a vágy, mely itt kigyulladásától eszményi beteléséig nyomon követve kifejlik előttünk, jellege szerint éppúgy a Kölcseyé, mint volt a *Holdhoz* címűben saját nevében közvetlen líraisággal megnyilatkozó: földi ember rajongása egy, a földi világban nem létező ideálért. Ott ő maga esengett utána, itt egy földi ugyan, de elregésített rajongóra ruházza át „titkos valókért lelkesedő” szerelemvágyát; ő ott csak kereste ideálját szerte a világon, a Holdban is, hiába: itt egyenest az istennővé személyesített Hold gyullaszt szerelemre maga iránt egy halandó embert; ott az ideál csak a képzelet vágyálma volt: itt, bár földfeletti, embernek megközelíthetetlen világban – „csillagköre tündérvárában” – él, de valóságos nő, istenasszony; ott az ideál csak passzív tárgya a szerelmi esengésnek; itt résztvevő, cselekvő, a szerelmet viszonzó, a halandó sóvárgását beteljesítő, a beteljesülés pillanatát a pásztor számára boldog álommá örökítő élő lény, ki azután is a szeretet merengésével virraszt az alvó fölött. A halandó ember sóvárgása földfeletti eszményképe után: résztvevő vonzalmat ébreszt abban maga iránt, s viszonzásul – „szunnyadván benne minden testiség” – lélekbeli halhatatlanság ajándékában részesül; a halhatatlan lény viszont a halandó ember emlékét őrzi örökké magában.

„Sub specie aeternitatis” képzelve, sőt valósítva mindkét részen a szerelmi vonzalom.

Ez a rege tehát a Kölcsey-féle eszményi szerelemérzésnek valóság-élménnyé tárgyiasítását tette lehetővé költészetében: „egyetemivé”, szimbólummá avatását annak. Valóban éppoly szimbolikus példája *Endymion* a földi ember mesést, tündérit, földfelettit, mennyeit sóvárgó vágyának, mint Csongor, bár az sokkal életszerűbb gazdagsággal önti körül a két különvilág közt szövődő történet eszmei jelentését. Csongor is azt „a dicsőt, az égi szépet” kereste „minden földi tartományban”, aki képzetében él, s „nem találta, nem, sehol”; s földfeletti társa, Tünde éppúgy önként vonzódott hozzá, mint Lúna a pásztorhoz, mintegy jutalmaként a halandó ember kivételes lelki tisztaságának; de ő teljesen meghozza az áldozatot, feláldozza halhatatlanságát, míg Lúna megmarad a maga égi honában, csak vonzalmát tartva ébren a róla álmodozó iránt. Petőfi szép költeménye, a *Tündérálmom* is rokona Kölcsey- és Vörösmartyénak; abban ugyan a leány földi lény, de valami ismeretlen hatalom küldöttje a már-már az élettől megválni készülő ifjú megmentésére; de szintúgy az ifjú lelkében élő ideál valósítója, mint Lúna és Tünde: „mert téged az én képzetem teremtet” – mondja neki az ifjú: Petőfi e szerelmi regét úgy adja elő, mint saját ifjúkori élményét, melyet már-már elfeledett az élet viharai között; de megmarad annak mesés jellege elejétől végig, lírai emlékezés formájában ugyan, de az ifjúkori, az első szerelem szimbólumaként: olyan formán, mint ha Endymion, varázslatos álmából felébredve, fájlalva idézné vissza annak halhatatlan szépségű emlékét.

A haza (s általában az otthon) tárgyköre a harmadik. Pozitív visszahatás ez korábbi világpolgári eszméire. Míg őelőtte a hazafias költészet a múlt dicsőítésére s a jelen siratására szorítkozott, az övé: a vallomásszerű megnyilatkozása a hazaszeretetnek, föléje emelve azt minden egyéb érzésnek, a szerelemének is. Említettük már ezt *Rákos nymphájához* című, 1814-i költeményével kapcsolatban. A hon képe kezdettől fogva „búsán” tűnik fel előtte, „vérző szívvel” szereti, múlt és jelen szenvedéseire gondolva, de ha csak egy pillanatra is kiderül fölötte az ég, „Olympig szállnak érzeti, s láng és erő keblébe”. A leány hamvvedrén bús dalt sirna el, de a haza omladékain reszketve fogna szétomolni. Az ő haza-

szeretete a vallásossal egyenrangú, szent, magasztos érzés, azért tudott nemesítőleg hatni költészetbeli utódaira. Gyökeres, művelt hazaszeretet az: a nemzeti múlt átérzésén alapszik, s történeti szolidaritással kapcsolódik ahhoz. Várna, Mohács s a bujdosók sírja Pontus határain, nemcsak elégiára ihlető emlékeztetések neki, hanem „hű és nemes bosszú” érlelésére, szabadságharc vágyára és reményére. (*Fejedelmünk hajh!*, 1817.) – A *Himnusz* (1823) is lélekbeli visszahelyezkedés „a magyar nép zivataros századaiba”, bár az erre utaló alcím (mintha ama századoknak valamely költője szerzené) csak az 1832-i kiadásban szerepelt a *Himnusz* cím alatt; az 1829-i *Aurorában* (hol először jelent meg), még hiányzott. Egész történetiszemlélete s érzelmi jellege bizonyítja azonban, hogy már fogantatását ily történeti visszahelyezkedés érzése ihlette. E visszahelyezkedésből következik történetiszemléletének a mi szempontunkból csonkasága: megállása a török világ szenvedéseinél.* Ugyanabból következik a régi hazafias költészettel való szolidaritása is; ezért vegyül benne (mint a XVI–XVII. századiban) a hazafias érzés a vallásossal (mi Kölcsy világias korában egészen kivételes jelenséggé avatja), s nemzeti büntudattal, mely balsorsunkat Isten megérdemelt büntetésének fogja fel. „Imádság” formája is magát a „zivataros századok” magyarjaival egynek érző-tudó hazafias költőre vall.

Történeti szemléletében a fordulópont Mohács, bár nem nevezí meg. (A Mátyás utáni korral kezdődik Isten haragja; addig virágzás, bőség, diadalmak; azután rabiga, vereségek, a haza ellen támadó fiak; üldöztetés, bujdosás hontalanul a hazában, várak helyén romok, vidámság helyén halálhörgés, siralom, szabadság helyett kínzó rabság.)

Az újabb költészetben, mint tudjuk, a Mohács utáni állapotok ily elképzelésére Kisfaludy Sándor adott példát *Somló* című regéjében Kálmán mesternek Mohácsról szóló énekével. Kölcsy is, azon 1811-i *Andalgások* című verse szerint (mely, mint mondtam, először említi „vérző honunkat”), „századokra tekintvén

* Mészöly Gedeon egy tanulmányában, mely *Kölcsy Hymnusa és a Hymnus Kölcsyje* címen, ez előadás után több évvel (1939-ben) jelent meg, a kuruc világ utáni balsorsot is beleérti a költemény 6. és 7. versszakába.

vissza”, pusztult váraink omladékaik közt Somló ormain áll meg, s nem tud lantján víg hangot találni. Kálmán énekének emlékeztetés képei: inség, halál szerte a hazában, csontból támadt halmok (!) – nincs hazája a magyarnak, a földön fut tétova, úzi a török – falvak városok füstgomolyban – vért tajtékzó patakok: közel rokonai a *Himnusz*éinak. De ott a mester harcra tüzel ezekkel. A „hanyatlás” („régí dicsőség” után) sokat emlegett motívuma ez; de eladdig inkább ostorozták vagy panaszkodtak miatta; benne a veszteséget, a tragikus sorsot ily mélyen és személyesen senki sem érezte meg s nem fejezte ki. Amint költői gyakorlata háttérben általában filozófia rejlik; hazafias költészetének a magyar történelem adja meg a filozófiai alapot és mélységet; így válik ő a „magyarság” tolmácsává, mintegy papjává.

Ez az érzékeny elmélyedés különbözteti meg mind a „zivataros század”, mind még inkább a XIX. század elejének nemzeti költőitől. A *Rákos nymphájához* vallomás volt: ez az érzelemtől áthatott ember megmutatkozása, a vallomás igazolója, de nem az emberek, hanem Isten előtt, akihez imádkozik. Csupa történeti ihletű s elégikus költemény a többi is. A történeti ihlet általában megmarad, de elégikus színe sötétül, rezignációba, reménytelenségbe, sötét kétségbeesésbe megy át a következőkben.

Rákos (1821): történeti helyszín ihlete; vízió a régi, harcias, a szent szabadságért harcolni tudó magyarságról; s ezzel állítva szembe a lehangoló kép a mairól, a tobzódó, romlását nem tudó magyarról. Ez utóbbi részben sok a Berzsenyi-féle elem. Az előbbi inkább reá vall s inspirált későbbieket: Arany *Tetétleni halmát* (még záradékát is: „magozz fel, ó vér”), de az részletesebb s plasztikusabb, mert a megjelenítés a végső célja; meg Petőfit („Ti lengtek itt mécses körül”).

Zrínyi dala (1830) sötétén látását részben a közpályára lépése óta a vármegyei életben tett baltapasztalatai sugalmazták. Mintegy megsokszorozza ez előbbi költemény egyszeri ellentétezését; múlt és jelen, aggódó kérdés és kiábránduló felelet strófáinként váltogatva. Ez is keserűbb, élesebb, mint elődeinek (Berzsenyinek is) elégikus jelenszemléletei. Eredetileg nem Zrínyi ajkára költötte; úgy látszik, a cenzúra miatt kapta mai címét (az Aurorában). (L. Waldapfel, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből*, Bp., 1935., 293. l.)

Zrínyi második éneke (1838): utolsó és legreménytelenebb hangja Kölcsynek a hazafias nemben. Magánéletében megbántatása (tagosítás), a szólásszabadság elleni erőszakoskodások, Wesselényi üldöztetése, a Wesselényi-pör magyar szereplőinek meghunyászkodó aljassága (Angyal, 18. l.): mind hozzájárult ingerléséhez. A vers belső rendje: párbeszéd a költő s a sors közt (mint P. Horvát Endre *Magyar Parthenon*jában). A költő mintegy a *Himnusz* kérelmét ismétli meg, de nem elégikus alázattal, hanem a végveszély érzetében; nem általános büntudattal, hanem bűnhődését kérve egy bűnös nemzedéknek, hogy ennek kipusztulással hívebb fiak vegyék gondjukba a hazát; a sors azonban kérlelhetetlen, fellebbezhetetlen ítélettel felel: a költő honszerelme nem bírja engedékenységre; az a nép, mely cserbenhagyta hazáját, vesztet érdemel, bűne büntetését: más nép nyeri el hazáját s az fel fogja virágoztatni ezt a földet. – Nem mindig helyesen értelmezik ezt a költeményt; úgy fogják fel, mintha a költő, kétségbeesésében, szertelen haragjában szinte kívánná ezt a véget a magyarságnak (l. Angyal is, 18. l.). Nem, sőt eseng a sorshoz a hazáért, s ha a mai nemzedék nem méltó irgalomra, legalább a jövőjéért. A sors kegyetlen válaszára elnémul, de ezt előbbi viselkedéséhez kell viszonyítani s akkor ez elnémulás a legszörnyűbb fájdalmat jelenti: meg nem hallgattatását: pusztulásra ítéletét annak a hazának, a „hív anyának”, amelyért könyörgött. Igenis, kegyetlen vád e vers az egykorú nemzedék ellen, mely szerinte bűnös kézzel kihívja a sorsot hazája ellen; de korántsem egy haragvó ember átkozódása a haza ellen. Hiszen szinte sír az utolsó versszak („Szelid sugárit többé nem nyugtatja / Az ősz apák sírhalminál”) s kegyetlen ütések mér vele a költő saját szívére, bizonyosságnak fogva fel legriasztóbb aggodalmait. (Az utolsó sor „bájkör” szava okozhat némi hangulatzavart, de csak a mi szemünkben, mert mi e nyelvújítási szót ma kényeskedőnek, olvadékonynak érezzük, tehát nem odaillőnek a sors rettenetesen komor, pörölycsapás-szerű ítéletmondásához.) A költő valódi érzését mérhetjük azzal a hatással is, mit e vers reánk gyakorol: mintha maga a Végtet állítaná el szívverésünket. Ez a lelkiállapot az, melyet bizonyos eshetőségre első hazafias versében megjósolt: „reszketve fogna szétomolni” a haza omladékin. Címével *Zrínyi dalára* utal, mintegy abban kifejezett aggodalmait látva menthe-

tetlenül valóra válni. Tetőpontja ez hazafias lírájának; gondolat és érzés tömörebb, erőteljesebb, megrendítőbb szövetségben nem jelentkezett. – Legkonkrétabb ideálja a haza volt, de – éppen azért – a legszentebb is, ő azt meg nem tagadta; hanem mikor vesztét látta, elnémult a szörnyű következés előérzetében. (Vö. „Szép Erdély barna fürtű...” kezdetű, megható szépségű, szintén 1838-ból való, talán legutolsó versével.)

Egész hazafias lírája egy az aggodalomban s történeti alapúságában. Egyaránt különbözik a Berzsenyi-féle elégikus hangtól, de a Széchenyi-féle jövő-hittől is. Mind nagyon személyes jellege, mind nemzettörténeti átszövődöttsége: a magyar romantika központi jelenségévé avatja lírájának ezt a szakaszát. – Különbözik említett költőelődeitől s a többiektől még abban is, hogy hazafias lírája politikai törekvésekkel is kapcsolódott össze. Kazinczy, mint Gyulai írja, mindvégig csak író és nyelvművész maradt, Kisfaludy Sándor nem vegyült a politikai élet mozgalmaiba, Berzsenyi hallgatag volt Somogy megye gyűléstermében, Szemere Pál, az ósdi írók gúnyolója sem lépett fel Pest megyében a politikai új eszmék bajnokául. Kölcsey azonban, „a költő, aki ódákat írt a szabadsághoz és igazsághoz, aki oly hű tolmácsolója volt a hazafi fájdalomnak, az ország termében is a szabadság és igazság eszméiért küzd s a haza jogait védi; az irodalmi reform bajnoka a politikai reform bajnoka is egyszersmind; a bátor kritikus ... képviselője a politikai jellemeszilárdságnak is; ... az ő alakja egy ércszobor nemzet újabb fejlődésünk kezdetén, mely az író és hazafi kettős küzdelmeit és dicsőségét hirdeti” (*Emlékbeszéd Kölcsey fölött*). Nem csoda, ha Petőfi oly kegyelettel tisztelte emlékét!

Enyhébb változatban az ő otthonvágya sorsát is hasonlóan tünteti fel *Honvágy és szerelem* c. költeményében (1826). Boldogan élt zöld partján a Tiszának, de elhagyta, s „vérző honvágya” nem hagyta pihenni, képzelete folyvást vissza szállongott: „Eget s földet kérék, miattam / Nem indult meg sem föld sem ég, / S ím bánatomban, elhervadtam, / Majd hant alá borít a vég.” A „szülőföld-otthon” témájú költészetben a korábbiak egyike e szép vers, s némely képei mintha Kisfaludy Károly rokon-líraiságú dalára („Szülőföldem szép határa”) is hatottak volna: „Szemem minden felhőt kisére, / Irigy valék minden szellőre, / Mely rózsás illattal

tele / Pályát kelet felé lele.” (Vö. Kisfaludy dalában: „Azt kérdezem a felhőtől, / Azt a bujdosó szellőtől”.)

Ezek voltak főbb „tárgykörei” az ideálvilágban. Utolsóul még: maga az idealizmus, az eszményi, nemes gondolkodás és érzésmód kínálkozik. Az ugyan általában megnyilatkozott az előbbieken, de néhány költemény egyenest valami erkölcsi eszményt tesz tárgyává – viszont néhány (s inkább ezért kell ezt külön csoportnak vennünk) megtagadja az ideális gondolkozást. A pozitív oldalon állhatnak itt: *Rény* (1816), *A reményhez* (1816), *A szabadság-hoz* (1825), *Zsarnok* (1823) – a negatívon: *Vanitatum vanitas* (1823), *Igazság* (1824).

Virtus (rény) és Szabadság: erkölcsi erők, az emberi méltóság oszlopai; remény: az életfenntartó bizakodás, csüggedetlenség képessége a lélekben. Nem merítik ki együtt sem az „idealizmus” értékrendszerét, de kétségtelen annak elemei; virtus és szabadság pedig a közösségi élet ideális feltételei is. A magasra, messze eltávolítás ezúttal is sajátja költeményeinek; sőt részben az az Endymion-féle „sejdtítő epedés” is utánok. De szokatlan erő is, meg fenség rajzaikban, s tragikus férfiaság vállalása tiszteletükben, vagy a végső percig szívós eltökélt kitartás mellettük. A Rényt csendesnek, szelídnek, kegyesnek is látják; de fenségében irtóztatónak, vészhozó cométának, s imádják és rettegik; ő nyújtott méregpohárt Hellas fiának; sokan csak hazudják tiszteletét, a komoly való azonban leleplezi őket: „De te állasz / Éjjel és nappal, / Csendben, viharban, / Gyász s öröm között, / Nem változó fényben, / Mint az örök sors” – minden bántalomban vigasz s fenntartó gyanánt. Sokban hasonlóan fogja fel a Szabadságot, bár nőnek képzei, dicső hölgynek, s tiszteletébe az érte küzdő szeretőnek szerelmi szomszúsága vegyül; már dagadozva várja lengeni zászlaját, s átkozza a gyávat, ki borzad nevére „S megszokott rab-ság kezein tudatlan csörgeti láncát” (*A szabadsághoz*, 1825). Nagyobb erővel, a méltatlankodás szokatlan hevével tesz tanúságot szabadságtisztelete mellett a *Zsarnok* (1823), mutatva (fonákáról), mi mindent ért ő bele a szabadságba: szinte az emberhez illő, embertől meg nem tagadható életmód egészét, különös részvéttel az igénytelenek, a szegények, a szeretni tudó szívek iránt. Ritkán emlegetik, pedig egyik legmegrázóbb hatású verse ez. A szabadság – zsarnokság lírai eszmekörében is Petőfi elődje ő. – Erőteljes-

ség, drámaivá fokozódó líraiság tekintetében nem méltatlan társa idézett költeményeinek *A Reményhez* című sem (1816).

„Du sublime au ridicule il n’y a qu’un pas.” A Rény és Szabadság tragikus fenségének csodálatától, az idealizmus legmagasabb hevületétől a visszaesés, a prózai józanság perceiben csak egy lépés a kihűlésig, kételkedésig, a „hiábavalóság” filozófiájáig. Ezt a lépést Kölcsey megtette; tépelődéseiben, magánya apátiájában nem egyszer, költészetében tulajdonképpen csak egyszer, a *Vanitatum vanitas*ban, akkor sem könnyen (1823. februárban és áprilisban írta). Egy nagy tagadás ez, de önmaga megtagadása, hideg humorral saját lángolásainak összefoglaló kigúnyolása. Ideáljait, láttuk, sohse tagadta meg; de igenis meg e versben saját idealizmusát: ezért tüntet fel kicsinynek mindent, amit a jobbakkal együtt ő is nagynak tud és tisztelt; testi, fiziológiai változásokból eredőnek vall virtust, érzelmet, ennél fogva bohóságnak a szent önfeláldozást. Körülbelül e kétféle torzítással festi át oltárképeit. De szándéka nem azok kiparodizálása, hanem önmagának meggyőzni akarása arról, hogy a tompa, fásult érzéketlenség a legindokoltabb magatartás a világ dolgaival szemben. Amit a *Zrínyi második énekére* nézve tagadnunk kellett, itt el kell ismernünk, hogy szinte kedvét leli a tagadás, zsugorítás, degradálás halmozásában, változatai kieszelésében: vagyis a neki szokatlan művészi feladatban. S tagadhatatlan, hogy ebben leleményesnek, gazdagnak és szemléletesnek bizonyul; a groteszk felé hajló humornak kétségkívül bő eréről tesz tanúságot. De azért képes erre, mert maga átélte a rajongást minden nagyért és szentért, s így saját lelki élményét gúnyolja fintorral fagyosan. Soha az, akinek egész élete merő tagadás volt, soha, aki a lelkesedést nem ismerte, nem fog tudni ily költőileg, ily rugalmasan, találóan, szíven ütve, s ily telhetetlenül tagadni. – Nem is ítélni e költeményéről elszigetelten; tudni kell, ki volt az a Kölcsey, s az ő személyéhez viszonyítva nyer mély lírai értelmet, s költői értéket, mint az *Életfilozófia* Berzsenyi, a *Keserű pohár* Vörösmarty, a *Nagyidai cigányok* Arany személyéhez s egész költészetéhez viszonyítva. (Berzsenyi költeményének több gondolata hatott is reá.) – Egyébként e hideg humor zuhogásával van egy-egy önkénytelen meleg hullám, mely melegségével tagadás közben is szinte cáfolni látszik a tagadót: „Mátyás dicső csatázási” – „S Zrínyi Miklós szent pora”. Hangjá-

ban, melódiájában pedig olykor valami inkább elégikus, mintsem a kicsinylésben tetszelgő szemlélet árulja el magát:

Földünk egy kis hangyafészek,
Egy perc-hozta tünemény,
A villám és dörgő vészek
Csak méhdongás, s bolygó fény;
A történet röpülése
Csak egy sóhajtás lengése;
Pára minden pompa s ék
Egy ezred egy buborék.

Ily átmelegedések és elégikus elborulások, de az élesebb lecsapások is rendszerint a versszakok záró felében jelentkeznek. Velejár ez a költemény versalakjának, az úgynevezett kisebb Himfy-szakknak epigrammai fordulatot sugalmazó szerkezetével. E szerkezetnek megfelel az egész költemény gondolatmenete is: a részletek halmozása után a két utolsó versszak mondja ki a tételt.

Mintha a felvilágosodás „Virtus”-bölcseletét, „nagy lélek”-ideálját, ez egy egész magyar korszakot emelő és lelkesítő laikus erkölcsant degradálná egy rossz órájában az a költő, ki ez erkölcsiségnek szinte a szentségig menő rajongója volt.

Párja e költeménynek az egy évvel későbbi *Igazság*. Versalakja is ugyanaz: ugyanarra az ihletre vall. Párbeszéd egy Justitia-szoborral, mely – úgy látszik – valamely bíróság kapujában áll, s mintegy a földi igazságszolgáltatást (a vakot) jelenti az égivel ellentétben. Minthogy méltón büntetett, a gazság letiporta s bekötötte a szemét; ő nem lát, csak tartja a serpenyőt, a gonosz belévet rablott kincséből s nyer. Voltaképp hát nem ideáhtagadás ez, hanem maró gúny a földi igazságszolgáltatásra. Vajon nem inspirálta-e Vörösmarty *Élő szobrát*? A lelkétől megfosztott, tehetetlen, némaságra kárhoztatott „szobor” képe és jelentése rokon a két költeményben; s a Kölcseyének „Megcsendült sok gyáva fül” – a Vörösmartyének „Hogy megcsendüljön minden gyáva fül” sora szövegszerűleg is egymásra látszik utalni.

3. A költői kifejezés kérdése

Mielőtt ez „ideál-tárgykörből” kilépnénk, szóljunk valamit a költői kifejezés kérdéséről is; mert hiszen az leginkább ebben a körben vetődhet fel. Oly költői egyéniségnek, mint Kölcsey, szükségképp sarkalatos problémájává válik a kifejezés. Mert hogyan lehet kifejezni a nem szemlélhetőt, az anyagtalan, az elvontat, s az olyanra irányuló, tehát tárgya segítségével sem érzékeltethető sóvárgást? Ez itt a kérdés, s erre ad gyakorlati feleletet Kölcsey költői nyelve.

Mint maga az érzelem és tárgya, úgy kifejezésük is mennél anyagtalanabb kíván lenni, s költői nyelvét figyelve szinte tetten érjük azt a folyamatot, mely „gondolattá érleli az érzeményt”, s a mégiscsak érzékletekbe fogózkodó szót kivonja anyagi megkötöttségéből. Nem annyira a szó által jelentett tárgyat hívja segítségül, mint azt a hangulati emléktartalmat, mit beszédbeli forgalmában a szó szívott fel magába. Él a szavak szuggesziójával.

Jelzõt ad az abstractum mellé, valamely konkrét valóság egykori jelzőjét, anélkül hogy magát a konkrétumot is felidézne egyúttal (*lány* nyugalom – *fényes* ideál – *magas* érzelem); jelennyel látja el, mely maga szemlélhető ugyan, de csak tulajdonság gyanánt egészíti ki s egyszersmind végtelen messzeségbe távolítja el látományát, hogy az a csekély anyagiság is megfoghatatlanná finomodjék: „Óhajtlak messze fátyolodnak kékjében látni, szép Remény”. Egy Szemere Pálhoz írt levele (1813. november 4.) bizonyítja, mennyire önkénytelen, s az ő egyéni ihletét jellemző kifejezésmódja ez neki: „A reményt én mindig messze lebegni képzelem, ott valahol a Horizonon; s mint a messze sötétlő fák, vagy hegytetőt, kéklőnek, mint a viola, mint a hyacint; nálad a remény olyan, mint a mosolygó szőke lány... Ellenben én ötet mindég messze és mindég alkonyban, és mindég viola- és hyacint-színűnek látom, s hogy másképen nem láthatom, annak nem én vagyok az oka.” E sorok a *szín* önmagában való hatékonyságát is teljesebben kiemelik, az anyagtalanítást pedig a messzeségbe vetítésen kívül a megvilágítás csökkentésével is (alkony!) fokozzák. (Érdekes, hogy *A lélek halhatatlansága* elején Csokonai is „kék reménységet” mond: „De kárpitja alól a kék reménység-

nek / A testvér csillagok mosolyogva égnék”. Kérdés: e színszimbolikának nincs-e valami világirodalmi előzménye.) A *violaszín*, a *jácint-szín*, az *alkony* már mint puszta szavak is hangulatot hoznak magukkal, mely beszédben forgásuk folytán körülöttük lebeg. A szónak hangulatlelke van, s kellő helyen ki is árasztja magából: *rózsapálya*, *rózsás kelyhem*, *rózsaleplet* vígan von felettem, *szent* homály, *szelíd* tavaszban lengenek mellettem, *égi* lyány, *égi* mív, rengék *derülő* kénynek álmain: kedvelt kifejezései Kölcsénynek. Nem kell „elképzelni” ezeket, csak a szép szó varázsütésére lelkünkbe fogadnunk hímporukat, a hangulatot. Viszont természetes, hogy szívesen veszi a nyelvújításnak elvont szépségeket jelentő szavait – kény, báj, kegy, kellem, istenülés, kényözön, bájerő, varázslét stb. –, melyek éppen azért, mert újak, túlzásúfolhatók beléjük képzelt, határozatlan finomságokkal.

A képek, miket segítségül hív, az anyagi világból valók, de mintegy eltávolodóban már anyagi voltuktól: nincs szilárd véglegességük, határozott, kemény, durva idomuk, szögletességük: nyersen szólva: halmazállapotuk a szilárdságtól az éteri hígság felé közeledik. Víz, hullám, levegő s főképp lágy, szelíd mozgásai: folyás, ömlés, szétomlás, ringás, rengetőzés, szállongás, lebegés – mereng, borong, felleng stb. – ezért oly gyakori képek verseiben: „merengtem a kény árjain” – „a pásztor árjong, kedvesnek olvad karjain” – „és szétömltem keble szép honában” – „reszketve fognék szétomolni” – „rengetődöl istenálmakon”. Magát a szemlélhetőt is szemlélhetetlenné, a testit lelkivé finomítja: „S lelkét ölelte lelkem ajkain”.

Különös eszményi világát nemcsak elanyagtalanító képes beszéddel iparkodik kifejezni, megsejtenni. „Nem ismert szellem” – „homályos érzetek” – „sejdtíve néztem” – „titkos valókért lelkesedő keblem” – „érzém, de nem tudám nevét szívem honának”: ezek s hasonló kifejezések éppen ez eszményi világ kifejezhetetlenségének, tapasztaláson, megismerhetésen kívül eső titokzatosságának egyenes megvallásával hatnak, nem a tárgyat, hanem a misztikus ihlettől meglepett költő elragadtatását, zavarát állítván elénk, valamint ily csudálkozó, tanácstalanságát jelölő kérdései, felkiáltásai is: „Merre, merre lángoló hevemben? / Honnan, honnan ó nem földi kény?” – „Hová, hová te képzet csalfa kéje? / Mízúg fel itt a pásztor kebelén?”

A költői nyelvnek e húzódozása az érzéketektől szükségképp határozatlanságra és homályra vezet. De olyat kíván tárgya, s olyat ihlete is. Anyag durva, pusztá fogalmiság színtelen lenne hozzá. Itt csak jelzések, sejtetések, az elanyagtalánítás illúziókeltései segíthetnek. „Elhiszem, hogy darabjaim mind homályosak” – írja, Döbrentei ítéletére célozva, Kazinczynak (1814. április 3.) –, „de esküszöm, hogy én kevesebb homályossággal írni nem tudok.” Ihlete természetével jár az; a szuggesztív eszközeire van utalva, s kifejezése nem lehet a szokott értelemben „szabatos”. De ha szabatosságon „jelentés” és „kifejezendő” egybevágását értjük, Kölcsey homálya igenis szabatos, mert valóban kifejezi az ő eszményi rajongását, mely éppen tisztázhatatlan, logice megfoghatatlan volta miatt fájdalmas is neki.

Szuggesztív kifejezőeszközei közé tartozik nyelve hangzata is. Hangerő és hangszín sejtelmes váltakozása: ritmus és zeneiség titkos sugalma: sokat kifejez, hangulatként előidéz és átömleszt, mit egyenest megmondani képtelenek vagyunk. Kölcsey a nyelvet nem szűnt meg esztétikai oldaláról vizsgálni. A próza ritmusával is foglalkozott elméletileg; mily szép zengésű és ritmusú az övé: köztudomású. Verselése – nyugati, modern versidoma – már meghonosodott folyékonyságú, s korántsem oly feszes, mint például a Bajzáé, sőt nemzeti versritmusaink belezendülése is kimutatható rajta: innen, idegen volta ellenére, otthonosabb hatása. „Zenészeti költészet – írja róla Toldy – vagy inkább zene az ő költészete, melynek ideái nem tiszták, határozottak, s azért meg nem foghatók, de mely hangulatába bennünket ellenállhatatlanul elmerít.” Valóban „*harmonias* szavakba öntése” az a „gondolattá érlelt érzeménynek”.

Mint lírai magatartásban, úgy kifejezésben is Berzsenyivel rokonítható s tőle különböztetendő meg Kölcsey. Tudjuk, recenziójára adott válaszában a nagy ódaköltő mily kíméletlenül kigúnyolta (az egy *Jegyváltó* című vers alapján) Kölcsey „*affectált*, gyermekes, scénai szólásait, érthetetlenségét, homályát, üres dagályát, rút, szertelen és természetlen, hagymázos rángatózásait”, miket szerinte „az újabb szentimental stíl” jogosultsága sem menthet. Pedig ők mindketten a romantikus költői nyelv kiképzői, csak hogy Berzsenyi egy megelőző (Virág Benedek-féle) deákos, Köl-

csey egy megelőző (Kazinczy-féle) német-görög klasszikus változat után és tövén. Berzsenyi a romantikus pátosz erőteljes, Kölcsey a romantikus sóvárgás légies költői nyelvét fejlesztette ki legzetes stílváltozáttá. Nagy jelentősége lett annak, hogy a modern versformát tette magáévá. Ő lett az a nagyhatású költő, ki e versformához bizonyos stílhangulatot kötött, s jelentékenyebb utódai közül egy sem vonhatta ki magát hatása alól. Kisfaludy Károly, Bajza, Eötvös lírája nagy mértékben érezteti azt, s Vörösmartyé sem idegen tőle, bár ő, mint a romantikus előzmények nagy összefoglalója, Berzsenyi örökségét is tulajdonába vette. Egy ideig még a kezdő Petőfi is Kölcsey nyomdokain haladt. Anyagtalan költői nyelve azonban nemcsak ihletül szolgált. Sokakat utánzásra csábított, s végül is az úgynevezett almanachlíra vértelen, précieux-finomkodásához, lelkét vesztett szóköltészethez vezetett, mitsem tudván többé a nagy költő kedélyreakcióiról, ihlet melegéből kiáramlott hangulatairól.

4. A népdal felé

Mint fentebb jeleztem, már 1814-től fogva igyekezett változtatni addigi „érzelmes-ünnepélyes” hangnemén: kísérletet tenni a „dévaj”, a „szeszélyes” felé, miből később „a könnyű lebegésű dal” fejlődjék ki. Élénk fejlődési szükségletétől ismerte fel a dal műfaját, s ahhoz jelölte ki előfeltételül a dévajság, a szeszély, a könnyű lebegés eltalálását. Patetikus, ünnepélyes szentimentalizmusán kellett könnyíteni, hogy alkalmassá váljék az annyira szomjazott dal-műfaj anyagául. Könnyíteni vélt pedig azért, hogy a dévajságot „e vele ellenkező principiumot”, vegyítette hozzá. Ekként ama „vegyes érzelemfajok” egyikét kívánta létrehozni, mely mint „újalakú lélekállapot: humor” a görög költő nyugalmaival szemben az újkori, a romantikus költő sajátja, s rokon azzal, amit ő a népdalban „gondolatlan könnyű szállongásnak s tárgyról-tárgyra genialis szökdellésnek” nevez. Voltaképp tehát saját ellentétes lírai hajlamait igyekezett összeolvasztani oly vegyületbe, melyet új-

korinak (romantikusnak) s egyszersmind naivnak érzett és vallott, s melynek ép műalkotásba foglalása megnyugvást szerezhetne az ő „önmagával küzdésben álló, extremumról extremumra csapongó” elégedetlen lelkének. S megható erőfeszítésekkel igyekezett ahhoz fejleszteni saját lírai egyéniségét. Először az anakreoni dalban kereste e „dévaj” vegyület ingerét, s többé-kevésbé megvalósította azt Pécelen írt három bordalában (*Ivó, Tudatlanság, Borkirály*), lágy szerelem és könnyű lemondás, egykori becsvágy és mostani „csak bor, csak lány” igények kedélyi ellentételezésével. Sikereesebbnek találta „Hol a virány” kezdetű „tolcsvai dal”-át; legény és leány szóváltása az, s „dévajság” benne a szerető csapodársága, mely a hűtlenséget félvállról veszi, s általában hűség és hűtlenség könnyű összebékélése mindkét részen. Hovatovább veszedelmeit is felismerte e szeszélyes modornak. Ő ugyanis könnyen hajlandó volt a negatív végletbe: a cinizmus határán álló fagyos humorba átcsapni, mi túlságosan egyénítő jellegével kirí a dal műfajából. Márpedig ő, bár „szeszélyesen dévaj”, de „mégis meleg és mégis nemes hangra” igyekezett általvinni költészetét, s a „paraszt dal”-ban (népdalban) találta meg az ahhoz való sugalmazó mintát. Nagy kitartással fáradozott, hogy eltalálja annak a „tón”-ját. Eljárását maga ismerteti Önéletrajzában: fölvelt valami rímről rímre, s tárgyról tárgyra ugráló parasztdalt s annak formájára csinált előbb a legmindennapibb, keresetlen pór kitételekkel parasztdalt s azután úgy nemesíté meg egyik sort a másik után. Szinte mechanikus hozzáláncolása ez a műköltőnek a népi modorhoz, de ebből is látni, mennyire életszükségletül érezte a naiv hang elsajátítását; s talán, mielőtt a *Nemzeti hagyományokban* (1826) kimondta, saját költői gyakorlatára alkalmazta azt a tételét, hogy „a való nemzeti poesis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni”. Ily irányú kísérleteit már a tízes évek második felében megkezdhetette, de csak 1821-től fogva találunk versei között népi mintájú műdalokat. Kétségtelen műnépdalai a *Bú kél velem* (1821), *Csolnakon* (1822) és *Hervadsz* (1825) címűek; de több is van későbbi dalai közt, melyet maga népiesnek számíthatott. De korántsem úgy költötte mindet, amint fentebb *Önéletrajzából* idéztük; még annak a költőnek sem tudnók ma már népi mintáját kikeresni, melyeket ő

olyanon alapulóknak említ. Még a népi versalaknál sem maradt meg szolgálilag, hanem továbbképezte; majdnem valamennyi ide-számítható dala nyolcsoros versszakú: nagyobb gondolatmenet igényeihez van hozzánőttetve. Amelyik leginkább látszik népi dallamból elvontnak (*Búsan csörög*, 1831), metrumos verselésűvé van „nemesítve”.

Az ő népdaltípusa más, mint a Kisfaludy Károlyé volt. Nem népi alak ajkára képzelet; érzelme, ihlete az ő sajátja, még nyelvvel sem szenvileg népi eredetet; csupán műfaji esztétikumot tanult el a néptől, műköltői egyéniségének megtagadása és titkolása nélkül. Az érzés, amit kifejez, annyira az övé, hogy szinte valamennyi dalában ugyanaz, feltűnő ellentétben Kisfaludy keresett változatosságával. Valami enyhülést kereső, remélni kívánó epe-dés, bús szerelmi sóvárgás a lírai anyaga: dalba alkalmazott és szerelmi tárgyra konkretizált változata az ő örök lírai témájának, az ideálért való sóvárgásnak. Bú, melyet szerelem gyógyíthatna, s mely oly erővel keresi az enyhülést, hogy végre is reménnyé derül ki (*Bú két velem*) – bú, melyből a szerelemvággy ábrándozásba menekül, hogy végül ismét a másíthatatlan valóra eszméljen (*Csolnakon*) –, a jobb jövővel hasztalan biztatott szerelem reményvesztése (*Hervadsz*): „vegyes lélekállapot” ez valamennyi, bár csak szelídebb vegyülete az ellenkező princípiumoknak: a jelenlévő csendes bánatnak, s a remélt vidámság óhajtott, elképzelt líraiságának. A dévaj elem magában az érzelmi alapon tehát csak enyhén van meg (mint bánathoz társított vidám képzelet és remény), s dévajnak és szeszélyesnek csak Kölcsey patetikusan egynemű, ünnepélyes líraiságához képest minősíthető. Maga is inkább a „hangot” minősítette szeszélyesnek és mégis melegnek és mégis nemesnek. Amit a népdalköltészetben ő kísérlett meg, az még akkor korainak bizonyult, s nem őt, hanem Kisfaludy Károlyt fogadta el mintának a népdalírók csakhamar elszaporodott serege. (Népdalai részletesebb elemzését lásd *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfűig* című könyvemben, 192–196. l.)

5. Románcfélék

Első népdalkísérletei idején (1818–1823) „kapta meg” *Önéletrajza* szerint „a románc tónusát is”. Bár írt már előbb is egy románcot (1814-ben a *Róza* címűt), úgy látszik, a dévaj hang, meg a dal-műfaj keresésével rokon törekvése volt ez: menekülés önmaga gyötrő líraiságából legalábbis valamelyes tárgyiasítás felé. A tárgyiasítás ugyan ő nála alig több fikciónál. Igazi elbeszélés, eseményes történet nincs románc- és balladaféléiben; csak afféle érzelemtörténetek azok, az érzelemnek valami történettől függő helyzetváltozásai, egy elbeszélésnek csak lírai kivonatai, lecsapódásai. Nem több ezekben a „tárgyasítás”, mint volt a „dévajság” vagy a „népi tón” az előbbi csoportban. Sőt mintha itt is úgy járna el, mint a népdalkísérleteiben: csinálna előbb (vagy legalább elképzelne) egy konkrét történetet, s azt „fínomítaná” líraivá. Jól látni ezt a lírai absztrahálást, mikor idegen mintakép volt előtte, pl. Schiller *Hero és Leandere* és *Szép Lenka* (1820) előtt; Schillernél konkrét történet (apák haragja választja el a szeretőket) és helyszín (a Hellespontos): Kölcseynél csak a leány evezése a túlsó part felé, viharban elmerülése, a váró ifjú vízbe ugrása: vágy és tragikus pusztulás. A tárgyiasítás halvány voltára jellemző ez a megjegyzése is: az ő románcai s a Kisfaludy Sándor-féle rege közt egyebek közt az a különbség, hogy Kisfaludy mindig múltat, ő szüntelen jelenvalót énekel; ez a megjelenítés is a lírai helyzet javára megy az elbeszélő elem (a tárgyiasítás) rovására. Szintúgy, mikor az egész költemény (a *Zápor* című) első személyben szól. Ő efféle műformai különbségekre nem sokat adott. Mikor *Szép Lenkáját* Szemere Pál balladának mondta, több levelében kérdezősködött tőle, mi különbséget tud románc és ballada közt, s közölte vele idegen elméleteknek néhány arra vonatkozó megállapítását; de szükségtelennek tartotta, hogy bármelyikhez ragaszkodjanak: „Miért volna valami csak bizonyos név és bizonyos forma alatt jó? Ha jó Homér, jó Ossian is” (IX. 290. l.). Különben a „románc” műfajnevet először Ungvárnémeti Tóth László használta egy *Attila és Marull* meg egy *Árpád és Zalán* című költeménye minősítéseként, „Romanze” formában, s szölt e műfajról verskötete jegyzetei közt is (U. Tóth László *Versei*, 1816., 199. l.). Nem való-

színű, hogy az ő példája ösztönözte volna Kölcseyt a műfaj következetesebb művelésére, bár óhaj tandónak vallotta, vajha versíróink egy-egy szép „Románzéval, vagy Balladéval köszöntnék meg Szépeiket, 's Nemzetöket!” Ő maga történeti érdekű témát választott feldolgozásra, s hasonló írására akarta buzdítani ifjainkat, mert azokkal „Nemzetünk szép történeteit Köznépünkkel is meg ismertetnék”. Kölcsey tárgyai többnyire magántörténetek, még ha egyik-másik darabjában történeti keretbe, háttérbe vannak is befolgalva; s már 1814-ben fordított egyet „Rácز nyelvöl”, s írta a német mintákon alapuló *Róza* címűt.

Mind e románcfélék közt az a legjobb, amelynek tárgya is a legkevésbé konkrét, líraisága pedig leginkább saját tulajdona a költőnek: *Endymion*, amelyet fentebb már részletesen megismertünk. S éppen ezt nem emlegetik, hanem pusztán időbeli elsősége miatt a *Róza* címűt. Ezt Schiller *Toggenburg-lovagja* és Bürger *Lenoréja* inspirálta. Hősnője, Róza, örök hűséget fogadott vőlegényének, s elutasítja Forgács szerelmét; az csatába megy, küzdeni a pogány ellen II. András hadaival, elesik, lélekben megjelenik Rózának, s Róza sírba hervad. (L. Zlinszky, ItK., 1900., 3–4. l.) Ez első balladakísérletére talán Kazinczy Keresztes Bálintja is ösztönözte (melyet az Orpheusban olvashatott); annak a hőse is András alatt küzd a pogánnyal. – *Remetéje* (1823), Zlinszky megállapítása szerint, szintén Bürgeren alapszik (*Gaurock testvér és a zarándok*). Ez is gyászos kimenetelű szerelmi történet. Az ifjú, balsorsától üldözve, remeteségbe vonult; a leány, kit szeretett volt, évről évre hasztalan keresi; végre ifjúnak öltözve talál reá, s tőle fel nem ismerve hal meg kunyhójában; nyakláncán egy képet talál a remete: saját képét, melyet jelöl adott egykor neki; eltemeti, s örök bánattal virraszt sírja fölött. – *Doboziját* (1821) a Kisfaludy Sándoré nyomán írta (versalakja is a kis Himfy-szak); de azé „balladaibb”, érzékeltetőbb. – Legigazibb „elbeszélés”, legkonkrétabb az idetartozók közt a *Vérmenyekző* című (1823). Hasszán bég zsákmány reményében rajtacsap Csákányon, hol László és Lila éppen lakodalmukat tartják; véres küzdelem támad a két férfi között, László elesik, Lila szíven dőli magát, Hasszán visszavág. Van valami robogó haladás az elbeszélésben, mihez jól illik versalakja is (megint a kis Himfy-szak); de, mint *Dobozijában*, ezúttal is sok a „beszéltetés”. Legsikerültebb része Hasszán és or-

dító pogányai váratlan betörése, mikor László és Lila éppen együtt táncolnak; Arany *Öldöklő angyala* megfelelő jelenetére emlékeztet e hely. Szemerének azt írja erről a verséről (IX. 283. l.), hogy nem egyszerű régi tónban van írva: a Kisfaludy módjához hasonlít a stílus komolyságában, ámbar a végén „játékokat” készakarva szőtt bele, „hogy a románc tónjához közeledjen”. Nem világos, miféle „játék”-ot gondol, hacsak nem a vőlegény eleste után a leánnyal alkudozni próbáló Hasszán kissé hosszas tolakodását, minek a leány öngyilkossága vet véget, úgy-hogy Hasszán hoppon marad: „Vívén átkot s hagyván jajt, / Szigetvár-ra visszahajt.” – 1826 után már alig írt románcfélét. Utolsó az *Éji temetés*, 1836-ból. Egyetlen jelenet az egész: a gyermekgyilkos nő eltemeti gyermekét. Tárgya ugyanabba a körbe tartozik, mint *Védelem P. J. számára, meg Gyermekgyilkos R. d. M. ügyében* című két beszéde, s a *Vadásztrak* című novellája is.

6. Novellái

Novellái közül a *Vadásztrak* jelent meg elsőül (*Emlény*, 1837), azután (uo. 1838) a *Kárpáti-kincstár*; töredék maradt *A ferrói szent fa*. Az elsőt 1836-ban, a másodikat még 1833-ban írta. (L. Angyal Dávid, Bp., Szemle, 1903., CXIII. kötet.)

Már a románcfélékkel romantikus műfajban kísérletezett, de ott a romantikus történetet elhalványította. Novelláiban, bár szintén nem első dolga az eseményváz éles megvilágítása, a mese romantikája is jobban előtérbe lép. Kár, hogy nem kezdett korábban efféléket írni; ez a három oly tulajdonságokat tüntet fel, melyek, ha kellő gyakorlattal képezi magát, őt igen eredeti, egyéni színezetű elbeszélővé avathatták volna. Finom árnyalások a jellemzésben; egy gyakorlott lélekbúvár egyénítő és motiváló művésze; romantikus tárgyak igen realiztikus átértetése: kiválóságai. Folyvást érezni a nagy fajsúlyú egyént az elbeszélőben. De még elbeszélőtechnikája is tüntet fel szabadabb leleményt, s novellánként változatokat: érdekkeltő elrendezést, a fonalak biztos változtatását, sejtető hangulatosságot. Bár igaz, hogy az elmélke-

dó Kölcsey itt sem tagadja meg magát: valóságos lélektanulmányokkal szereti megalapozni elbeszéléseit; de azok igen mélyrelátó fejtegetések s olvasótól függ, tudja-e becsülni azokat. Tagadhatatlan, hogy a korszerű elbeszélő modorosságok némelyikét is elsajátította; különösen azt, amely mintegy az olvasóval nézeti s értelmezteti a dolgokat: valami ál-módja a realizmusnak; mintha az elbeszélő és az olvasó együttjárnának a történet színhelyein, s nem az elbeszélő volna az, aki egyedül tud, csinál, rendez el mindent. Ezzel szembenáll, hogy az elbeszélő sokszor a maga nevében szól, nyilatkozzat.

Mint románcai tulajdonképp lírai lecsapódások s a lírikus Kölcsey élményei és szükségletei: novelláiban is mindig ott a szubjektív elem. A *Vadászlak* Andaházyja, a fiatal ügyész, az ő lelki-alteregója: magányt kedvelő, meleg-komolyságú érzelmes, ábrándozásra hajló, inkább az érzelmet, mint annak tárgyát becsül stb. A *Kárpáti-kincstár* hőse, Erdőhegyi, megint ez a típus; rajta van bemutatva, hová, mily tragikus és képtelen helyzetbe és kifejlésre vezethet ez a túl érzelmes, zárkózott diszpozíció. (Melleste Bede Laci, a reálisabb gondolkodású ifjú, mintha Bártfay Lászlóról volna mintázva.) Maga az erkölcsi és lélektani probléma e két novellában: jellemnek, léleknek tragikus, szinte képtelen meghasonlása önmagával, saját természeténél és a körülményeknél fogva odáig jutása, hol már nem ura önmagának, hol az értelem uralma megszűnik a kedély zavarai s a szenvedély felett: nincs hűján saját magán szerzett tapasztalatoknak és lélekvizsgálatnak: megértő magatartása ily esetekkel szemben szintén arra vall. Végül *A ferrói szent fa*, úgy látszik, a magyarság jövőjén kétségbeesett költőnek a szemlélődése lett volna, egy távoli szigeti nép pusztulásának bemutatása, oly lelkiállapotban, melyben *Zrínyi második énekét* írta, s melyet ez elbeszélés elején nyíltan fel is tár.

A *Vadászlak*: tárgya s technikája szerint a bűnügyi regények rokona. Érdeke ennélfogva kettős: érdekel maga a bűncselekmény és az abban aktíve-passzíve részesek; s érdekel a büntetőhatóság nyomozása, az érthetetlen bűncselekmény részleteinek, előzményeinek kinyomozása, fokozatos felderítése (a detektív-munka), ami az elbeszélés technikáját is meghatározza. Ha aztán, mint ez esetben, a nyomozó vagy vádhatóság képviselője a bűncselekmény részesével valamelyes személyes viszonyban is van,

akkor az ő egyéni élményében egyesül s fokozódik az elbeszélés említett kettős érdeke.

A bűncselekmény – gyermekgyilkosság – gyanúsítottja Miller Teréz német születésű leány; a nyomozással és védelmével megbízott hatósági személy Andaházy, a fiatal alügyész, kinek ez a legelső pöre. Egymást nem ismerik, mégis van közöttük valami kapcsolat. Andaházy Pesten jurátuskodva a német színházban látta volt a leányt; igen mély hatást tett rá szépsége, de az nem törődött vele, egy távolabb álló fiatalemberrel folytatott szembeszédet. Ez a fiatalember, (Károly) az, aki a leányt elcsábította s utóbb tőle született gyermekét megölte.

A bűneset előtt még egyszer látta Andaházy a leányt. Ő már ekkor vidékre került alügyésznek. Birtoka határán egy addig elhagyott vadászlakba valami idegen lakók költöztek s ott teljesen elzárkózottan éltek. Egyszer a tájon vadászva, a lak közelében pillantott meg egy leányt, épp mikor egy lelőtt vadkacsa annak a lábai elé esett; a leány a lövéstől s a kacsára rohanó vizslától megijedt, Andaházy hozzáfutott s karjaival fogta fel a megtántorodó leányt: akkor ismert rá: Teréz volt, az egykori színházi szomszéd.

Ekkor a gyermek már megvolt; bizonyára amiatt kereste ki a csábító ezt a távoli, magányos lakot. Nagy megdöbbenéssel vette tudomásul Andaházy nem sokkal utóbb, hogy a leány gyermekgyilkossággal vádoltatva (mit maga vallott meg!) már a vármegye börtönében van s ő van megbízva mint ügyész a pör vitelével. Mire nagy izgalmak közt a bűnügy szálait kinyomozza, a börtönből nagy betegen kórházba vitt Teréz meghal.

A bűnös a csábító volt. Egy éjjel ő gyilkolta meg gyermekét a vadászlakban, féltékenységtől ingereltetve; kire lehetett féltékeny? – nem világos, de úgy látszik, Andaházyra kell gondolnunk; fülébe juthatott az említett vadászati jelenet s az is, hogy Teréz gyűrűje nincs meg (ugyanakkor ejtette el, Andaházy embe-
re vette fel s tőle megvette Andaházy). Így igazán tragikus a történet mind a három szereplőre nézve.

A történet e magva körül van véve igen reális helyi jelenetekkel s Andaházyt kiemelő mellékalakokkal, minők: az ügyet könnyen vevő főügyész; megyei tisztviselő kollégák: mulatozók, Andaházy szemérmes titkával dévajkodók. Terézhez is van társítva egy hasonló sorsú nő. A szörnyű börtönben ugyanis egyebek közt egy

tébolyodott nő is van. Anikó, ugyanazon csábító áldozata: ez maga ölte meg gyermekét, s a börtönben dalt énekelget gyermeke sírjáról s annak őt hívogató túlvilági hangjáról; ez, úgy látszik, ismerőse volt Teréznek, s mikor az a csábító nevét (Károly) említi: akkor esik össze s rendül meg végzetesen. A novella sok jellessége közt nem utolsó a börtön képe, a maga oly különféle lakóival. Nemcsak mint romantikusan irtózatosságot egyveleg-társadalom képe érdemel figyelmet. A reformer Kölcsey is jelentkezik benne, Bentham tanítványa, Eötvös előfutára. (L. Angyal tanulmányát.)

A *Vadászslakot*, bár általában méltányolják, nem emelik ki eléggé a kor novellái között. Pedig különösen lélektani oldaláról kiváló mű. Mint *Bánk bán*ban, itt is minden szónak, célzásnak súlya van s nagy számítással van összerakva az egész. Talán ezért is siklik ki a figyelem alól némely mozzanata s ezért hibáztatják egy ponton lélektani tévedéssel Vörösmarty óta s őt ismételve. Vörösmarty a *Figyelmezőben* (1837. I.) ismertette az *Emlény* 1837-i kötetét s az abban megjelent *Vadászslakot*. Sok szépet mond róla a maga szűkszavú, tömör modorában; de kifogásolja, hogy Teréz akkor vállalja magára a bűnt szeretője megmentésére, mikor gyermeke, attól agyonsújtva, még karja közt fekszik. Igaz, hogy e pont nem eléggé világos; de Teréz csak hosszas habozás után teszi meg e nyilatkozatot az odacsődült parasztok előtt, miután a csábító idegen nyelven többször is szót váltott vele. Hiba inkább, mert Andaházyhoz nem illik, hogy a talált gyűrűt, védenca gyűrűjét, megveszi és hordja. De ez Károly féltékenységének a motiválásához kellett: kieszelt motívum.

A novella egybevetendő két, bizonytalan keltű törvényszéki beszédével, a rokon vagy azonos tárgy miatt. A *Védelem* P. J. számára férjgyilkosság ügyében íratott, tárgya tehát csak rokon a novelláéval. Ellenben mint védbeszédnek a technikája teljesen azonos amazéval. A törvényszék P. J.-t könnyelműen elítélné, de a védőnek érzékeny lelkiismerete és felelősségérzete nem enged nyugtot, lehetetlennek tartja lélektanilag, hogy a nő ölte volna meg férjét, s minden látszat és tanúskodás ellenére kideríti nyomról nyomra a valót: a gyilkos nem a nő, hanem egykori kérője, ki azért tette el láb alól a férjet, hogy a nő kezét megkaphassa. Mindkettő tehát csak alaptalan vádat cáfol meg, hiszen sem P. J.,

sem Teréz nem gyilkolt. A novella egy mellékalakja, Anikó, azonban csakugyan elkövette a gyerekgyilkosságot, s a novella azt lélektanilag bár nem részletezi, érthetővé teszi. Ezzel párhuzamos másik beszéde: *Gyermekgyilkos R. d. M. ügyében. Ez tájékoztat* Kőlcsey felfogásáról legjobban s világítja meg elméleti háttérét novellabeli magatartásának. A gyermekgyilkosság lázadás a természet örök törvényei ellen; hallatára nem utálat, nem bosszúindulat fogja el szívét, hanem legmélyebb, legigazságosb szánakozás. Mi is lenne az emberekből, ha egyedül a tett, nem pedig annak s tevőjének körülményei tekintetnének?... Az iskola minden bölcsségénél többet mond ilyenkor a szív mozdulata, minél fogva előttünk világos, hogy találkozik a bűnös, kinek joga van mindazon könyörületre, mit azok, kiket szerencsétleneknek hívunk, érdemelnek is, kívánnak is. A lélek szenvedéseinek őrült-ségig hágó ereje veri le a természetet, a gondolat- és érzésrendszer tökéletes összezúzatása. Ily bűnre inkább tántorodhat oly személy, ki az erkölcsiség érzelmét még nem veszttette el, mint olyan, ki eljutott az erkölcsi vesztettség legalsó lépcsőjéig. E paradox, e szívrendítő gondolat igazolása a beszéd. Idegen, árva leány elhalt apja orvosához kerül, az veszi pártfogásába, tartja magánál, ejti meg, s zavarja el azután. Gyermekmenhelyek nemléte is oka efféle esetek gyakoriságának. „De nálunk ... a gyarlóra nem vár egyéb gyaláztatnál, elhagyatásnál, inségnél ... Különbség van ... a vétkes közt, ki előtt még út van a visszatérhetésre, s a vétkes közt, ki előtt mindjárt első lépés után a teremő egész végtelen világa bezáródik; ki előtt a kegyelem gazdag forrása az utolsó cseppig egyszerre kiapad, s az örök vígasztalás milliomm sugárai egyetlenegy percben sötétednek el.” A címbeli „P.J.”, meg „R. d. M.” betűk talán személynevek kezdőbetűit őrzik, s arra vallanak, hogy mindkét beszédhez valami konkrét eset adhatott alkalmat.

A *Kárpáti-kincstár* egyenest lélektanulmány módjára vezet végig egy ifjú ember lelki meghasonlásának történetén. Erdőhegyi Kézmárkon van törvénygyakorlaton, beleszeret egy jómódú német leányba, az azonban egy gazdag ifjúhoz megy hozzá. Tehát a kincs vagy a szegénység volt az életsors intézője. Az érzékeny, képzelőő ifjú lelkén sokat rágódik e gondolat, kezd lazulni benne a józanság fegyelme s az ítélőképeség, hinni kezd rejtett kincsekről szóló babonákban, garabonciásban stb., s a lehetetlenben,

hogy kincshez juthat ő is. Egy tatrai kirándulás, vezetője s a hegyi pásztor babonás gondolkodása, a „garabonciásnak” tulajdon szemével látása, egy ócska kézirat, melyben a kárpáti kincs babonája van leírva, s melyet a „garabonciás” veszített el: adják meg az utolsó lökést „süllyedéséhez”. Felkeresi a garabonciást, akit ugyanis a nép annak tart, holott az csak igénytelen tudós, botanizálni, ásványt gyűjteni járogat ki a Tátrába. Visszaviszi neki az elvesztett kéziratot; azt pedig a tudós (Fabricius) ifjúkorában írta le, mint néphabonát s azért vitte magával, hogy lapjai közé préselje be a talált növényeket. A tudós tapasztalt, bölcs ember, átlát az ifjú lelki baján, intellemtől elbeszéli neki egy kincskereső tragikus történetét. Az ifjút mindez annyira leveri, hogy még ott lázas beteg lesz. A tudós és szép leánya hiába ápolják, meghal.

Hogy a romantikus tárgy és az elbeszélőnek tanulmányszerű józan modora mily sajátos és érdekes ellentétet alkot, azt már említettem. Éppoly álláspont ez tulajdonképpen, mint a gyermekgyilkos nő esetében: a megérteni, átlátni tudásé. A lelki tény, még ha eltévelyedés is, megmagyarázható s magyarázandó is. Ez a felvilágosodáshoz képest jelent szempontváltozást: a józan ész helyes és szükséges, de nem mindig és mindenkinél az az úr, s van eset, mikor nem lehet az az úr; van lélektani magyarázata a babonának is, művelt ember babonásságának is. A „ratio” mellett ott van a szív, a lélek is és „szív nélkül gondolt definiciók” nem elegendők az emberi lélek megismerésére. Nem csoda, hogy az elbeszélés a vakhit vagy babona jelentőségéről külön is elmélkedik s annak uralmát meglehetősen szélesre terjeszti ki. E fejtegetés is azt vallja, hogy Kölcseyben a lélekbűvár Kemény Zsigmondnak legigazibb elődjét kell látnunk az elbeszélőirodalomban.

Érintenünk kell egy tárgyi kérdést is. Kölcsey nem járt a Tátrában, mégis szemléletes és lenyűgözően érdekes tud lenni a tatrai kirándulás jelenetezéseiben. Ismereteit tudós módra szerezte s igazi költői fogékonyssággal alkalmazta. Weber Arthur mutatta ki (It., 1915.), mily forrásokból merítette novellája lokális elemeit. A tatrai út adatait az *Ungarischer oder Dacianischer Simplissimus*ból (1683), a kincskeresés babonájára és Fabriciusra vonatkozókat egy szepesszombati lutheránus lelkésznek (Ab Hortis Sámuelnek) 1775-i cikksorozatából (mely az első hazai német tudományos folyóiratban – *Allergnädigst Privilegierter Anzeiger*

aus den sämmtlichen kaiserlich-königlichen Erblanden – jelent meg; e folyóirat 1771-től 1776-ig járt, Pozsonyban szerk. Tersztyánszky Dániel; l. Pukánszky, *A magyarországi német irodalomtörténet*, 390. l. Varjú Elemértől). – A Fabriciustól elbeszélt történet is megvan Ab Hortisnál. – Weber cikke rámutat a forrásokra, azonban nem fejt ki, hogy a novellában hogyan s mennyi ügyességgel értékesíti azok adatait Kölcsey. (Sőt, cikke vége felé Kölcseyről mint novellaíróról hibásan ítélt. Szinnyei F. pótolja ezt röviden s helyesen: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, II. 129. l.)

Van Kölcseynek egy szomorújáték-töredéke is: *Perényiek*. Nem ítélnénk róla. De ha az abban szóbanforgó Perényiek történetét ismerjük, tudhatjuk, hogy tárgya, mint lélektani probléma, a *Vadászok* s a két védőbeszéd témakörébe tartozott volna. Perényi Gábor, ki a tragédia hőse lett volna, Perényi Péternek, Sárospatak urának és reformálójának a fia. Róla Forgách Ferenc, a történetíró azt állítja, hogy féltékenységből megmérgezte feleségét. Ez mindenestre áladat, hiszen Országh Ilona 2 évvel túlélte férjét, Perényi Gábort. Itt tehát a feleséggyilkos sorakozott volna a férj- és gyermekgyilkos természetellenes lélektanának eddig látott megoldásai és variációi mellé. – E tárgyat dolgozta fel Garay János (*Országh Ilona*, 3. felvonás, a *Hajnal* zsebkönyvben, 1837., L. S. Szabó József, *A Perényiek*, 1923., 66–67. l.).

III. Tanulmányai, bírálatai

Tanulmányairól, bírálatairól, szónoki műveiről nem, vagy csak annyiban szólunk, amennyiben költői fejlődését magyarázzák, vagy az arról eddig mondottakat kiegészítik. Nagy általánosságban a következőket jegyezhetjük meg róluk.

A kritikában eleinte – s éppen híres recenzióiban – túlságosan is Kazinczy tanítványa, a kazinczyas ízlés bajnoka volt; de mélyebbre nézett mesterénél. Míg az leginkább a nyelvi és formai elemek iránt érdeklődött, az ő figyelmét belsőbb művészi értékek is lekötötték, s az írói egyéniség meghatározását és kifejlődése té-

nyezőinek vizsgálatát is feladatául ismerte. Értekezéseiben Besenyei és Kazinczy után az esszé műfaját fejlesztette tovább, mindenkor filozófiai magaslatról, s némi ihletett ünnepélyes líraiságtól áthatottan szemlélve tárgyát, mi voltaképp annak tiszteletéből folyt. Mint szónok, ő lett a magyar nyelvű világi szónoklat első klasszikusa, némileg még az egyházi szónoklat hagyományait zengetve tovább, emelkedett hangnemben, érzelmes lelkiséggel, de az érzelem hullámain is uralkodni képes formatudattal. Prózája mind e műfajokban, nemcsak az utolsóban, szónoki hajlamú, bár (kivált kritikáiban) hidegebb, metszőbb változatot s (*Előbeszédében*, 1823) humort is ismer. Hangzatilag bizonyos zenei fegyelmezettség, ritmusos körmondatosság jellemzi.

Nyelvet és irodalmat tárgyzó vagy érintő prózai művei érdekelhetnek bennünket közelebbről. Kezdetben épp ezekkel állt erősen Kazinczy hatása alatt. Mind a nyelvet illető első megnyilatkozása a *Feleletben*, mind első, Csokonairól szóló recenziójának a megírása arra az időre (1814, 1815-re) esett, mikor a dévajt és szeszélyest tűzte ki maga számára elérendő célul. Az a parodisztikus dévajság, mely már a *Felelet* neki tulajdonítható szakaszaiban jelentkezik, s azok közt is különösen a „Debreceni Grammatikus levelét” kísérő sok tudákos jegyzetben (mihez Tolnai szerint Csokonai sokjegyzetű kiadványai lehettek a mintái): már előzménye, bevezetője volt a Csokonai-bírálatnak, mert azzal már Csokonait is bevonta az ortológus ízlés iránti ellenszenvébe, mintegy a Kazinczy-ellenes tábornak, az ízlésbeli ortológiának, a debreceninek a bálványát látva benne. Fentebb utaltam rá, hogy saját költői fejlődésében Kazinczyhoz jutva el, megtagadta addigi bálványát, Csokonait, s mintegy személyes neheztelés maradt benne iránta, mint kezdőkori ízlésének „félrevezetője” iránt. Mindez számontartandó a Csokonai-bírálat értelmezésében, mint a tárgyilagos, történeti állásfoglalás akadálya. Pártkritika volt az, ízlésváltozás időszakában; s vele az irodalmi ízlés irányításába akart beleszólni, Kazinczy mellett küzdő tényezőként, az ifjú Kölcsey. Hogy különben őt kedélyi mozzanatok is befolyásolták és elfogulttá tették egy-egy ítéletében, azt Berzsenyiről szóló előadásomban részletesen megvilágítottam. Jellemzően mutatja ezt, az ellenkező irányban, Kis Jánosról való ismert vélekedése, meg az

is, hogy Szemere verseit levelezésében gyakran mondja istenieknek, mennyieiknek.

Kezdő kritikus volt, s tulajdonképpen kezdeményezője a magyar irodalmi kritikának. Mindkét körülmény túlszigorra csábította a neki ellenszenves iránt. Még nem ismerte eléggé az irodalmi életet, nem számította ki bírálata hatását, s amit igaznak vélt, azt hajlandó volt kíméletlenül kiélezní. Bírónak hitte a bírálót, s erkölcsi kötelességének, hogy a személyre ne legyen tekintettel, előre is vállalva, vagy „dévajul” kihíva a népszerűtlenséget. Bírálatai az ízlésneológia nagy harcrendszerébe tartoznak, s fegyverrel vívnak – nem annyira a bírált költők –, mint híveik ellen. A meggyőződés ifjúi szigorával, s egyúttal az ilyesmihez nem szokott magyarnak meg akarva mutatni, mi az igazi kritika. Azt pedig csak idegenből tanulhatta meg; mintája volt (Schiller Bürgerrecenziója), s az is megtévesztette.

A pártember és kezdő kritikus mutatkozik meg abban is, hogy elmélet, „kódex” alapján áll és ítél. Láttuk fentebb, hogy az ő kódexe a klasszikus ars poética vagy esztétika, holott gyakorlatában attól már elhajolt. Senki sem lett volna hivatottabb, hogy felismerje Berzsenyi hasonló elhajlását, de az elmélet azt nem engedte meg. Mint bíró (ügyész), igazi bíró tisztjében forgolódva, s képzelve el magát, védőbeszédeiben mély pszichológiai belátásról, megérteni tudásról tett bizonyosságot; hasonló tárgyú novelláiban pedig nem ítélni, hanem szintén megmagyarázni, megérteni akart. Igaz, hogy ezeket később írta, talán az egy „P. J.” kivételével; érettebb, tapasztaltabb, önállóbb módon. De annak az igazságszolgáltatásnak már volt múltja minálunk is, és az a való, a gyakorlati élet jelenségeivel foglalkozik, súlyos gyakorlati következményei vannak, miknek meggondolása óvatosságra, aggodalmas lelkiismeretességre int. Evvel szemben a hagyományokkal még nem rendelkező kritika számára az „irodalmi élet”, melynek jelenségeivel foglalkozik, inkább csak elméleti, ideális valóság, s abban a személy, a kedély, a meggyőződés, szóval a kritikus író egyénisége éppen úgy vélt erkölcsi kötelességének a parancsszávára válik kategorikussá, tekintet nélkülivé. Láttuk ezt a kíméletlen keménységét az Iliász-pörben is, Kazinczy ellen. De már utóbb maga intette Bajzát és Toldyt kíméletre a „szent öreg” iránt. Már akkor voltak „tapasztalatai” az irodalmi élet természe-

téről s legalább mások eljárását gyakorlatibb szempontból tudta megítélni.

Kritikai pályája kezdetéről érdekes nyilatkozatok olvashatók azon korábbi (1826-i) bírálatában, melyet Körner *Zrínyijéről* írt. Barátjához, Szemeréhez szólva, említi, mily huzamos gyűlöletet aratott jutalmul, mikor biztatásaikra magyarjaink közt recenzeált némelyeket. Most még a német Körner híveit is ellene akarják haragítani? Ő már idegen kezd lenni az úgynevezett recenziók iránt. Német mintára adtunk „fábrica formát” a kritikának, s prókatori akcióhoz tettük hasonlóvá. Kazinczy és Képlaki (Szemere Pál!) terjesztették el köztünk ezt a tónust.

Másfajta bírálat az, amit Körner *Zrínyijéről* írt! Elvi magaslatra emelkedve, a drámai és az epikus tárgy közti különbséget fejt ki – sok tekintetben oly éleslátással, mint utóbb Kemény Zsigmond – s műfaj és tárgy össze nem illésében jelöli ki a bírált mű főhibáját. Katona József ismert értekezése és Bárany Boldizsár *Rostája* mellett ez a legmagvasabb dramaturgiai dolgozat abból a korból. – A bírálat egyik műfaji változata az emlékbeszéd is. A Kazinczyról emlékezőben a kegyelet melegségével jelöli ki hőse történeti jelentőségét, jellemének erkölcsi szépségét téve megalkalmi elmélkedése tárgyául, s részvéttel idézve a „szent öregnek” szenvedéseit. Berzsenyije kevésbé egyénítő; inkább a „költő”-ről való elmélkedés az, megjelölve a fejlődés azon főbb mozdulatait, melyeket irodalmunk tett meg Berzsenyi pályája folyamán, s úgy folyva át aztán a maga személyes ügyének (Berzsenyit tőle elidegenített, hajdani recenziójának) lírai és ünnepélyes tisztázásába. Tudnunk kell ehhez, amit máshol (III. 162. l.) közöl, hogy Berzsenyi-recenzióját, melynek kézírata Vitkovicsnál volt, tiltakozása ellenére és tudta nélkül nyomatta ki a *Tudományos Gyűjtemény* redakciója. Különböző e recenziója körüli tapasztalatai is hozzájárulhattak a kritikából való fokozatos kiábrándulásához, valamint Kisfaludy Károly indokolatlan neheztelése is a *Komikumról* szóló tanulmányának némely észrevételei miatt, melyeket az magára értett. „Megvallom neked – írja ekkor Szemerének (IX. 311–312. l.) –, nagyon elundorodtam a magyar írókkal való foglalatosságtól, nagyon, nagyon!... Megúntam az örök civódást még ott is, ahol barátságot akarék mutatni.”

Kritika címen elméletileg is foglalkozott a kritikával (1833), s hangoztatta annak szükséges voltát a mi irodalmunkban. Az író folytonos javítgatással szerez művének maradandóságot, s arra ösztönzi őt hibái kimutatásával a bíráló. Részhajlatlanul tudomásul veszi a mű célját és karakterét, s megítéli: eleget tett-e az elsőnek, s híven megtartotta-e a másikat. Kíméletlen elválasztja a jót a rossztól, a szépet a rúttól, a zsenialitást a mindennapiságtól. Az ilyen kritika a mindenféle előítéllettől: nevelés, szokás, példák előítéleteitől megtisztított józan észnek és céltudatos gyakorlással kifejtett helyes ízlésnek a következtetése. A helyes ízlés is, mint a józan ész egyetemes szabályokra redukálható, mert alig egyéb, mint a józan ész vezérlése alatt formált érzés. Lehetséges ily egyetemes értékű alapon nyugvó kritika, viszont nincs nagyra törő író ily kritikának birtoka nélkül. Azt studiummal kell megszereznie. – Magunk irodalmi viszonyaira térve át: ily kezdő lituraturában is szükségesnek mondja a kritikát; az igazi író az nem retenti vissza, viszont a viták, ellenkezések haszna már eddig is kiderült: Baróti, Révai, Verseghy vitái, Kazinczy és az ortológusok ellenkezései bebizonyítják azt, s ez előzmények nélkül nem állt volna elő Vörösmarty. – Írók és olvasók az irodalomban együtt haladnak, örökös viszonyban vannak egymással. Az irodalmi életben nem „végzések” döntenek, itt nincs mindeneket kötelező „alkotmány”: minden író független státus, végtelen szabadsággal. Nem köthetik meg akadémiák sem; ne kövessük a francia Akadémia példáját; a németek szabadabban fogták fel az irodalom organizmusát. Minden ember, nemzet, könyv, lituratura saját erejében és színében a legjobb; vak „követés” nem kell. De a nemzeti lituraturának becsével és fogyatkozásaival egyaránt meg kell ismerkedni, különben oly félszekségek állhatnak elő, mint Zrínyi és Gyöngyösi megítélésében; tudni kell, hol mi a teendő, s tudni, hogy mi még csak kezdők vagyunk.

Ugyane tárgykörben (részint a *Kritika* című, részint a Körner *Zrínyi*jéről szóló fejtegetéseiben) tudományelméleti észrevételei is vannak. Ilyen, amit már említettem, az írók és olvasók viszonyára vonatkozó, s e másik, mely azt kiegészíti: csak az az író alkot figyelemre méltót, ki „tanult és ízléssel s ítélő tehetséggel nagy mértékben bíró közönséget képzel maga előtt, s azt teljes mértékben kielégíteni törekszik”. Továbbiak: a bírálóban nem-

csak egyéni ítéletünk veendő figyelembe, hanem az is, hogy a mű micsoda relációban áll a lituratura egészével, saját korával, a nyelv jelen állapotával, az olvasóközönség ízlésével s ismereteivel. Végül: bal hiedelem, hogy a verselés csak gyermekkor a lituraturának, s át kell hát menni a tudományokra; hiszen a költő tartja szépségben, erőben a nyelvet – a tudomány nyelvét is!

Berzsenyi-recenziójában s a *Nemzeti hagyományokban* irodalmunk múltjáról is nyilatkozott kritikailag, az elsőben esztétikai érték, a másodikban nemzeti eredetiség szempontjából. Sok nálunk a versificator, kevés a poeta: ez volt az ő summás ítélete. Tán sehol oly későn nem gerjedt fel a költés szelleme, s látszott azontúl is annyira idegennek, mint nálunk. Esztétikai figyelmet az egy Zrínyi érdemel, s az is idegen (olasz) tűznél gyújtá meg fáklyáját. Balassának csak a „Vitézek mi lehet”-je bír poétai érdemmel; (Kölcsy azonban még nem ismerhette az egész Balassát!); Gyöngyösinél találkozik egy-egy poétai kitétel, de csak mint verselő áll fölötté Zrínyinek. Franciásaink nem vehettek onnan, hol semmi sem volt. Csak Rádayval kezdődik – Zrínyi után – a magyar költés: Dayka, Himfy, Berzsenyi az ő „három kedveltjei”.

Összefoglaló irodalomtörténetet nem írt. Van azonban adatunk róla, hogy 1830-ban terve volt leírni a magyar lituraturát historice és critice azon idő óta, hogy ő ismerni kezdte, egész a jelenkorig. Bajzának egy Toldy Ferenchez intézett leveléből tudjuk ezt (Ö.gy. Munk., VI. 311. l.), de valószínű, hogy hozzá sem fogott terve megvalósításához.

Egyetemi előadás, 1935–36.

JEGYZETEK *BÁNK BÁN* SORSÁRÓL

Mennél tovább halad az idő, annál bizonyosabbá válik, hogy *Bánk bán* a magyar költészet egyik legnagyobb remekműve. Annál égetőbben izgat azonban újra meg újra a kérdés: mi az oka, hogy kora legjelesebbjei sem vették észre, nem méltányolták? Hogy lehet az, hogy az a korszak, mely a régi magyar költészet egyik legnagyobb lángelméjét, Zrínyi Miklóst felfedezte s őt az addig népszerű Gyöngyösi rovására méltó elismeréshez juttatva, mintegy a történelem igazságszolgáltatását hajtotta végre, ugyanakkor vakon ment el a jelenvaló lángelme mellett s egy újabb nagy történelmi igazságtalanságot követett el?

Nem nehéz rámutatni ma már, Gyulai után, e végzetes mellőzés általánosabb okaira, melyek a korviszonyokban rejtlettek.

Gyulai Pál nyilvánvalóvá tette, hogy olyan drámai mű, mint *Bánk bán*, olyan irodalmi korszakban, mint az 1820-as évekbeli, nem is érvényesülhetett. Abban az időben ugyanis a színház a nyelv művelés és hazafiság iskolája volt; a műbírák dramaturgiával alig foglalkoztak, s mindnyájan a nyelvújítók pártjához tartoztak; az uralkodó költői iskola fő jelleme a klasszikai eszményieség volt: Katona József viszont nem volt nyelv művelő; a színpadon nem hazafias szólamokkal kívánt hatni, hanem igazi drámaisággal, melynek méltatása alapos dramaturgiai tanultságot igényelt volna; sem a nyelvújítókhoz, sem az ortológusokhoz nem tartozott, írt, ahogy éppen ki tudta magát fejezni; szelleme pedig a klasszikaiatlan Shakespeare-ből táplálkozott. Ez irodalmi okokon kívül a politikai közszellem aléltsága sem kedvezett *Bánk bán* érvényesülésének, holott későbbi időben éppen a politikai fogékony-ság vált alkalmas vezetőjévé az esztétikainak.

Gyulai megállapítása rövidre fogva annyit jelent, hogy *Bánk bán* kivételes, elszigetelt jelensége volt a maga korának. Nos, e tételt bátran még tovább általánosíthatjuk. *Bánk bán* nem egy tekintetben kivételes és elszigetelt jelensége nemcsak az akkori magyar, hanem az egyetemes drámairodalomnak is, akár úgy nézzük, mint olvasnivaló költői művet, akár úgy, mint színpadon eljátszandó drámát.

Tudjuk, hogy a cenzúra csak kinyomatását engedte meg (meg is jelent könyvalakban 1820. november közepén), színrevitelét azonban eltiltotta (előadásáról nincs is hiteles adat 1833 előtt). Ennélfogva a kortársak számára csak mint olvasmány jöhetett volna szóba. De ki olvasott, ki vett akkor drámát, ha azt előbb már a színpad el nem híresítette? „Még jóformán nem is tudjuk (írja maga Katona egyhelyt), mi a' Dráma – bíz arra nem igen adogatjuk ki pénzünket. Ha Játék-szín volna, onnét majd kitűnne a' Darab érdeme; mert futna a' hír mindenfelé.” S aki mégis megvette és olvasni akarta *Bánk bánt*, az oly nehézségek elé állította, melyek leküzdésére csak mélyebb műértelem képes, és csak határozott elmélyedni akarás vállalkozik. Viszont aki e nehézségeken csak átsiklott, mert észre sem vette őket, annak számára *Bánk bán* nem tűnt fel különbnek egyéb drámáknál, sőt – több okból – valószínűleg alsóbbrendűnek tetszett.

A cenzori tilalom mindenestre hátráltatta *Bánk bán* érvényesülését; sorsára azonban nem az volt elhatározó befolyással, hanem maga a remekmű kivételes jellege, azok a rendkívüli s ily társulásban talán soha sem látott erényei, melyeket sem a színpad vagy legalább élénk színpadi fantázia nélkül nem képes teljesen előtűntetni. *Bánk bán* a világirodalom legszínyszerűbb drámái egyike: mindamellett az olvasás támogatása nélkül nem érvényesülhet a maga igazi értéke szerint; dráma, mely nem lehet meg a színpad támogatása nélkül: mindamellett nincs irodalmi mű, mely ennyire megkövetelné a filológiai-kritikai magyarázatot.

„Bűnöd csak egy volt: az erény” – mondhatnók neki is. Ily erényekért bűnhődni szokás mindig és mindenütt.

Lássuk, mik ezek a – még világirodalmi szempontból is – kivételes és a méltányolást épp azért nehezítő erényei Katona József remekének.

I.

Színszerűsége oly rendkívüli, oly abszolút mértékű, hogy olvasására csak színpadi sikerek ösztönözhettek. A drámának az a tulajdonsága, hogy cselekvést állít elénk, hogy életjelenséget szólatlat meg, s hogy ennél fogva a szerzőt a közönség szeme előtt teljesen elrejt, s minden tolmácsoló, magyarázató közvetítéstől eltoltja: *Bánk bán*-ban egészen a túlzásig ki van fejlődve. Katona színpadi fantáziája (ha jól nevezem így) páratlanul objektív és meg nem alkuvó. Ő soha: sem naiv, sem kontár módon, sem pedig rafinált művészettel be nem lopózik a személyek beszédébe, nem igazgatja azt a közönségre való tekintettel, magyarázó szándékkal; ellenben odaállítja alakjait a színre, hogy csak magukkal s egymással törődve lejátsszák életüket, mitsem tudva arról, hogy valaki (a közönség) nézi, figyeli s meg akarja érteni tetteiket. Mint az élet valóságában, itt sem magyaráz senki, de mint a valóságosban, e színpadi életjelenségben is benne foglaltatik minden adalék, mely alkalmas a történetek teljes értelmezésére: ezek kihámozása azonban a néző dolga. Olykor egy mozdulat, máskor egy rejtett célzatú szó nagy lelki konvulzióknak hírnöke, feneketlen tragikus mélységek postája: aki elszalasztja, félreérti, vagy egy későbbi időpontban nem emlékszik vissza reá, annak kezéből már kisiklott a teljes felfogás fonala.

Hogy Katona mily tárgyilagos cselekedtető a drámában s mennyire mellőz, sőt gyűlöl és utál minden olyan beszédet a színen, mely a cselekvés és az azt kormányozó indulat szempontjából túlmegy a legszükségesebben, vagyis ami már nem drámai beszéd, hanem a drámából mindenkor kinyúló s a közönséggel kapcsolatot kereső lírai ömlengés vagy magyarázó tudósítás: kiteszik Kisfaludy Károly *Ilkájáról* írt bírálatából. A monológokról (mik tudvalevőleg igen gyakran csak a szerző leplezett érintkezései a közönséggel) így nyilatkozik ottan: „A magányos beszédekkel igen szűken kellene gazdálkodni; mert annak csak ott van helye, hol az indulat annyira nőtt, hogy az indulatos elfeledkezik magánlétéről és indulatjainak tárgyában mintegy más testet látván, az ellen indul meg a nyelve”: tehát ha önfeledten indulatának a tárgyához, nem pedig költője szócsöveként a közönséghez beszél (szaval). Mennyire elítéli az „indulatoskodó” beszédet,

vagyis azt, mely indulatot színlel azon túl, mikor az már lelohadt! A fájdalom kifejezéseként mennyivel többre becsüli a némaságot, mint holmi virágos, érzelgős, ríkatni akaró lirizálást, „kádenciás búcsúztatót”? Mennyire ujjong, ha szűkszavú tömör beszédre bukkan: „kevésben sokra”? Mily gúnnnyal illeti a jellemről elszakadt s „inkább századunk cikornyás románjába” illő beszédet, „csevegést”, „piperének ízetlenségét”, vagy az afféle, a „dráma oekonomiájába bele nem tartozó” járatását a nyelvnek, mikor a színpadon „a Senkinek” fecsegnek ki, „a falaknak” mondanak el valamit „csúffá téve ekként az emberek előtt az emberi lelket”? Oly beszédet óhajt s csak olyat tűr meg a színpadon, mely a drámai küzdelemre elindult léleknek s a cselekvő vagy cselekedni kényszerülő embernek elkerülhetetlen szükséglete. Nem olvasmány az a beszéd, nem irodalom, nem szavalmány, hanem élő küzdelem és mintegy szóban is jelentkező, hallható cselekvés. Ahhoz a beszédhez ember tartozik, az a beszéd jellemnek, cselekvésnek és sorsnak vázlata és vetülete: ember kell hozzá, színész, aki a maga élő teljességével hozzáidomulva kitölti és talpraállítja. Nincs itt a szerzőnek más megbízottja, nincs a közönségnek más támogatója, csak a színész; az kap is utasítást eleget, sokszor igen mélyértelműt, Katona Józseftől; viszont feladata (még a kisebb szerepekben is) rendkívüli, mert sohasem sablonok az előállítandó emberek, hanem tömördek apró részlettel megkötött, egyszeri egyének. Színész kell tehát hozzá, de olyan, aki „holtig tanul”, aki nem szűnik meg tanulmányozni az egész darabot, oly elmélyedéssel, amilyenre *Bánk bán*nak legjelesebb műbíráói: Bárány Boldizsár, Arany János, Gyulai Pál mutattak példát. De ezen a ponton már olvasmánnyá válik a darab s ilyen minőségéről majd később fogok szólni. Vonjuk le előbb a tanulságot az eddigiekből.

Bánk bán oly teljes mértékben, sőt oly túlzó műfajiséggel drámai és színpadra szánt alkotás, hogy a színről eltiltása valósággal létfeltételétől fosztotta meg, tetszhalálra kárhoztatta. Hogy aztán, ha akkor, a húszas évek elején, színre kerül, meghódíthatta volna-e nyomban a közönséget, az megint más kérdés. Színész, aki úgy tanulmányozza, amint kellene, még akkor alig volt s alig is lehetett. Még akkor nem adhatták elő egy kisszámú s jórészt állandóan azonos közönség előtt ugyanazt az egy darabot százszor is egymás után, hanem rendszerint minden este más-más

darabot kellett elővenni. Sem az elmélyedés, sem a begyakorlás feltételei nem voltak meg akkor még az arra különben hajlandó színész számára sem; s később is, a harmincas évek folyamán, lassúnak mutatkozik *Bánk bán* diadalútja. Kassán, Kolozsvárt, Budán, Debrecenben tűnik fel a műsoron 1833-tól kezdve, évenként egyszer az említett helyek sorrendjében; majd 1839. március 23-án játsszák a Nemzeti Színházban, öt évig pihentetik s csak 1845-től kezdve szerepel e színház műsorán évenként is többször, hogy az abszolutizmus idején eltiltatván, 1858. március 10-én végre megkezdhesse diadalmainak azóta szakadatlan útját. Ha tehát színpadra kerülván is, tizenkét esztendőn át (1833–1845) csak ritkázva szerepelt imitt-amott a műsoron, alig tehető fel, hogy korábban, nyomban megjelenése után, zajosabb sikerei lehettek volna, feltéve ugyanis, hogy a cenzúra színre engedi. Annál kevésbé, mert a sikernek a színész mellett másik tényezője, a közönség, mint Gyulai megállapításában már láttuk, nem drámát keresett voltaképp a színpadon, hanem – ha magyar történeti tárgyról volt szó – hazafias felmelegedést, Katona tulajdon szavaival mondva: nemzeti dicsekedést. Ezt *Bánk bán*ban nem talált volna; ami pedig a darab félreértésével később hazafias politikai elemként értelmeztetett benne s vált 1845-től kezdve a szabadságharcig sorozatos sikerei egyik főokává, az iránt a húszas évek elejének még alélt közszelleme, mint Gyulai mondja, nem volt eléggé fogékony.

*Bánk bán*ba politikai irányzatosságot (dinasztiaellenességet) magyarázott bele a cenzor, vagy annak belemagyarázhatásától félt (hivatalosan azzal indokolta a tilalmat, hogy Bánk nagysága elhomályosítja a királyi házét) s azért tiltotta el a színről. Jó orra volt. Ellenzékileg hangolt közönség, mint a következmények megmutatták, bele is magyarázta azt, s 1845-től 1849-ig a politikai irányzatosság rokonszenve foglalta le magának a tendenciátlan, tiszta költői koncepciót. Ez előadások során általában az összeesküvő és idegengyűlölő Petur volt a közönség kedvence, meg Tiborc, a jobbágyors klasszikus panaszosa. A nemzeti és demokrata ellenzékiység korszaka tendenciózus egyoldalúságként szemelte ki a darabnak oly elemeit, melyek ott nem öncélúak, hanem egyebekkel együtt szövő, fonó tényezői a tragikumnak. Az 1839-i pesti előadáson Egressy, ki jutalomjátékául választotta

Bánk bánt, az első felvonás utáni halálos csendből már-már arra következtetett, hogy megbukott a darabbal; csak a II. felvonás törte meg a jeget: Petur hazafias kifakadásaira mozgolódás támadt, a földszint hallgatott ugyan (túl erősnek találva ezt a hangot), a karzat azonban éljenzett s ezzel eljegyezte *Bánk bánt* a maga népszerű értelmezése számára. A karzat éljenzése tizenkilenc év távolából igazolni látszott az egykori cenzor aggodalmait, aki műveltebb olvasóközönség számára nem vonakodott egy nyomtatott kiadás engedélyezésétől (gondolhatta, hogy úgyszemint olvassák), a színpad szószékét azonban elzárta Petur és Tiborc elől.

Egy nagyember, a „legnagyobb”, úgy látszik, jelen volt az említett előadáson s más forrásból ugyan, de szintén aggodalmak ébredtek benne a darab veszedelmes volta felől. Széchenyi István, aki az eljövendő magyar forradalom előszeleit már ekkor kezdte irtózva érezni, 1839. március 23-án ezt jegyezte be *Napló*jába: „Megfoghatatlan, hogy a kormány megengedi ily esztelenség előadását. Rossz, veszedelmes tendencia.” („Ung. Theat – Bankban. – Ubegreiflich, dass es die Regie[rung] erlaubt solchen Unsinn zu spielen. – Schlechte gefährliche Tendenz –”) Abban tévedett, hogy a darabnak tendenciája volna; hogy azonban a maga szempontjából neki is éppúgy igaza volt, mint a cenzornak a magáéból, annak csattanó bizonyítékát adta 1848. március 15-e, amikor is forradalmas hangulatban „a nép kívánságára” ingyenes előadásul éppen *Bánk bán* tűzetett ki a Nemzeti Színház az esti műsorára. Igaz, hogy az előadásból semmi sem lett; elnyomta az igazi politika láza: a *Rákóczi-induló*, a *Marseillaise*, a *Talpra magyar*, a sok hazafias szavaltat és dal. Pedig ez lett volna a remekműnek első, megcenzúrálatlan, teljes szövegű előadása. – *Bánk bán* ily irányzatosan népszerű felfogása jellemzi Petőfi hasonló című költeményét is, mely a *Nép Barátságában* jelent meg 1848. július 30-án s így valószínűleg a július 12-i *Bánk bán*-előadás közvetlen hatása alatt született meg; Bánkot egy petőflies Peturrá gyúrja át s megteszi király- és idegengyűlölete szócsövévé.

Igaza volt Greguss Ágostnak, mikor *Bánk bánt* végre tisztá esztétikai szempontból mint drámát és tragédiát óhajtván méltatni, azt írta a *Pesti Napló* 1854. augusztus 1-i számában, hogy eladdig legtöbbször politikai szempontból fogták fel irodalmunk-

nak ezt az egész Európa előtt méltó büszkeségét, „s a nagy közönség magasztaló nyilatkozatai nem annyira illették magát a költőt, a jellemek és cselekvények művészi megalkotóját s egy élő egészletbe összeolvasztóját, mint inkább a vakmerő országos vétségnek, melyhez történelmünkben csak Zács tette képez párvonalt s mely a műben – helyes tapintattal – tisztán szenvedélyileg van indokolva, szónokias előadóját”. „Bánk bán-nak – így folytatja – a mi politikai hazánkfiai oly politikai pártszínezetet kölcsönöztek, melyet abban leggondosb utánnézéssel sem fog az elfogulatlan felfödözhetni s mely valóban nem válik becsületére közönségünk műértésének.”

De hát műértést nem is a közönségnél kell keresnünk. Ki veheti rossz néven tőle, hogy egy színdarabból csak azt fogja fel s engedni hatni magára, amit gondolat- és érdekvilágával egyezőnek vél. Sőt örülni kell, hogy műértés híján is talált magának valót a darabban, s hogy – Gyulaival szólva – „a politikai fogékonyság némi vezetője lőn az esztétikainak”. Az esztétikai fogékonyság számára kemény dió volt és maradt ez a remekmű s színpadról látva, előzetes tanulmányozás nélkül nem is lehet felfogni egész nagy értékét.

Oly kiváló és tapasztalt dramaturg, mint Vörösmarty Mihály, szolgáltatja legpregnansabb bizonyítékát ez állításunknak. Ő a már említett 1839. március 23-i előadáson látta először a darabot, tudomása szerint „első és utolsó művét e nemben a korán elhúnytnak”. Sem Katonáról, sem művéről nem tudott semmit megelőzőleg s így a darabról írt bírálatában legkiválóbb példáját látjuk annak, hogy mennyire nem foghatja fel *Bánk bán* igazi remekségét *egy* látásra még az elsőrendű szakember és nagy fogékonyságú költőtárs sem. A „sok tekintetben hiányos s némileg vad, de erővel teljes színműben” legkevésbé sikerültnek nagy meglepetésünkre éppen Bánk jellemét tartja, nem látván benne azt a szilárdságot, mely az általa elkövetett merész s nagy felelősségű tethhez kívántatik. Bírálata végén még határozottabban kimondja, hogy „Bánk bán karaktere leggyengébb az egész műben”. Íme, az egyszeri előadásból nem tudta kiérezni Bánk látszólagos habozásának, késlekedésének, valamint végül elszánt cselekvésének minden mozzanatában motivált s a jellemtől függő szükségszerűségét. Tökéletesebbnek tartja Petur, Biberach, Ottó

és Tiborc alakját: ezek ugyanis egyszerűbbek Bánknál s már első látásra könnyebben felfoghatók. Viszont a komplikált jellemű Gertrud megértése a legnehezebb is az egész darabban s a legapórólékosabb tanulmányozást igényli. Az I. felvonásból végül kihagyni kívánná Vörösmarty azt, „midőn Bánk bán együtt találja Melindával Ottót (ha egyébiránt ezen megjelenés nem a színész tévedése volt) s ahelyett, hogy (mint valószínű) megrohanja, visszamegyen”. Ez a megjegyzése mutatja legjobban, mily nehézségekkel áll szemben az, aki először látja *Bánk bánt* a színpadon. Arany és Gyulai, akik többször átolvasták a darabot s legcsekélyebb szavát is százszor mérlegre vetették, meg tudják magyarázni Bánknak ezt a „visszaszedelgését”, miben Vörösmarty hajlandó lett volna a színész téves benyitásának hirtelen eltűnését látni.

Meg lehetünk győződve róla, hogy a színházlátogatók nagy része ma sem tudná ennek a jelenetnek s több hasonlóan futólagos mozzanatnak igazi értelmét felfogni és számontartani. Az átlagos néző, aki ugyanis előzőleg nem tanulmányozta *Bánk bánt*, ma is csak nagyjában érti meg a színpadon látottakat, ma is indokolatlanul tétovázóznak, erélytelen kunktátornak nézi Bánkot, jobban megérti Peturt és Tiborcot s bizonyára nem fogja fel Gertrud jellemét és tragikumát. Igen, mert Katona nem magyaráz, s darabjában, mint az életben, a jelentős szó, arckifejezés és gesztus sokszor csak egy pillanatnyi röpkéség, s mire elfogni akarnók, már következményei kötik le figyelmünket.

Hihető-e hát, hogy ha a cenzor kegyelmesebb hozzá, már a húszas években meghódította volna a közönséget? Játszották volna talán egyszer-kétszer, mindenesetre kevesebbszer, mint Katona „alkalmi” vagy „kalendáriumi” darabjait: a *Luca székét* vagy a németből átdolgozott *István királyt*; talált volna benne ki-ki valami érdekesebbet, de színpadról – egyszer vagy kétszer látva az életben – aligha vette volna észre valaki, hogy évszázadokra, világraszóló, halhatatlan remekművet látott. S megdöbbenő tény, hogy ennek főoka *Bánk bánnak* végletesen tiszta, túlzottan tökéletes drámaisága és színszerűsége, mely a darab cselekvényét és jellemeit csaknem az igazi élet tárgyilagosságával, önmagukat ugyan teljesen indokoló, de néző számára nem magyarázgató alakulásukban állítja elénk.

Nyilvánvaló ennél fogva, hogy ez abszolút színszerűségű és drámaiságú műben kell valaminek lenni, ami a színpadon és a dráma műfaji korlátai között nem tud elemi könnyűséggel érvényesülni, kell belezsúfolva lenni valami oly értéknek, ami drámában nem szokásos, nem otthonos, erőszakolt vagy egyenest drámaiatlan, amit csak a darab alapos, tanulmányoszerű, elemző ismerete világíthat meg: ismételt megnézése a színházban, vagy sokszori, figyelmes elolvasása. Mennél többször adták ugyanazon a színpadon, mennél többször látták ugyanazon színházjáró szakértő nézők, annál jobban előviláglottak *Bánk bán*nak e rejtőző nagy értékei, elemzésre, elmélyedésre, a darab újabb elolasására ösztönöztek, s amit a színpad csak sejtetni tudott, azt végül apróra kimutathatta az elemző tanulmány.

II.

Mi hát ez a rejtett, drámában szokatlan, színpadon könnyen elszikkadó nagy érték *Bánk bán*ban?

Részletező, csaknem mikroszkopikus lélektana.

A *Bánk bán* annak szemében, ki sorról sorra kritikai szemmel végigvizsgálja, egy csodálatosan biztos és aprólékos lélektani tanulmánynak tűnik fel. Ennyi valóságérzéklet a lelkiek s főképp az indulatok lélektana iránt, ily nem pihenő figyelmet a lelki folyamatok legelrejtettebb titkai iránt a világirodalomnak csak kivételes emberismerőinél találni. Irodalmunkban csak Arany János és Kemény közelítik meg e tekintetben Katonát, meg azonban ők sem haladják. Pedig ők elbeszélő költők s az elbeszélés több fajtájában, főképp a regényben, bővebben jut idő és alkalom a lélektani fejlesztésnek ugrásnélküli végigvitelére, cselekvések, elhatározások és tétova habozások komplex indokolására, a jellem kényeszerű átalakulásának kimerítő megértetésére, mint a drámában. A dráma lélektana szükségképpen vázlatos, egyszerűbb vagy éppen stilizáló; egyrészt azért, mert cselekményt állít elénk s szerzője nem szólhat közbe, nem magyarázhat; másrészt mert terjedelme, mit a „nézés” munkabírása korlátoz, eo ipso koncentrálásra, csak sarkalatos hatások és fordulatok kidolgozására, viszont átmeneteknek, röpké részleteknek, az átfejlés közvetítő mozzana-

tainak mellőzésére, jobb esetben is csak szuggerálására utalja, szorítja. A regényben a lélektani fejlesztés technikája kényelmesebb, akár az unalomig, a tudományos elemzésig veszteglő lehet: a drámában annak is folyvást mozdulnia s akár szökellésszerűleg haladnia és változnia kell a cselekvéssel együtt, melytől közlés módjára különválnia ott lehetetlen. A drámában sokszor a cselekvés jelenti és pótolja a lélektani megvilágítást, míg a regénynek ez utóbbira fordított figyelme sokszor szinte felszívja, előre föléli a cselekvés érdekét. Emitt a lelki fejlődés elemeivel annyira megismerkedhetünk, hogy a cselekvést, mint szükségképp elkövetkezendőt, előre látjuk, míg a drámában a cselekvés lelkirugói gyakran csak a végrehajtás pillanatában világosodnak meg számunkra.

Nos, azt a lélektani részletezést és okozati szakadatlanságot, mely csak a regény egy modernebb (éppen pszichológiaiainak nevezett) változatában lehetne műfajilag otthonos, Katona József elég merész belezsúfolni egy vázlatos lélektanú műfajba, a drámába. A lángelme nagyszerű erőszakainak egyike ez, s amennyire rendkívülivé és csaknem világirodalmi unikummá bélyegzi ezzel a maga oly igen egyéni remekét, annyira túlterheli vele s annyira megnehezíti teljes és közvetlen érvényesülését a két-három óra alatt eldübörgő színpadi játékban. *Bánk bán*ban a legutolsó szó, sőt a hallgatás is egy mesteri pszichológus apróra kiszámított tervezetbe illeszkedik bele, megvan mérve mérlegén, a lelki valóság elképzelni tudásának szinte hallucinatív mértékével. E kiszámított finomságok, a lelki történet e számnélküli kisebb-nagyobb rugói könnyen észrevétlen maradnak a színpadi játékban mégoly figyelmes néző számára is, a teljes és helyes megértés rovására. Megértése ugyanis folytonos mérlegelést, egybevetést, különböző időbeli adalékok, lelkiállapotok, célzások számontartását, szembeállítását kívánja, sőt elhallgatott, be nem mutatott események „kiokoskodását” (Gyulai szavával élve). Mert Katonának nemcsak színpadi és drámai érzéke túlságigmenő, csaknem abszolút: hanem tulajdon szűkszavú modorát, kifejezésbeli velős, indulatától feszülő, zsúfolt koncentráltóságát is ráruházza személyeire. Érdes mozgása a verses beszédben, eredeti, nem sablonos képes beszéde, irodalmi nyelvének bizonyos tekintetben primitív önfa-júsága, ez a sajátságos, csaknem bárdolatlanul darabos, sziklás,

súlyos nyelv a finom lélekismeret egyik legnagyobb lángelméjének a kezében: mind, mind csak fokozza a színpadról való felfogás nehézségeit. Csodálkozhatunk-e rajta, ha 1836-i debreceni előadása után a *Honművész* levelezője ily jelzőkkel emlékezett meg *Bánk bán*ról: „E hajdani zűrzavaros történetnek, mit azzá az érthetetlené tevő kötött beszéd tesz...”? Igaz, hogy a levelező, bár kötetlen beszédben szólhatott, maga sem látszik valami nagyon világos főnek. Ám halljuk Gyulai Pált:

„Katonánál majd minden mondat egy-egy lélektani mozzanatot s a nem eléggé figyelmes olvasó előtt könnyen érthetetlené válhatik nemcsak a jellem, hanem az egész cselekvény is... Néhol saját drámai szempontjából is világosb lehetne... Néha igen sokat bíz képzeleműnkre s inkább az olvasót tartja szemé előtt, aki nyugodtan elmélkedhetik s nem a nézőt, aki az előadás izgató befolyása alatt ezt kevésbé teheti.” Lám, Gyulai még az *olvasó* számára is könnyen érthetetlené válónak tartja a darab jellemeit, cselekvényét s e legszínyszerűbb, legigazibb és abszolútabb drámánkról hajlandó feltenni, hogy Katona inkább az olvasásba belemélyedőt, mintsem a színházi nézőt tartotta szem előtt! Annyi bizonyos, hogy ha szem előtt nem tartotta is, rá van utalva az olvasóra.

Tanulmányozó olvasás nélkül *Bánk bán* egész kiválóságát megérteni tehát nem lehet. Egyszeriben színpadról látva, lélektani remeklése kárba nem vész ugyan, de nem is tárul fel egész klasszicitásában. Innen, vagy innen is, érthető emlékezetes bukása a berlini közönség előtt, melyet sem iskola nem nevelt rá, hogy a megszentelt remekműnek kijáró erős figyelemmel kövesse előadását, sem előzetes tanulmányozás nem tett képessé arra, hogy remeksége tudatát maga szerezzék meg magának. A német közönség még annyit sem kapott e remekműtől, mint a hazai első előadások közönsége, mely legalább politikai szenvedélye visszhangját vélte belőle kihallani. Vagy lehet, hogy ő is, csak hogy ellenszenvennel vagy érthető közönnyel, ugyancsak ilyesmit nézett bele.

Olvasni kell hát, mégpedig sokszor s igen mély figyelemmel. S mennél többször olvasta el az ember, annál kevésbé lesz bátorsága kifogásolni benne valamit, annál megcségyenültebben állapítja meg korábbi megfigyelései könnyelműségét, annál inkább meggyőződik róla, hogy sohasem neki, hanem mindig Katonának

van igaza s növekedő ámulattal kérdi, mint maga Arany János: hogy lehet *annyi számítással* költeni! Lesz idő, mikor a Nyugat is álmélkodni fog még ezen, de nem előbb, mint majd ha belátja, hogy keleten is szabad s keleten is tudnak oly remekművet írni, melynek élvezni tudását csak elmélyedő tanulmánnyal érdemlehetni ki s melyet nemzetközi esztétikai sablonok szerint soha, hanem csak a maga egyéni törvényei értelmében lehet illő módon felfogni és sajátunkká tenni.

III.

Olvasni *Bánk bánt*? Ha csak az kell, attól ugyan a cenzor sem tiltott el senkit, sőt a színről kirekesztvén, egyenesen olvasmányul adta mindenek kezébe – mondhatná valaki. Csakhogy *úgy* olvasni, mint *Bánk bánt* kell, mindenkor kevesen tudnak s még kevesebben érnek rá; *drámai* művet úgy olvasni pedig csak akkor hajlandók az emberek, ha az a dráma már elhíresedett. Ahhoz, hogy egy csak most megjelent drámát úgy legyen hajlandó elolvasni valaki, különös nagy ösztönöztetés kell, többnyire személyes ok: baráti meleg figyelem, az „éles szemeké”, vagy pedig kitűnő kalauz, aki a circulus vitiosus e kezdeti lendületénél természetesen senki más nem lehet, csak maga a szerző. *Bánk bánt* Katona Józsefnek egy barátja olvasta el *úgy* először s csaknem Arany Jánosig és Gyulai Pálig egyedül ő: Bárány Boldizsár; viszont Katona József maga olvasta fel édesatyja takácsműhelyében a szövőszéken ülve, egy kancsó bor mellett, 1816 nyarán egy Kecskemétre vetődött vándorszínész barátjának, Udvarhelyi Miklósnak.

A darab e kétféle elolvasása *Bánk bánt* sorsának legnevezetesebb intézőjévé vált, pedig tiszta véletlennek köszönhető. Bárány Boldizsár, mint tudjuk, elmélyedő kritikus módjára áttanulmányozta *Bánk bánt*, megírta róla bírálatát (*Rosta* címen) Katona számára, s e bírálat oly változtatásokra ösztönözte a költőt, melyek nélkül *Bánk bánt* korántsem állana tökéletessége mai magaslátán. A *Rosta* sokáig lappangott, de a hatvanas években előkerülvén, a *Bánk bánt*-kritikának valóságos ősforrásává, az elmélyedés állandó ösztönzőjévé vált. Az az Udvarhelyi Miklós nevű

vándorszínész pedig, tizenhét év múlva, midőn az egykori cenzori tilalom, úgy látszik, már feledésbe ment, vagy alkalmi engedéllyel eltöröltetett, 1833. február 15-én Kassán jutalomjátékaul választotta *Bánk bánt* s a remekműnek ez az előadása az első, melyről hiteles tudomásunk van (színlapját Rexa Dezső tette közzé a *Vasárnapi Ujságban* 1921-ben) s ez az, amelyben minden további előadásnak s így *Bánk bán* színpadi életének mintegy ősnemzőjét láthatjuk. Mert ugyane kassai színtársulat egyik csoportja játszotta a következő évben Kolozsvárt, másik csoportja két év múlva Budán a darabot (s e két előadásnak már színházi kritikában is híre ment), főképp pedig, mert ama kassai előadásban már Egressy Gábor is játszott, aki a darab rendkívüli drámai értékét felismervén, holtig nem szűnt meg buzogni, tenni, izgatni érette.

Ez az Udvarhelyi Miklós „Nemzeti Színész és Dallos” (amint a színlapon nevezi magát) a költő után második forrása *Bánk bán* örök életének. Mélyen lenyűgözhetette őt a remekmű, mikor Katona József felolvasásából megismerte s róla a költővel bizonyára tovább és többször is értekezve, mintegy lelkébe fogadta az alkotó lángelme szent tűzét. A sors, a Gondviselés őt jelölte ki e nagy kincs sáfárául, ezúttal is az együgyűek közül választván apostolt.

Katona József már harmadik esztendeje pihent a kecskeméti temetőben, mikor egykori igénytelen barátja ama kassai estén felgyújtotta emlékezete örökmécsesét. Mikor a minden halandók útjára költözött volt, akkor is csak egy névtelen hű barát adott alig észrevett jelt a nagyvilág számára egy siratóverssel, mely a *Hasznos Multságokban* jelent meg 1830 második felében:

Hát nem zengenek áriák,
Gyász sírja fenekére
Midőn leszált a' Grátziák'
Egyik kedvelt testvére?

Nintsen ki könnyet ejtene?
A' szép Lelkek' rokonát
Szánná. Nintsen Melpomene
Ki siratná Katonát?

Nints fájdalom, nintsen senki,
Liliomot, rózsákat
Ki gyász halmához vigyen ki
'S ültetne ciprus fákat?

Nem kell a' rózsá-koszorú,
Nintsenek Liliomok;
Nem termi azt meg szomorú
Sirodon a' lágy homok.

Most már azonban teremni kezdett a lágy homok s az első babérfát, mely azóta letarolhatatlan rengeteggé sokasodott, az az igénytelen „Nemzeti Színész és Dallos” ültette el belé. S vajon mi különös jót várhatott Udvarhelyi Miklós ez „itt még soha nem adatott nagy Nemzeti dráma” előadásától a maga számára? Semmit azon a csekély összegen kívül, amit a jutalomjáték juttathat egy szerényebb szerepkörű színésznek, ezúttal pedig, a „tomboló farsangi örömek zajában”, mikor a színház keveseket vonz, azt is szűkösebben. Hiszen a főbb és hatásosabbnak ígérkező szerepeket mind mások játszották! Bánkot Bartha, Peturt Szentpétery, Tiborcot Szilágyi Pál, Ottót Egressy, Biberachot Megyeri, Gertrudot Kántorné, Melindát Déryné. Ha a darab sikert arat: azt ezek takarítják be! Mi jut abból szegény Udvarhelyinek, aki mindössze az öreg Mikhál bán szerepét választotta ki magának?

Mi jut neki? A halhatatlannal való kézfogás dicsősége s az a történeti szép osztályrész, hogy neki adatott meg a nyilvánosság előtt először kimondania a *Remek* szót *Bánk bán*ról. Mert íme a színlapon, azon a helyen, ahol a jutalomjátékos alázatosan esedezni szokott a közönség kegyéért, Udvarhelyi Miklós aláírásával ezúttal a következő sorok lángolnak és világítanak: „Teljes bizodalommal vagyok, hogy midőn a' Hajdankorból egy olly Honévráji történetet kívánok kellemes időtöltésül szemléltetni, melly akár a Költőnek Nagy Lelkét, akár a' Karakterek fénye becsének rajzolasát tekintsük benne, minden módon Remek, s méltó becsülést érdemel, ... meg fogják adni az Irónak is érdemlett jutalmát számos megjelenések által.”

A sírban is megdobbanhatott erre a nagy halottnak szíve!

Katona József életében tudtunkkal csak ez a két barát olvasta és fogta fel teljes lélekkel a nagy tragédiát. Másnak nem volt oka úgy belemélyedni, nem volt érzelmi ösztönzője annyi fáradságra. Alig is kelt a könyv. Horváth Döme egy feljegyzése szerint (a kecskeméti Katona József-Kör által 1893-ban kiadott *Emléklapban*) 1821 végén a költőnek „kiadója, Trattner J. M. által ismét panaszképen értésére lőn adva, hogy a nagyszámú példányokból alig kelt el az első évben 20 példány” s ez is egyik oka lett volna Katona azon elhatározásának, hogy az írói pályától visszalép. Ez adatot nem tudjuk ellenőrizni. Viszont a kassai előadás kapcsán említett Szilágyi Pál egyébként is téves visszaemlékezésének (az 1859-i *Nefeletjsben*) az az állítása, hogy a kassai előadás után másnap megrohanták Vajda magyar könyvkereskedését *Bánk bán*ért s Vajda nagynehezen rátalálván a padláson a tíz éve ott heverő kétszáz példányra, aznap mind eladta: nyilvánvaló túlzás, amilyenekkel „visszaemlékező” színészeknél gyakran találkozunk. Hasonlóképp túlzás Horváth Dömének az a közlése (*Bánk bán* 1856-i kiadása előszavában), hogy a Nemzeti Színház-beli első (1839. március 23-i) előadás után „a Trattner-Károlynál egypár évtized óta otthvert példányok egyszerre mind elkelték; de sőt a Kecskeméten létező néhány példány is fölkértevén, utoljára egy aranyért is megvételtek”. Hogy kelendőse ekkor hirtelen megnövekedett, az bizonyos; különben Nagy Ignác nem siegett volna új kiadásban közzétenni a maga *Színműtárában* (1839–1840); ez a kiadás, mint Gregusztól tudjuk, 1854-re már el is fogyott, viszont azokat, akik a drámát meg akarnák venni, szintén ő figyelmezteti a mondott évben, hogy „annak *első kiadásából még kaphatók példányok* (36 krjával) a Trattner-Károlyi-féle nyomdában Pesten!”

Reánk nézve ez utóbbi adat a fontos. Még 1854-ben is kapható volt hát *Bánk bán* első, a költőtől rendezett kiadása a kiadó nyomdájában! Ami belőle elkelt, az bizonyára az újabb színpadi sikerek hatása alatt kelt el, de a költő életében (míg tehát színre nem került) keveseknek fordulhatott meg a kezén.

Néhány példányról meg tudjuk mondani, kihez került. Egyet maga a költő Kecskemét városa tanácsának, egyet Kisfaludy

Károlynak ajándékozott, egyet bizonyára Kulcsár Istvánnak, aki lapjában, a *Hazai 's Külföldi Tudósításokban*, azon melegében, még 1820. november 18-án hírt is adott a mű megjelenéséről néhány sorban, melyet azonban akár a darab elolvasása nélkül is megírhatott. Egy példány Pápay Sámuel kezén is megfordult (ő volt a korszak irodalomtörténet-írója!), mert mint látni fogjuk, olvasta is. Volt egy példány Miskolcon, Tomka Mihály táblabíró könyvtárában: ott olvasta (mint *Életem és korom* c. könyvében említi) 1826-ban az akkor még csak 12 éves Pulszky Ferenc, mégpedig, ha hitelt adhatunk visszaemlékezésének: „élvezettel”. Adhatott egy példányt a költő a székesfehérvári színtársulatnak, melyben jóbarátai voltak s mely különben is hivatva lett volna a darab első előadására, ha a cenzor engedélyezi; lehet az is, hogy kéziratban kapta meg tőle ez a társulat s annak alapján adhatta elő, ha igaz (bár semmi adat sem bizonyítja), Pécsen, 1826-ban. Udvarhelyi Miklós vagy a kassai színtársulat birtokában szintén kellett egy példánynak lenni, amint a fent közlöttekéből következik. Legtöbbször bizonyára Kecskeméten „láthatták” a könyvet, olvasni azonban legfeljebb csak annyi „élvezettel” vagy elmélyedéssel olvashatták, mint a fentebb elsoroltak.

Bárány Boldizsáron és Udvarhelyi Miklóson kívül csak egyet tudunk, aki *Bánk bánt* még színpadi nagyobb sikerei előtt méltatni volt képes: Arany Jánost. Maga említi *Önéletrajzában*, 1836-ra vonatkoztatva, hogy Shakespeare német fordításait akkor forgatta először – „s különös, hogy egy bizalmas körben Bánk bánt elébe tévé *Stibornak*, miért illően ki is nevettezték”. Ez ítélet értékére fényt vet az a körülmény, hogy Toldy Ferenc még 1842-ben is Kisfaludy Károly *Stiborját* tartotta „legelső maradandó becsű drámánknak” (egy Athenaeum-beli cikkében). Arany János csak 18 éves volt, mikor – valószínűleg rövid színészi pályája idején – e vakmerő nyilatkozatot megkockáztatta. Később, negyvenéves korában írt *Bánk bán*-tanulmányaiban kongeniális mélységgel igazolta ifjúkori benyomása tévedhetetlen igazságát, s még később, mikor 1879-ben *Prózai dolgozatait* rendezgetvén sajtó alá, ezt a – sajnos, be nem fejezett – tanulmányát is újból átolvasva, fia előtt ekként nyilatkozott: „Különös teremtmény volt ezé a Katonáé: bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan

megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással – költeni!”

Udvarhelyi Miklós színlapi nyilatkozata mellett a Katona-irodalom legfőlemelőbb, legmeghatóbb emléke az a *Bánk bán*-kiadás, melyben Katona József szövege Arany János jegyzetei kíséretében olvasható. Ezt a kiadást (szemrehányás nélkül legyen mondva!) nagyon olcsón megszerezhetni még ma is a Gyulai Pál-féle *Olcsó Könyvtár* füzetek között.

Vachott Sándor 1847-ben egy igen szép epigrammában ekként magasztalta volt Katona Józsefet:

A meredek pályán legfelső fokra te hágtál,
És ott állsz *egyedül* a sasok orma felett.
Nincs-e merész ember, ki borostyánt tartva kezében
Feljusson hozzád: megkoszorúzni fejed?

Ha valaki, hát Arany János feljutott hozzá, s méltóbb koszorúval senki sem övezhette a halhatatlan főt. Azóta *ketten* állnak „a sasok orma felett”.

IV.

Hát azok a nevesebb költők, írók, irodalmi vezérek, kritikusok, akik a húszas évek legtekintélyesebbjei voltak: Kazinczy, Kisfaludy Károly, Kölcsey, Döbrentei, Pápay Sámuel: nem olvasták *Bánk bánt*? Vagy ha olvasták, miért nem méltányolták?

Keveset tudunk Katonának az egykorú írókhoz való viszonyáról. Ő Pesten, jogász és joggyakornok korában, inkább színészi körökkel érintkezett s a hírlapíró Kultsár Istvánnal is, kinek lapjában *Bánk bán*ról – mint láttuk – a legelső ismertetés, meg a Katona halálát sirató vers jelent meg, még mint színházigazgatóval került a tízes évek elején ismeretségbe. Joggyakornoksága idején, 1814–1815-ben, Karacs Ferenc rézmetszőnél lakott, kinek házáat Horvát István, Virág Benedek, Fáy András, Vitkovics Mihály és más pesti írók sűrűn látogatták. Érintkezett-e velük az ottlakó jurátus és mennyiben ismertette meg velük írói becsvágát, nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy Horvát István jól is-

merte Katonát, ami igen megleghangú ajánlóleveléből is kitetszik, melyet 1820 elején írhatott, mikor Katona a kecskeméti ügyészi állásért pályázott.

Valószínűleg ismerte Thaisz András ügyvédet, a *Tudományos Gyűjtemény*nek 1817 őszétől mintegy tíz éven át szerkesztőjét s ez ismeretségnek köszönhette, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* nemcsak kecskeméti megjutalmaztatásáról adott hírt (1821 februárjában), hanem két ízben is közölt tőle tanulmányt (1821, 1823), mégpedig elsőízben olyat, mely alkalmas lehetett volna a közönség és írók figyelmét az elnémított *Bánk bán*ra irányítani s melynek közlése kényes is lehetett, mert benne Kisfaludy Károly van érthető célzással megtámadva; 1825-ben pedig felvette *Bánk bánt* az ajánlásra méltó könyvek jegyzékébe. (Mellesleg legyen megjegyezve, hogy az a *Sajó-Kaza* c. cikkecske, mely a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. áprilisi füzetében Katona József aláírással közöltetett, bizonyára nem a költőtől, hanem egy másik Katona Józseftől származik, kinek mint sajkázai komposzesszornak neve a folyóirat előfizetői névsorából ismeretes előttem.)

Kazinczyt, Kölcseyt s valószínűleg Döbrenteit sem ismerte személyesen; az elsőnek nem kérte ki jóindulatát bemutatkozó levélben, pedig kora kezdő írói azt rendszerint megtették. Kisfaludy Károllyal elég jó barátságban lehetett egy ideig, de (amint látni fogjuk) viszonyuk éppen *Bánk bán* megjelenése évében megzavarodott.

Afféle vadócnak tűnhetett fel a vezető irodalmi körök előtt azok alapján, mit tőle *Bánk bán*on kívül olvashattak, nyelve, modora miatt egyaránt. Dévaj és nehézkes iróniájú önbecsmérléseit drámai irodalmunk, dramaturgiánk, közönségünk, kritikánk állapotáról (a *Tudományos Gyűjtemény*ben, 1821) önérdékű indulatosságnak, nyíltan kifejezett vetélkedő becsvágyát irigykedésnek minősíthették.

Az irodalmi életben még Pesten léte alatt (1810–1820) sem igen vehetett élénkebb részt, írók társaságában keveset forgolódhatott, sem az *Erdélyi Muzeumot*, sem a *Tudományos Gyűjteményt* nem kísérte figyelemmel. Avagy nem feltűnő-e, hogy *Bánk bán* „Jegyzés”-e (előszava) szerint még 1819. július 2-án sem tud semmit arról, vajon mi lett a kolozsvári drámapályázattal (ame-

lyen ugyanis *Bánk bán*-jával maga is részt vett), holott a pályázatról szóló jelentés ugyanazon *Erdélyi Muzeumban*, amelyben 1814-ben a pályázati felhívás megjelent, már egy évvel azelőtt, 1818-ban közzététetett? Hogy e kolozsvári folyóirat elkerülte figyelmét, az végre még könnyen elképzelhető. De az már valóban némi közönyre vall, hogy a Pesten megjelenő *Tudományos Gyűjtemény* híradásáról sem szerzett tudomást. Annak ugyanis 1819. májusi füzetében megtalálhatta volna *Híradás az Erdélyi Muzeumnak I–X. Füzetéről* címen, ami őt érdekelte: megtudhatta volna, hogy az említett folyóirat utolsó, 1818-i füzetében jelentés olvasható „Az első Füzetbeli Jutalom, kihirdetésre béküldetett Szomorújátékokról”. Valószínű ebből, hogy pályázó darabját, a *Bánk bánt*, nem mutatta meg az irodalmi dolgokban jártasabb, az irodalmi jelenségeket figyelemmel kísérő írók egyikének sem, hisz azok különben figyelmeztették volna, hogy a pályázat sorsa már eldőlt. S ha most még hozzávesszük, hogy az az 1819. július 2-án írt „Jegyzés” *Bánk bán* előszavaként csak másfél év múlva, 1820. november közepén került ki a sajtó alól s ennyi idő alatt, ha írók közt forgolódik és irodalmi események iránt érdeklődik, módjában lett volna megtudnia a valót és még idejében kiigazítani „Jegyzés”-e hibáját: azt hiszem, *Bánk bán* mellőzésének egy szintén jelentékeny oka világosodik meg előttünk: Katonának bizonyos tekintetben önkéntes kívülállása az irodalmi életen, mi csak lényegét néző, formákkal, formaságokkal nem törődő, senkinek a kegyét, sőt ismeretségét nem kereső, zárkózott s a különbségig szűkszavú egyéniségéből következett. Becsvágya pedig nagy volt, de önbizalma hallgatag. Nagyon kevesen s csak legbizalmasabb barátai lehettek beavatva a titokba, hogy ő is részt vesz a kolozsvári pályázaton. Ez érthető is. Mindamellettitka elárulása nélkül is könnyen értesülhetett volna a Kolozsvárott történetekről, ha oly körökben forog, hol effélékről beszélni szokás. Ő alig is tekintette magát „írónak”. Mint igazi drámaköltő, inkább a színházzal kereste, míg módjában volt, az érintkezést, inkább színészek között forgolódott, mintsem könyvírók körében. Színészismerősei nem segíthettek rajta a cenzori tilalom miatt, az irodalom pedig, mely őt nem ismerte, s melynek hiú világával ő sem keresett kapcsolatokat: közönyösen – amennyiben pedig ismerte

őt – egy vagy más okból sértetten olvasta vagy nem olvasta el ki-nyomtatott művét.

Lássuk ezek közül a jelentékenyebb eseteket, az adatok idő-rendjében.

V.

Lássuk először is Döbrenteit mint az erdélyi drámapályázat meg-hirdetőjét s mindvégig legközvetlenebb ismerőjét.

Tudnivalók itt röviden a következő adatok. A jutalomtétel az *Erdélyi Múzeum* első, 1814-i füzetében hirdettetett meg eredeti abszolút becsú történeti szomorújátékra 1815. szeptember végén lejáró határidővel. A hirdetmény szinte végzetszerűleg sűrűn emlegeti a „Genie”-t: „ha vagyon közöttünk”, annak alkotóvá-gyát e serkentés fel fogja ébresztetni! Katona, a hirdetmény utol-só szavait megszívlevél, „általadá magát a Genius intésének”. Eleinte, mint Hajnóczy Iván nemrég megjelent tanulmánya (*Ka-tona József Kecskeméten*), felteszi, talán egy már kész tragédiáját (a *Jeruzsálem pusztulása* címűt) akarta beküldeni s verses alak-ra kezdte átdolgozni. Beküldte-e azt is vagy nem, s *Bánk bánt* csak e hirdetmény ösztönzésére kezdte-e írni vagy már anélkül is tervezte? nem tudjuk. Bizonyos az, hogy *Bánk bánt* elküldte Ko-lozsvárra, akár egyedül, akár több más szerzeményével együtt. Természetesen nem abban a végleges formájában, melyet ma is-merünk, hanem azon primitívebb kidolgozásban, melynek válto-zatait a Bárány-féle *Rosta* idézeteiből s a csak 1913-ban Maglódon előkerült másolatból ismerhetjük meg, mely utóbbinak proló-gusa 1815. július 30-ról van keltezve. (Hogy a két változat közül a *Ros-ta*-beli a korábbi, azt Juhász Margit doktori értekezése mutatta ki az idén.) A kolozsvári bírák (s köztük Döbrentei) megítélésénél tehát ne felejtjük, hogy az ő kezükbe a remekműnek egy több te-kintetben kezdetleges kidolgozása került. Maga Katona megvall-ja később (a „Jegyzés”-ben), hogy „gyengét írt” s hogy a pályamű proló-gusa „tele van ifjú vére gőzével, negéddel és feszelgéssel”. Azok az okok, melyek a végleges szöveg sikerét nehezítették, itt még súlyosabban esnek a latba; főképp a vers miatt sokszor eről-

tetett nyelvi formái, szórendje, feszes eliziói (pl. „val’mi” valami helyett) hathattak visszatetszőleg az olvasóra, nem szólva néhány belső fogyatkozásáról, mikre Bárány *Rostája* hívta fel később figyelmét.

A pályázat elintézéséről még tankönyvekben is téves állítások olvashatók. A való (Döbrentének az *Erdélyi Muzeum* utolsó 1818-i füzetében közzétett jelentése szerint) a következő: A kitűzött határidőig, 1815. szeptember 30-ig, tíz pályamű érkezett be; három pályázni akaró kedvéért azonban halasztást engedtek, de minthogy ezek közül 1816 végéig csak kettő küldte be a maga pályaművét, a harmadik pedig csak 1817 elején tudatta, hogy lemond a pályázatról: a munkák megítéléséhez csak ily nagy keselelemmel foghattak hozzá. Akkor aztán „a’ drámák rendre olvastattak el, elébb egyik társunktól, azután az egész gyűlés előtt” – írja Döbrentei. Úgy látszik, ilyen módon mind a 12 darabot végigrostálták, írott jelentés azonban nem készült el valamennyiről e Döbrentei-féle értesítés időpontjáig, s így az *Erdélyi Muzeum* e legutolsó füzetében nem is volt kinyomtatható. Minthogy az említett folyóirat e füzettel megszűnt, nem maradt más hátra, csak hogy Döbrentei röviden tájékoztasson a végső eredményről s az addig elkészült, mindössze három bírálatot közlétegye.

A végső eredmény az, hogy a mértéket egyetlenegy pályamű sem ütötte meg, tehát egyiknek sem adhatták ki a jutalmat. Tanakodik is a jelentés rajta eleget, miért nem jelentkezett oly talentumú drámaíró, amilyet vártak: azért-e, mert még nem talált nálunk elég teóriákat? vagy nem nevelkedhetett fel szebb nyelv s kritikai ismeretek hallásában? avagy elhallgatott valahol egy zseni, elkedvetlenítve játékszíneink vándorállapotától ebben a maga szebb lelkeit nem becsülő hazában? vagy tán számára nem ért még meg a kor? Mennyi akaratlan, keserű humor egy rakásban!

A *pártosság tüze* c. darab I. felvonása azonban megnyerte a bírák tetszését, mert „legtöbb dramaturgiához” az tudta kötni a gondolatokat; jeligés levelét felbontották s 1817. július 8-án levélben szólították fel a szerzőt, Tokody Jánost, hogy ilyen és olyan szempontok figyelembevételével dolgozza át s küldje be újra darabját, akkor aztán majd meglátják, minő jutalomra érdemesíthetik. Tokody azonban, bár újból megsürgették, soha többé nem jelentkezett.

Legkésőbb 1817. július 8-ra tehát Tokody darabján kívül a többire nézve negatív eredménnyel dőlt el a pályázat sorsa, arra az egyre nézve pedig mindörökre függőben maradt.

Mínthogy Döbrentei jelentéséből a pályaműveknek csak száma (12) derült ki, címüket azonban nem sorolja elő, még azt sem tudhatjuk egész bizonyossággal, vajon *Bánk bán* csakugyan megérkezett-e a pályázatra (bár az bizonyos, hogy Katona elküldte). Nincs ugyan rá semmi ok, hogy kételkedjünk benne; jobban mondvá: az a körülmény, hogy a jelentés nem emlékezik meg róla, nem elég ok a kételkedésre. Magának a sokkal tökéletesebb végleges szövegnek a sorsára visszagondolva, nincs azon semmi csodálni való, hogy e primitívebb kidolgozású *Bánk bánnak* a bizottság nem adta ki a jutalmat. Aki ezt lehetetlennek tartja s ennél fogva felteszi, hogy *Bánk bán* részt sem vett a pályázaton, az sem a későbbi idők tanulságait nem veszi figyelembe, sem *Bánk bán* korábbi szövegét nem ismeri. Az, hogy bírálatot nem tettek közzé róla, tisztára a bírálók késlekedésén s az *Erdélyi Múzeum* megszűnésén múlt. A bírálatban éppúgy lehetett volna kifogások mellett elismerés, amint pl. a Bolyai Farkas darabjairól közzétett bírálatban, míg pl. a meg ugyan nem jutalmazott, de mégis legkedvezőbben fogadott Tokody-féle darabról közölt bírálat voltaképp csupa merő kifogás.

Van azonban egy eléggé meggyőző érvünk amellett, hogy *Bánk bánnak* ott kellett lennie a pályázaton. Rakodczay Pál vetette fel a kérdést, hogy hogy nem jutott senkinek eszébe efelől megkérdezni magát Döbrenteit, aki csak 1851-ben halt meg. Ez időpon-tig azonban a Katona-irodalom még alig indult meg s fel sem merült semmi kétség a pályázat körülményei felől. Én inkább azt kérde-m: miként lehetséges az, hogy Döbrentei, aki csak 1851-ben halt meg s így tanúja volt már a *Bánk bán* sorozatos nagy sikerei-nek, tanúja a Katona iránti érdeklődés megindulásának, nem állt elő *önként* a maga adataival? S felelek rá így: ha *Bánk bán* nem érkezett volna meg a pályázatra, akkor Döbrentei legkésőbb e remekmű negyvenes évekbeli nagy sikerei idején nyilatkozattal előzte volna meg a várható vádat, sőt valószínűleg sajnálatát fe-jezte volna ki afelett, hogy a pályázó művek közül *Bánk bán* akkor kimaradt s így nekik nem volt módjukban, amit bizonyára meg-tettek volna, méltó kitüntetésben részesíteni. De ő hallgatott;

pedig hogy a kinyomtatott *Bánk bán*ról s így előszavának az erdélyi pályázatra vonatkozó passzusáról legkésőbb 1821 nyarán tudomást szerezhetett, azt alább meg fogjuk látni. Hallgatott, nyilván azért, mert *Bánk bán* igenis jelen volt a pályázaton, s ő csak örülhetett annak, ha a pályabírák akkori magatartását senki sem szellőzteti. Ha Csányi János 1840-i adata igaz, akkor még egy felelősség terheli Döbrenteit. Csányi szerint ugyanis, ki mint főügyész jó ideig Katona hivatali főnöke volt, s a nyilvánosság előtt először tett közzé életrajzi adatokat róla (a *Társalkodóban*), a költő halála (1830) után atyja Katonának 3 színművét (*Monostori Veronka*, *Jeruzsálem pusztulása*, *Ziska*) adta át Trattner–Károlyiéknek esetleges kinyomtatás végett, azok Döbrentének adták tovább s azóta nála hevernek. Ezt sem olvasta Döbrentei? Tudtunkkal sosem reagált rá.

Ne legyünk azonban fölöttebb szigorúak a bírálóknak (kiket egyébként Döbrentein kívül nem ismerünk) hibáztatásában. Ők nem a viszonylag legjobb drámát akarták megjutalmazni; előre kimondták, hogy csak „nevezetes drámai produktum”, vagyis mint ma szokás mondani: abszolút becsű pályamű kaphatja meg a jutalmat. *Bánk bán* nekünk, s végleges alakjában, az; de ki tagadhatja, hogy első kidolgozásában még nem volt az, csak válhattott azzá, s hogy a bírálóktól oly, a Bárany Boldizsáréval vetekedő, jóakarató figyelmet, mely a remekség rejtett feltételeit kibányássza abból a külsőségeivel oly könnyen elriasztó első változatból, nem lehetett várni és kívánni. Még ha az egyes bíráló (aki, mint láttuk, otthon, magában olvashatta át) talált volna is benne kiemelni valót, annak tétovázó ösztönét bizonyára elnyomta volna az „egész gyűlés” kedvetlensége s bosszantó vagy éppen gúnyolódó megjegyzései, sőt nevetgélése egyik-másik helyen; különösen elvehette a kedvüket az Előversengésnek a „recensens”-re vonatkozó azon kérdése, hogy „miféle Marha az?” Hiszen ők éppen recenzensi (bírálói) tisztjükben voltak eljárandók!

Bánk bánt egyedül, elvonultan olvasni is nehéz, társaságban felolvasni (amaz első szövegében!) teljesen céltalan vállalkozás; kivált ha a társaság minden tagja elsősorban bírálni s nem megérteni akar. Aki nem hiszi, ám tegyen kísérletet s olvassa fel olyanok előtt, akik még sohasem olvasták, az első változat prologusát (az egész korábbi szöveget közzétette Császár Elemér az ItK.

1913-i évfolyamában) s aztán egzaminálja meg őket, vajon mennyit fogtak fel belőle.

Hogy pedig a bírálók közül éppen Döbrenteit tegyük felelőssé, arra semmi okunk és jogunk, hacsak nem az, hogy egyedül az ő nevét ismerjük az „egész gyűlés” tagjai közül. Később majd találkozunk még vele.

Ami végül a Döbrentei jelentése végén közzétett három bírálatot illeti, azok elseje Tokody darabjáról, másodika Bolyai Farkas 3 szomorújátékáról, az utolsó egy *Kun László* c. darabról szól. A végső sorok szerint pedig még egy, *Losonczi Bánffy István* c. játék kritikája elkészült ugyan, de a hely szűk volta miatt már nem volt kiadható. Eszerint tehát a beküldött 12 darab közül csak a most felsorolt ötről jelent meg bírálat, egy hatodiknak a címe említett meg, a többi hatról – s köztük *Bánk bán*ról – nem készült el ekkorára, s valószínűleg soha, az írásbeli jelentés.

Említettem fentebb, hogy Katona talán más színműveket is beküldött a *Bánk bán*on kívül. Mások is gondoltak már arra, hogy mikor a *Tudományos Gyűjtemény* 1821. áprilisi számában megjelent értekezésében *Bánk bán* királyné-gyilkosságával kapcsolatban mintegy példaként emlegeti Zács Feliciánt, Bélát és I. Andrást, Árbuczt és Kun Lászlót, talán saját, megannyi tervezett szomorújátéka tárgyaitra gondol. Nos, ha elolvassuk Döbrentei jelentése végén azt a bírálatot, mely a *Kun László* c. pályaművel foglalkozik s idézeteket is közöl belőle, valóban kísértetbe jövünk feltenni: hátha Katona küldte be azt a darabot! Sok minden látszik ez ellen szólani; egyebek közt Jókainak az a megjegyzése is (a *Pesti Napló* 1899-i *Bánk bán*-kiadása előtt), hogy e darabot annak idején Kisfaludy Sándornak tulajdonították: viszont az egész darab koncepciója, a királyhű nádor hasonló hazamentő szerepe a király idegen környezetével szemben s némely idézetek és más apróságok tanúsága *Bánk bán* szerzőjére látszik vallani. Ez a feltevés, ha igazolható lenne, talán alkalmas volna megmagyarázni Katona nagyon személyes jellegű, szenvedélyes kifakadását a dráma bírálatok csúfondáros hangja ellen a már többször említett 1821-i értekezésében. Ez a bírálat ugyanis többhelyt kíméletlenül ironikus. Márpedig tudunkkal Katona sohasem kapott bántó, csúfondáros bírálatot a maga címére a nyilvánosság előtt. Ha *Kun Lászlót* ő írta, ez a bírálat megértetné az említett kifakadást. Igaz,

hogy akkor is kifogásolhatta a bírálatok csúfondáros hangját, ha azok nem az ő művéről szóltak.

Bánk bán kiadása (1820. november közepe) előtt, mint láttuk, Katona nem értesült a kolozsvári pályázat sorsáról s így ezt a *Kun Lászlóról* szóló bírálatot sem ismerhette addig. Mihelyt azonban műve nyomtatásban is megjelent, azok között, kiket egy-egy példánnyal megajándékozott, akadhatott olyan tájékozottabb olvasó, ki ismerte Döbrentei jelentését s figyelmeztette reá Katonát. Ő akkor aztán előkeríthette az *Erdélyi Múzeum* utolsó füzetét, megtudta belőle *Bánk bán* mellőzését, olvashatta a *Kun Lászlóról* közölt bírálatot s minden oka meglett arra a nagy felindulásra, mely említett értekezésében oly nagyszerű méltatlankodással tör utat magának.*

Az a gyanúm, hogy „Jegyzés”-e tévedésére s a kolozsvári pályázat rég eldőltere őt Kisfaludy Károly figyelmeztette. Ezzel *Bánk bán* sorsának egyik legérdekesebb fejezetéhez jutunk el.

Kisfaludy Károlyhoz való viszonyáról kevés adatunk van. Az eddig ismeretesek némi megszerzésével e viszony alakulását a következőkben vázolhatjuk.

Katona rég elszakadt már a színháztól, mikor Kisfaludy népszerűsége megindult és legott tetőpontjára hágott. Pesten tartózkodása első éveiben volt közvetlen kapcsolata a színházzal, melyet bőven ellátott fordított vagy átdolgozott darabokkal. A pesti színészet megszűntével, 1815 után, tudunkkal nem is írt több drámai művet, sőt már 1813-ban, *Ziska* c. darabja előszavában, mintegy önként búcsút látszott mondani drámaírói pályájának. Úgy látszik, az erdélyi pályázat ébresztette fel újból becsvágyát: megírta, elküldötte *Bánk bánt* (talán többedmagával) Kolozsvárra s várta az eredményt éveken keresztül. Közben megkapta Bárány Boldizsár *Rostáját* s attól, de saját tökéletesebbre törekvő lángelméjétől s tragikus tárgya nagyszerűségétől is tovább ösztönöztetve, javítgatta *Bánk bánt* a már ekkor színházatlan Pesten.

Egyszerre csak, 1819. május elején, Pestre érkezett 18 előadást felölelő vendégszereplésre a székesfehérvári színtársulat. E közvetlen érintkezés ismét felpezsdítette a drámaköltő vérét, bizo-

* Utólag megállapítottam, hogy a *Kun László* c. darabot Hoblik Márton írta.

nyára elment minden előadásra s tanúja lehetett *A tatárok* meg *Ilka*, Kisfaludy ez első népszerű darabjai nagy sikerének. Oly értesülések szerint, melyek hitelében nincs okunk kételkedni, valószínűleg ekkor határozta el magát arra, hogy a kolozsvári pályázat eredményét tovább nem várva, előadatja *Bánk bánt*. Elvégezhetette rajta a végső simításokat s átadta kéziratát a fehérváriaknak. A társulat betérjesztette a kéziratot a cenzornak, az színrehozatalát nem, csak kinyomtatását engedélyezte. A nagy verseny, a nemes vetélkedés, a bízvást remélt siker ezzel elmaradt. *Bánk bánt*, az ő „elsőszülöttét”, az elsőt, melyet joggal és büszkén vallhatott a magáénak, soha, egyetlenegyszer sem láthatta színpadon! Ellenben a fehérváriak további vendégszereplései idején: 1819 szeptember-októberében, s 1820 tavaszán és őszén untig gyönyörködhetett *A tatárok*ban, *Ilkában*, *Stiborban*, *Szécsi Máriában*, *Kemény Simonban* s azonkívül ugyancsak Kisfaludy Károlynak néhány vígjátékában is. Többet ezek közül azon melegiben már nyomtatva is módjában volt közelebből megismerni, sőt még 1820-ban *A tatárok* és *Ilka* német fordításából is okulhatott.

Neheztelve állt félre s megírta – mikor, mikor nem? – *Ilka* bírálatát. E bírálat nem csúfondáros hangú, de erős és oly meggyőző, amilyen csak lehet az igazi szakértő elemző művelete egy gyöngé művön. Magának írta-e, vagy egyenest Kisfaludy számára, ki akarta-e adatni (talán a *Tudományos Gyűjteményben*), terjesztette-e baráti körben, vagy magától terjedt? – nem tudjuk. A legfontosabbat azonban most már tudjuk: *Kisfaludy Károly olvasta ezt a bírálatot*, olvasta pedig, még mielőtt *Bánk bánt* megjelent: 1820. március első felében; rajta kívül mások is olvasták, nagy felháborodással s készültek is megfelelni rá.

Kisfaludynak néhány, Gaal Györgyhez írt leveléből derülnek ki ezek. A Bécsben élő Gaal György 1820-ban *Ilka* és *A tatárok* németre fordításával foglalkozott s Kisfaludy ebben az ügyben levelezett vele (németül). 1820. március 14-én megírja neki, hogy *Ilkáról* egy recenzió *jelent meg*, de nem azokat a hibákat ostromozza, melyek miatt ő, Kisfaludy, joggal aggódhatott (miből kitetszik, hogy a recenzens soha sem gondolkodott az irodalom ezen ágáról, ti. a drámáról!), hanem oly hibákat, mikre Kisfaludy még álmában sem gondolt. Ezt mondja pl. ez a recenzió: „Micsoda cikor-

nyás érzés az és az akkori időhez illetlen, amit Alexis Ilkához szól” stb. A recensens nagyon goromba s nem érti, mi tetszhetett ezen a darabon oly nagyon a publikumnak. „Meg kell azonban vallanom – írja Kisfaludy –, örömmre szolgált, hogy mindazok, akik ezt a *kéziratot* olvasták, nevetve dobták félre s hangosan méltatlankodtak. Már többen ajánlkoztak, hogy a még egészen ismeretlen recensensnek megfelelnek, én azonban soha egy sort sem válaszolok reá. Érzem, hogy dolgozásomban nem nemtelen ösztön vezérelt, s míg öntudatom emel, felőlem akár rekedtre kiálhatja magát a rágalmazás és irigység.”

Kézíatról volt hát szó (bár előbb a „megjelent” alapján nyomtatványra gondolnánk), melyet többen is elolvastak (köröztek egymás közt). A kéziratot a bírálót szerzője is meg volt nevezve, de az a név még teljesen ismeretlen volt addig („noch ganz unbekannt”). Tömérdék kérdést lehet felvetni itt is, mint csaknem minden – sajnos, igen gyér – adatnál, mely Katona Józsefhez vonatkozik: saját neve volt-e a kéziratot, vagy álnév? ha a saját neve (amint valószínű): az lett volna még addig egészen ismeretlen, még Kisfaludy előtt is? Tehát ekkor olvasta vagy hallotta volna életében először a Katona József nevet? Korábban nem ismerték egymást? Hát akkor mikor ismerkedtek meg s ily elidegenítő kezdet után hogyan? Mert hogy ismerték egymást, az a további adatokból kiviláglik. Vagy pedig Katona csak mint író volt még addig ismeretlen nevű?

Bármily feleletet adjon is valaki ezekre a kérdésekre, az az egy bizonyos, hogy a recenzio, melyről e levélben Kisfaludy Károly szól, azonos Katona József *Ilka*-bírálatával. Bizonyítja ezt a belőle szó szerint idézett kifogás a cikornyás érzésről s több más egyezés, melyekre itt nem térek ki; bizonyítja Kisfaludy március 13-i s április 11-i levele is, melyekben *Ilka* szövegének a német fordításban oly megváltoztatására kéri Gaal Györgyöt, amit csak Katona *Ilka*-bírálatára sugalmazhatott neki.

A bírálót kétségkívül bántotta Kisfaludyt. Nemcsak idézett leveléből tűnik az ki. Március 14-én értesítette Gaal Györgyöt az *Ilka*-recenzió feltűnéséről: másnap, 15-én írja első levelét Kazinczy Ferenchez, mintegy a nagytekintélyű irodalmi vezérnek várható, kedves válaszáért remélve balzsamot a bírálót által ütött sebekre. Megküldi neki *A tatárokat, Ilkát és Stibort*; tudja

ugyan, hogy azok gyenge művek, mégis reméli, hogy a mester méltányolni fogja a buzgó tanuló első zsengejét. Senkit sem kérhetne fel – úgymond – nyugodtabb szívvel bírónak, mint a Tekintetes urat, „kinek az Irigység és rágalmazás törjei annyiszor leperkettek (!) mellyérül”; észrevételeit híven fogja követni. Kazinczy két hét múlva válaszolt neki: szokása szerint lelkesen fogadja az új tanítványt, drámáiról azonban nem mond ítéletet, mert a dramaturgiában nem érzi magát eléggé otthonosnak, ennélfogva csak jámbusaira tesz egy-két megjegyzést. Ha tehát Kisfaludy arra számított, hogy az *Ilka*-recenzióval szemben Kazinczy kedvezőbb ítéletével nyugtathatja meg magát: e válasz csalódást hozott neki.

Gaal Györgyhez írt levelének azt a kijelentését azonban, hogy soha egy sort sem fog válaszolni arra az *Ilka*-bírálatra, úgy látszik, megtartotta, s ha bántotta is a dolog, nem torolta meg. Erre vall ugyanis az a tény, melyről Toldy Ferenc értesít (*A magyar költészet kézikönyvében*), hogy tudniillik Katona József „Kisfaludy Kisfaludy Károly úrnak, szíves tisztelete és állandó barátsága jeléül” egy tiszteletpéldányt dedikált *Bánk bán*ból. Ez bizonyára nyomban a mű megjelenése, 1820. november közepe után történt. Odáig tehát Katona semmi jelét sem tapasztalhatta annak, hogy Kisfaludy neheztel reá. Megerősít ebben az a körülmény is, hogy Katona alig vette át alügyészi hivatalát Kecskeméten, még 1820 decemberében a következő sorokat írta Kisfaludynak: „Hivatalomnak iskolai módon kezdetében sincs annyi időm, hogy annak rendi szerint egy levelet küldhessek. Ime ígéretemnek következtében egynémely magam sorsú verseket küldök. Ha a Tudós Világban valami előfordul, kérem tudósítását, főképp a Dramaturgiára nézve. Ha hírt hall Bánk bánról, e Levelem általadó Demeter Úr által Barátom Uram írni ne terheltesse”. (Darnay Kálmán gyűjteményéből közzétéve A Társaság 1916-i 5. számában.)

„Ha hírt hall Bánk bánról!” Vessünk itt közbe egy futólagos megjegyzést, Kisfaludyra való tekintet nélkül. Bánk bán, mint Hajnóczy Iván megállapította, 1820. november 15-én jelent meg a könyvpiacra, Katona pedig két hét múlva, már november 30-án hazaköltözött Kecskemétre! Éppen akkor távozott el tehát Pestről, mikor műve terjesztése s hatásának megfigyelése érdekében

Pesten, az irodalmi élet központjában, kellett volna maradnia! Valóságos szerencsétlenség az, hogy polgári pályája szerencsés fordulatának éppen erre az időpontra kellett esnie! Másokhoz kénytelen fordulni, hogy műve fogadtatásáról megtudjon valamit. Új hivatala gondjai közben e folyvást Pestre (*Bánk bán*ra) tapadó várakozás izgalmai és türelmetlensége sokat megértetnek abból az ingerült és indulatos lelkiállapotból, melynek egy híres értekezésében nem sokkal utóbb oly nevezetes nyomait örököltette meg. Az idézett rövid levél első bizonyos tanúja annak, hogy Katona személyes ismeretségben volt Kisfaludyval, hiszen már korábban tett ígéretére céloz, menti magát, hogy nem írhat rendes levelet s tőle kér híreket egyebek közt *Bánk bán*ról, mégpedig valószínűleg a „Tudós Világban” való fogadtatásáról. Az sem lehetetlen, hogy *Bánk bán* említett tiszteletpéldányát maga vitte volt el Kisfaludyhoz (hazautazása előtt) s ha elébb nem, hát akkor ismerkedhetett meg vele személyesen s tehetett neki ígéretet, hogy a tervezett Aurora számára ő is küld egy-két verset vagy egyebet.

Vagy nem tudta tehát Kisfaludy, hogy Katona írta az *Ilka*-recenziót (ez esetben álnév alatt került a kezébe), vagy ha tudta, akkor Katona előtt hallgatott felőle.

Kettejük viszonyában itt most, éppen a legkritikusabb helyen, megszakadnak adataink s egyszerre, minden átmenet nélkül, harsannak fel előttünk a Tudományos Gyűjtemény 1821. áprilisi füzetében Katona híres tanulmányának (*Mi az oka, hogy Magyarországban a' Játékszíni Költő-mesterség lábra nem tud kapni?*) nyilvánvalóan Kisfaludyra célzó hatalmas kifakadásai. Közben történnie kellett valaminek kettejük között.

De lássunk némi ízelítőt az említett kifakadásokból. Miután megállapítja, hogy a mi színházi közönségünk nem jó alkotású, hanem nemzeti dicsekedéssel teljes hazai drámát követel, így folytatja:

„Most hát támadjon Egy, a' ki e' mód szerént írjon, már Magyar ország mindjárt megtalálta Fénikszét – az egész Nemzet' nevében fel áll Egy, a' ki kötelességének tartja (Hazája' dicsőítésére) a' nagy lelket, és szép-ízlést dobolni, a' nélkül, hogy még lenne valahol egy csekélyebb Valami, mellyel amazt öszve hasonlítva, lehetne *nagynak* és *szépnek* mondani. – Vissza rezzenti ez az egyszerre való erőszakos fellépése Egynek a' Másikat induló szán-

dékától; mert tellyességgel meglehet győződve, hogy soha el nem tépheti amannak kizáró Privilégiumát; és mivel az ember olly gyáva, hogy mindenik előtt szebbnek tetszik önnön tökéletessége, mint azé, a' kit illy (Deus ex machina) módon maga eleibe hágni szemlél, inkább el áll (a' Dramaturgiáról szólunk) szándékától, mintsem egy csekélyebbnek Véltt mellett második személytétettessen."

Van, aki nem hiszi, hogy Katona az idézett helyen Kisfaludyra célozna (így Rakodczay Pál az Itk. 1906-i évfolyamában) s úgy véli, inkább afféle darabokra gondolhatott itt Katona, mint pl. Dugonics *Báthory Mária*ja. Azonban itt világosan egy személyről van szó s ez csak Kisfaludy lehet, kitől Pesten alig több mint egy év leforgása alatt (1819 májusától 1820 októberéig, a székesfehérváriak előadásában) 7 új darab került színre, melyek közül öt s még azonkívül három elő nem adatott darabja nyomtatásban is, kettő pedig német fordításban is megjelent.

Honnan ez a nagy változás Katona részén Kisfaludyval szemben? 1820 decemberében még zavartalannak látszik hozzávaló viszonya (mert Kisfaludy nem bolygatta az *Ilka*-bírálat kérdését) s 1821 áprilisában már ország-világ előtt így támad ellene! Mi történhetett hát időközben?

Csak találgatásra vagyunk utalva. Legtermészetesebbnek az a feltevés látszik, hogy Kisfaludy válaszolhatott decemberi levele kérdezősködésére, de olyan módon, hogy azzal maga ellen hangozta Katonát. Felvilágosíthatta „Jegyzés”-e tévedéséről (a kolozsvári pályázat elintézése dolgában), hírt közölhetett vele arról, hogy a „Tudós Világ” Pesten mily közönnyel, vagy éppen ellen-szenvesen fogadta *Bánk bánt*, sőt bírálatot is írhatott neki *Bánk bán*ról, ezzel viszonzván az ő egy évvel ezelőtti *Ilka*-recenzióját.

Mindez eléggé megmagyarázná Katona említett cikkének most már alig tartózkodó, szenvedélyes hangját s esetleg nem a *Kun László*ról Döbrentei jelentésében közzétett bírálat, hanem a Kisfaludyé indokolhatná Katona személyesnek tetsző lázadozásait a nálunk szokásos kritizálás ellen.

Hogy Kisfaludy magára vette az idézett támadást, azt igen valószínűvé teszi egy Kazinczyhoz írt, alább bemutatandó levele.

Fentebb említett első levele óta időközben csak egyszer kereste fel újból levéllel a széphalmi mestert: 1820. december 28-án,

Aurora-ja tervét közölve vele s támogatását kérve hozzá. Kazinczy válasza arra eléggé feszes, kimért hangú volt: folyvást csak Tekintetes Úrnak szólítottatta. Ennek ellenére Kisfaludy most, Katona cikke után, 1821. május 13-i levelével mintegy ismét az ő kebelén keres menedéket, s újból megpecsételi tanítványi ajánlközását:

„Nagyérdemű férjfiú! Kedves barátom! Engedd az érdemetlennek, hogy ezen hangon felszól hozzád, és baráti szívét, mely érdemeidet egész tellyében érzi, ujonnan ajánlja, és szerény, s' gazdag melyedbe felvenni óhajtja; a nagy lelkek szép sajátsága az, a merész kezdőt ápolni; téged is, barátom ezen nemes tulajdon bírt, ifjonti Munkámnak méltatására, örvendek, ha dolgozásim bizonyíthatják, hogy téged vettelek például, és téged érteni, követni, legfőbb szorgalmam. Nekem se rózsás pályám – mindenfelől emelkednek irigyek, kik lelket letipró szerekkkel ostromolnak, ámbár fényre nem vágyok... Az az író világban legsajnosabb tapasztalás, hogy ritkán találtaik egyenes szív, mely epe, vagy méz nélkül ne közlené érzeményeit! Te Kedves Barátom! ki a köznél fellyebb állsz, kinek annyi viszontagságok nyílt tekintetet adának, Te légy ezentúl szent oltár, melyre leteszem áldozatimat – ítélj munkáimról, és a te javulásodnál híven megállok.”

Erre adott válaszában (1821. május 29.) már nem Tekintetes Úrnak szólítja őt Kazinczy, hanem „Édes Kevélységem”-nek.

Kisfaludy Károly azonban derék s jó ember volt. Talán érezte is Katona felsőbbségét maga fölött a „dramaturgiában”. Jólesett elpanaszolnia pályája töviskeit Kazinczy előtt nagy általánosságban s támogatást keresni nála, mikor – mint ez esetben látni – önbizalma megingott a támadás súlya alatt. De Katonával ezúttal is aligha érezte neheztelését. További viszonyukról ugyanis már csak azt az egyet tudjuk, hogy az *Aurora* 1822-i (első) kötetében Katona Józsefnek is kiadta egy versét, a *Vágy* címűt. Ez alighanem egyike azon „egynémely magam sorsú versek”-nek, melyeket fentebb idézett, 1820. decemberi levele kíséretében küldött volt fel Pestre Kisfaludynak.

Gyöngyösi és Zrínyi, Kisfaludy Károly és Katona József: a korszerű tehetség és az időtlen lángelme párhuzamos jelenségei két, egymástól messze eső korban. Sem Gyöngyösi, sem Kisfaludy Károly nem tehetett róla, hogy a másik kettő a maga korában

nem érvényesült. Kisfaludy neheztelhetett Katonára az *Ilka*-bírálatért *Bánk bán* megjelenése előtt, még inkább zokon vehette tőle a nyilvánosság előtti erős támadást *Bánk bán* megjelenése után. Bosszút ő nem állt rajta, legalább a *Vágy* kiadása ez események után nem arra vall. Hogy azonban ezek után éppen neki nem volt különösebb oka *Bánk bánt* propagálni, s hogy Katonában a maga babérjainak „irigy” tépdesőjét látta, s hogy Katona támadása neki, aki vetélkedés nélkül vált népszerűvé, rosszul esett: az az emberi lélek s az irodalmi hétköznapiak ismerője előtt – sajnos – nagyon is érthető.

Kisfaludy Károly minden bizonnyal elolvasta *Bánk bánt*, ítéletének azonban semmi nyomát sem ismerjük. Rajta kívül a kor nevezetesebb s Kazinczyval is érintkező írói és tudósai közül még csak egyről tudjuk, mégpedig saját nyilatkozata alapján, hogy olvasta *Bánk bánt*, s ismerjük róla fölöttébb lehangoló, sőt bántó ridegségű ítéletét is. E férfiú Pápay Sámuel, ekkor Veszprém megyei táblabíró s gróf Eszterházy Miklós uradalmi ügyésze; 1808-ban *A magyar literatura esmérete* címen adott ki egy igen nevezetes irodalomtörténeti kézikönyvet, s körülbelül attól fogva élénk levelezésben állt Kazinczyval. Nála, Pápán, 1821. június 15-én, két író-vendége jelenlétében, szó esett *Bánk bán*-ról; ezt utóbb elolvasta s július 20-án Kazinczyhoz írt levelében megmondta róla ítéletét. A társaságnak, mely a levélből s más adatokból következtethetőleg *Bánk bánt* szóba hozta, tagjai: Pápay Sámuel, Döbrentei Gábor és Sebestyén Gábor.

Döbrentei! 1820-ban elhagyta Erdélyt s még ez év folyamán több helyen – Széphalmon is – látogatást tévén, novemberben Pesten telepedett le, kezdett beleszövődni az itteni irodalmi életbe s kivált a színészet ügye iránt érdeklődött. Ő, aki az erdélyi pályázat intézője volt, valószínűleg észrevette *Bánk bán* megjelenését (éppen Pestre költözése hónapjában!). Egy „Külföldi Színjátékok” c. vállalat megindítását tervezte s abba első darabul *A vétek súlyát* szánta saját fordításában. Müllernek ez akkoriban nagyhírű darabját, a *Schuldot*, Katona is lefordította *A vétek* címen (játszották is Pesten a feherváriak 1819. június 1-jén) s Döbrentei, ki a saját fordítása kiadásáról elébb a pesti Trattnerrel, majd a kassai Wiganddal tárgyalt, bizonyára tudomást szerzett e Katona-féle fordítás létezéséről is. *A Külföldi Színjátékok I.*

darabja éppen akkortájt hagyhatta el a sajtót, mikor az említett napon Pápay Sámuel Pápán meglátogatta. Ott látta ugyanis kész könyvét először. E kiadvány lehetett társalgásuk első, aktuális tárgya, róla s vele szemben az „eredetit” kívánó erdélyi pályázatra s a Katonától is lefordított *Schuld* kapcsán, meg a *Tudományos Gyűjtemény*-beli értekezés friss emléke alapján (áprilisban jelent meg!) fordulhatott a szó *Bánk bán*-ra, melynek „Jegyzés”-e mit sem tud a kolozsvári pályázat eldőlteréről. Döbrentének itt alkalma nyílt visszaemlékezni a pályázaton résztvevő darabra s bizonyára nem sok jót mondhatott róla.

Sebestyén Gábor, Pápay másik vendége, ez időben Veszprém vármegye tb. alügyésze volt. Maga is írt színműveket s nagy becsülője volt az „eredetinek”. Ez is ok lehetett *Bánk bán* szóbahozatalára. De ismerhette is Katonát: 1808-ban és 1809-ben Kecskeméten tanult, majd a jogot Debrecenben végezván s gyakorlati éveket is töltvén ott, Pesten gyakornokoskodott tovább a kir. táblánál; 1819-ben letette az ügyvédi vizsgát s azután telepedett le Veszprémben. 1808–1809-ben Katona ugyan Szegeden járt iskolába, de ha akkor nem, hát Pesten ismerhette őt meg. Tudhatta ő is, hogy Katona is lefordította a *Schuld*-ot, sőt lehet, hogy említett előadásakor még Pesten volt.

Ekként minden ok közrejátszott, hogy *Bánk bánt* szóba hozzák. Pápay még addig nem olvasta, de idézendő levele egész gondolatmenete arra vall, hogy elolvasására e beszélgetésből nyert ösztönzést.

Még csak azt jegyezzük meg, hogy ez összejövétel mindhárom részese, valamint Kazinczy is, kihez Pápay 1821. július 20-i levele szól, előfizetője volt a *Tudományos Gyűjtemény*-nek s ekkorára már valamennyien olvashatták Katonának ott megjelent áprilisi cikkét.

Pápay Sámuel levele, miután Döbrentei és Sebestyén látogatásáról s a *Külföldi Színjátékok* megjelenéséről értesítette Kazinczyt, ekként folytatódik:

„A’ Vének Súlya valóban remek magyarul is. Utánna csupa kíváncsiságból, elolvasám *Bánk bánt* is, a’ Tudom. Gyűjteményben a’ Dramaturgiáról értekező Katonától, de bosszúsággal vetém el. A’ Censura ezt, úgy hallom, eltiltá, ’s ez jól esett, ámbár tudom, nem azért tiltatott el, a’ miért én bosszonkodám.”

A cenzúra politikai okokból tiltotta el *Bánk bánt*: világos tehát, hogy Pápay „tisztá irodalmi” okokból „bosszonkodék”!

Érdekes különben, hogy levele ezután minden átmenet nélkül Kisfaludy Károly magasztalására tér át: „Kisfaludy Károly szerencsésebb lépéseket tesz Dramaturgiánkban, ’s neki becsületére szolgál az eredeti dolgozás is”. Íme, a kor irodalomtörténész nyíltan szembeállítja őket egymással, Kisfaludy javára s ezzel nemcsak leghitelesebb dokumentumot ad kora dramaturgiai éretlenségéről, hanem elárulja egyúttal bosszús Katona-ellenességének egyik rejtett indítékát: Katona Józsefnek ama dramaturgiai értekezésben nyíltan kifejezett vetélkedő becsvágyát, mely „inkább eláll szándékától, mintsem egy csekélyebbnek vélt mellett második személyé tétetessen”. A „Tudom. Gyűjteményben a’ Dramaturgiáról értekező Katonát” említi Pápay: okvetlenül olvasta is azt az értekezést, azért szólott Katona után mintegy ösztönszerűleg Kisfaludyról, azért szolgáltat neki igazságot az elsőséget oly „bosszantó” önérzettel követelő Katona ellenében.

Katona e sokat emlegetett cikke szerkezhetett ugyan néhány olvasót *Bánk bánnak*, de nem titkolt, szenvedélyes önérzetével ugyanannyit (vagy híresztelés által még többet) el is riaszthatott tőle. Mert hogy ki az a Kisfaludy Károly, azt már nagyon sokan tudták; de hogy ki az a Katona József, mi joga merészli a nyilvánosság előtt szinte az egész magyar drámairodalmat s a legnépszerűbb drámaírókat megtámadni s mire alapítja a maga követelőző nagy önérzetét, mely színházat, irodalmat, kritikát, cenzúrát, mindent felelőssé tesz, csupán mert (így foghatták fel) maga elűtetett a verseny lehetőségétől: azt alig tudhatta valaki s csak akkor tudhatta volna meg igazán, ha Bárány Boldizsár, Arany János és Gyulai Pál odaadásával mélyed bele *Bánk bán* tanulmányozásába. Nemcsak az elmélyedést, de a pusztá elfogulatlan olvasást is akadályozta a bosszankodás, mely a „már ismert nevű” írókat (mint Pápayt is) elfogta e „még teljesen ismeretlen nevű” drámaíró nagy önérzete láttára.

Kazinczy válaszolt Pápaynak, de csak levele itt nem idézett, a *Bánk bán*-kérdéstől független részére. Egész levelezésében sehol többé elő nem fordul Katona József neve. Ha olvasta *Bánk bánt*, az ő „bosszonkodása” még nagyobb lehetett a Pápayénál: az ő sze-

mében oly nyelv, mint a Katonáé, magával az irodalmi műveltségével lehetett volna egyértelmű.

Egyet azonban sejthetünk. Azt az ominózus értekezést mindezenre olvasta ő is a *Tudományos Gyűjteményben*. Már pedig van abban egy mondat, amelyet, ha Katona nem reá célzott is vele, Kazinczy magára vehetett. Ugyanis a mondott helyen Katona a magyar kritika csúfondáros modorát ostromozza, s ahelyett tanító, felvilágosító bírálatot óhajtana, mert különben – úgymond – „a’ Parnaszusra könnyen számárháton nyargalhat az ember”.

Nos, jól emlékszünk reá, minő címképpel jelent meg 1813-ban a nyelvújítást csúfoló *Mondolat*: Kazinczyt ábrázolta a kép, amint számárháton rúgtat neki a Parnasszus oldalának. Akarattal tette-e Katona, vagy csak véletlenül szólt úgy? Mindegy! Kazinczy érzése szerint csak a *Mondolatra* célozhatott ama helyen s ennél gorombábban megsérteni, fájdalmasabb meggyaláztatásra emlékeztetni alig lehetett volna a „szent öreget”, nem is szólva az értekezés különös, bárdolatlan stílusáról, mely magában véve elég lett volna, hogy *Bánk bán* írójától visszariassa őt.

Kazinczynak sem lehetett ezek után különösebb oka, hogy *Bánk bán* sorsa iránt érdeklődjék, elfogulatlanul olvasnia pedig csaknem lehetetlenné vált.

*

Hát Kölcsey Ferenc vajon olvasta-e? Az a gyanúm, hogy igen. Körner *Zrínyijéről* 1826-ban írt híres bírálatának egy helyén felveti a kérdést, hogy vajon a lángelmének illik-e törődni elmélettel, holott „az Aristotelesek a már kész mesterművekből abstraháltak teoriákat?” Feleletéből a következő rész érdekel bennünket:

„Én magam is úgy hiszem, hogy a geniének nem mindig kell az Aristoteleszekkel gondolni ... de csak mégis kell valamikor ő reájok is figyelmeznem, ha mindjárt csupa illendőségből is; mert a tizenkilencedik században, európai nagy nemzetekhez közel, theoriai tudatlansággal s készületlen, szilaj természet kirohanásával dicsekedni, ha szabad mondanom, nagyon későn jövő dicsekvés. Alkalmasint jeruzsálemi András királyunk idejében állott volna

az a maga helyén, ma már némely gonoszok azt is láttattak magoknak észrevenni, hogy az ily dicsekedő uraknak írásain a theoretikai tudatlanság és készületlen természet jól kitetszik ugyan; de az a szilaj szó s az azzal együtt járó élet és tűz, Múzsácskájoknak egyetlenegy lebegésén sem leve láthatóvá”.

Azt hiszem, Kölcsey itt Katona Józsefre céloz. „Jeruzsálemi András királyunk ideje” nem olyan közkeletűleg megbélyegzett, híres barbár korszak, hogy a XIX. század műveltségével szemben alkalmi ok és célzat nélkül leginkább reá lehetne borzadva visszamutatni. Ellenben II. Endre korának ily barbár színben emlegetése igenis lehet sebző célzás *Bánk bán* írójának teóriai műveltségére, drámatárgyának korát bélyegezvé meg a költő helyett, a költő címére. Egyébként is *Tudományos Gyűjtemény*-beli értekezésében maga Katona látszik bizonyos tekintetben durvának minősíteni azt az időszakot, amikor annak mai módra való ábrázolása ellen ekként tiltakozik: „azon magyar Nemesség, melly hajdanában véres fogakkal, mint megannyi Tribunus Plebis az ő dörgő Vetojával, tisztes Királya elébe toppan, és ügyetlen nyakrántással azt mondá: nem úgy megy az Király Uram! most nem állíttathatik ki nevetségés nyögéssel”.

De hát dicsekedett-e valaha Katona „theoriái tudatlansággal s készületlen, szilaj természet kirohanásával”? Dicsekedni ugyan nem dicsekedett, de nem egyszer tett magáról visszás iróniájú, önbecsmérlő nyilatkozatokat, miknek a vámját rendszerint megszede egy-egy másokra irányított csípős megjegyzésével. Valahányszor a nyilvánossághoz szólt vagy készült szólani, könnyen kísértésbe jött becsvágyának ily visszájára fordított kifejezést adni: tettettet kicsinyléssel szólani magáról s mintegy ártatlan elszólással kilőni a nyilat másfelé is. Ez önbecsmérlő, de rejtve másokat is megkarcoló irónia, e Janus-arcú gúny, miből mintha Biberachnak is ajándékozott volna valamit, Katona egész egyéniségéhez képest nyersebb, szögletesebb volt, semhogy finomságával megnyerővé válhatott volna. Önbecsmérlését könnyen a „készületlen, szilaj természet” dicsekedésének, futólagosan szánt pajkos szúrásait könnyen furkósbotnak nézhette, érezhette a csak némileg elfogult olvasó, mindkettőben pedig önérzetének nem – ami valójában lenni akart – travesztált játékát, hanem parlagias, faragatlan elméncségét, visszás „feszelgését” szerethette

látni. Úgy tetszik, e kettős irónia volt az ő lírai visszahatása és elhelyezkedése abban a maga szempontjából fonák világrendben, mely a mesterkedő vagy sablonos középszerűt, nyelv, stílus és formai készség ingyenceit vagy idomulóit elébe helyezte a durvább, de természetes és csak a maga törvényén élő egyéni őserőnek, a ráspolyt az ércnek, a modort a léleknek. Éreznie kellett, hogy különb mindenkinél, különb a legfelkapottabbnál, de nem tud, nem tanult meg úgy forgolódni: sem formaságaival a pallérozottabb, sem koncepcióival az átlagosabb ízlés világában, mint azok; hogy sem Kazinczyval „selypíteni”, sem a színpad uraival karzati botokat „dörömböztetni” nem tud; s éreznie kellett, hogy mindamellett annyi jellembeli finomságot, annyi lelki előkelőséget, mint ő Bánkban, oly egyszerű és mégis titokzatos mélységű nőiséget, mint ő Melindában, oly fejedelmi asszonyi kiszámítottságot, mint ő Gertrudban, senki azok közül elképzelni, annál kevésbé előteremteni, de még csak készen kapva felfogni sem tud. Minthogy pedig minden érzelgősség hiányzott belőle, főképp pedig az, mellyel az emberek sajnálni és sajnáltatni tudják magukat, nem sopánkodott, hanem gúnnyal ütötte el sérelmes helyzetét, melynek egész súlyát a maga erős öntudatában valószínűleg még megmérni sem jutott eszébe. Becsvágya nagy kudarca fellángoltatta ugyan benne a méltó indulatot: ekkor írta meg híres értekezését a magyar drámaírás meddőségének okairól, de azután úgy tudott élni Kecskeméten, mint akivel semmi baj sem történt.

Említett öniróniája már a pályázatra beküldött *Bánk bán*-vázlat *Előversengés*-ében megnyilatkozik, melynek végén feltevés-szerűleg az olvasóval mondatja magáról, hogy „No, ért a hajdú a harangöntéshez”. Viszont ugyanott a cenzor és a recenzens is megkapja előre a magáét, főképp ez utóbbi durván: „Gutát, Komám, miféle Marha az?” (Csak képzeljük el a kolozsvári pályabírák – recenzensek – megdöbbenését, mikor ezt hallaniok adatott a „gyűlés”-beli felolvasáskor!). Egyébként is az egész *Előversengés* e sajátságos, nehézkes dévajság modorában van megírva: „tele ifjú vére gőzzével, negéddel és feszlegéssel” – mint később maga mondja. Mások állandóan így ítéltettek hasonló modorú helyeiről.

Mikor – 1818-ban – csekély számú verseit, talán kiadást tervezve, összeszedte, ahhoz is ily különös modorú előszót írt „E verse-

imhez” címzéssel. Elég lesz utolsó sorait idéznem: „Gördülj elmegyümölcs! bárha fanyar vagy is, hisz már a magyar elnyelni *tanult* fanyart”. Épp így üt egyet magán is, máson is a kis gyűjtemény első versében, *A Múzsához* kiáltozván segítségért; vége ennek is borsos: „Hisz nem én vagyok / Csak magam, a ki rád / Kurjogat, oh kegyes / Múzsá! holott soha / Még nem is ismeréd”. Borsos, de a szórója ennek is el van dugulva egy kissé: rázogatni kell, míg egészen kihull és... csíp.

Valamennyi műve közül azonban 1821-i, már sokszor említett dramaturgiai értekezése a legfontosabb az itt felvetett szempontból. Azt olvasták legtöbben, abban vitte *Bánk bán* eltiltatása ügyét is a nyilvánosság elé. Kölcsey is bizonyára olvasta s a tudatlansággal való dicsekvés vádját is arra látszik alapítani. Álljunk meg kissé huzamosabban ez értekezés modoránál, mert benne van Katona arcképe: félreérthetőleg s torzan az elfogult kortársak, lángoló határozottsággal a megértő, higgadt utókor számára.

Nos, ebben is beleütközünk egy-egy önbecsmérlő bemutatkozásba: „Én magam (mint egy *parlagi ember*) csak azokról bennem rémlő képzeleteket *mázolok*” (azokról: ti. drámáról, dramaturgiáról); „Te Kedves Nyelv! mellynek ügyéről itt *fűzfám alatt talán fűzfamódon* okoskodtam”; „Ha egyenesebb vala Szónk, mint szeretnék, mond [mondd], hogy mi *mezőről való* vagyunk – igazat szólottunk”. Ha Kölcsey olvasott valamit Katonáról, ezt mindenestre olvasta, s a „parlagi”, a „fűzfa alatt okoskodó”, a „mezőről való” (rusztikus) jelzőkben, miket Katona halmoz magára, könnyen láthatott „theoriai tudatlansággal való dicsekedést”.

Bizonyára készpénznek vehette Katonának ily általánosító, magát az emberi gyarlóságok részeseként a legrosszabb feltevésnek is kiszolgáltató (pedig csak retorikai szerepű, az argumentálást könnyítő) nyilatkozatait: „És mivel az ember olly gyáva, hogy mindenik előtt szebbnek tetszik önnön tökéletessége”; „Mint-hogy az ember csakugyan olly embertelen, hogy örömet szeretné a’ Dicsőség’ palástyát a’ más nyakából lerántani (noha éppen ez a’ vetekedéssel bélyegzett érzés az, melly mindent élémozdit)”; „a’ ki a’ szép észnek áldoz [értsd: aki a kiváló tehetséget bírálja], áldozzon az erőtlennek is akkor, midőn a’ soha meg nem fojtható titkos szózatnak (*a’ Káron-örvendezésnek*) egy kis rostálgatással

tömjényt gyűjt*” (vagyis az erőtlennek titkos örömeire hibáit is feszegetse a kiválónak). A teóriai tudatlansággal való dicsekedés tetejébe ezek alapján az elfogult önhittség, a rosszmájú irigység és kárörvendezés koronáját is feltehetette Katona jellemképére a már egyébként is ellene hangolt olvasó. Egy másik lapját elolvasva pedig, könnyen kimondhatta a szentenciát, hogy ímé, ez az irigy, vetekedő ember, aki még a kritikát is felszólítja, hogy segítsen vetélytársát lerántani, maga nem tűr kritikát: „a’ ki gyermeke-met bántya, engem’ bánt”; „ha az Elme-szülemény tépettetik, a’ Szülő maga kap siláphoz”. Katona ugyan csak a gúnyolódó recenziókra gondol, de ha idézett mondatait s a nálunk szokásos bírálatokról szóló egész passzusát kritikus olvasta, s az a kritikus éppen az első igazi, Kölcsey volt, abban efféle kijelentések aligha ébresztettek rokonszenvet Katona iránt. – Mikor pedig Katona *Bánk bán* eltiltásáról szólva, az övéhez hasonló királygyilkos drámai példákra hivatkozik és szabad haraggal súlyosbítja kifejezéseit, ilyeneket mondván: „Mikor Hamlet Angliában le-döfheti a’ megkoronáztatott Korona-tolvajt: akkor Forgács ne vág hassa agyon a’ megkoronáztatott Hiteszegettet” [Kis Károlyt]? – Kölcsey ajkára könnyen feltolulhatott a megbélyegző szó: „szilaj természet kirohanása”, mert a tragikus tárgy védelme csaknem a királygyilkosság védelmének tetszhetett.

Katona önérzetének a jelei egyébként lépten-nyomon megvil-lannak – a nagy kitöréseken, rejtett vagy félreérthető célzásokon kívül is: „nem minden emberhez fér ... egy adakozó Mecenás után való csúszkálás”; „a jó bornak nem kell cégér”; ha az író passzionátus, nem pedig csak kenyérkereső, „már akkor jöhet a’ Földalól egy Recensens, még se állítja meg munkájában”.

S az a Katona, aki színpadhoz nem juthatván, csak az olvasóktól s köztük elsősorban az íróktól remélhette elismertetését; s aki maga tudta legjobban, mily kevésre becsülik még nálunk a színészt, a drámát és a drámaköltőt: csaknem megvetni, fitymálni látszik az „írót” a drámaköltő mellett! Ő nem históriát ír, az ő művében nem „az érzéketlen toll” beszél, ő maga *Bánk bán*, ő maga Zách Felicián, ő nem törődhet azzal, mit enged meg ma

* Valószínűleg sajtóhiba, *gyűjt* helyett.

mondani, írni a cenzor: hogy lehessen ő Bánk, hogyan Felicián, ha közben a mára kell gondolnia; „ha – úgymond – e’ gondolat, hogy csak Író vagyok, ki ver élemből?” Az író (az elbeszélő) kívül áll a maga tárgyán, személyein: ő, a drámaköltő, lélekben azonosul a maga személyeivel. A drámaköltésnek (e legobjektívebb költői teremtettségnek) ily lírailag szubjektív koncepciója mostani tárgyunktól függetlenül is rendkívüli figyelmet érdemelne, mert remekműve fentebb megvilágított kettős jellegének ebben van a végső gyökere; itt azonban önérzetet emelő, pátoszra hevítő következményeire kell rámutatnunk. „Ez én magam vagyok – én, a’ 13-ik században élő hatalmas Bánk, kinek tenyerébe koronák tétettek le – én Zách Felicián, a’ ki megfertőztetett magyar becsületéért egy Királyi Ház-népet akar eltörölni”. Mily felséges hevület, mily legmagasabb rendű költő-méltóság lobog e nagyerejű sorokban! Hol marad az „érzéketlen toll”, az elbeszélő íróé, e mögött az „Élet-halál’ Ura”, „hatalmas, királyi” Bánk – maga Katona – mögött, kinek „nagysága meghomályosította a’ Királyi Házét”, s „kinek lépései alatt reng Magyar Ország”! Önérzet? Becsvágy? Igen, a legméltóbb, a legnagyobb, mely valaha magyar költő lelkét hevítette. S e gócpontból, ez égő csipkebokor lángjától meg kellett volna világosodnia minden olvasója előtt, és helyes értelmet, jogosítványt kellett volna nyernie az értekezés minden apró-cseprő „dicsekedésének”, félreérthető, ügyetlen, goromba vagy pajkos célzásának, vetélkedő irigységet, kárörvendést sejtető borostás humorának. De megfordítva történt, s a fonák humor fonák értelmezésbe vonhatta bele az idézett nagyszerű kitörést is s a *csak* író az önhietség legfelső paroxizmusaként foghatta azt fel. Kivált ha az az író „recenzens”, kritikus is volt, mert ugyanaz a szubjektív koncepció, mely Bánk bánt Katonával azonosítja, tiltja el magától a gúnyos, fölényes, a többet tudást fitogtató kritikát is: „mivel elméneknek élő személyekben előállított képei (ti. drámai alkotásaink) minden másféle munkáinknál nagyobb szeretetet gerjesztenek bennünk”: ha ezeket bántja valaki, akkor a szülő (szerző) „maga kap siláphoz”.

A „theoriai tudatlansággal való dicsekedés” jelei mögött, ímé, ily komoly, ily méltóságos költői önérzet fojtott tüze lappang, s a „készületlen szilaj természet kirohanása” az ihlete gyökeréig megsértődött költő legnagyobb kitörésével azonos.

Ily vulkanikus forrongás közelében természetesen ritkább az említett Janus-arcú ironia dévajjátéka; de azért az idézett visszás önbecsmérlések példái között itt is kiszalad egy-egy nyíl más, nem vélt irányba. E nyilazó kedvről van egy érdekes megjegyzése ugyanezen értekezésében. Utal arra, hogy még a külföld legbölcsebb kritikusai sem állják meg, hogy ne rúgjanak az írón legalább egy keveset; hogy tegyen hát fel többet a magyar író a magyar kritikusról, „kit úgy is önnön magáról [!] elegendőképpen esmér, hogy könnyebb a' Lelkének, ha csak egy kis pajkos fullánkot ki szalajthat is”? Kiszalajt ezúttal is egyet-kettőt: „a' Parnasusra könnyen számárháton nyargalhat az ember” – s ez (mint mondtuk) Kazinczynak szólhat; „a' Reménységet kibérelni csak Ismaeliták tudják, és – mások”: ez meg alighanem Kisfaludynak. De van több is, számunkra már nem eléggé érthető.

Kölcsey azonban csak 1826-ban írta a fentebb idézett sorokat. Odáig még egy közleményét olvashatta Katonának a *Tudományos Gyűjtemény*ben, mégpedig azt, mely *A Kecskeméti Pusztáról* címen jelent meg e folyóirat 1823. áprilisi füzetében. Abban is feltűnhettek neki a komoly, sőt tudós tárgyhoz nehezen illő, bohókás előkészületek, melyekben mások után önmagát állítja pellengérré. E cikk elején ugyanis efféléket mond. Sokat összeolvasgatott, de beléunt, hogy mások könyveiből írjon: „ottan pedig a' hol csak a' molyoknak szabad járni, hamar felfricskáznák oda ütött orromat”. Így elintézvén azokat, kik a kecskeméti puszták történetirodalmában elődei voltak, következik itt is az elmaradhatatlan: önmaga fonák bemutatása. Bevetődött – úgymond – egy olyan helyre, ahol éppen a *Tudományos Gyűjtemény*ről folyt a beszéd „a' mellybe akárki is minden költség nélkül hírül teheti, hogy ő is él a' világon”. Erre ő, mint „a' hírnek sereghajtó barátja”, „szokott hirtelenkedésével” közbevágott, hogy gyűjtsanak fel hát egy templomot, így majd csak híre fut neki is! Utóbb azonban meggondolta magát: hiszen úgy is ott van már jegyzetei között egy felgyújtott templomnak – a pusztaszerinek – a története, okosabb lesz azzal előhozakodni. Erre következik aztán a voltaképpeni tanulmány: az említett templom s a pusztá története.

Kölcsey csak ízetlen elménckedést láthatott ebben a bevezetésben. Ő nem érezte ki, s vajon kiérezhette-e valaki a kortársak közül, mennyi komoly bántalmat rejt e bohókás játék, s visszás for-

mában mennyi igazságot! De aki ma meggondolja, hogy immár két év telt el azóta, hogy a *Tudományos Gyűjtemény*ben irodalmi s főképp dramaturgiai viszonyainkat jellemezve, mintegy utolsót kiáltott a nagy nyilvánosság előtt a maga ügyében is, és hogy azóta arra sehol semmi visszhang nem válaszolt: annak elsorul a szíve, mikor Katona, imé, torz tréfával újból hírül teszi, „hogy ő is él a világon”; az megérti, mi lappang e játék alatt; tudja, hogy Katona nem „sereghajtó barátja” a hírnek, de a hírvágy igenis, még most is égeti; a templomfelgyújtás herostratosi ötletében pedig azt a keserű gondolatot látja kacajra fordítva, hogy ilyesmivel talán több híre juthatott volna, mint remekművével.

Szükségtelen tovább idéznem Katonát. Különben is az a műve, melyből még hasonló kétélű, fanyar mókákat idézhetnék, *Kecskemét története*, jóval később, csak halála után, 1834-ben látott napvilágot. Most pedig, Kölcsey fenti nyilatkozatával, még csak 1826-ban járunk.

Azt hiszem, elég valószínűséggel állíthatjuk a mondottak megfontolása alapján, hogy Kölcsey az idézett helyen Katonára céloz. S ha csakugyan olvasta *Bánk bánt*, akkor ezenkívül még egyszer mondott róla ítéletet, akkor következő nyilatkozatába is bele van foglalva s beleértendő *Bánk bán* is. A komikumról szóló tanulmányában (1827) mondja ezeket: „mind ez óráig, melyben e rendek íratnak, drámai próbáink közül a komoly nemben még *egy sem* tűnt fel, mely a kritikusnak, mint kritikusnak, figyelmét megérdemelné; a vígban pedig egyedül Kisfaludy Károly az, kinek a Múza mosolygott”. Hihető-e, kérdi Bayer József, hogy Kölcsey, ha tudomással bír *Bánk bán*ról, megírhatta volna ezt, amit most idéztem? Az előadottak alapján, sajnos, hihető.

*

Nem folytatom tovább. Eleget láttunk.

Bánk bán lassú érvényesülésének fő oka a remekműben magában rejlik. Túlzásig menő drámai objektivitása színpadra, és pedig csak kiváló színészek kezébe predesztinálja: viszont lélektani részletezése tanulmányyszerű belemélyedést, olvasást igényel. Lélektani remeklésének tömérdek finomsága nehezen érvényesül a

vastag vázlatához szokott színpadon, viszont olvasva csak élénk színpadi fantázia előtt tárja fel drámai kiválóságát. Csak olvasás és előadás sokszoros, egymást támogató körforgása értethette meg apránként egész rendkívüliségét. Ahhoz idő kellett.

Míg Katona élt, a cenzor tilalma folytán a színpad támogatása teljesen hiányzott számára s tisztán olvasókra utaltatott. Oly elmélyedő olvasásra azonban, amelyet kíván, csak különös jóindulat vállalkozhatott, s az hiányzott Katonával szemben a kor tekintélyesebb íróiban. S hogy ennek Katona semmi sablonnal meg nem férő, szinte a különcséig rendkívüli, eredeti és szokatlan egyénisége legalább oly mértékben volt okozója, mint említett kortársai elfogultsága, azt a felsorolt adatok, azt hiszem, kétségtelenné tették. Legtöbbet ártott magának 1821-i híres értekezésével, melyben az ő nagy s mai belátásunk szerint teljesen jogos önérzete és vetélkedni kívánó becsvágya szenvedélyes kitörésekben mutatta be magát, de egyúttal szokott önbecsmérlő dévajságával akár annak a feltevését is megengedve magáról, hogy „örömet szeretné a' Dicsőség' palástját a' más nyakából lerántani”. Ez értekezésében sérthette meg egy célzással Kazinczyt, idegeníthette el a recenziókról szóló passzusával Kölcseyt, bántotta meg vehemens kifakadásokkal Kisfaludy Károlyt, ki őt már korábbi *Ika*-bírálata miatt anélkül is irigyenek tartotta. Ez értekezésében látszott dicsekedni állítólagos parlagi tanulatlanságával, minek – aki olvasta – már csak nehézkes, darabos stílusa miatt is sietett igazat adni. Az értekezés tárgyi igazságai háttérbe szorultak azon benyomás mellett, hogy itt egy – a többség tudomása szerint – csak most fellépő író követel magának elsőséget a drámaköltészetben s érezné sértve magát, ha a népszerű Kisfaludy mellett második személylé tétetnék meg; hogy itt egy „szilaj és készületlen természet” „rohan ki” minden és mindenki ellen, amiért a cenzor valami *Bánk bán* című darabját a színről eltiltotta. Hadd lássuk hát azt a híres *Bánk bánt* – mondotta egyik-másik olvasója, de már akkor elfogultan, sőt e követelőző önérzet miatt bosszúsan vette kezébe, s csakhamar „jóleső érzéssel” helyeselte a cenzori tilalmat.

„A' Tudományos Gyűjteményben a' Dramaturgiáról értekező Katona” ismertebbé vált, mintsem a „Bánk bán szerzője”, s bár alkalmas lehetett volna arra, hogy hírt adjon ez utóbbiról: önérze-

tének, becsvágyának, nemes vetélkedő ösztönének félreérthető s valóban torzul értelmezett megnyilatkozásaival tekintélyesebb író kortársait ellene hangolta.

Kegyetlen, súlyos félreértés!

Bánk bán érvényesülését legfeljebb csak késleltette valamivel, Katona Józsefre azonban s egész drámairodalmunk jövőjére nézve végzetes csapás lett a cenzúra tilalma. Az vette el a költő kedvét a folytatástól, az bénította meg alkotóösztönét, az fosztott meg bennünket további, hasonló remekektől. „Hogy tanuljon és miért írjon az Író, ha nincs szín, hol írásának örülhessen?” – kér-di ő maga.

Megmaradt volna még számára kora jelesebb íróinak s kritikusainak az elismerése. Abban sem lett része. „Ha a’ Madár láttya, hogy hasztalan esik füttyürézése, élelméről gondolkozik, és – el-hallgat.” Úgy lett.

Napkelet, 1926.

VÖRÖSMARTY

Zalán futása ünnepére

Költői egyéniségében mindenekelőtt valami bús pompa, valami borulatos ragyogvány komplex jelensége, s az ihlet nagyarányú felajzottsága, állandó ódai energiája ragadja meg figyelmünket. Másféle diszpozíció ez, mint Petőfinek mindenkor világos, elemi-en egynemű hangoltsága. Vörösmarty hangulatán mindenkor ott kísért, s csaknem fájásként olvad bele valamely nem aktuális kedélyi elem. Ódai felmagasztoltságán elégiák epednek, ragyogó látomásain a valóság sötétebb emléke sajog. A halál beleérzése az élet örömébe; tiltó tudat a gyönyörben; elkomolyodott férfiasság az enyelgésben; ember-álmok a tündéri pompában; képzelet a valón, zene az értelmen, dúltság az erkölcsi méltóságon: vörösmartyas, összetett ízletek. Innen ihletének, borulékony kedélyszín alatt nemes hevületének, csaknem elemezhetetlen varázsa. Mint-ha figyelmét mindenkor valami összes szemlélet tartaná lekötve, mely legparányibb tárgyát is egy egész világ összefüggésében fogja fel, s épp azért nem is nézi veszteglő kizárólagossággal, hanem végtelenbe elvesző túlborongással, mintegy állandó kozmikus tudattal, mely túlözönlik pillantása tárgyán, s mely az embernek, mint élőnek, legnagyobb lírái elhelyezkedése ebben az életben. Tiszteletre felhívó magasságban érezzük őt folyvást magunk felett, az emberméltóság főpolcán látjuk trónolni, amint hevült és mégis borongó homlokkal fogadja a „roppant világ” nagy életmisztikumát és sem azelőtt, sem azóta nem hallott ünnepi szóval felelget neki.

Mi más e hevület, mint a Petőfié! Az tesz, vesz, mozog, cselekszik, s szemünk láttára mint valami nagyon kedves és érdekes szerepet játssza le a maga rövid szép életét. S mi más e lírai tekintet, mint az Arany Jánosé, aki vizsgálva jegyezgeti tárgya s maga

testi-lelki változásait. Vörösmarty líraisága nem cselekvés, nem is rajzoló figyelem, hanem a léleknek alkalmi ráhatások nélkül, tárgyaltanul is fennálló saját pátosza, mely nem cselekvésben éli ki magát, hanem folytonos kiáramlásban, s nem vizsgálja, hanem méltóságosan körülözlőli tárgyát, látomásait. Egy elgondolkodó, nemes emberi lélek nagy, örök elfogódottsága ez mindazzal szemben, mi rajta kívül van: az élők nagy egyetemével, ember és világ, élet és halál, föld és ég, valóság és képzelet, teremtés és Istenség véghetetlen, oly felemelő s oly elkomolyító összességével szemben, melyből fény és sötétség, anyag és szellem, nemes és nemtelen, erő és sors, parány és végtelen, gyönyör és fájdalom, enyészet és örökkévalóság váltakozva és együttesen ostromolják az emberi lelket. S e lélek érzi őket, együtt valamennyit, s egyszerre válaszol nekik. Ő az alany, mind a többi: a tárgy. Abszolút alany, abszolút tárgy: egyetemes líraiság, összes látomás.

De ez abszolút alanyiség korántsem személyes jellegű. Fennkölt emberség az: mindent átfogó nagy lírai részvét, egyetemes élettisztelet, megáradt áhítat. Közösségi érzelmek méltó képviselője: erkölcsi életérzés az ő alanyiséga. S a kozmikus kilengések, a filozófiai kitágulások e felséges pátosza csaknem igénytelen, mert ő, nemes, saját tulajdona a léleknek, nem pedig látványul berendezkedő s önmagát lovaló retorika. Ez a belső szükségképesség, e póz nélküli, saját hatalma az ihletettségnek, e retorikátlan felmagasztoltság választja el a mi nagy költőnket a nyugati romantika nem egy rokonjelenségétől. S bár kimondhatatlan szépségekkel gazdag az ő költészete, mégsem jut eszünkbe soha irodalmi mesterséget, tudatos művészkedést csodálni bennük, hanem igenis az ember lelki szépségét, a költő erkölcsi magasrendűségét látjuk általuk lírai hatalommal elősugárzani.

Vörösmarty mindent előzőnlő nagyarányú inspirációja, e racionálisan meg nem szabályozott, de gondolatcsírákkal teljes, hevült lelkiállapot nem ismeri a tervszerű érlelést, a kompozíciót, legalább nem azt, melyet tökéletesnek, egyensúlyozottnak szokás mondani. Nem ismeri az eleve kitervelést, mint a klasszikus Arany, s nincs megáldva a klasszikus Petőfi naiv épség-érzékével sem. Az ő formaigénye nem belső elrendezkedés, hanem szakadatlan önkifejezés. Eljárása inkább hasonlítható a lávaömléshez, mely lehűlvén, hömpölygése mozdulatait rögzíti meg, mintsem

kristályosodáshoz, melyben eleve egynemű részecskék tevődnek össze saját idomaikat nagyban és egyben megvalósító egésszé. A belső idom egység-elve többnyire hiányzik műveiből. Ellenben némi szabálytalan hánykolódás; sohasem sablonos, előre ki nem számítható, de mindenkor elemi önkénytelenséggel érvényesülő törések és folyáshajlatok; csak az öntudatlanban összefüggő felocsúdásszerű gondolatkötés; sőt olykor sötét háttérből mind-össze egy fixa idea villódzásaira szorítókozó fényvázolat: annál hatékonyabban éreztetik, az egyéniség legmélyéből mily önkénytelen erővel buzog elő ez a költészet, s Vörösmarty alkotásában ihlet és kifejezés mily átmenet nélküli, mily forró ölelkezésben vannak egymással. Líraisága nem a szerkezetben, hanem a kifejezésben keres és talál idomot: alkotása egy folytonos, egyéni stílteremtés. Ezért nem lehet az ő műveiben, mintegy utólag is, az emlékezés képegységén át oly módon gyönyörködni, mint Petőfi vagy Arany remekeiben, melyek, mint műegészek, az esztétikai megnyugvás emlékét hagyják maguk után. Vörösmarty egyik-másik művere – *Zalánra* is – visszagondolva, valami hiányérzet nyugtalanít, gyönyörű részletek hézagos emlékképe vonz, és csábít a költemény újabb meg újabb átolvasására. Mintegy a költővel együtt igyekszünk átélni az önkifejezés folytonos ösztönét. Igen, mert esztétikai jellege nem az egyszerre és véglegesen felfogható belső idomban van megörökítve, hanem a sohasem befejezett, a folyton folyó kifejezésben, melyet egész gyanánt nem, csak hullámaiba beleállva, részleteiben átélve lehet felfogni s élvezni.

I.

Kezdetől fogva kereste a nagy inspirációt, hogy igazi arányaiban megnyilatkozhasson. Lelkesedéssel ragadta meg a nemzeti nagy hősköltemény eszméjét, mely már akkor sokak kívánságában élt. A nemzeti és hazafiúi érzés, melyben egész korával osztozott, ösztönözte őt, a kezdő költőt, hogy vállalja e nagy feladatot, mely a múlton csüggő nemzeti önérzetet kielégíti, a honfoglaló fejedelemben hőseszményt állít a késő unokák elé, az irodalmi fejlődést pedig tetőpontjára juttatja el, meghozván számára azt, ami a kor

hiedelme szerint teljességéhez még egyedül hiányzott: a magyar Aeneist.

S a nagy tárgy, a magasztos feladat egész nagyszerűségében fölkeltette a költő ihletét: írt egy nagy költeményt, *Zalán futását*, mely a honfoglalás nagy tényének és hőseinek nemzeti apoteózisa lett ugyan, de egyszersmind az egyetemes lírai részvétnak és fennkölt emberségnek oly magasrendű megnyilatkozása, aminőt a vállalt korszerű feladat nem hozott szükségképp magával. Kielegítette a közvárákozást, de messze túlment rajta; többet s részben mást adott a szükségképpeninél: egyéni felfogását a korszerűnek, meglepő elmélyítését a konvencionálisnak, s a nagyszerű alkalmi feladatban ki tudta fejezni a maga állandó költői és emberi egyéniségét.

Mint költészetének bármelyik ága, ihletének bármely alkalmi forrása, a hazafias, a nemzeti sem jelentkezik nála soha a maga kizárólagosságában, hanem összetetten, egy általánosabbal kiegészülten. *Zalán futása* sugalmazójára, a költő hazafias-történeti érzésére fordítva figyelmünket, folyvást ott látjuk borongani e sugallat forrása körül az egyetemes élettisztelet és lírai részvét nem aktuális, de annál jellemzőbb nagy érzéseit; műfaji és tárgyi konvenciók miatt némiképp ugyan háttérbe szorítva, de annál önkénytelenebb jelentkezéssel ott látjuk a nemzet költőjében az emberiségét.

Többször megfigyelték már, hogy míg a főhős, Árpád alakja a költő nagy művében bizonyos ragyogó fenség egyénietlen általánosságaiha vész el, a szenvedő Zalán emberibb, ti. lelkileg jellemzettebb egyénként vésődik emlékezetünkbe. Ez kétségkívül súlyhiba az eposz szempontjából, de igen jellemző a részvét költőjére. Vörösmarty elbeszélő műveiben nemegyszer láthatjuk, legremekből az *András és Béla* c. kis költeményben, hogy nem a cselekvő, hanem a passzív fél líraisága tükrében, s annak az álláspontjáról fogja fel a történet egészét. Maga az előadott történet csak egy mozzanatból áll: Béla bejő, s nem a koronát, hanem a kardot választja. De ez az egyetlen cselekvés egy feszült lírai állapotot old fel. „Félelmek s tilos haragok”, „az indulatok sokféle csatái”, szívek dobogása, mely a „terhes időt” jelenti, s a „rejtett arcú jövőndőt” várja, féli: teszik feszültté az előkészületek légkörét s emelik

lélektani nagy jelentőségre azt az egyetlen cselekvést, melynek következnie kell. Béla beléptével végsőkéig fokozódik a feszültség („láng csapja meg a fene gyilkosok arcát”), gyors és határozott választására pedig elemi erővel ragad el mindeneket a megkönnyebbedés: megtágul a szív, vidámság hajnala kél a bús képekre, „maguk a két gyilkosok érzik a jobb fordulatot”, Endre örül „s vele megzendül a várkonyi szép lak”. Párját ritkító remeklése ez, elbeszélő költészetben, a nagy lírikusnak, kinek számára az elbeszélés is a líraiság hatalmas megfeszítését s feloldását jelenti. Ezért helyezkedik annak a félnek az álláspontjára, amelyik nem cselekvőleg, hanem lírailag vesz részt a történetben.

Nyomait látni e hajlamnak *Zalán futása* koncepciójában is. Itt is a fenyegetett, a szenvedő fél lírai szempontjából indul a történet. Az I. ének elején Zalánt mutatja be a költő, amint búsongva körülnéz Alpár síkján, s megjeleníti Zalán várának nyomott, balsejtelmekkel teljes hangulatát: panasz- és jajszóval meg-megszakított csendjét, elrémült hölgyek bágyadt, ingatag lépteit az üres termeken, szívetlen férfiakat, jövő-menő sebesült vitézeket, büszkén fellépő magyar követeket. S e mélyen lírai jelenetezés középontja a fenyegetett vezér, Zalán. Ül komoran; lelkében félelem és düh, fellobbanó önérzet és bajos aggodalom, pillanatnyi elszánás, fenyegetés, majd késő megbánás és megriadt képzelődés, mely már iszonyodva látja feltűnni a „győző seregek fejedelmét”. Legott oda is fordul ugyan a költemény menete, még ez énekben, Árpád táborára, s ragyogtatja ott a harci kedv, a bizakodás és bátor önérzet verőfényes hangulatát. De e ragyogás már mind az előzmények aggódó hőiséhez, Zalánhoz viszonyíttatik, oly verőfény ez, mely folyvást arra emlékeztet, hogy a másik oldalon hiányzott.

Így indítja a fiatal nagy költő *Zalán futását* a maga lírai módján. De már a következő énekben megszegi inspirációja ösztönszerű útját az eposzi konvenció, s pereg, pereg előttünk kötelességszerűleg a hivatalos „seregszámla”. Mindamellet, s ellenére az epizódoknak, csataleírásoknak, mik a mű kezdetével megkörvonalazott lírai lélektani keretet szétnyomják, sőt csaknem feledtetik – maga a költő nem felejtí végképp eredeti szándékát, vagyis ihlete alapformáját s a hősköltemény legvégén ismét a szenvedő félt, a menekülő Zalánt mutatja meg, amint a már félig

lemerült nap alkonyi borongásában szalad „szomorodva setét végének előtte”, s amint – mire futta körül kört von a barna setéség – már „búba merülten csak távolról nézte sajátját”.

Nyilvánvaló, hogy a költő eredeti ösztöne itt is a tárgy olynemű, lírai szempontú felfogására törekedett, mint *András és Béla* c. kis remekében. De ezúttal eposzt kellett írnia, s az eposz a cselekvő hősiesség műfaja. Az nem tűri meg a passzív fél szempontjának végigvitelét. A költő eredeti hajlama nyomot hagyhatott a műfaji formán, teljesen magához azonban nem idomíthatta. Rést keresett tehát és talált is a részletekben, s így lett tele a magyar honfoglalás hőskölteménye, a nemzetlétet megalapozó magyar harciasságnak ez az apoteózisa – örök büszkeségünkre – egy magasrendű emberség ragyogó bizonyítékaival. Az ember és a hazafi e gyönyörű lelki példája valóban érdemes arra, hogy huza-mosabban reászegezzük figyelmünket.

Vörösmarty az egyetemes lírai részvét költője.

Zalán futásában is, az öldöklések közben egy-egy jelentéktelennek látszó mozdulat elárulja a költő rokonszenvét, s emberibbé közelíti a hőst. Meg-megállapodik elbeszélés közben a halál mindent bevégező nyugalmanak festésénél. Ezzel legott bizonyos elégikus borongás oszon be a képbe, mit csak a megmaradó hírre való utalás enyhít, vagy emel fel újra az eposzi lelkesültség világába. Az *Utóhang Cserhalomhoz* c. gyönyörű költemény mély líraisága ismétlődik itt meg igen sokszor.

Zoárdról és Kadosáról van szó az I. énekben egy helyen; Hüleknek a fiaí ezek; de mi szükség állapotdatja meg a költő figyelmét az atya sírjánál, kinek egész élete s halála jóval megelőzte az itt előadottak korát?... Mi szükség itt erre az elégikus veszteglésre? Semmi. Csak hajlama a fiatal költőnek elborulni az élet örömei között, „epedéssel zavarni meg az élet erét”, „föld porain” tűnődni a porráválásról, suhanni gondolattal még tovább: „Túl a porok bajos világán, a temető komor álmain túl”. A fiatal kor életszerelme ez talán, mely még megbírja a halál gondolatát, s fiatal lírikusoknál, Petőfinél is, gyakran megtalálható? Vörösmarty borulékony-sága több ennél, később is állandó sajátja marad, s ihlete komplex természetéből következik, mi mindenkor a filozófiai költészet – az „észmerengés” határain járhatja elméjét.

Fújja kürtjét Lehel; bús, de hatalmas hangjára reszketve felelget a tájék, megretten az ellenség, amint ezt meghallja. „Ó, de te nem zengesz többé, hadi kürtje Lehelnek!” – sóhajt fel a költő –

Csendes vagy, s az erős ajak is, mely csontodat érte,
Némán hamvad el a földnek lemerülve porába.
Nem viszi hangodat a szellő vérharci mezőkön,
S a maradék, noha kívánná, nem hallja meg azt már.

S maga Lehel, mintha ő volna Vörösmarty, mikor Ügek csatáiról dalt kezd, az elesettek után küld elébb sóhajt, akik már nem hallják dalát:

Ah, mint máskor, ezek többé nem hallanak engem:
Némán a szomorú holdnál leterülve feküsznek.–

Az Álom elosztogatja kedves álképeit s nyugalmat szerez az aggódóknak, a nyugtalanoknak; „de kik a véres hadi téren alusznak – fordul ismét a költő gondolata – álmaikat valahára megint fogják-e elűzni?”

Vagy ki lesz, aki szelid kézzel kelthesse föl őket,
Hogy még gyenge tavaszt, s napfényt láthassanak egyszer?
Senki sem! éktelenül a véres porban enyésznek...

s következik az eposz egyik legmegdöbbentőbb szépségű szakasza, a bodrogi harctér leírása, amint a ragyogva emelkedő csendes hold világánál Ete és társai az elesett bajnokok hült tetemeit szedik össze az elnémult harctéren, s temetni viszik. Résztvételük Ete szavaiban, a költőé a leírásnak olykor lélegzetszegő szuggesztivitásában nyilvánkozik meg:

Lassu hideg szellő játszik huzakodva hajokkal,
Némult ajkaikon besívít, és (hallani szörnyű!)
Tompá sohajtásként jó vissza halálos özönnel.

Az életvesztést, a tehetetlen anyaggá válást résztvevőbb figyelemmel nem lehetne kifejezni. Viszont a költő részéről, ki nemrég

még e vitézek dicső harcait, bátorságát, erejét az élet oly felcsigázott teljességében rajzolta és magasztalta, lehetne-e a történetek egész emberi értelmét, végső summáját, valódibb odaadással felfogni és közvetlenebbül megéreztetni?

Csak egy példát még, egy felejthetetlen gyöngéd hatásút, melynél költőibben az egész nagy mű folyamán alig jut kifejezésre Vörösmarty emberi részvéte. Két görög testvéréről van szó a III. ének vége felé; az egyik, Kaldori, már lehanyatlott s szelíd öccse, a szép Dalaín, felfogta kezével; ekkor érte őt is a nyíl, s „élte tüzét kedves fiatalságában eloltá”.

Szép Dalaín eldőlt bátyjával, s összeütődött
Fegyvereik megcsöndültek testvéri panasszal.

A fegyverek összezsöndülésébe a testvéri panasz belehallása: Vörösmarty nagy lelkének egyik legszebb s legmelegítőbb megnyilatkozása.

De repül az ő gondolata a puszta emberi részvétnél tovább s magasabbra még, fel, az élet ősforrásához, s a gondolkozó képzet egyik leggyönyörűbb leleményével, magának az életnek a panaszát szólaltatja meg. Bojta nevű vitéz, ki már kidőlt a küzdelemből, s attól fél, hogy nem a harctéren hal meg, Hadúrhoz fohászkodik harci halálért, s az megadja neki. Erőtlen testébe életet küld, hogy újból részt vehessen a viadalban:

Fenn, hova emberi szem, sem az agg föld hangja nem érhet,
Áll egyedül gyönyörű ragyogással az életi csillag.
Onnan küld sugárt a hős tetemébe Hadisten.
Szállt a tiszta sugár, vékony ragyogása megosztá
A levegőt s kedves hangzat jöve lassan előtte.
Éledezett a hős...
Végre beszállt a fény s kebelében vette lakását.

Az ekként újraéledt Bojta vitézül kiveszi részét a harcból, végül, több seb után, egy dárdaszúrás hozza meg halálát s itt jó az a néhány sor, melynek kedvéért Bojta történetét idéztem:

Bojta nehéz szívvel tüstént eldőle, s veszendő
Bús feje porba merült, és ekkor azéleti csillag
Visszavevé sugarát, mely búsan zenge, miként zeng
A panaszos lantnak megpattant húrja, s rezegve
Égbe kerengett a kinnal telt földi határból.

Nem azt a költőiséget kívántam itt bemutatni, mellyel Vörösmarty a legfinomabb, csaknem éterileg, hangszerűleg anyagtalan jelenséget szemlélhetővé tudja tenni, hanem a részvevő mély gondolatot, mely szerint maga az élet panaszosan sir fel, mikor az általa élőtől, az embertől, meg kell válnia.

*

Az életet különben nemcsak e szimbolikus képben fogja fel fénynek, sugárnak, világosságnak Vörösmarty. „Az ember feljő, lelke fényfolyam, / A nagy mindenség benne tükrözik”, mondja *Csongorban* az Éj, aki a sötétet, a semmit, az élet-előttest és élet-utánt képviseli ottan. A fény, a szem: a *látás*, mely földet és eget átölel, jelenti számára az életet. Viszont az „életi fényből gyászba” való átmenetel a halál, mely „a rövid életnek fényét” kitörli a hősök szeméből, int nekik „s gödröt mutogat *vak* honja porában”. „Nem sok időre magam föld árnyékába borulok, / S nemzetemért szemem fényét viadalban eloltom” – mondja a halálra szánt Ete.

Az élet öröme e felfogás szerint a világosságban, a verőfényben, az ég látásában való gyönyörködés: „Ó, mi igen jót tett, mikor engemet alkota, s látnom / Adta Hadúr a szép földet s magas égi világot” – kiált fel Ete. „Szép itt a ragyogó nap déli tekintete, kedves / A piruló Hajnal s az egek kék színe nap estén” – hirdeti maga a táltos. Árpád sem tűr arcán sisakrostélyt: ő holtig látni akar:

Kard nekem a páncél; szabadon viszi homlokom a nyílt
Könnyű kalpagot, és mikor eljő vég napom, a szép
Föld színét, s ragyogó egeket még látom utólszor.

Az emberi élet: részvétel a nagy mindenség életében, múlt-kony, gyönyörteljes részvétel benne a látás által, s Árpádban köl-

tői, vörösmartyas vonás ez a mindhalálíig való ragaszkodás a nagy mindenséget befogadó szabad tekintethez, mit oly lendületes szépséggel fejez ki az idézett szavakban.

A költő tekintete is e mennyei követnek, a fénynek játékait figyeli a tárgyi világon, mindenkor készen arra, hogy lélekben vele együtt általnyilalja „a nagy végtelent”. S valahányszor úgy érezzük, hogy ez vagy az a kép különös határozottsággal vörösmartyas, rendszerint nem is maga a látnivaló anyag, tárgy vagy tájék látszik figyelme végső tárgya lenni – nem a látott dolog, hanem a látás teremtő elve, a fény, ugyanaz a földfeletti, isteni eredetű, a mindenség létezését eszközölő anyagtalan erő, mellyel Vörösmarty és bajnok magyarjai csaknem az életet azonosítják: az, ami az anyagi világon megfoghatatlan, de ami egyedül teszi azt számunkra szemlélhetővé, s ugyanazon egy dolog látszatát végtelen árnyalatokkal hangulat szerint is változandóvá; az, amit magát nem látunk, de ami által látunk: élünk s életet felfogunk.

A fényjelenségek s árnyékba áthajló fogyatkozásaik mellett hangbenyomások, vagy (mint a szellő, pára, köd) légköri: általában légies, anyagtalan, de az anyagi világ látszatát intéző tünemények Vörösmarty mindenségbe merengő tekintetének kedvelt tárgyai: az, amiben a dolgok vannak, amin keresztül, ami által érzékeink számára jelentkeznek, ami állandó létezésüket alkalmmilag hangulativá, a felfogónak líraiságával rokonná színezi, az, ami a földön föld felett való: „földiekkel játszó égi tünemény”.

Fények, árnyak, párás, ködlő jelenségek, s változékony, elfolyó vagy ámulva megálló, tükröző vizek mily imbolygó sejtelmekkel, lényegük mily egymást kereső s minősítő változataival ösztökélik gondolatunkat Vörösmarty képeiben a földtől a földet övező nagy mindenség felé: „Csendes volt a víz, sok fény fürdik vala benne / Gyenge sugárzattal”; „Jőj el hát, csendes az este, / Csillagi szép fénnel bujdosva forognak az égen / És szerelem hangján suttoznak gyenge fuvalmak”. – Árpádot festi ama híres képben, s mégis nem Árpád, hanem a szellő és az alkonyi fény játéka köti le végtelent sóvárgó s fenséget érező figyelmét: „Barna haját, s vállán tarkáló párduca szélét / A siető szellő kapkodja, s arannyal elöntött fegyvere szép fényén haloványan reszket az alkony.” Az arany, a fegyver szép fénye, a haloványság, az alkony: csupa fénytükrözés, fény- vagy árnyváltozat – egymásba öntve, egymást élénkítve,

tompítva, minősítve. – Viszont a barnaság mily halmozott szinonimjai rakódnak egymás mellé vagy fölé az Álomnak a szemet, a látó szemet lehunyó e féléletnek a leírásában: „Szép aranyos szegetű szárny inga suhogva nyakánál. / Hosszú setét hajait hamuszín koszorúja keríté, s könnyen gombolyodó híg barna köd úsza nyomában”, s zeneileg is, hangzatismétléssel, mennyire érzékelhetővé válik itt az árnyalatok lényeg szerinti azonossága!

A fény elborulása, az alkony, az éj leszállása, Vörösmartynak nem pusztá tájképi feladat, hanem sugalmazás az életről, halálról, s amiben e kettő összefoglalódik: az időről való költői bölcselkedésre. Sokszor megfigyelték, hogy *Zalánban* nincsenek ún. tájleírások. Igaz is; ami van, az csak egy-két vonásra szorítkozik, mi inkább csak hangulatot köt meg és áraszt ki, mintsem láttat. Valóban nincsenek a szó szokott értelmében vett tájképei: a földi táj neki földön is túli értelemmel teljes, és nem körvonalai, nem plasztikája kötik le figyelmét, hanem látszat-változásai, mikben a végtelenből jövő s oda visszaröppenő fény nyomán az egyetemes lét sejtelmiei nyiladoznak meg a látás számára.

Valahányszor az est leszáll s előtűnnek a kisdéd csillagok, valahányszor a halandó földi élet behunyja, s az örök mennyei fény kinyitja szemeit: a költő lelke végtelenbe fájdul, s mélyen elmerül az egyetemes élet titkainak varázsos hangulatába:

Már a sátoros éj eljött a földre setéten.
Édesen elnyugodott most a sokféle halandó, – –
Lassan az éjfél is leborúl, kiteríti ijesztő
Szárnyait, és susogó rémek röpdösnek alakján.

A kisdéd patakok lassú csörgéssel erednek.
Harsog az országos Duna, tétova fölszedi őket
S a folyamok vizeit, s iszonyúra nevelkedik árja.
Száz ragyogó szemmel bele néz a mennyei térség.
Nem szűnik ő, lemegy a tengerhez veszni, veszendő
Habjaival lemegy a nagy idő, hogy vissza ne térjen.

Ki látta valaha múlni az időt, s vele, benne az életet? Vörösmarty látta s e képben megörökítette látomását. S mik a kép érzé-

kelhető elemei? Éjjeledés, vizek folyása, ég és csillagok. S vajon mi szükség az eposz e helyén ily kitágulásra? Itt, a II. ének elején, a seregszámle megkezdése előtt? Semmi. De Vörösmarty lelkéhez mindig közel a végtelen, hajlama mindig oda sajog, s a fényvilág egy hangulatváltozására azonnal kész is, hogy szétterüljön, elömljön benne.

S Árpád e tekintetben is részese Vörösmarty nagy ihletének. Ismeretes a negyedik ének ama szép szakasza (az imént már idéztem is belőle az alkonyodó napfény játékát Árpád fegyverén), mely így kezdődik: „A nap alá száll már, haloványodik arca világa”. Árpád egyedül áll egy csendes kis halom ormán, kétségkívül a naplemente ihletében ő is. Nézi körül a sík tájékot, az ellenség táborát, mely ott mozog előtte a nagy téren:

Lelke magas képzelmekekkel forog *a nagy időben*,
Annak előbbi, s jövő tüneményeit látja lebegni.

„Ember” áll ottan, egy nagy ihletű ember, egy Vörösmarty-lelkű fejedelem, a csaták előestéjén, valamint „ember”, nagyihletű ember az, ki a véres csaták történeteit zengve, lélekben oly tiszta magasba száll, s aki egy céltalan és álnokul provokált vérengzés leírása előtt így fohászkodik fel:

Óh míg az öldöklést rebegéssel zengi el ajkam,
Bújatok el ragyogó szép csillagok a magas égen,
Hogy besötétedjék boruló lelkemnek az éjféli.

Ne higgyük azonban, hogy költőnk, mikor lélekben így felmagaslik, széttépné azon kötelékeket, melyek mindenestül az anyaföldre kötnek; ne higgyük, hogy az élet-tisztelet, a fényvilág nagy költője nem ismerne a földi létben oly feladatokat, mik méltán követelnek tőlünk életáldozatot, s mikért tudnunk kell „szemeink fényét viadalban eloltani” s „föld árnyékába borulni”; ne higgyük, hogy mikor az ellenfélben is tiszteli az embert s részvétet követ minden életpusztulást, ne tudná lelkesülten szemlélni saját feleinek önfeledt, felmagasztosult halálba rohanását egy kitűzött nagy cél, nagy eszme lobogója után. Akkor nem írta volna

meg *Zalán futását*, s nem, főképp annak gyönyörű, magával ragadó előhangját.

Tudjuk: éjszakai sötétség és némaság közepett mutatja be magát ez előhangban is: „Megjön az éj, szomorún feketednek az ormok, / Az élet elnyugszik, s a fél föld lesz nyoszolyája”. De ott nem „boruló”, hanem „derengő” lélekkel várja, nézi látomásait; ott a honfoglaló harc összessége, mint egy teremő akarat nagy ténye, ragadja a lelkesedését, egy nagyszerű, összes kép hatja meg, föl-emelő, biztató a „feledékeny”, a „tehetetlen kor” késő unokája számára – a vérontás részletei nélkül:

.....de engem
Fölver az elmúlt szép tetteknek gondja. Derengő
Lelkem előtt lobogós kopiák és kardok acéli
Szegdelik a levegőt: villog, dörög a hadi környék.
Látom, elől kacagányos apák, s heves ifju leventék
Száguldó lovakon mint törnek halni, vagy ölni.
Zászlódat látom, Bulcsú, s szemem árja megindul.

Az összes kép, a nagy célokért megvívott küzdelem lelkesíteni tudja őt; 48-ban maga is lelkesít egy hatalmas harci dalban az ezredéves véráldozattal megöntözött drága földnek megvédésére. S a nagy bukás után ő jajdul fel, setét eszméktől gyötörtén, s csaknem istenkáromlásig felzaklatott szívvel:

Mi a világ nekem, ha nincs hazám?
Elkárhozott lélekkel hasztalan
Kiáltozom be a nagy végtelent:
Miért én éltem, az már dűlva van.

De az ütközetek folyásában, vitéz seregek egymást vesztig emésztő „halálos erőszakában” nem tud gyönyörködni, elméje elfárad híven kísérni dallal „a harc részeit”, s szívesen menekül képzeletének gyönyörű szigeteire. Vagy pedig maga is felemelkedik oda „hova emberi szem, sem az agg föld hangja nem érhet”, s kozmikus magasságból, emberfölötti szomorúsággal tekint alá s lehanyatló napsugaraival a „zajgó, nyomorult földre”. S ilyenkor látjuk a fiatal Vörösmarty költészetében felsötétleni a csalódás és

elkomorodás pátoszát, mely egy-egy későbbi költeményében, különösen Az *emberek* címűben, oly fájdalmas dúltsággal lobog. Az emberi kiválóság, a ritka erények szemlélete elragadja őt, de látja az érem másik oldalát is, ismeri az emberfajt: „a jámbort, csalfát, gyilkost és dicsőt”, az „állatembert”, a „sár fiát”, a „lelkes porondot”, a „sárkányfog-veteményt”, ismeri az istentelen frigyet ész és rosszakarat között, és – ami legtöbb keserűséget okoz neki – ismeri az ember ellen fenekedő embert. Látja az „irtózatosságot mindenütt”, látja, mint hamvadnak el egy máglya üszkén „a jók, a rossz miatt”, távolba látja veszni a célt, a „nagyobb rész boldogságát”. De nem tudja felejtetni a kezdetet sem: a „lázadt embert”, „gyilkos testvér botja zuhanását”, „az első árvák sírbeszédeit”, s hasztalan tekint tovább, a testvérgyűlölet átok bélyegét végig ott látja az ember homlokán: „Nincsen remény! nincsen remény!” Az emberfajt mintegy a földdel azonosítja, a „vak csillaggal”, mely a nagy világból, a világosságnak, a fénynek, az égnek, az istenségnek nagy, tiszta világából a gyűlölet és öldöklés veszendő zugolyaként különválva „forog keserű levében”.

Ily fájdalmas elkomorodások már *Zalán*-ban is meglepik lantját, pedig itt hőskölteményt ír, melynek harci képeiben a régi dicsőség lelkesítő bizonyítékait elevenítgeti a késő unokák számára. Mégis mikor a honfoglaló harcok győzelmes bevégeztével utólszor száll alá a nap s végsugarai a menekülő *Zalán*-ra vetődnek, a költő, ki oly sokszor adott szabad folyást saját líraiságának, itt már, bizonyára fáradtan a „hadak” írásától, nem zeng halleluját. E végső szakaszban csak e pár sor az ő alanyi megnyilatkozása:

Már félig lemerült a nap, s bús gyenge sugára
E *gyilkos* földön, s vizein reszketve borongott,
S szálla setéten, mint örök éj, a felleges alkony.

De a „gyilkos” földnek ez önmagát az Isten nagy világából mintegy kitagadó különözése sehol megdöbbenőbb arányokban, fenségesebb és fájóbb szembeállításban nem mutatkozik meg *Zalán* folyamán, mint a VIII. ének záró soraiiban. A viadalban Hadúr is részt vett, Ármányt legyőzve pokolra űzte, és most pi-henni tér:

Isten is a harcok mezejét elhagyta serényen,
S ment ragyogó diadalmával hæv déli napon túl.
Ott fényes kapuját kinyiták magas égi leányok,
Megtörlek kezeit, s izzadt szép homloka tétér.
Ő pedig a nagy fegyvereket villogni hagyá még,
De nem csattogató, kékes fellegre bocsátván.
Víg lett mostan az ég, boltját nem vonta be felhő,
S lassan zenge körül a forgó többi világok
Ezrede, s hús szellő játszott a nap sugarával.
Csak maga küzdött a nyomorú föld, rajta halandó
Emberek egymáshoz gyilkos viadallal omolván.
Csak maga nem nyugodott, s fiait keseredve viselte,
Akiiket ő szült és kebeléből fényre hocsátván,
Nem táplált egyiránt. Gőzölgő véröket itta
Most, s fölszáguldott pora lett temetője sokaknak.

Mítoszteremtés ez, egyetemes élettiszteleten alapuló mítosz teremtése, mely önkénytelenül s magasan följe kerekedik a maga keresztyén erkölcsiségével az eposz által megkívánt pogány csodás elemnek. Pogány hitregei hagyomány alig állt rendelkezésére Vörösmartynak, de lelke szárnyán, „mely ég felé viszen”, fel tudta emelni tárgyát abba a magasságba, mely az emberi történeteket az istenség világával érintkezteti. Ő valóban „benézett a menny ajtaján, s kihallhatá az angyalok zenéjét”.

*

Így tudott hát megnyilatkozni egy különlegesen magyar érdekű és legfeljette szerint hazafias sugallatú műben az a Vörösmarty, ki- nek állandó költői tulajdona az erkölcsi élet-érzésnek, az emberi- ességnek, a lírai részvétnek mindent felölelő nagy egyetemessége. E nagy műben egy földi ember nyilatkozott meg, aki azonban a föld felett valók pátoaszát hordja lelkében, s magát a földet és a földi dolgokat is a nagy életmindenségben látja forogni, függni a fényvilág testvéri szálain. E mennyei eredetű, s mindenkor fölfe- lé vivő sejtelen-fonalak csillámlanak látomásaiban s zengenek bele édes szózáttal költői nyelvbe. S ha föld és ég között egy ilyen

szál elszakad, ha a rövid életnek fénye kialszik egy halandó szemben, ő résztvevőn követi a panasszal elszálló életet, s érzéssel nagy lelke odáig tágul, ahol a fényvilág ősforrása székel, ahonnan eredt minden, s ahová egykor minden visszatér.

E magasztosan, e nemesen emberi kitágulástól nyeri hazafiúi lelkesültsége azt a fenséges teltséget, mely ellentmondás nélkül lenyűgöz és önként tiszteletre hív. Ennek a hangnak boltja, öblözete van: boltja – ugyanaz a nagy kerek égbolt, mely kékjével, éjszakájával és csillagaival minden földi tekintetet a végtelenre int, jöllehet úgy látszik, mintha csak azt a darab földet borítaná be megszentelő ölelésével, melyen kívül – hiszen ezt is maga mondja – „nincsen számunkra hely” a nagy világon.

II.

Még valami erősen vörösmartyas elem hagyott örök nyomot *Zalán futásában*, amit alkalmi feladata nem tett volna szükségessé, de ami e hőskölteménynek szintén legdrágább szépségei közé tartozik: szerelmi érzése, mely mind komplex jellegét, mind nagyarányú hevületét tekintve méltó társa a hazafi és emberi érzés azon erősen egyéni ihletének, melyről eleddig szóltam. S ha az eddigiekben állandó költői egyéniségét láttuk megnyilatkozni az alkalmi feladat kapcsán, úgy most az 1820-as évek Vörösmartyjának, a szerelmében egész lelkével elfogódott fiatal költőnek jelenései kötik le figyelmünket egy közérdekű, egy nemzeti tárgyú nagy költeményben.

Kétszer szeretett életében, de véghetetlen, önemésztő nagy gerjedezéssel: Perczel Etelkát a húszas években, *Zalán futása* szereztetése idején: az nem lett az övé; s Csajághy Laurát a negyvenes évek elején: azt nőül is vette. Sorsa akarta-e, hogy mindkét esetben valami keserítő tudat gátolja s élessze szerelmi vágyát, vagy pedig természete hozta magával, hogy akkor lobogjon legemésztőbb lánggal, mikor gátlást érez? Elég az hozzá, hogy szerelmi érzésének, amint költészetében kifejezésre jut, jellemzője nemcsak az az elszánt szenvedélyesség, mellyel egész lelkét „egy hölgyre föltevé”, hanem bizonyos gátló tudat is, az első esetben a viszonzatlanság, a másodikban a későiség tudata, mely reá nézve

a vágyak parázslását különösen fájdalmassá teszi, s az önemésztés, az elpusztulás, a halálra égés érzetével gyöttri.

Ebben az érzésében is van valami passzív vonás, alanyiságának teljes alárendelése, s egyúttal valami nagyarányú erély, mely azonban nem türelmetlen követelésben, nem cselekvő módon éli ki magát, hanem befelé égetve, életerejét apasztva. Az ifjúság szép kezdetében fájdalmasan foly napja bús szerelem miatt – „keserv borong sötét szemében, s élte erét epedés zavarja”. „Óh ifjúkornak bíboros istene!” – zengi egy 23 éves korában írt szép költeményében:

Óh ifjúkornak bíboros istene!
Még nincs-e tiltva visszamosolygantom,
S tündér szerelmek rózsaberkén
Szednem az égi gyönyör virágít?
Óh add meg ismét a zokogó panaszt,
A fájdalomnak kínait, édeit,
Adj egy sohajtást – s életemmel
Hagyd lobogó tüze közt enyészni.

Azt a két ellentétes elemet, mely az „epedés” szó jelentésében összefoglaltatik, ti. a vágy gyönyörét s a kielégítetlenség sajogását, egyazon pátosz líraiságába nem vegyítette össze rendkívülibb arányban lírai költő, mint a mi Vörösmartynk.

A szerelemvágy költője ő; s vagy évek hosszú során át ég, fogy, szenved miatta, míg fájdalmába bele nem fásul (mint Perczel Etelka esetében), vagy célhoz ér, s Csajághy Laura övé lesz, de akkor nincs is többé lantján húr a szerelem számára. Aki még a szerelmi vágy nagy felgerjedése idején ily elragadó hévvel esenkedett:

Szerelmedért
Feldúlnám eszemet,
És annak minden gondolatját,
S képzelmim édes tartományát;
Eltépném lelkemet
Szerelmedért –

a szerelemvágy e patetikus nagy költőjének a kielégült, a megnyugvó, a boldog szerelem számára nincsen többé szava.

S ne higgyük, hogy az a szenvedélyes pátosz, mely költeményeit jellemzi, csak költészetbeli tulajdona neki, s a lírai költők szokásos túlzó hajlama nyilatkozik meg benne. Nem! Legbizalmasabb barátjának, Stettnernek, ezt írja 1825. augusztus 27-én erről a szerelemről: „Nem hiszem, hogy szűnhetik a fájdalom, mert csontom, velőm, s talán minden hajam szála el van foglalva általa.”

Nos, ily szenvedélyes szerelmi érzés foglya volt a költő, mikor *Zalán futását* írta. Az ő lelkében is, mint Etéében – „erősen forrtak az ütközetek rivadásai, s forra szerelme”, s e szerelem gazdag adománnyal állt szolgálatába a képzeletnek, mely a meddő főág kiegészítése végett anyagra szorult. Több, kisebb melléktörténet mellett Ete és Hajna epizódja őrzi legteljesebben e szerelmi ihlet emlékét.

Jellemző mindjárt a történet befejezetlensége. Hajna és Ete kölcsönösen szeretik ugyan egymást, kettejük szerelmi története tehát Vörösmarty és Perczel Etelka sorsának egészben véve nem lehet képmása; mindamellett feltűnő, hogy a két szerető a hosszú történet egész folyamán alig van együtt, csak egy-egy futó pillanatra élvezik egymás látásának gyönyörűségét s végül is a költemény elmulasztja bemutatni szerelmük boldog befejezését. Ellenben a szerelem vágya mindjárt kezdetben, legalább Hajna ajkáról, gyönyörű szakaszokban jut kifejezésre. Ete pedig, bár Hajna részéről szerelmének semmi gátja nincs, körülményei folytán mégis a szerelemről való lemondás vörösmartyas helyzetébe kerül, s a tragikum hideg fuvallata lepi meg élet- és szerelemvágyát. Csak az imént jött meg a kies Bodroghözbe, ölelte keblére jegyesét; most asztalnál ülnek:

...Ete hős pedig ége szívében
És iszonyú gond nyomta fejét: a Rémnek alakja
Megjelenék neki és örömet kebelében előlte.
Elkomorult a hős ifjú, sirodalmas enyészet
Toldult gondja közé s hidegen megrázta szelével.
Néze pedig heven és búsan, mint aki halálra
Válik társaitól, és sorba tekinté szemével,

Mely mikoron Hajnára jutott, keseredten elállá
Szép arcán, és kezde vitéz szikrája borulni.

A „Rém”: Ármány kísértése volt ez, baljóslatú előérzete a nem-sokára bekövetkezőknek. Ármány ugyanis a táltos útján tudtára adja a seregnek, hogy megkíméli őket, ha neki szánja magát harcában s elvész egy oly ifjú, aki leginkább vágyódik boldog időre s az életet és javait legbuzgóbban óhajtja. A hősök számot vetnek szívükkel, s Ete is „élete szép örömét mérsékli halálhoz és iszonyú gondokba merül”. Némi belső vívódás után elszánja magát s kész meghozni nemzetéért a legnagyobb áldozatot: „szemei fényét viadalban eloltani”. Ez valóban vörösmartyas megkeserítése a szerelem vágyának, egyszersmind valódi lelki kapcsolat az epizód s a főtörténet között. Ete hajlandó feláldozni életét, szerelmét hazájáért: „erősödjek a nép: én elveszek érte”; de áldozata nagyságát, a szerelmi vágyára mért csapás súlyát mutatják a megrendítő szavak, melyeket átok gyanánt ad ajkára a költő az esetre, ha Ármány a véráldozatot elfogadva, nem tartaná meg ígéretét, ha Ete önfeláldozása hiábavaló lenne: „Átkomtól besötétedjek a déli verőfény akkor, *s a földből lelkem sírása kizúgjon.*” – Tudjuk, Hadúr megmenti őt Ármánytól, de az említett szép leleménnyel Vörösmarty mégis csak a maga lírai hasonlatosságára tudta formálni legalább ideiglenesen ennek az övétől különböző, kölcsönös szerelemnek a lefolyását is.

De legközelebről idomította saját halálosan reménytelen szerelmi vágyához a délszaki tündér epedését a szép Hajna után, kiért az vágyódva halandók földére lép s oly gyönyörű szavakkal eseng hasztalanul szerelme után, míg végül is el kell pusztulnia szerelme miatt.

Egyébként a Hajna-epizód szereplőiben korántsem keresünk személyi azonosításokat. De az a végtelen gyöngédség, mellyel Hajna „deli” alakját elönti, kétségkívül semmi egyéb, mint saját szerelmi érzésének fáradhatatlan áramlása, egy más költői téma sodrai között is, a Perczel Etelkában megszeretett eszményi leányi báj, elköltőiesített nőiség felé. Oltárképet festett magának Hajnában, szerelmi képzelete számára. S van a gyöngédség e kifogyhatatlan özönében valami, ami a pátosszal rokon: az alárendelő odaadás teljessége a báj és kedvesség iránt, aminthogy teljes

alárendelés a pátosz is, de a fenséges irányában. Ki nem fogynánk az idézetből, ha e gyöngédség remekeit sorra akarnók ízlelni. De hódoljunk Perczel Etelka emlékének is a következő gyönyörű sorok átolvasásával, melyekben a költő Hajnával együtt emlékezik róla. „Kedvesek ők nekem is” – kezdi, a bodrogiakat értve –

.....kedves vagy Hajna, te főkép,
Szűz hajadon, szép szőke fodorhajú leánya Hubának;
Mert te, midőn nyugszom, hitető álmomhoz is eljössz,
És köszönöd, hogy szűz ajakidról, s szőke hajadról
Édes szózatokat mondék, s kacagányos Etéről. – – –
Ezt köszönöd, s ekkor látom megnyílni szelíden
Bíboros ajkaidat, s füleim lágy hangidat érzik.
Ekkoron a havazó karokat meglátom, az égből
Isteni szikra gyanánt szállott szem tiszta világát.
Délnek völgye, szívem titkának régi hazája,
Dél völgyében is ily tüzes a lány szép szeme. Rajtam
Nem könnyörül; de megöl ragyogó sugarával utóbb is.
Vagy hova veszttem el így?... Megtérek Hajna, te Hozzád.

Az „isteni szikra”, a „szem tiszta világa”, a „ragyogó sugár”, mely nem könnyörül rajta, de megöli utóbb is: arra figyelmeztetnek, hogy e földi embernek a szerelme is föld felett valóért eped halálra, s hogy legföldibb szenvedélyével is végtelent ölel.

Megírta ő a szent fogadásokkal teljes, égi szemérmű szerelem boldog legendáját is. Azt a szerelmet az ég áldotta meg. Csendes ámulattal ült szent könyve előtt, jegyesére gondolva, a magyar királyleány; vállain szárnylebegve függe fényes Gábor angyal, s kedvteléssel s üdvözült gyönyörrel néze által rá s a szép sorokra – s a leányra áldó csókja szállott:

Égi ajka, mint a gyenge szellő
Lágyan ére legszebb földi ajkat.
S csattanása, mint ezüst harangé,
Mondhatatlan kedves és muló volt.

Nemzeti érzése fennkölt emberméltósággal, szerelmi érzése mennyei áhítattal emelkedett túl a maga földi körén. Nemes szen-

vedelmek és fájdalmak forrásává lett reá nézve ez az utóbbi is. Perczel Etelkáért hasztalan epedett: elemésztő nagy szenvedélye fölött nem csendült el megáldólag az a mondhatatlan kedves és múlt hang, eget és földet ő hasztalanul kérlelt: félrevert harang kongatta végzetét.

III.

Lehet-e megválnunk tőle ily töredékes megemlékezésben is úgy, hogy költői nyelvről semmit se szóljunk? Nehéz feladat méltóképpen jellemezni ezt a költői nyelvet, Vörösmarty örök dicsőségét. Elemzése közben hányszor nem tolul ajkunkra *Csongor és Tünde* „Tudós”-ának tehetetlen felsóhajtása: „Óh, mért az észnek nincs fogó keze, vagy mért a lélek meg nem fogható”! S ami keveset talán sikerül is megfejtenünk e költői nyelv lelki alapjából, hajlandó-e vajon tovább követni olvasónk, ha azt az „ész” számára is megfoghatóvá iparkodunk tenni?

Mi benne szokatlan, mi a rendkívüli?

Szókincse? Nem. Nincs abban semmi felötlő, még kevésbé különöc, kirívó elem. Ő nem ortológus, nem neológus. Semmiféle irodalmi egyoldalúság, semmiféle pártállás nem bélyegzi lexikális anyagát. Szabadon és természetesen helyet foglal abban az ezeréves magyar szókincs mindazon s bármely korból való eleme, mely az 1820-as évek élő nyelvéhez számára kirívó korszerűtlenség és írói affektáltság nélkül összefért egymással. Teremt, alkot ő újat is, de csak úgy, ahogy az élő nyelvközösség szokott: feltűnés nélkül, mert analógiák szellemében, pillanatnyi lélektani szükségletből s csak maga számára, nem pedig „nyelvmívelő” szándékkal s elvből, mint a „nyelvújítás”.

Szórendje, mondatalakítása szokatlan talán és rendkívüli? Épenséggel nem. Hexameteraiban fölöttébb ritka a „megengedett” inverzió is, a szórend erőszakos felforgatása pedig példátlan az egész nagy eposzban. A szófűzés, a gondolatkifejtés rendje még prózában is alig maradhatna hívebb a természetes, sőt logikai egymásutánhoz, mint e hexameterekben.

Íme, két negatívum, két ponton is kudarca a rendkívülit fürkéző elemzésnek. Mindamellet nem mondhatni, hogy maguk e ne-

gátívumok is nem volnának tényezői a stílusnak. Sőt bizonyos, hogy azok szolgáltatják a természetesség, az akadálytalan szép folyás feltételeit e költői nyelv rendkívüli elemei és összbeműködése számára. A feltűnés nélküli szókincs, a természetes szó- és mondatrend: ez általános, e köztulajdonos tevő elemek és formák törnek meg az utat az egyéniek és rendkívüliek számára s varázsolják mienkké, csaknem köztulajdonná emezeket is. Részük van a ritmus szép folyásában is, része van kivált a normális szórendnek, mert lehetővé teszi, hogy a megszabott lejtésben erőszak nélkül alakuljon ki a gondolat: vagyis ritmust a gondolat ép formájának sérelme nélkül létesít.

S ha most már fokozott érdeklődéssel kutatjuk e költői nyelv szokatlan, különösképpen egyéni tényezőit és elemeit, legelőször is mondatainak az átlagost többnyire meghaladó terjedelme ötlük szemünkbe, minek oka e mondatoknak bővítésekben (jelzőkben és határozókban) való nagy gazdagsága, olykor dúskálása. S e jelenség magyarázata nem üthető el a pátoz és szónokiasság szokványos hangterjedelmére való utalással. Vörösmarty bővítései meglazítják a mondat fogalmi eresztékeit, közvetlen, logikai kapcsolataikat szétolják, s minőségek és állapotok hangulati fluidumát ömlesztik közéjük. A gondolat vagy szemlélet elemei ekként nem a szilárd összefogódzás, hanem az együttlebegés, együttúszás benyomását teszik. Egységük immár nem a logikai mondat szerkezetben van adva, hanem ugyanazon hangulattól való feloldatásukban és vitézésükben.

Lássuk ezt egy példán. A magyar hadak éjjel a dombtetőn körülállják az áldozati tüzet, s – ez volna most a bővítetlen, még nem vörösmartyas mondat – *árnyékuk lenyújtózik Zalán váráig*; a költemény azonban így mondja:

Szerte világos az éj; de az álló néma hadaknak
Tornyosodott árnyéka setét órjási hegyekként
Messze lenyújtózik rémült várára Zalánnak.

Minden megnevezés jelzős itten (néha kétszeresen is), az ige határozós. E bővítések közül pedig több, ha nem is éppen rokonértelmű, de lélektanilag egyirányú: rokonhatású, -hangulatú. Tornyosodott – setét – órjási – messze: jelzett vagy meghatá-

rozott szavaikkal együtt egész tömegét teszik ki azon egynemű – baljós – benyomásoknak, melyek összes lélektani eredőjét „Zalán várának” rémült jelzője fogja fel.

A bővítmények által tehát nemcsak hogy hangulativá mosódik szét a mondat logikai, a kép objektív egysége, hanem – e bővítmények rokonhatásúak lévén, egyszersmind szomszédos árnyalatok változatai közt lebeg, ringatódik.

Van az eljárásnak a lírai élmény teljessége szempontjából is jelentősége. Az árnyalatok halmozása a gondolat és szemlélet valamennyi részletének, körülményének átélését jelenti, s azon hangulati elemnek, mely némi ingadozással egység-elv gyanánt vonul végig az összes képen, felszívó kielemezését. Innen gyakran a cselekvésnek, a mozdulatnak is részekre bontó szemlélete, leírása, mint az egyszerű arcmosásé e sorokban: „Ekkor meghajla kezével / A deli lány, s szép kis tenyerét lemerítve szeliden / A siető habokat képére, nyakára locsolta”; vagy a sugárzása ezekben: „Szállt a tiszta sugár, vékony ragyogása megosztá / A levegőt s kedves hangzat jöve lassan előtte”.

Ugyanoly lírailag részletező elemzése ez a szemléletnek, mint a mondatnak rokonhatású bővítményekkel hangulativá oldása.

Ez utóbbiakhoz visszatérve, természetesnek látszik a szinonimák nagy szerepe Vörösmarty nyelvében. Szüksége van rájuk – láttuk – halmozottan is egyazon mondatban, mint ingadozó árnyalatok hordozóira. De szüksége van rájuk sokszor egyenként is, elszigetelten, a közvetlenül szabatos, a prózailag helyes megnevezés helyett, avégből, hogy ezt a mondatelemet is hozzáhangolhassa egész mondata hangulati egységéhez. S ha szókincsében nincs kirívó elem, annál több az alkalmi eredetiség szóhasználatában. Olykor, mint e kifejezésekben: a sárga verőfény (a lemenő napra értve), csendes özön, özönvíz (csak *folyó* víz értelmében), csendes erő, gyenge süvöltés: – csaknem önmagát meghazudtoló jelentés felvételére kényszeríti az alapfogalmat. Mi sem mutatja ily társításoknál élénkebben, mily kevés Vörösmarty nyelvében az egyes szónak (gondolatában a résznek) az önállósága, viszont mily ellenállhatatlan a mondatnak (az összes gondolatnak) hangulati áramlása. Magával hömpölygeti s legömbölyíti az az ellenszegülő szögleteket is, mint folyás a kavicsot. Ezért nagyhatású ebben a mondatban: „És az ürült teremén bágyadt lépéssel inognak elré-

múlt hölgyek, szívetlen férfiak” – az „inognak” ige, mely mintegy maga is hozzábágyadozott már az egész kép hangulatához. Költői egyénisége meghatározásakor folytonos stílus teremtettségnek mondtam Vörösmarty kifejezésbeli eljárását. Most láttuk ennek egy alkalmi példáját, mikor a mondat összes hangulata magához stilizálja a szót.

Még valamit az efféle bővítményekről, most már nem egy-máshoz, hanem jelzett (meghatározott) szavukhoz viszonyítva. Többszörre nem megkülönböztető jelzők és határozók azok; a „messze”, mint mértékhatározmány, magában igéje („lenyújtózik”) jelentésében is benne foglaltatik voltaképp, vagyis annak állandó, lényeges, abszolút határozmányát elemzi ki érzékeltetőleg. A „hadakat” sem más hadaktól kívánja megkülönböztetni álló némaságuk, hanem állapotukat jelzi. Más példák segítségével még világosabban láthatunk. A barna setétség; gyenge fuvalom; könnyen gombolyodó, híg, barna köd; a haladékony idő; a nagy idő; bajos aggodalom; kisdéd csillag; tiszta verőfény – továbbá megszemélyesítő, képes átvittel (ami egyébként minden ilyenmű társításban ott látszik lappangani): a siető szellő; a siket éj; ősz hófuvatok; vak mélység: mind e kapcsolatok jelzői lényeges, állandó minőségét teszik ki szemléletre az általuk jegyzett fogalomnak. Csaknem fölöslegesnek éreznék őket a prózai gondolkodás, hiszen a setétségről úgyis tudjuk, hogy barna, a verőfényről, hogy tiszta. E lényegjelzőket azonban afféle állandó jelzőknek foghatjuk fel, mint a „hadrontó Árpád”, a „deli Hajna” stb. jelzőit, miket csak retorikailag lehetett *diszítő* jelzőknek elnevezni, holott azok nem ékítmények, hanem lényeg, jellemet, állandót, valakinek minden élettevékenységében megnyilatkozót, egyéni módú létezést jelentenek.

A lényegjelzős kifejezés életet tulajdonít a dolgoknak, s egy-szersmind lírai megértéssel: „részvétellel” fogja fel azt, mi létezésük lényege, ami által reám, a szemlélőre, a maguk mivolta szerint hatnak, érzelmi felfogásomra nézve pedig mint rajtam s minden másan kívül álló egyedek egyáltalán léteznek. A rokonhatású lényegjelzők s fogalmak árnyalati skálája pedig, melyen egy-egy mondaton belül ide-oda fluktuál a minőség- és állapothangulat, a dolgok létjelentkezésének szűk határok közt mozgó, de annál finomabb és sejtetőbb változatait fogja fel s fejezi ki nyelvileg. Ez

az eljárás nem teremt ugyan oly tárgyilag szabatos szemléleteket és leírásokat, minők Arany Jánoséi, ahelyett azonban a részvevő, átérző líraiságnak plasztikát és körvonalakat ugyan elmosó, viszont rejtett létezést is megsejtő, feloldó hangulatával önti el csordultig a lélek látományait.

*

Kevés az, amit Vörösmarty költői nyelvéről kifejtettem. De ez a kevés is arra a költőre mutat, akit vele való foglalkozásunk egész ideje alatt lélekemelőn folyvást éreztünk. Arra a költőre, aki érzéssel, hangulattal, figyelő szolidaritással kioldja, felszívja s magáévá teszi a dolgok lényegét; akinek részvétele nem áll meg a részen és egyesén, hanem mindig és mindenütt a nagy egészet, az örök rokon lényegét, az összes létezést, okban és célban a végeket keresi, érzi, éli, áhítja, szenvedti és visszhangozza.

S e nagy költő, jóllehet senkinek sem otthona olyannyira, mint neki, a „költők világa, szép tündérvilág”, nem valami álmodozó lélek. A föld fia ő, s minden emberi megkötöttségünknek szívvel osztályosa, önként való ragaszkodással élője: igénytelen, egyszerű, természetes ember s magyar. Nem is valami különc „légállítmány” vagy elvont filozófia az ő fényvilága, melybe az öntudat fölényével vagy különözésével vonulna el az átlaghalandók anyagságából, hanem egész lelkét, minden cselekedetét és gondolatát átjáró nemes érzés, éber öntudat, veleszületett, önmagát sohasem piperéző, s csaknem a naivsáig önkénytelen hajlam és erény: rendkívüli isteni adomány az örök fényforrásból.

Egyéni, korszerű, faji, nemzeti szoros megkötöttségektől egyetemes testvériség és világ-részesség végső határtalanságáig érzés és gondolat egész körét felöleli az ő költészete, de mindenkor a tágabb, az összefoglalóbb, a végtelenebb, az istenibb szférák szempontjából. Ezért nem alábbvaló abban egyetlen szűkebb kerület sem a tágasabbnál. Mégis van benne egy középső állás, melyről fel és alá egyaránt kitekinthetni; melyről épp úgy rokonnak tetszenek a földiség korlátai, mint a földfeletti szabad kitágulás, éppúgy a terhek és kötelességek, mint az elhivatás és a jogok,

éppúgy az alázat, mint az önbecsérzet, a testiség, mely lehúz, éppúgy, mint a lélek, mely fölfelé viszen. S Vörösmarty mindig ezen a kilátó ponton áll: az *ember* legtulajdonabb helyén.

A magyarság legnagyobb költői egyikének valljuk őt. De magyarnak is azért nagy, mert embernek nagy. Nemzeti mivoltában is az embertudat, embertisztelet, testvériség és emberméltóság leghívebb szószólója – „népek hazája: nagy világ” leghatalmasabb ihletű magyar költője ő.

Napkelet, 1925–1926.

A „SZERBUS MANIER”

Salkovics Károly, Petőfi rokona és egykori tanulótársa, egy kis füzetet őrzött, mely saját kézírásában tizenkét vers másolatát tartalmazta. Ötöt Petőfiénak vallott, ki azokat még katonáskodása idején Horvátországból küldözgette neki leveleiben. Baróti Lajos, ki a füzet tartalmát a nyilvánossággal megismertette (Vasárnapi Ujság, 1897., 3. sz.) a *Coriolan* c. vers kivételével, melyet Tárkányi Béla írt, a füzet egész tartalmát Petőfinek tulajdonítja. Azon az ötön kívül tehát, melyek alá Salkovics a Petőfi nevét jegyezte (mert – mint Baróti mondja – „nyilván csak ezeket tartotta Petőfi költeményeinek”), ő még hattal szaporítja az „ifjúkori kísérletek” eladdig ismert létszámát. A hat közül három csak változata ismert ifjúkori daraboknak; kettőre azonban csak tartalmi, s egyre csak formai bizonyítékai vannak Barótinak. A tartalmiak csak a *Honvág*y címűre nézve meggyőzők, a *Triolett*re elégtelenek. Ez utóbbit tehát nem volna szabad a hiteles Petőfi-versek közt közölni, hanem az *Első szerelem* cíművel együtt, melyről a következőkben fogok szólni, s melyre nézve Baróti formai bizonyítékait semmisnek tartom, legfeljebb a „nem hiteles szövegűek” csoportjába vehetnék fel a Petőfi-kiadások.

Az *Első szerelem*ről Baróti ezeket mondja:

„A sűrűn előkerülő ellentétek, a kedves összehasonlítása a természet tárgyaival: oly vonások, melyek Petőfi más költeményeiben is előfordulnak s egyik sajátját teszik. E költemény hihetileg 1839 őszén keletkezett, mikor Petőfi Sopronban katonáskodott.” Őszintén megvallom: nem tudom, Petőfié-e ez a költemény, vagy nem; de azt tudom, hogy ifjúkori kísérleteiben (pláne 1839-ben!) oly jellemző sajátsgot megállapítani, amelyről okvetlenül őrá következtethetnénk, nem lehet, mert nincs, minthogy ő még

ekkor nem eredeti költő, hanem utánzó gyermek. „A sűrűn előkerülő ellentétek, a kedves összehasonlítása a természet tárgyaival”, miket Baróti bizonyítékul említ, egyáltalán nem alkalmas arra, hogy megkülönböztető jegyül szolgáljanak; száz meg száz, más-más költőtől eredő költeményben lehetne találni ugyanilyen sajátságokat.

Van egy válfajilag jellemző sajátása a szóbanforgó költeménynek, csak hogy az nem Petőfire vall, hanem Vörösmartyra, s így a költeményt – ha Petőfié volna is – Vörösmarty-utánezatul minősíti. Idézem kezdő sorait:

Szép a rózsza hajnal-ébredése
A leányka arczatja szebb volt;
Messze bércek kékelő homályán
Bájjal ég az arany esti-csillag;
A leányka nefelejts-szemében
Tündérfénnyel szebb csillagzat égett.
Csattogálynak zengeménye nyájas

Csendes éjjel viruló berekben;
Nyájasabban kelt a lányka hangja
Ajkai paradicsom-kertéből.
És ha tiszta a liget-virányit
Gyémánt-cseppel éltető patakcsa:
Tiszta volt a lányka keble szinte,
Tiszta szíve, tiszták érzeményi, stb.

Formája ugyanaz a rímtelen trocheusos, igen kellemes gyorsfutamú verselés, mely Vörösmarty három kiváló szépségű költeményének, a *Földi mennynek*, *Csáknak*, s a mindenek fölött lehetfinomságú *Hedvignek* is jól ismert formája, s mely a vele járó nemesebb, finomabb népiességgel együtt, szerb népköltészet minták után, Vörösmarty hatásaként terjedt szét irodalmunkban.

„Mennyet kell a földön is keresni, / Mennyet, a föld úgyis elveszendő, / Elveszendők akik rajta élnek” – így kezdi első helyen említett költeményét Vörösmarty. – Minden mondatának egy-egy darabja átmegy a következőbe, s lesz annak mintegy alapköve, de

egyszersmind kapcsa a gondolatnak s fenntartója a folytonosságnak. E vörösmartyasan népies gondolattagozás, a naiv gondolatkapcsolás belső, elemi ritmusa ismerhető fel az *Első szerelem*nek idézetemet követő soraiban: „A leánykát hévvel én szerettem, / Őt szerettem első szerelemmel / ... / S hajh a végzet elszakaszta durván, / Elszakaszta mindörökre tőle.” A gondolatközlésnek ez a módja alapján véve nem egyéb, mint a gondolat egyenes elemeinek önálló mondatokká taglalása az összeolvasztó (komplikáltabb) egység és folytonosság helyett. Tehát primitívebb foka a kifejező gondolkodásnak. Mikor Vörösmarty azt mondja: „Tarka s tarkább lett tapasztalása” (*Hedvig*), akkor is csak elemeire bontja azt a gondolategységet, hogy „egyre tarkább lett”. Így bomlanak elemeire az *Első szerelem* kezdő hasonlatai is. E helyett: a leány arca szebb volt a rózsa hajnal-ébredésénél, naiv tagozással így szól: „Szép a rózsa hajnal-ébredése, / A leányka arculatja szebb volt”. S ugyanilyen lépcsőzetes taglalással folytatja tovább is. Népiesség ez is, ellenére az idegen (bár magyar fülben könnyen otthonosodó) formának s az egyébként irodalmi nyelvnek; népiesség, Vörösmarty nagy leleménye, kinek népiessége szélesebb s változatosabb körű, mintsem hinnők, s nagy és nemes eredetiséggel különbözik mindenki másétól.

Mi jellemzi tehát Vörösmarty említett költeményeit, meg az *Első szerelem* címűt, s azt az egész ágát a magasabb rendű népiességnek, mely Vörösmarty ezen darabjaiból indul ki? A gondolatmenet egybeolvadó folytonossága helyett egymás mellé rakott gondolattagok; kötőszók – s általában a beszéd kapcsoló formái helyett önállóan egymás után lépdelő mondatok, melyeknek összetapadása, egy egészbe ömlése csak a felvevő tudatban megy végbe. A gondolat- és mondatszerkezet e sajátságaihoz illő kísérettül járul a versforma is: a rímtelen ötös trocheusok szakadatlan sorozata, melyekbe nyugvópontot sem rím, sem versszakba tömörülés nem hoz, melyek éppúgy egyenként, önálló tagokként sorakoznak egyvégtibe, mint tartalmuk: a gondolatmenetnek elemileg különvált tagjai. Ezt a versformát, a velejáró jellegzetes népiességgel együtt, nevezem én Toldy Ferenc nyomán *szerbus maniernak*, mert e kifejezés rámutat eredetére is, meg egyúttal a korból is éreztet valamit, mely e költői modort, ha nem is szélteben, de számottevő buzgalommal gyakorolta. Aki a szerbus ma-

nier körébe tartozó költemények belső rokonságát valaha észre vette, az nem fog habozni az *Első szerelem* hovátartozása iránt, s nem láthat benne Petőfit jellemző sajátosságokat.

Hadd használjam fel ez alkalmat a jelzett költeménycsoport történeti megvilágítására. A magyar irodalmi népiességnek egyike ez is, a gyöngédség, báj, költői nemes szépségek tekintetében nem áll mögötte a rendszerint emlegetett speciális magyar népiességnek, mely a Petőfié.

Jóllehet, a szerb népköltészet formákban is elég gazdag és változatos, a speciális szerb jelleget minálunk az ötös trocheusos, rímtelen, szakadatlan versformához kötötték. S ezért nem áll ebben a speciálisan ún. szerbus manierban a kezdeményezők között Vitkovics, ki átdolgozásaiban rendszerint megváltoztatta az eredeti versformát.

Egyetlen, az eredeti formához ragaszkodó verse a *Szép leányka* volna. De az aligha az övé, s egyébként is csak halála után, 1833-ban látott napvilágot.

Az elsőség Kazinczyt, a stílkülönbségek érzékeny művészetéi leti meg. Már 1789-ben átültette, Goethe közvetítésével németből, az *Azzán-aga* c. balladát „Mi fehérlik a zöld erdő mellett? / Vajjon hó fehérlik-e vagy hattyú? / Volna hó, úgy már felolvadt volna; / Volna hattyú, úgy már felröppenne” – így szólal meg, német hangszűrőn át magyarul a szerbus manier, kissé dőcögősen ugyan, de a stílszínezetnek már érezhető saját ízével. Kazinczy másik enemű kísérlete, a *Gibárt és Irma* c. költeménye már Vörösmarty rokon darabjai után következik, de azok hatása nélkül.

Vörösmarty előtt még csak Kölcsey egy verse következik, ki már 1814-ben érdeklődött a szerb népköltészet iránt, miről *Rácz nyelvből* c. verse is tanúskodik. *Vitézi énekek* címen is maradt fent egy szerbből való, keltezetlen fordítása. Minket azonban, formája miatt ezúttal csak *Panasz* c. költeménye érdekel, mely így kezdődik: „Jaj nekem s jaj annak a ki engem / Verset írni búmra megtanított”. Csak versformájával képviseli a szerbus maniért, s nem egyszersmind gondolatformáival is, bár egy esetben már vörösmartyas gondolattagozást mutat: „Dalba szállt az érzés húrjaimról, / Dalba szállt az estve szent homályán”. Kétségtelenül Kölcsey *Panasza* volt az, mely Vörösmartyt is rokon kísérletre bírta. A *Panasz* ugyanis a *Hébe* 1826-ra szóló, de már 1825 vége felé

megjelent kötetében jött ki. Stettner György már november 18-án tudósítást kér felőle Vörösmartytól; az december 12-én megírta neki a *Panasz* két első sorát, ezzel a megjegyzéssel: „Nem lévén kezemnél Hébe, most csak ennyit írhatok”. Tehát a két első sort könyv nélkül tudta, mi bizonyítja, hogy megragadta figyelmét, s mi a versforma megjegyzésére éppen elegendő is. Az egész költemény másolatát pedig 1826. január 2-án küldi meg Stettnernek, s ami nevezetes, már egy hasonló formájú saját szerzeményével, a *Földi mennnyel*, s egy más versformájú, de rokon szellemű költeményével, a *Helvila halálán* cíművel együtt. Ez utóbbit a levél szerint „épen ma csinálta”, a *Földi mennnyet* pedig így vezeti be: „és ime még egy régibb”. Régibb: ti. ahhoz a ma írt vershez képest régibb. Mindezek igazolják, hogy Vörösmarty közvetlen versmintája Kölcsény *Panasza* lehetett.

A *Földi mennnyel* kezdődik a szerbus manier tulajdonképpeni szerepe költészetünkben. Szerb modorára Gyulai is figyelmeztet: „E költeményen, valamint az alább következő *Csákon*, mind alakban, mind szellemben a szerb népdalok hatása érzik, amelyeket V. épen ez időtájt olvasott a Toldy figyelmeztetésére.” Toldy is csak erre a költeményre célozhat értekezésében (F. m. orsz. Min., 1827., 1165. l.): „Vörösmarty pedig egy Szerbus manierban dolgozott dallal ajándékoza meg, mellyben egyszersmind a’ Szerbusoknál szokásba levő quinarius trochaeust is megtartá.” – Másik szerbus modorú költeménye: *Csák*. Ez Toldy imént idézett értekezésében jelent meg először, a következő bemutató sorok után: „Eredeti balladát, *Szerbus stilusban* nálunk első ’s eddig egyedül Vörösmarty ada; ’s én annak kéz-iratát a’ költő barátságából bírván, annak közlésével akarom olvasóimat eleresztetni” (i. h. 1166. l.). – Semmi kétség ezek után, hogy a harmadik „mind alakban, mind szellemben” rokon költemény, *Hedvig*, melyet Négyesy a „rímtelen ötös [= szerb] trochaeus” mintájául nevez meg, szintén a szerbus manier képviselője. (1829-ben írta s az *Aurorában* adta ki 1830-ban). Mindaz, ami a nagy költő hasonló szellemű alkotásaiban választékos, magasabb rendű népiesség, e legendában éri el tetőpontját, bizonyos stílsajátságokat a remekmű hatalmával kötvén hozzá egy idegen eredetű versformához. A szerbus manier e legenda által szűnik meg *Szerbus* manier lenni, s innen kezdve mint Vörösmarty nagy eredetisége utánoztatik

irodalmunkban, le egészen a Petőfinek tulajdonított *Első szerelemig*, sőt korban azon is innen. E versformát Vörösmarty tette irodalmunk sajátjává, ő lehelt rá egy ezentúl örökké velejáró stílhangulatot, ő öntötte el megfelelő, a magyar népies naivságban is otthonos, de a maga nagyszerű ihletén ünnepivé magasztosult gyöngéd választékossággal.

A Vörösmarty által eredetivé kiképzett forma legelőször is a mintaadó Kölcseyre hatott vissza, kinek *Könnycsepp* c., 1831-ben írt költeménye, mely az *Aurorában* (1833., 77-78. l.) *A' köny* cím alatt jelent meg, már tele van a gondolat vörösmartyasan naiv tagozásával: „Csöndes ifjú járdal andalogva, / Andalogva szent berek homályán” – „S bíbor ajkán a csöpp égni kezdett, / Égni kezdett, bár leszáll a hűsen;” – „És alatta leltem gyöngé lyánykát, / Gyöngé lyánykát űlni könnyel áztan.” S az egész költeményen már a *Földi Menny* és *Hedvig* naivul gyöngéd kelleme ömlik el. A *Panasz* és a *Könnycsepp* között Vörösmarty múzsája suhant keresztül.

Vörösmarty költeményei után időrendben Toldy, Székács és Bajza műfordításai következnek. Székács József *Szerb népdalok és hősrégék* címen 1836-ban adta ki összes fordításait, a Bajza József-éi pedig *Munkái* 1835-i kiadásában jelentek meg összegyűjtve. Későbbi fordítások és eredetiek ebben a nemből nem nagy számmal vannak, de ami van, az szinte kivétel nélkül a *Hedvig* választékos, gyöngéd népiességét mutatja, világos bizonyosságul annak, hogy e versformára Vörösmarty nyomta rá egyénisége bélyegét.

Nem kétséges, hogy a Petőfinek tulajdonított *Első szerelem* is ebbe a két sorozatba tartozik. Ő írta-e, nem-e? – adatok híján el nem dönthető. Magából a költeményből Petőfi szerzőségére következtetni egyáltalán nem lehet, minthogy egy Vörösmarty hatása alatt kialakult, tehát korántsem petőfies költői modort képvisel. Jellemző tulajdonságai felől bátran írhatta volna Vörösmartytól elkezdve bármelyik költő, kinek nevét e típussal kapcsolatban szóba hoztuk. Írhatta volna akár Tárkányi is, kinek egy verse (*Coriolan*) csakis ott van a Salkovics-féle füzetkében, melynek darabjait Baróti, ez egyen kívül, mind Petőfinek tulajdonítja. Épp oly joggal állíthatná valaki a szóban forgó verseket Tárkányiának, mint Petőfinek.

Petőfi különben később, 1846 őszén, csakugyan írt egy idetartozó költeményt:

Senki sem szól így a fellegekhez:
Napkeletre vándoroljatok, mert
Napkelet a szép hajnal hazája,
Ki rózsákat mosolyog reátok,
Lángrózsákat sötét arczotokra, stb.

(Sz. J. kisasszony emlékkönyvébe)

Irodalomtörténet, 1918.

A SOROZATRÓL

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő munkatársak, tanítványok és immár a tanítványok tanítványai az újabb időkben is megőrizték és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalom-szemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének négy tanszékén ma is széles körű, elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Elsősorban, de nem kizárólag, ennek eredményeiről kíván számot adni az intézet és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös vállalkozása, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozat. Ennek ötödik kötete Imre Mihály munkája. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)
5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)

A SOROZAT KÖVETKEZŐ KÖTETEI:

14. *Deréky Pál:*
A XX. SZÁZAD ELEJI MAGYAR AVANTGÁRD IRODALOM
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓK „MANDÁTUMA”
16. *Szilágyi Márton:*
AZ URÁNIA

Ára: 550,- Ft